

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

40

תשפ"ד | 2024

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 10,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במשך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין בהנחיות להגשת מאמרים באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמר ולצרף אליו את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת המאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: iyunim@bgu.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8499000
טלפון: 08-6596940

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 40

תשפ"ד - 2024

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורכים:	אבי בראלי ועופר שיף
עורכי משנה:	אורן דוד קלמן, אורנה מילר
מערכת:	אבנר בן־עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, אמיר גולדשטיין, מנחם הופנונג, נסים ליאון, אורנה מילר, סבטלנה נטקוביץ, קובי פלד, קימי קפלן, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	יעל אופיר, הרצליה אפרתי, רות דלויה, תומר יהוד,
הגהות:	דקלה מארק אופנהיימר, חן רוסוחוצקי, נועה שליטין
תרגום תקצירים:	הדס בלום
	דוד סימר

ISSN 0792-7169

דאנאקוד 1246-10061

תשפ"ד © 2024

כל הזכויות שמורות
למכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עימוד סדר: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בפרינט, ירושלים

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

	היסטוריוגרפיה	
9	אסתר מאיר-גליצנשטיין	פצצות בבגדאד, 1950-1951: היסטוריה ושיח ישראלי
	כלכלה	
39	אריה קרמפף	תכנית החירום ליישוב המשק ב-1985: בחינה מחודשת
68	אפרים (אפי) מילוטין	משק האנרגיה של היישוב היהודי בארץ ישראל בשלהי המנדט הבריטי
	אידאולוגיה	
95	רונה ברנס	למרכזיות הדמיון המעמדי בראשית הלאומיות היהודית
	השכלה גבוהה	
123	נדב היידקר	חבלי הלידה של אוניברסיטת חיפה
	דיור	
161	עודד היילברונר	הבית הבורגני בישראל הצעירה במבט גלובלי
188	טלי מרגלית	סוגיית העדפת בני המקום בהקצאות קרקע למגורים
	ושי שטרן	בסוגי יישוב שונים בישראל
	חברה ומגדר	
217	נעמה טייטלבוים-קריא	חזיונית אסירות המחתרות בבית לחם, 1939-1947: היבטים מגדריים
244	לילך רוזנברג-פרידמן	מוסדות לילדים עוזבים ביישוב ועיצוב זהותם
271	ותהלה הרץ	החברתית והלאומית של החוסים בהם, 1934-1948
	טל חניה	הפעילות הסוציאלית בקהילה היהודית בירושלים בתקופת המנדט
297	רשימת קיצורים	
299	רשימת המשתתפים	
i	תקצירים באנגלית	

היסטוריוגרפיה

פצצות בבגדאד, 1950-1951

היסטוריה ושיח ישראלי

אסתר מאיר-גליצנשטיין

תקציר

ההגירה הגדולה של יהודים מארצות האסלאם, ובייחוד עלייתם של רוב היהודים לישראל, הוליכה לכינון נרטיבים והסברים שונים אשר שירתו אינטרסים של גורמים שונים שהיו מעורבים בה. התנגשות הנרטיבים בולטת בעיקר במקרה של יהודי עיראק שעלו לישראל בתוך פרק זמן קצר. מול הנרטיב הציוני-הישראלי אשר הסביר את העלייה כשילוב של כמיהה דתית-לאומית ורדיפות, הציבו יהודי עיראק נרטיב נגדי הטוען שמדינת ישראל, באמצעות פעולות טרור, פאניקה ותעמולה, דחפה או אפילו אילצה אותם להגר אליה. לזיוכוח על הנרטיבים נגרר גם סיפורם של שני יהודים עיראקים, יוסף בצרי ושלוש צאלח, שהוצאו להורג בעיראק לאחר שהואשמו בהטלת פצצות באותה תקופה. במאמר זה תיבחן תופעת הנרטיבים הללו דרך סיפורם של השניים, בניסיון לעמת בין הממצאים העולים מן המחקר ההיסטורי ובין הנרטיבים הקיימים ובכך לזרוע אור על מקומם של אירועים היסטוריים במאבקים פוליטיים ואידאולוגיים בהווה.

מילות מפתח: בית הכנסת מסעודה שמטוב, טרור ישראלי, יהודי עיראק, יוסף בצרי, מבצע עזרא ונחמיה, המודיעין הישראלי, מרדכי בן פורת, הציונות בעיראק, שלום צאלח

מבוא

השתלבותם של יהודי עיראק בישראל לאחר עליית ההמונים בשנת 1951 נחשבת מוצלחת במיוחד בהשוואה להשתלבותם של עולים אחרים מארצות האסלאם. למרות הקשיים שחוו העולים בראשית התקופה, מרביתם הצליחו לפלס את דרכם במבוכיה של הארץ החדשה שהגיעו אליה ולמצוא את מקומם בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות, ובתוך זמן קצר היו לחלק ממעמד הביניים בישראל. על אף המסלול המוצלח הזה, רבים מן העולים וצאצאיהם מעלים טענות קשות על נסיבות הגירתם מעיראק ומאשימים את ממשלת ישראל באחריות לסדרה של אירועי טרור שבהם הוטלו פצצות על מבנים בבגדאד ובאחד מהם אף נהרגו ונפצעו יהודים. לטענתם, אירועים אלו עוררו בהלה גדולה בקרב היהודים בעיראק והניעו אותם לצאת בחיפזון מעיראק אל מדינת ישראל. במהלך המנוסה הם איבדו את כל רכושם

וזכויותיהם, ובשל כך תהליך קליטתם בישראל היה קשה במיוחד. למרות השנים הרבות שחלפו מאז ולמרות השיקום המוצלח בישראל, גם כיום נשמעות טענות אלו, בדרך כלל מפיהם של בני הדור השני והשלישי של העולים.

ברבות מההגירות הגדולות של העם היהודי, בייחוד מרוסיה וממזרח אירופה בעקבות פרעות ורדיפות בשלהי המאה ה-19, הייתה הפעלת אלימות מטעם גורמי שלטון אמצעי לדחוף קבוצות אוכלוסייה להגירה. גם במאה ה-20 היו הגירות המונים שמדינות לאום ומעצמות יזמו, עודדו וניהלו תוך כדי ביצוע מעשי אלימות קשים. למעשים אלו היו קרבנות רבים והם השיגו את מטרם: הגדלת היקף ההגירה והאצתה. לדוגמה, שתי הגירות של המונים התרחשו בסמיכות זמן להגירת היהודים מעיראק: כ-12 מיליון גרמנים אתניים ממזרח אירופה גורשו לגרמניה אחרי מלחמת העולם השנייה ובתוך כך נהרגו מאות אלפים מקרב המגורשים; בחילופי אוכלוסין בין הודו לפקיסטן ב-1947 נאלצו כ-14 מיליון הינדים ומוסלמים לעקור ממקומם, בעקבות מעשי אלימות קשים שהביאו למותם של מאות אלפי בני אדם.¹ בהשוואה לנסיבות של הגירות המונים אלו, ומתוך בחינה של הגירת היהודים מעיראק על פי אמות מידה מקובלות של תופעות הגירה, קשה לקבל את הטענה שחמישה אירועי טרור שהתרחשו בבגדאד ושבם נהרגו חמישה יהודים ונפצעו כמה עשרות הם שהניעו עזיבה של כ-120,000 יהודים, שהיו כ-95 אחוזים מכלל הקהילה. למרות זאת, הנרטיב היהודי-עיראקי הקושר בין הגירת היהודים ובין הפצצות בבגדאד נפוץ בקרב יוצאי עיראק, נזכר בכתבות בתקשורת ונוכח גם בפרסומים אקדמיים של חוקרים פלסטינים וישראלים. נרטיב זה עומד במרכזו של מאמר זה בו אציג אותו, אבחן את הגורמים והנסיבות שהניחו את התשתית להיווצרותו ואתחקה אחר גלגוליו במשך השנים ואחר מגוון התפקידים שמילא וככל הנראה ממלא גם כיום. סוגיית הגירת ההמונים מעיראק לישראל – גורמיה, הנסיבות ההיסטוריות שהוליכו אליה ואופן התנהלותה – היא נושא רחב ולא יידון כאן.²

הנרטיב הנדון במאמר מתבסס על שלושה משפטים שהתקיימו בבגדאד בסתיו 1951 ובהם הועמדו לדין כמה עשרות יהודים ומוסלמים, בהם פעילים ציונים מקומיים ושליחים ישראלים, באשמת השלכת פצצות, החזקת כלי נשק וחומרי חבלה וריגול. במהלך המשפטים נחשף כי בעיראק התקיימו לא רק פעילות ציונית, אלא גם ארגון הגנה צבאי מחתרתי ששמו 'השורה' ורשתות ריגול שהפעילה ישראל בעיראק. אחדים מן הפעילים הציונים הואשמו בפעילות בשתיים או שלוש מן המסגרות הללו, ושניים מהם, יוסף בצרי-אברס ושלוש צאלח, הוצאו להורג בתלייה. לשם הבנת מורכבותה של הפעילות של ישראל בעיראק אפרוש את התמונה המלאה והרחבה של הגופים והארגונים שפעלו בעיראק, את מניעיהם ומטרותיהם ואת יחסי הגומלין ביניהם, ועל בסיסה אפענח ואבחן את הטענה על הקשר בין הגירת היהודים ובין אירועי הטרור.

1 Matthew Frank, *Making Minorities History: Population Transfer in Twentieth-Century Europe*, Oxford University Press, Oxford 2017, pp. 288-310, 365-367

2 על כך ראו: Esther Meir-Glitzenstein, 'Terrorism and Migration: On the Mass Emigration of Iraqi Jews, 1950-1951', *Middle Eastern Studies*, 58, 1 (2022), pp. 136-152.

אפתח בסקירה קצרה של שלושת המשפטים בבגדאד, אציג את תהליכי כינונו של הנרטיב היהודי-עיראקי על האחריות של מדינת ישראל להטלת פצצות ועל עליית ההמונים לישראל, אתאר את גלגוליו של הנרטיב, ואבחן את ההתרחשויות בתחום העלייה לישראל, את המאפיינים של ארגון ההגנה היהודי המקומי, את תולדות הפעילות של המודיעין הישראלי בעיראק ואת הקשר של כל אלה לחמשת אירועי הטרור. לנוכח המידע שאציג אדון בשאלות אם אמנם הטלת הפצצות היא אשר הביאה ליציאתם ההמונית של היהודים מעיראק, אם אפשר לקבוע מי עמד מאחורי אירועי הטרור, אם בצרי וצאלח אכן היו האחראים לחמשת אירועי הטרור הללו, ובעיקר, אם אמנם השניים הטילו פצצה בחצר בית כנסת הומה אדם ורצחו חמישה יהודים. בסופו של הדין אצביע על היסודות הרעועים של הנרטיב היהודי-עיראקי ואנסה להבין מדוע, למרות כל הממצאים הללו, הנרטיב הזה עודנו קיים.

סקירה של האירועים שהתרחשו בעיראק ושל פרשנותם

ב־21 בינואר 1952 הוצאו להורג בתלייה שניים מיהודי בגדאד. עורך הדין יוסף בצרי (1923-1952) היה מפקד בשורה – ארגון ההגנה היהודי המקומי. הוא עזב את עיראק ב־1949, גויס למודיעין הישראלי, אז בחר בשם המשפחה בצרי כדי להגן על בני משפחתו, משפחת אברס, חזר לבגדאד ועמד בראש רשת ריגול ישראלית. שלום צאלח (1933-1952) היה סנדלר צעיר ומוכשר, חבר בתנועת הנוער הציונית החלוץ ועסק בבניית סליקים, מקומות מחבוא בבתי כנסת בבגדאד לאחסון נשק של ארגון השורה. השניים נאסרו ביוני 1951 עם כשמונים יהודים ומוסלמים שנאשמו בריגול ובהחזקת נשק. ואולם בצרי וצאלח נאשמו גם בביצוע מעשי טרור, והם הוצאו להורג באשמת הטלת פצצות על מבנים בבגדאד. הודעה רשמית על ממצאי החקירות של משטרת עיראק פורסמה ב־25 ביוני 1951, בתום חודש של חקירות, ובה נמסר שנחשפה רשת ריגול יהודית מקומית שבראשה שני זרים, מרגלים ישראלים. בהודעה גם הוצג קשר בין רשת הריגול ובין חמישה אירועי טרור שהתרחשו בבגדאד בין אפריל 1950 ליוני 1951: 'נתברר כי אלה האחראים להתפוצצויות במאורעות שפורטו לעיל הם בין אלה שנעצרו. מטרתם הייתה לערער את הביטחון ולהכפיש את עיראק לפני דעת הקהל שלא כצורתה הנכונה'.³ המשפט התנהל בשלהי 1951, בסופו של תהליך הטסתם של יהודי עיראק לישראל, ובמהלכו ציין הקצין-החוקר עבדול רחמן א-סמראי שמטרתם של אירועי הטרור הללו הייתה 'להראות כי בעיראק הממשלה והעם

3 משה גת, קהילה יהודית במשבר: יציאת עיראק 1948-1951, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 150. מצוטט שם מתוך תרגום הודעה רשמית של ממשלת עיראק, 27.6.1951, הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), 14/388. המובאות מהודעות החוקרים העיראקים מבוססות על כתבות בעיתוני עיראק שתרגמו לעברית או לאנגלית אנשי משרד החוץ הישראלי ואנשי המוסד לעלייה ב' ומפקדים בארכיונים בישראל.

רודפים את היהודים וכי הפצצות שנזרקו הינן אחד מגילויי השנאה ליהודים.⁴ הקצין סאלם ג'אסם אל-קרייטי היה חבר בצוות המיוחד שהקימה המשטרה לחקור בפרשה, ובעדותו במשפט אמר שהפצצות שירתו את התעמולה בדבר קיומה של רדיפת יהודים בעיראק ושל אחרי אירועי הטרור רבו דרישות היהודים לבטל את אזרחותם.⁵ מטרות אלו עלו גם בנאומיו של התובע הכללי, שאכר אל-עאני. הוא טען שהפעולות האלימות בוצעו מטעם ארגון המחתרת היהודי על פי הוראות מירושלים, כדי לערער את הסדר ואת השלטון בעיראק וגם לדחוף את יהודי עיראק לעלות לישראל. הוא הוסיף שאירועי הטרור נועדו להרוג, כפי שאכן אירע בבית הכנסת מסעודה שמטוב, שם נהרגו ארבעה אנשים ונפצעו כעשרים.⁶ מכלל ההתבטאויות הללו מתברר שעיראק ראתה בישראל את האחראית לחמישה אירועים של הטלת פצצות כדי להשיג שלוש מטרות: לערער את הסדר והביטחון הפנימי, להכפיש את עיראק ולהציגה כמדינה אנטישמית הרודפת יהודים, ולהגביר את יציאת היהודים מעיראק.

משפטם של בצרי וצאלח נפתח ב־24 באוקטובר וארך פחות משבועיים. ב־5 בנובמבר 1951 דן בית המשפט בעיראק את השניים למוות בתלייה באשמת שלושה מתוך חמישה מעשי טרור שעשו, לטענת התביעה, בשליחות של מדינת ישראל. במשפט נידון גם יוסף בית הלחמי (חבאזה, 1933-1980) – בן 18, מפקד בשורה ואיש קשר בתחום המודיעין בעיראק. הוא תואר במשפט כדמות מפתח והואשם בכך שיזם, תכנן ומילא תפקיד מכריע באירועי הטרור הללו, אלא שהוא נמלט לישראל ועל כן נידון למוות בהיעדרו. לאחר עלייתו לישראל ב־1951 הוא עבד במשרד הביטחון. בהמשך לאירועים אלו התקיימו שני משפטים נוספים ובהם נשפטו כשלושים מקומיים, יהודים ומוסלמים – המשפט האחד דן בהחזקת נשק וחומרי חבלה, והאחר בריגול למען ישראל. מקצת הנאשמים נשפטו לתקופות מאסר ארוכות.⁷ בצרי נמצא אשם בכל שלושת המשפטים, אך הוצא להורג עוד לפני תום משפט הריגול.

הוצאתם להורג של בצרי וצאלח בינואר 1952 ומאסרם של אנשים נוספים, בהם ישראלים, עמדו ביסוד כינונו של נרטיב יהודי-עיראקי לפיו על אף הציפיות, כמעט כל יהודי עיראק, יותר מ־120,000 יהודים, עלו לישראל בפרק זמן קצר של פחות משנה וחצי. במהרה התקבל הנרטיב הזה בקרב רבים מן העולים החדשים מעיראק, שכן לילה ירדו מנכסיהם הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, וחיו במעברות בתנאים קשים ביותר. אמנם תוך כדי המעבר של הנרטיב מעיראק לישראל השתנתה הגדרת המטרות שלשמן הוטלו הפצצות, אך אחריותה של מדינת ישראל לאירועי הטרור, כפי שעלתה במשפטים

4 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 151, הערה 56. מצוטט שם מתוך תרגום ישיבות בית המשפט על פי העיתון **אלאוממה**, 25.10.1951, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 2563/5.

5 שם, עמ' 152, הערה 57.

6 שם, עמ' 152-153. מצוטט שם מתוך תרגום הנאום של התובע הכללי על פי העיתון **אישעב**, 31.10.1951, א"מ, 164/6.ב. לאחר מכן התברר שנהרגו חמישה יהודים, ולא ארבעה כפי שהעיד.

7 צבי יהודה, **ביסורי גאולה: גירוש היהודים מעיראק**, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה, 2021, עמ' 216-223; גבריאל שטרסמן, **בחזרה מן הגרדום**, ידיעות אחרונות, תל אביב, 1992, עמ' 139-202.

בבגדאד, הייתה ונותרה רכיב מרכזי בו. שתיים מן המטרות שנשמעו בעיראק – ערעור הסדר הציבורי וניהול תעמולה נגד עיראק – נעלמו מן השיח הישראלי, ונותרה הטענה השלישית – פעילים ציונים ביצעו אירועי טרור בהוראת ממשלת ישראל כדי לזרוע תבהלה בקרב יהודי עיראק ולהניעם, ואפילו לאלצם, לעלות לישראל, אף שמרביתם היו אזרחים עיראקים נאמנים, לא היו ציונים ולא ביקשו כלל להגר ממולדתם. שינוי אחר שחל בנרטיב: בעיראק הדגש היה ששני הנאשמים בצרי וצאלח הטילו פצצות, ואילו בישראל האשמה הוטלה על מרדכי בן פורת, מי שעמד בראש הפעילות בעיראק במשך כמעט שנתיים, בין אוקטובר 1949 ליוני 1951. הסכסוכים שהיו לבן פורת איש מפא"י עם חבריו בתנועה הציונית, שהזדהו עם התנועה לאחדות העבודה ומפ"ם, והסכסוכים הקשים בינו ובין אחדים מראשי הקהילה היהודית בעיראק על אופן קבלת ההחלטות הביצועיות הגבירו את ההאשמות נגדו. הסכסוכים הללו הועצמו בישראל במאבקים הפוליטיים בין מפלגות יריבות והעמידו את בן פורת, שהיה פעיל פוליטי ומאנשיו המובהקים של דוד בן-גוריון, כסמל לשלטון מפא"י. הגיבורים הטרגיים של האירוע – בצרי וצאלח – נשכחו.

אם לאירועי הטרור בבגדאד אכן הייתה השפעה על גורלם של עשרות אלפי יהודים, היה אפשר לצפות שהיא תבוא לכיטוי בספרי הזיכרונות הרבים שפרסמו המהגרים היהודים מעיראק, אך למרבה הפלא בספרי הזיכרונות מצוינות סיבות כלכליות, פוליטיות, אישיות ומשפחתיות לעזיבת עיראק, ואירועי הטרור אינם נזכרים אף באחד מהם כגורם שדרכן את המחבר או את סביבתו הקרובה לעלייה. עיון בכמה מן הידועים בספרי הזיכרונות שכתבו עולים שלא השתייכו למחנה הציוני מגלה שדאגה, חשש ויאווש וכן תקריות פזיות ומילוליות עם חברים מוסלמים הן שהשפיעו על ההחלטה להגר מעיראק לישראל.⁸ אחרים קשרו את ההחלטה באיבוד מקום תעסוקה, בבריחה מאימתם של נושים הדורשים תשלום חובות ובטיפול רפואי בישראל.⁹ יצחק בר-משה כתב בערוב ימיו ספר זיכרונות על הפרהוד

8 להלן כמה דוגמאות. שמואל מורה פירט את התגברות המתיחות בין יהודים לערבים בבגדאד מסוף שנות השלושים ובשנות הארבעים ותלה בעוינות הזאת את ההגירה. אימו נרשמה ליציאה מעיראק יומיים לפני שפג התוקף של חוק הוויתור על האזרחות מכיוון שחששה להישאר ב'עיראק הפרהודית' והזהירה את בעלה, שבחר להישאר בעיראק: 'רק שאלוהים ישמור עליך ולא תיפול קרבן לרכושך כמו שפיק עדס!'. שמואל מורה, **בגדאד אהובתי: זיכרונות ותנועה, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל**, [חמ"ד] 2020, עמ' 129-130. יוסף דניאל כוזם תיאר התנכלויות בלתי פוסקות של מוסלמים בצעירים יהודים וכן את השלכות הפרהוד, הוצאתו להורג של שפיק עדס, מאסרים של צעירים יהודים ויציאה מפחדת של מאות משפחות לכיוון טהרן: 'גל המעצרים דחף אלפי משפחות מפחדות לחפש מוצא ולעזוב את המדינה'. יוסף דניאל כוזם, **מסעו של יהודי מבגדאד** (תרגמה חוה לביא), אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, [ירושלים] 2015, עמ' 109. למרות ההתלבטות במשפחתו, הצטרף המחבר לנרשמים ועזב את עיראק באפריל 1951. ראו שם, עמ' 113.

9 Nissim Rejwan, *The Last Jews in Baghdad: Remembering a Lost Homeland*, University of Texas Press, Austin 2004, pp. 188-197; משה גת, **סיפור חיים על ילדות בבגדאד ועל שנות המעברה**, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, תל אביב 2022, עמ' 43-46; בדרי פטל, **חלומות במטראן, בגדאד**, כרמל, ירושלים 2005.

ובו סיפר כי ראה בפרהוד את התחלת הסוף, ואת הגזרות בשנים 1948-1949 הוא כינה 'הפרהוד החדש'.¹⁰

כינונו של הנרטיב היהודי־עיראקי על אחריות ישראל להטלת הפצצות ועל הקשר שלהן לעליית ההמונים לישראל

כיצד, אם כך, התפתחה הטענה שאירועי הטרור היו גורם עיקרי לעזיבת ההמונים וכיצד היא הייתה לנרטיב נפוץ ומקובל כמעט ללא עוררין הניצב נגד הנרטיב הציוני הממסדי?¹¹ את ההסבר לאימוץ הנרטיב הזה יש לחפש בנסיבות המיוחדות של שלהי 1951, לאחר שיהודי עיראק, אלה שהמתינו לעלייה ואלה שכבר עלו לישראל, נחשפו לדיווחים בתחנות הרדיו הערביות ובתקשורת הישראלית בערבית על המשפטים שהתרחשו באותה העת בבגדאד. הטענה שמדינת ישראל אחראית לפיגועים התקבלה על דעתם של העולים מכיוון שעוד לפני המשפט היו שמועות על מעורבות ישראל באירועי הטרור. בעבור עולים־פליטים אלו, שרבים מהם הצטערו על שעזבו את עיראק, טענה זו הטילה על השלטון בישראל את האשמה במצבם הקשה בעקבות האובדן של המקום והרכוש שהיו להם והמעבר לחיים במעברות בישראל. היא נתנה מענה לטראומת ההגירה של יהודי עיראק: האשמה לאסון העקירה הוטלה על ראש הממשלה ושר הביטחון בן־גוריון, משום שהוא נתן את ההוראות, ועל בן פורת, משום שהוא היה האחראי על ביצוען. ואילו שני הפעילים הציונים בצרי וצאלח נתפסו בנרטיב זה כטרוריסטים שרצחו ופצעו יהודים, אבל גם כקרבנות של קנוניה ישראלית. רגשות הזעם והכאב של העולים במעברות באו לביטוי בסקירה שנשלחה למשרד החוץ על הוצאתם להורג של בצרי וצאלח, ובה דווח על 'רגשות שמחה לאיד' ועל תגובה במילים: 'זוהי נקמת אלוהים מהתנועה שהביאתנו עד הלום'.¹² תפיסה זו הייתה לעובדה היסטורית בדברים שכתב סמיר נקאש, הסופר היהודי העיראקי שנמנה עם העולים: 'אז נכנסה לתמונה היישות הציונית, ששלחה את סוכניה להטיל פצצות [...] אני זוכר שהציוני בן־גוריון הגיב על מעשי טבח אלה באמרו: ייהרגו עשרה יהודים עיראקים ובמקומם יבואו

10 יצחק בר־משה, **שני ימים ביוני**, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, [חמ"ד] 2013, עמ' 257-259. על האווירה העוינת בבגדאד, שכללה עימותים פיזיים עם נערים מוסלמים, ראו צבי גבאי, **מבגדאד לנתיבי הדיפלומטיה**, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, ירושלים 2013, עמ' 34-39.

11 לחיאר מפורט של היקף התופעה ראו יהודה, **ביסורי גאולה**, עמ' 208; שלמה הלל, **רוח קדים: בשליחות מחתרית לארצות ערב**, עידנים וההוצאה לאור של משרד הביטחון, תל אביב 1985, עמ' 339. חלק ניכר משני ספרי הזיכרונות שכתב בן פורת (לבגדאד וחזרה: סיפורי של מבצע עזרא ונחמיה, ספרית מעריב, אור יהודה 1996; מארץ הולדת לארץ מולדת: פרקים מחיי, ספר, תל אביב 2018) ייחוד להפרכת הטענה והנרטיב הללו. לדיון נרחב על העמדות השונות בוויכוח על זהותם של מטילי הפצצות ועל הקשר בין הטלת הפצצות ובין היקף העלייה לישראל ראו ראובן שניר, **ערביות, יהדות, ציונות: מאבק זהויות ביציאתם של יהודי עיראק**, מכון בן־צבי, ירושלים תשס"ה, עמ' 445-446, הערה 117.

12 יהודה שנהב, **היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, עם עובד, תל אביב 2003, עמ' 121.

מאה אלף יהודים. רק כך הוכתרה בהצלחה המזימה השפלה שעקרה את יהודי עיראק משורשים בני יותר מאלפיים וחמש מאות שנים.¹³

מול הנרטיב הציוני-ישראלי, אשר הסביר את עלייתם של יהודי ארצות ערב בשילוב של כמיהה דתית ורדיפות,¹⁴ הציבו יהודי עיראק נרטיב נגדי המאמץ את הנרטיב שטיפחה ממשלת עיראק כאשר התנערה מאחריותה ליציאת היהודים ממנה. מן הנרטיב של ממשלת עיראק השתמע שאת הדו-קיום היהודי-מוסלמי בן מאות השנים, שהתקיים מאז נכבש אזור הפרת והחידקל בידי המוסלמים במאה השביעית ונמשך לאורך כל שנות שלטונן של האימפריות המוסלמיות באזור, לא עיראק הפרה – אלא מדינת ישראל, באמצעות פעולות טרור, יצירת תבהלה ותעמולה. לנרטיב זה היה תפקיד חשוב בעיצוב יחסיה של עיראק עם העולם הערבי ובייחוד עם הפלסטינים, מאחר שהוא טיהר אותה מן האחריות לבגידתה בפלסטינים ומאשמת תרומתה לגידול הדמוגרפי של מדינת ישראל ולחזוקה.

במשך שנים ארוכות הביטו עולי עיראק בקנאה באחיהם שבחרו להישאר בעיראק, שם הם נהנו מביטחון ומרווחה כלכלית, ואילו בישראל סבלו העולים מקליטה קשה ומייסרת, מהתנשאות ומקיפוח. רבים מן העולים הצטערו שעזבו את עיראק, ולא מעטים מהם תהו כיצד התרחש התהליך שהחל בהרשמה ליציאה מעיראק והסתיים באובדן כל רכושם ובחיים הקשים בישראל. בשנת 1966, 15 שנה לאחר התליות בבגדאד ושנה לאחר תלייתו של המרגל הישראלי אלי כהן בדמשק, נחנכה באור יהודה אנדרטה לזכרם של בצרי וצאלח. אור יהודה הייתה אז עיירה קטנה שרוב תושביה יוצאי עיראק. בראש המועצה המקומית עמד בן פורת, והוא ראה בהקמת האנדרטה מילוי חוב של כבוד לשני הרוגי המלכות. השיח סביב האירוע הביא לכך שהקולות שרחשו עד אז בקרב יוצאי עיראק נשמעו בפעם הראשונה גם בתקשורת הישראלית – תחילה בעיתון העולם הזה בעריכתו של אורי אבנרי. סגן העורך, שלום כהן, היה יליד עיראק. כתבה גדולה פורסמה בעיתון וכותרות גדולות הופיעו גם בעמוד השער: 'שלוש פצצות בבגדד', 'עסק הביש הראשון של בן-גוריון', 'האם פקדה ממשלת ישראל לפגוע ביהודים בבגדד?'. הכתבה נפתחה במשפט: 'לפני חמש עשרה שנה לחשו על "ציונית אכזרית" – רק עתה ניתן לגלות מה היתה הפרשה הסודית ביותר בתולדות המדינה'.¹⁵ בכתבה אחרת שפורסמה לאחר שבועיים הובאו טענות של יוצאי עיראק: 'תמיד הושלכו הפצצות בזמנים בהם חדלו יהודים להירשם לעלייה ולוויתור על אזרחותם העיראקית. אחרי כל פצצה גבר מחדש זרם הנרשמים'.¹⁶ נטען גם כי בצרי וצאלח 'הוצאו להורג בתלייה על חלקם בעסק הביש העיראקי'.¹⁷ בדברים אלו רמזו

13 שניר, ערביות, יהדות, ציונות, עמ' 445.

14 על הנרטיב הזה ראו: Esther Meir-Glitzenstein, 'Turning Points in the Historiography of Jewish Immigration from Arab Countries to Israel', *Israel Studies*, 23, 3 (2018), pp. 114-122.

15 'פצצות נגד יהודים', העולם הזה, 20.4.1966, עמ' 12-13.

16 'מי נתן את ההוראה?', שם, 4.5.1966, עמ' 9.

17 'פצצות נגד יהודים', עמ' 12.

הכותבים לדמיון בין אירועי בגדאד לאירועי הטרור בקאהיר ובאלכסנדריה ב־1954, שם קבוצת צעירים יהודים מקומיים שגייס המודיעין הצבאי הישראלי פגעה במרכז המידע האמריקני ובמקומות ציבור.¹⁸ הדמיון בין שתי הפרשות חיזק את הטענה על אחריותה של ישראל להטלת הפצצות בבגדאד, מה גם שאת שתי קבוצות הפעילים גייסו אותם גורמי מודיעין. בן־גוריון וכן פורת דחו את הטענות.

גם לאחר שמרבית בני הדור הראשון של העולים הלכו לעולמם וצאצאיהם כבר היו מעורים ומבוססים היטב בחברה הישראלית המשיך הנרטיב הזה להתקיים בקרב קהילת יוצאי עיראק. משנות השמונים ואילך היה אפשר למצוא אזכור שלו גם בפרסומים אקדמיים של חוקרים פלסטינים וישראלים. הראשון שנרטיב זה נזכר במחקריו כגורם העיקרי להגירת יהודי עיראק היה ההיסטוריון הפלסטיני עבאס שבלאק במחקרו על הגירתם של יהודי עיראק שהסתמך בעיקר על מסמכים מן הארכיונים של בריטניה. ספרו פורסם ב־1986, ובו הוא ניתח גורמי דחיפה ומשיכה שהשפיעו על היקף יציאתם של היהודים מעיראק, הדגיש את מדיניות המאסרים והפגיעות הפוליטיות והכלכליות מאז מאי 1948 וטען שהנתונים שהציג לבדם אין בהם כדי להסביר את תופעת הגירת ההמונים. שבלאק תלה את ההגירה בשני גורמים: ההסכם בין עיראק לישראל על העברת היהודים לישראל, וחמשת אירועי הטרור בבגדאד המעידים על מה שהוא כינה 'ציונות אכזרית' (cruel Zionism). שבלאק סיכם: 'אין ספק שהפצצות הוטלו ברגע מכריע, כאשר נראה שגורמים אחרים אינם מבטיחים הגירה המונית. [...] בכל פעם שהפחדים שככו פצצה נוספת ניפצה את תחושת הביטחון, והתחזית של הישארות בעיראק נראתה קודרת יותר ויותר'.¹⁹ את המשכה של טענה זו אפשר למצוא במשנתו של מחמוד עבאס (אבו מאזן), יושב ראש הרשות הפלסטינית, כפי שפורסמה בעיתונות ב־2012, ולפיה ישראל השתמשה באמצעי טרור כדי לאלץ את יהודי עיראק לעזוב את חייהם הנוחים והמוגנים ולהגר אליה:

זה היה מצב היהודים שהועברו מעיראק לפלסטין כתוצאה ממזימה משולשת ציונית-בריטית-עיראקית, וכבר נחשף התפקיד שמילא דוד בן גוריון כאשר שלח לשם את נציגיו כדי להטיל אימה בלבות היהודים, והם פגעו בהם ורצחו אותם. אחר כך השאירו לאמצעי התקשורת את התפקיד להפיץ שמועות שהערבים הקיצוניים הם שעמדו מאחורי המעשים המתועבים הללו.

18 על הפרשה ראו אביעזר גולן, מבצע סוזאנה: הסיפור המלא של נדוני 'הפרשה', ידיעות אחרונות, תל אביב 1990.

19 Abbas Shibliak, *The Lure of Zion: The Case of the Iraqi Jews*, Saqi Books, London 1986, pp. 123-124. הספר יצא במהדורה שנייה בשנת 2005 בכתרת *Iraqi Jews: A History*. טענה זו נזכרת גם אצל Ali Ibrahim Abdo and Khairieh Kasmieh, *Jews of the Arab Countries*, Palestine Liberation Organization Research Center, Beirut 1971, p. 28 'סוכנים מסיתים הטילו מקלות דינמיט שגרמו רעש יותר מאשר נזק בשכונות יהודיות. פעולת טרור זו הביאה לכך שעוד 113,545 בני אדם עזבו'. הכותבים שניהם חוקרים פלסטינים, ואת הספר הוציא לאור מרכז המחקר של הארגון לשחרור פלסטין. התרגום שלי.

עבאס הרחיב את התפיסה הזאת אל כל יהודי ארצות ערב וטען שמעשי אלימות ציוניים הופעלו גם נגד יהודי סוריה, תימן, צפון אפריקה ומצרים וכי בן-גוריון שיגר את שליחיו 'כדי לעקור משם את היהודים בכוח ובהרג כדי שיצליח להביא מאות אלפי יהודים שחיו שם מאות שנים'.²⁰ הראשונה ששילבה את הנרטיב הזה במחקר הישראלי הייתה אלה שוחט, חוקרת תרבות ישראלית אמריקנית שמשפחתה עלתה מעיראק לישראל בעליית ההמונים. במאמר מכוון ורבי-השפעה שפורסם ב-1988 באנגלית ולאחר מכן תורגם לעברית היא אימצה את הטענות שסוכנים ישראלים הטילו פצצות, הדגישה שהוטלה פצצה על בית הכנסת מסעודה שמטוב, וטענה שאירועים אלו בשילוב שיתוף הפעולה בין ישראל ובין גורמים תומכי בריטניה בממשלת עיראק עוררו בהלה גדולה בקרב היהודים ואילצו אותם לעזוב את עיראק. היא הסבירה: 'מדיניות זו כונתה על ידי תומכיה בשם "ציונית אכזרית" – משום שמגמתה הייתה לעקור יהודים מהגולה, גם אם לעתים חייבה שימוש באמצעים אלימים כלפיהם'. את מאמרה היא סיכמה: 'אותו תהליך היסטורי שנישל פלסטינים מרכושם, מאדמותיהם ומזכויותיהם הלאומיות-פוליטיות, היה קשור לתהליך שנישל יהודים ערבים מרכושם, מאדמותיהם ומשורשיהם בארצות ערב ובתוך ישראל עצמה – מההיסטוריה שלהם ומתרבותם'.²¹ זמן קצר לאחר מכן העלה תפיסות אלו הסוציולוג יהודה שנהב, שהיה מהמייסדים של הקשת הדמוקרטית הישראלית ומראשיה, והן זכו להד ציבורי נרחב. וכך כתב: 'איננו יכולים לשלול את האפשרות שהשליחים הציונים השתמשו בתקריות כדי להפחיד יהודים מהססים ולדרבן אותם להירשם'.²²

הנוסח הזהיר הזה לא נשמר במאמר שפרסמו חנן חבר ויהודה שנהב ב-2017 שכותרתו 'אלימות בגדאד (1950-1951), אלימות הארכיונים', ובו העלו את סיפור הפצצות בשמו של העיתונאי הישראלי ברוך נאדל ומנקודת מבטו.²³ באמצע שנות השישים הוזמן נאדל לכתוב על תולדות המחתרת הציונית בעיראק, ובעקבות ראיונות עם יוצאי עיראק השתכנע

20 מחמוד עבאס, 'ישראל כפתה על יהודי עיראק להגר אליה', *Maannews*, 7.4.2012, www.maannews.net (אוחזר ב-4.4.2024). התרגום לעברית של המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון (MEMRI), 29.4.2012, <https://www.memri.org/cgi-webaxy/item?3125>. וראו ציונית פתאל-קופרווסר, 'מגדל בבל של אבו מאזן', *ישראל היום*, 26.12.2019; עופר אדרת, 'מחמוד עבאס: היטלר רדף את היהודים משום שעסקו בכספים – ולא בשל יהדותם', *הארץ*, 6.9.2023.

21 אלה שוחט, *זכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית (קשת המזרח, 2)*, בימת קדם לספרות, תל אביב 2001, עמ' 158-159. המאמר ראה אור במקור באנגלית: Ella Shohat, 'Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of its Jewish Victims', *Social Text*, 19/20 (autumn 1988), pp. 1-35.

22 Yehuda Shenhav, *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion and Ethnicity*, Stanford University Press, Stanford, CA 2006, p. 123. הנושא מוזכר גם בגרסה בעברית של הספר, אך שם ציין שנהב כמה הסברים ולא נקט עמדה ברורה. ראו שנהב, *היהודים הערבים*, עמ' 123-125.

23 חנן חבר ויהודה שנהב, 'אלימות בגדאד (1950-1951), אלימות הארכיונים', *תיאוריה וביקורת*, 49 (חורף 2017), עמ' 148-129.

במעורבותה של מדינת ישראל, ובייחוד במעורבותו של בן פורת, באירועי הטרור בבגדאד. הוא פרסם את ממצאיו, ובן פורת הגיש נגדו תביעת דיבה. במאמר התבססו המחברים על ארכיונו האישי של נאדל, שמופקד באוניברסיטת ייל ובו שמורים מסמכיו בנושא ובעיקר המסמכים שאסף לקראת המשפט נגדו. חבר ושנהב הביאו במאמרם ציטוטים מפרסומיו של נאדל ובהם הטחת האשמות בבן-גוריון ובבן פורת: 'מהמסמכים עולה כי מרדכי בן פורת – לשעבר חבר כנסת מטעם רפ"י והמערך ושר בממשלת בגין – אחראי לסדרה של פיגועים נגד יהודים בבגדאד בשנים 1950-1951. [...] אין ספק שהפיצוצים הביאו לגידול מרשים בשיעורי ההרשמה להגירה בין מרץ 1950 ליוני 1951'. על האירוע בחצר בית הכנסת מסעודה שמטוב הם כתבו: 'לפי גרסתו של נאדל, יהודים ציונים הם שביצעו את ההתקפה הנפשעת על מנת להפחיד את היהודים המהססים ולעודד אותם להירשם ליציאה לישראל'.²⁴ בסיכום הדברים הם הביאו טענות אחרות של נאדל המייחסות לבן פורת שחיתות אישית ומוסרית, ולא הוסיפו את עמדתם שלהם בעניין ההאשמות הקשות הללו:

הוא מייחס לבן פורת סדרה של פשעים, ובראשם הטלת הרימון וגרימת מוות וכן את ההסגרה והאחריות לתלייתם של שני מטילי הפצצות מטעם 'השורה', המחותרת הציונית בבגדאד. לטענת נאדל, בן פורת אף הואשם בגניבת סכומי כסף מן העולים מעיראק לישראל; נאדל קושר זאת ישירות לקשרים שהיו לבן פורת עם העולם התחתון בבגדאד ובעיקר עם עולם הזנות, שהוא עצמו הועסק בו כבר מגיל 17 [...]. הוא [=נאדל] מערער על הלגיטימיות שלו [=של בן פורת].²⁵

הטקסט המצוטט חושף בעיה מתודולוגית קשה, הנובעת מניתוח טענותיו של נאדל כטקסט ספרותי שאינו מחויב בהבאת ראיות. הם תיארו את דרכי מאבקו של נאדל ושיטת עבודתו במהלך משפט הדיבה ובחנו את רגשותיו, את הטקטיקה שהשתמש בה להצגת טענותיו ואת האופן המתוחכם שבו הציג שאלות לעדים, אבל הטענות עצמן, בכלל זה הטענה החמורה שכן פורת הוא שאחראי על הסגרתם של בצרי וצאלח לידי משטרת עיראק, לא נבדקו במאמרם, והאירועים שהתרחשו ברקע הטענות זכו לסקירה כללית, לא מעמיקה ולא ביקורתית. נראה ששאלת האמת ההיסטורית הייתה משנית בעיניהם. את האי-התמודדות אֵתה הם תירצו ב'שתיקת הארכיונים', דהיינו, בטענה שכל עוד מקצת מתיקי עיראק בארכיון המדינה חסויים אי אפשר לבדוק את אמתות הטענות. מתודולוגיה זו אפשרה להם להציג בשמו של נאדל טענות קשות ונחרצות בלי שיידרשו להוכיח אותן. בעייתיות זו בולטת עוד יותר משום שנאדל עצמו בעומדו מול בית משפט לא הצליח להוכיח את טענותיו, ובסופו של משפט הדיבה הוא חזר בו מכל האשמותיו והתנצל.²⁶

24 שם, עמ' 130, 132 ו-133, בהתאמה.

25 שם, עמ' 139. המחברים לא הסבירו על מה התבסס נאדל כשהאשים את בן פורת בהסגרתם של בצרי וצאלח לידי משטרת עיראק, וגם לא הביאו ראיות להאשמות הקשות האחרות שהובאו בשמו של נאדל. קשה להבין איך היעדר הביסוס להאשמות אלו חמק מעיניו של עורך כתב העת.

26 על המשפט מנקודת מבטו של בן פורת ראו: בן פורת, **לבגדאד וחזרה**, עמ' 219-220.

גם ההיסטוריון הישראלי הבריטי יליד עיראק אבי שליים, חוקר הסכסוך היהודי-ערבי במזרח התיכון, אימץ את טענת הקשר בין הפצצות ובין מדינת ישראל, ובינן לבין עליית ההמונים מעיראק. בספר הזיכרונות שהוציא לאור בעת האחרונה הוא טען שאמנם את הפצצה בבית הכנסת מסעודה שמטוב הטיל מוסלמי סוני בהוראת קצין משטרה בבגדאד, אלא שהאיש קיבל כספי שוחד מהציונים, ולפיכך בסופו של דבר ישראל היא שאחראית להטלת הפצצה. מעניין ששליים העלה טענה זו על אף הנתונים שהוא עצמו הביא, לפיהם בסוף דצמבר 1950, שבועיים לפני האירוע, כבר היו רשומים 90,000 מבקשים לצאת מעיראק מתוך 105,000 שיצאו אותה בסופו של דבר. השאלה המתבקשת היא: אם הרוב הגדול של יהודי עיראק כבר היו רשומים ליציאה, מדוע הוא ייחס לאירוע הטרור בבית הכנסת השפעה מכרעת על היקף ההרשמה ליציאה? יתר על כן, בהמשך לטענה זו הוא הגדיר את אירוע הטרור בבית הכנסת 'אחת הדוגמאות המזעזעות ביותר של הציונות האכזרית' שבהן נתקל במשך חמישים שנות מחקרו על הסכסוך הערבי-ישראלי.²⁷ מתקבל הרושם ששליים לא הצליח להשתחרר מן הנרטיב העדתי היהודי-עיראקי ששמע מילדותו והעדיף אותו על פני הממצאים ההיסטוריים המוכרים לו היטב.

נקודת מבט אחרת, המבוססת על ההקשר ההיסטורי של ההתרחשויות בעיראק בשנים 1948-1951, הציעה ההיסטוריונית אורית בשקין. היא ציינה את הידיעות שנשמעו בעיראק בעניין מעורבות הציונים בהטלת הפצצות בבגדאד אך הטילה ספק ביכולתם של היסטוריונים להכריע בשאלה מי הטיל את הפצצות, ואף הוסיפה שהפצצות לבדן אינן יכולות להסביר את התופעה של הגירת היהודים מעיראק. היא גם בחנה את התופעה כחלק מתהליך היסטורי ממושך יותר, שהפצצות לא היו בו אלא פרק אחרון.²⁸ ואכן, אין ספק שההיסטוריונים אינם יכולים לקבוע מי הטיל את הפצצות. יתר על כן, להלן אראה שלשאלה זו אין חשיבות מיוחדת, מכיוון שלהטלת הפצצות הייתה לכל היותר השפעה שולית על תהליך ההגירה של היהודים מעיראק.

על הקשר בין הגירת ההמונים מעיראק ובין הטלת הפצצות בבגדאד

תהליך יציאתם של היהודים מעיראק לישראל החל בעקבות חוק הוויתור על האזרחות שיזם ראש ממשלת עיראק, תופיק א-סווידי ושהועבר בפרלמנט העיראקי ב-9 במרס 1950.²⁹ החוק אפשר ליהודים להגר מעיראק בתנאי שיירשמו במשרד הפנים, יוותרו על

Avi Shlaim, *Three Worlds: Memoir of an Arab-Jew*, One World Publications, London 27
2023, chap. 7

Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq*, Stanford University 28
Press, Stanford, CA 2012, pp. 207-208

29 חוק זה, ששמו בערבית 'חוקי אל-ג'נסייה אל-עראקיה' – הוויתור על האזרחות העיראקית, תורגם לאנגלית *The Denaturalization Law*, ונקרא בעברית 'חוק הוויתור על הנתינות'. ואולם התרגום

אזרחותם ועל זכותם לחזור לעיראק ויעזבו אותה בתוך שבועיים לאחר שמשרד הפנים ישלול את אזרחותם.³⁰ תוקפו של החוק הוגבל לשנה אחת בלבד, עד 9 במארס 1951, אם כי נקבע שיהיה אפשר לבטלו גם במהלך השנה. בממשלת עיראק העריכו שמספר היוצאים יהיה פחות מ-10,000;³¹ אברהמים אל-כביר, ממנהיגי הקהילה, צפה שמספר היוצאים לא יעלה על 25,000;³² וההערכות בישראל היו גבוהות יותר – 30,000-70,000.³³

חוק הוויתור על האזרחות נועד לפקח על יציאתם הלא חוקית של יהודים מעיראק לאיראן וממנה לישראל ועל הכספים שהבריחו אל מחוץ לעיראק. תופעה זו של יציאת יהודים מעיראק התעצמה בסוף 1949, עם ביטול חוקי החירום אשר שררו בעיראק מאז יצא צבא עיראק למלחמה נגד מדינת ישראל ב־15 במאי 1948. בתוך חמישה חודשים, מינואר עד מאי 1950, הגיעו לטהרן מעיראק כ־4,000 יהודים. את התשתית לתנועת הבריחה הקימו שליחי המוסד לעלייה ב' באיראן. הם ניצלו את העוינות ארוכת השנים בין איראן לעיראק ונעזרו בדיפלומטיה, בקשרים אישיים ובשוחד. קשריו של שליח המוסד לעלייה ב' ציון כהן עם המודיעין האמריקני בטהרן ועם אישים בצמרת השלטון האיראני אפשרו להגן על היהודים שחדרו לתחומה של איראן מעיראק ולהסדיר את הטסתם לישראל, ואף קידמו את ההכרה דה פקטו של איראן במדינת ישראל. התמורה להכרה הייתה שוחד בסכום כולל של 100,000 דולר לשרים בממשלת איראן, ובהם גם ראש ממשלת איראן.³⁴ הדיונים בנושא התקיימו בתחילת 1950, ואיראן הייתה צפויה להכריז על הכרתה בישראל בתחילת מארס 1950. יש להניח שמהלך זה הבהיר לממשלת עיראק שאיראן לא תסייע בידה לעצור את זרם היהודים הבורחים ממנה ולמנוע את האנדרלמוסיה שנוצרה באזור הגבול.³⁵ לכאורה החוק שחוקקה ממשלת א־סווידי נראה ליברלי ומיטיב, אבל ההשלכות הקשות של אחדים מסעיפיו התבררו בשנים שלאחר מכן. ראשית, להבדיל מתנועות הגירה שבהן המהגר שומר על אזרחותו במהלך ההגירה ומוותר עליה רק לאחר שהתערה בארץ ההגירה, מיהודי עיראק נשללו אזרחותם וזכותם לשוב אל אדמת עיראק בעודם חיים עליה. שנית, שלילת האזרחות הייתה סופית ולא ניתנת לביטול, גם אם הנרשם התחרט וביקש להישאר,

לאנגלית ובעקבותיו התרגום לעברית אינם מדויקים, מכיוון שעל פי חוקת עיראק מ־1924 היהודים היו אזרחים עיראקים, ולא נתינים, והייתה להם זכות לבחור ולהיבחר לפרלמנט.

30 לפרטי החוק ראו: Shiblak, *The Lure of Zion*, p. 131.

31 שגריר בריטניה בעיראק המפרי טרווליאן אל משרד החוץ בלונדון, 7.3.1950, British National Archives (hereinafter: BNA), London, FO371/82478 EQ1571/8.

32 Abraham al-Kabir, *My Communal Life or Death of a Community*, 1964, p. 152. כתב היד לא יצא לאור, והוא נמצא במרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה.

33 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 20.3.1950, הארכיון הציוני המרכזי, S100/927; הלל, רוח קדים, עמ' 265.

34 Uri Bialer, 'Between Rehovot and Tehran: Gideon Hadary's Secret Diplomacy', *Israel Studies*, 17, 1 (2012), pp. 1-23.

35 פנחס זאבי, 'העניין הגדול: המדיניות הישראלית ביחס להעלאת יהודי איראן בשנים 1949-1952', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2017, עמ' 52.

ואילו הגבלת החוק לשנה אחת בלבד הייתה אמצעי לחץ על המתלבטים. בנסיבות אלו לא היו היהודים המהגרים זכאים לדרכון עיראקי, ותעודות המעבר שקיבלו בצאתם לדרך לא אפשרו להם להיכנס אל ארצות הגירה במערב. בכך למעשה הובטחה העברתם של יהודי עיראק לישראל – המדינה היחידה שהייתה מוכנה, אולי בלית ברירה, לקבל מהגרים יהודים נטולי דרכון, בלא בדיקות רפואיות ובלא מיון. שלישית, החוק לא הזכיר את רכושם של היהודים, והם הניחו שיצליחו להעביר אתם לפחות חלק ממנו.³⁶

בשלהי מארס 1950 הגיע לבגדאד שלמה הלל, נציג של חברת תעופה אמריקנית בשם 'ניר איסט' (Near East Air Transport), שהייתה חברת-בת של אל-על הישראלית ושל חברת השכר האמריקנית אלסקה. בפגישה של הלל עם ראש הממשלה תופיק א-סווידי ועם ממלא מקום נשיא הקהילה היהודית יחזקאל שמטוב נקבע הסכם לא רשמי בין עיראק לישראל – הסכם הלל-סווידי, שהסדיר את הטסת יהודי עיראק לישראל. בריטיה הצטרפה להסדר ואישרה למטוסים לנחות חניית ביניים בנמל התעופה של ניקוסיה, בירת קפריסין, שהייתה אז קולוניה בריטית, וכך אפשרה לעיראק להימנע מקשר ישיר ופומבי עם ישראל. לשם ביצוע החוק הוקמה יחידה מיוחדת במחלקת הדרכונים והנסיעות במשרד הפנים העיראקי, והעדה היהודית הקימה יחידת קשר לשיתוף פעולה עם שלטונות עיראק. את היחידה ניהלו פעילי התנועה הציונית.³⁷

אף שההרשמה לויתור על האזרחות החלה מיד אחרי חקיקת החוק, בחודש הראשון רק מעטים נרשמו, מכיוון שדרכי היציאה לא היו ברורות ומאחר שהתנועה הציונית בעיראק קראה לציבור להמתין. זרם הנרשמים גדל למן 10 באפריל 1950, לאחר שהטיסות הוסדרו ולאחר שהתנועה הציונית קראה ליהודים להירשם בהמוניהם. ההחלטה על קריאה זו התקבלה לאחר שב-8 באפריל 1950 הוטלה פצצה על בית הקפה אל-בידאא על גדות החידקל וארבעה יהודים נפצעו. למחרת נהרו כמה אלפי יהודים אל תחנות ההרשמה. עד סוף החודש נרשמו כ-23,000 יהודים,³⁸ ובספטמבר 1950 כבר היו רשומים כ-70,000.³⁹

במשפטים שהתנהלו בבגדאד, לא הייתה לאירוע הטרור בבית הקפה חשיבות מיוחדת, מכיוון שבשלב ראשוני זה ציוני עיראק הם שביקשו לעכב את ההרשמה וממשלת ישראל עדיין לא החליטה כיצד ובאיזה קצב תתנהל העלייה. הציונים טענו באותה העת שאנשי הימין הקיצוני בעיראק הם שהטילו את הפצצה, ומידע שפורסם בעת האחרונה אכן מטיל את האחריות לאירוע על אנשי מפלגת אסתקלאל. העיתונאי שאמל עבד אל-קאדר סיפר

36 על החוק ומשמעויותיו ראו גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 57-58; אסתר מאיר-גליצנשטיין, יהודי עיראק: היסטוריה ארוכה בארץ הפרת והחידקל, מכון בן-צבי, ירושלים (בדפוס), עמ' 215-216.

37 לפרטים ראו מאיר בצרי, מסע החיים (תרגום נסים קוז), אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, תל אביב 2023, עמ' 191.

38 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 212-213, הערה 66. לדיווח של השגריר הבריטי בבגדאד ראו: Mack, *to Younger*, 26.4.1950, BNA, FO371, EQ1571/19.

39 גת, שם, עמ' 103.

שבשנת 1994 נפגש עם אדם המוזכר בראשי תיבות מש"ע, וזה העיד על השתתפותו שלו ושל אדם בשם טרב בקבוצת לוחמים שהקימה מפלגת אסתקלאל, שבראשה עמד עדנאן א-ראווי ומטרתה הייתה להניע יהודים להירשם ולצאת מעיראק:

הוחלט לפוצץ את קזינו אל-ביצ'אא' שמבקרים בו הרבה בחורים יהודים. אל-ראווי הודיע לנו שיספק לנו פצצות כדי להשליך אותן על הקזינו ולהפחיד את היהודים. אחרי כמה ימים הביא אל-ראווי את הפצצות והטיל עלי ועל ט' [=טרב] להשליך אותן על הקזינו. ביום שנקבע בחודש אפריל 1950 תקפנו בפצצות את הקזינו ואת היהודים היושבים בו, ברחנו והתחבאנו בבית ששכרנו עם יציאה לרחוב אבו אל-נוואס ליד הקזינו.⁴⁰

הראשונים שנרשמו לצאת מעיראק היו יהודים שנפגעו מן ההגבלות הכלכליות ומן הרדיפות הפוליטיות בשנים 1948-1949 ואיבדו את אמונם בעתיד היהודים בעיראק. הם חששו שהמשך הסכסוך היהודי-ערבי והיעדר הסכם שלום שיסיים את הסכסוך מאיימים על עתידם בעיראק, ידעו שבעוד פחות משנה יפוג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות, הסיקו שעדיף לעזוב במסגרת מאורגנת ומסודרת שסיפקו ממשלות עיראק וישראל, וראו בישראל אחראית לגורלם. עם יהודים אלו נמנו חברי התנועה הציונית ובני משפחותיהם, צעירים בלא אופק תעסוקתי ועניים שקיוו לשפר את מצבם בישראל. כעבור חודשים אחדים הצטרפו אליהם גם בני מעמד הביניים.⁴¹

הטיסות לישראל דרך קפריסין החלו באמצע מאי 1950 והיו אמורות להסתיים במאוס 1951, בתום שנה לחקיקת חוק הוויתור על האזרחות. אלא שבסתיו 1950 היה פער גדול בין מכסת העלייה המצומצמת שהקצתה ישראל ליהודי עיראק ובין המספר הגדול של הנרשמים ליציאה. פער זה היה תוצאה של מדיניות ישראל, שתיעדפה העלאת יהודים מרומניה ומפולין. עד ספטמבר 1950 עלו רק כ-10,000 יהודים מעיראק, ו-60,000 המתניו בתור לעלייה.⁴² בראשית ינואר 1951 מספר הנרשמים הגיע ל-86,000, ומהם יצאו כ-23,000 בלבד.⁴³ כך, למרות המשך הפינוי, עדיין המתניו ליציאה מעיראק יותר מ-60,000 יהודים. מדיניות העלייה של ישראל העמידה את יהדות עיראק בבעיה פוליטית וכלכלית קשה. יהודים שאזרחותם נשללה היו חייבים לעזוב את עיראק בתוך כשבועיים, וממשלת עיראק חששה פן הימצאותם של עשרות אלפי יהודים חסרי אזרחות בשטחה תביא לתסיסה ולמהומות ולפיכך האטה את התהליך לשלילת האזרחות שלהם, אבל לא מנעה את פיטוריהם מעבודתם ואת הידרדרות מצבם הכלכלי והחברתי. קשה במיוחד היה מצבם

40 'יהודה, בייסורי גאולה, עמ' 152. מצוטט שם מתוך שאמל עבד אל-קאדר, תולדות התנועה הציונית בעיראק ותפקידה בהגירת היהודים בשנת 1950-1951, בגדאד 2013, עמ' 215-216. וראו גם נסים קזוז, 'פצצות ועלילות על יהודי עיראק', האומה, 218 (מאי 2020), עמ' 80-83.

41 לניתוח המניעים והגורמים לעליית ההמונים מעיראק ראו מאיר-גליצנשטיין, יהודי עיראק, עמ' 216-225.

42 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 103.

43 Baghdad to FO, 18.1.1951, BNA, FO371, EQ 1571/15, tel. 1572/4/51

של אלפי היהודים העניים אשר עזבו את ערי השדה ברחבי עיראק, או גורשו מהן, והגיעו לבגדאד. הם שוכנו במבני ציבור, ניזונו מתקציב הקהילה וחיו בתנאים קשים. עוד שינוי התחולל בעיראק. באמצע ספטמבר 1950 התחלפה הממשלה, ואת מקומו של תופיק א-סווידי, מי שיזם את חוק הוויתור על האזרחות, שב ותפס נורי א-סעיד. עוד בהיותו ראש ממשלה ב-1949 העלה א-סעיד הצעות לגירוש יהודי עיראק כחלק מתכנית לחילופי אוכלוסין כפויים בין יהודי עיראק ובין פליטים פלסטינים.⁴⁴ עם שובו לשלטון הוא ראה בנסיבות הקיימות הזדמנות פז להעביר מעיראק את מרבית היהודים בלי שיידרש למלא את החלק הפחות נוח של התכנית – לקלוט מספר שווה של פליטים פלסטינים ובכך לסייע בפתרון בעיית הפליטים. כאמור, באותה העת המתינו יותר מ-60,000 יהודים לעלות לישראל, רבים מהם כבר ידעו שתנאי הקליטה בישראל קשים יותר ממה ששיערו בנפשם כאשר ויתרו על אזרחותם, ולא מעטים מהם העדיפו להישאר בעיראק. כדי שלא להחמיר את מצבם של היהודים דחתה ממשלת עיראק את הטיפול בשלילת אזרחותם, אבל היא לא הייתה מוכנה לאפשר להם לחזור בהם מהרשמתם ולהישאר בעיראק. להפך. ראש הממשלה היה נחוש בדעתו לעשות הכול כדי להוציא את היהודים בהקדם האפשרי מארצו. כאשר התברר שישראל אינה מוכנה להגדיל את מכסות העלייה ולהאיץ את היציאה הוא איים בגירוש מידי של היהודים.⁴⁵ חשוב לציין שנורי א-סעיד היה מדינאי רציונליסט ומפוכח, והתנהלותו בסוגיית היהודים אינה מעידה על אנטישמיות אלא נראית כמדיניות מחושבת של מנהיג אשר בחר לפתור את בעיית המיעוט היהודי בעיראק על ידי אימוץ מדיניות של העברת אוכלוסין – מדיניות שלא הייתה חריגה באירופה ובאסיה לאחר מלחמת העולם השנייה ובראשית המלחמה הקרה.⁴⁶

איומיו של א-סעיד זכו לפרסום נרחב באמצעי התקשורת בעיראק ובישראל והביאו להקשחת היחס כלפי היהודים בעיראק. השופט יעקב צמח, שאביו ששון צמח ייצג את יהודי מוצל בפרלמנט העיראקי, כתב בזיכרונותיו:

בעיני העיראקים מי שוויתר על נתינותו הוצא אל מחוץ לחוק. הוא outlaw. הגנת המשטרה והרשויות הוסרה ממנו. דמו ורכושו היו הפקר. יהודים פוטרו מעבודתם, תלמידים גורשו מבתי הספר, חייבים ערבים סירבו לפרוע חובם ליהודי הנושה במ. תחנות המשטרה סירבו לקבל תלונות יהודי נגד ערבי, היה צורך בהעזה רבה של יהודי בהגשת תלונה נגד ערבי. רשויות המס הכבידו את ידיהן על היהודים, הן העלו

44 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 39-42.

45 על תכניותיו לגירוש היהודים ראו שם, עמ' 103-116.

46 על המעבר ממדיניות של הבטחת זכויות למיעוטים אל מדיניות של העברת אוכלוסייה ראו Frank, *Making Minorities History*, pp. 11-48. על נורי א-סעיד המדינאי בעיני השגריר האמריקני ראו Waldemar J. Gallman, *Iraq under General Nuri: My Recollections of Nuri al-Said*, Johns Hopkins Press, Baltimore 1964, 1954-1958. אף שהספר מתאר את השנים 1954-1958, לאחר היציאה ההמונית של היהודים, הוא זורע אור על האופי המעשי של האיש כשכיהן בראשות הממשלה.

דרישות דרקוניות חסרות בסיס כדי לנשל את היהודים משארית כספם. לגבי היהודי חסר הנתינות, אין דין ואין דיין, כך סברו העיראקים.⁴⁷

אירוע הטרור השני אירע ב־14 בינואר 1951 – רימון יד הוטל בחצר בית הכנסת מסעודה שמטוב בשכונת בתאווין, שם המתינו מאות יהודים להסעתם לשדה התעופה ולהעברתם לישראל. חמישה מהם נהרגו ויותר מעשרים נפצעו.⁴⁸ לאירוע זה חשיבות רבה הן לנוכח הפגיעה הקשה בחיי אדם והן מכיוון ששבועות אחדים לאחר מכן החל פינוי המוני של מרבית יהודי עיראק. בין מארס ליולי 1951 עלו לישראל יותר מ־70,000 יהודים בטיסות מעיראק.⁴⁹ בדיווח לישראל על האירוע האשימו השליחים הציונים את אנשי הימין הקיצוני בעיראק,⁵⁰ אבל ברחוב היהודי עלו שמועות שהוא היה מעשה ידיהם של יהודים.

גם בשגרירות בריטניה התלבטו בשאלת זהותו של המפגע ומטרותיו. בדוח שנשלח מבגדאד למשרד החוץ בלונדון ב־27 בינואר 1951 הועלתה השערה שיהודים הם שהטילו את רימון היד כדי להסב את תשומת לבם של ממשלת ישראל למצבם הקשה של יהודי עיראק ולהאיץ את הטיסות לישראל. לפי השערה אחרת, אירוע הטרור נועד להאיץ ביהודים מבוססים שהחליטו להישאר בעיראק לשנות את דעתם ולהגר לישראל.⁵¹ כלומר, הבריטים לא סברו שאירוע הטרור הביא ליציאה ההמונית, אלא לכל היותר עודד את הצטרפותם של כמה אלפי עשירים יהודים. ואכן, עיון במסמכי הארכיונים הבריטיים, ובעיקר בדיווחים השוטפים על מספר היהודים שוויתרו על אזרחותם, מבהיר מעל לכל ספק שלא אירוע הטרור באמצע ינואר 1951 הביא לעליית ההמונים מעיראק. בדיווח אחר של שגרירות בריטניה למשרד החוץ שלה מ־18 בינואר 1951 נמסר שעד מועד זה נרשמו ליציאה מעיראק כ־86,000 יהודים⁵² – דהיינו, הרוב הגדול מ־105,000 היהודים שעלו בעלייה המוטסת מעיראק, נוסף לכ־15,000 יהודים שעלו בתקופה זו לישראל דרך איראן. לנוכח המספר הגבוה כל כך של הנרשמים אין ספק שלא היה צורך באירוע טרור כדי להניע יהודים לעזוב את עיראק – רובם כבר נרשמו ליציאה. מתברר אפוא שהקשר בין הפצצות ובין היקף העלייה מעיראק אינו אלא מיתוס. אמנם בינואר 1951 רק כ־20,000 עלו לישראל, אבל היתר, יותר מ־60,000 יהודים, כבר פוטר מעבודתם, וממקצתם אף נשללה אזרחותם בעודם ממתנים למטוסים שייקחו אותם לישראל. מאמצע ינואר ועד שהסתיימה ההרשמה ב־9 במארס 1951 נוספו למבקשי היציאה 19,000 יהודים, רובם ממעמד הביניים

47 יעקב צמח, 'משלחת לפרלמנט העיראקי', בתוך: יצחק אבישור (עורך), מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ו, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה 1991, עמ' 86.

48 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 149. בן פורת ציין בספר הזיכרונות שלו שנהרגו ארבעה אנשים. בן פורת, מארץ הולדת לארץ מולדת, עמ' 57.

49 גת, שם, עמ' 173.

50 בן פורת, לבגדאד וחזרה, עמ' 150-152.

51 Baghdad to FO, 27.1.1951, BNA, FO371, EQ1571/91

52 Baghdad to FO, 18.1.1951, ibid., FO371, EQ1571/15, tel. 1572/4/51. וראו גת, קהילה

יהודית במשבר, עמ' 119.

הגבוה. יש להניח שאנשים אלו התלבטו במשך חודשים ארוכים, המתינו להבהרות על גורל נכסיהם, ובאותה העת הכריעו בעד הגירה. אולי הזעזוע בעקבות אירוע הדמים הוא שדחף אותם להירשם, אולי נוכחו לדעת שמרבית בני הקהילה מתכוונים לעזוב, ובהם רבים מבני משפחותיהם ולכן העדיפו לעזוב, ואולי חששו שבעתיד כבר לא יוכלו לצאת מעיראק. הפינוי ההמוני החל רק במאוס 1951, לאחר שב־30 בינואר החליט המוסד לתיאום, גוף משותף לממשלת ישראל ולהנהלת הסוכנות היהודית, להעלות את יהודי עיראק במבצע חירום הידוע בשם מבצע עזרא ונחמיה. בין מאוס ליולי 1951 הוטסו לישראל כ־70,000 יהודים מעיראק. כל מי שנרשמו ליציאה והמתינו לתורם לעלייה לאחר שוויתרו על אזרחותם העיראקית, גם מי שהתחרטו, חויבו לעזוב את עיראק. את הפרשה סיכם העיתונאי ג'קי חוגי:

הפיצוץ במסעודה שם טוב הפך לסלע מחלוקת עז ויצרי. הוא פיצל את המחנות בתוך העדה ומחוצה לה למאשימים ומצטדקים. הראשונים השתמשו בו כקלף ניגוח נגד המדינה. הנה, עוד לפני שהיגרו אליה, טענו, נהגה ישראל בעולי ערב בציניות אין קץ ושיחקה בגורלם [...] בקרב יוצאי עיראק המשיך הפולמוס לרחוש כגחלת. עד היום מתייחסים רבים למעורבות הישראלית בפשע כאל עובדה מוגמרת.⁵³

ב־9 במאוס 1951 פג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות ולמחרת הקפיא הפרלמנט העיראקי את נכסי היהודים שוויתרו על אזרחותם. פתחי החנויות נחסמו, חשבונות הבנק הוקפאו, כספות בבנקים הוחרמו, וזכויות לפנסיות ולתגמולים בוטלו. בן לילה התרוששו היהודים, בהם כ־40,000 שכבר עלו לישראל ויותר מ־60,000 שעדיין המתינו בעיראק. הערכות בעיראק מהתקופה היא על שווי הרכוש המוקפא הן 12-14 מיליון דינר. החוק להקפאת נכסי היהודים נשמר בסוד והתקבל בהפתעה גמורה, אף שהכנתו ארכה בלי ספק שבועות ארוכים. מכיוון שנושא הרכוש לא הוזכר כלל בחוק הוויתור על האזרחות, ומכיוון שבגל הראשון העולים הורשו להוציא חפצים, בכללם חפצי ערך, הניחו היהודים שיינתן להם לחסל בהדרגה את רכושם, למוכרו במחיר כלשהו, להבריח את הונם לאיראן, ומשם להעבירו לישראל או למקומות אחרים. רבים מהעולים מסרו ייפוי כוח לקרובים ומכרים שהתעתדו להישאר בעיראק כדי שיטפלו בחיסול רכושם בהדרגה ויעבירו להם כספים בעבורו. הם נותרו חסרי כול. הפגיעה הייתה קשה במיוחד בבני מעמד הביניים והמעמד הגבוה שהצטרפו אחרונים, מכיוון שהם לא הספיקו למכור ולו חלק מרכושם. גם הפקידים העיראקים בשדה התעופה הקשיחו את יחסם אל היהודים היוצאים: הם התעמרו בהם לפני עלייתם למטוסים והשחיתו את מטענם. כמו כן סכום הכסף שהותר ליהודים להוציא מעיראק הופחת – מ־50 דינרים לאדם ל־5 דינרים. בתום המבצע להעברת היהודים לישראל נותרה בעיראק קהילה קטנה ובה כ־7,000 יהודים בלבד, פחות מ־5 אחוזים מבני הקהילה.⁵⁴

53 ג'קי חוגי, '70 שנה לפצצות בבגדאד: התיאוריה על מעורבות יהודים חיה ונושמת', **מעריב**, 15.1.2021.

54 על הקהילה הקטנה שנותרה בתום ההגירה של מרבית היהודים ראו נסים קוז, **סופה של גולה**, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה 2002.

אירועי הטרור לא פסקו גם לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות. ב־19 במארכ 1951 הוטלה פצצה על בניין מרכז המידע האמריקני בבגדאד, ובאירוע היו פצועים אחדים. ב־10 במאי 1951 הוטלה פצצה ברחוב א־רשיד על חזית בניין חברת לאווי, שייבאה מכוניות אמריקניות. ב־5 ביוני 1951 הוטלה פצצה באותו הרחוב על חזית בניין סטנלי שעשוע, גם הוא יבואן של מכוניות אמריקניות. בשני הפיגועים האחרונים נגרם נזק אך לא היו נפגעים בגוף. שלושת האירועים הללו אינם יכולים להיקשר לניסיון להשפיע על הגירתם ההמונית של יהודי עיראק מכיוון שאירעו לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות והסתיימה ההרשמה לעלייה.

המודיעין הישראלי בעיראק ושאלת הפצצות

יוסף בצרי נולד בבגדאד ב־1923, למד בפקולטה למשפטים ועבד כפקיד במשרד האוצר העיראקי, ובה בעת גם היה מפקד בארגון השורה. בסתיו 1949, לאחר שעשרות מחברי תנועת החלוץ הציונית ואחדים מאנשי ארגון השורה נאסרו על ידי הבולשת העיראקית ועלה חשש פן בלחץ העיניים יוסגרו חברים נוספים ויתגלו מחסני הנשק של ארגון ההגנה, הוברחו מעיראק לאיראן עשרות מדריכים ומפקדים יהודים, בהם גם בצרי. הוא הגיע לטהרן ובה המתין לתורו לעלות לישראל.⁵⁵

באותה העת כבר הייתה טהרן מרכז חשוב לפעילות ישראלית. שלמה הלל הקים את המרכז שנה קודם לכן,⁵⁶ וציון כהן הצטרף אליו.⁵⁷ הקשרים שהשניים קשרו עם ראשי השלטון האיראני ובעיקר ההכרה דה פקטו של איראן בישראל בתחילת 1950 יצרו בסיס להקמתו של גרעין מודיעין בטהרן, וממנו היה אפשר לנהל את מגוון הפעילויות הישראליות החשאיות בעיראק, ובכללן גם את פעילות המודיעין. ואכן, באותה העת הייתה בטהרן נציגות של אמ"ן, ובראשה עמד מאיר (מקס) בינט (בנט), צעיר יליד הונגריה ששירת בעבדאן בתקופת מלחמת העולם השנייה מטעם חברת סולל בונה ואף למד פרסית. ככל הנראה הוא פעל גם בתוך עיראק, אך לאחר חודשים אחדים נאלץ לברוח מכיוון שפעילותו

55 יוסף מאיר, מעבר למדבר: המחתרת החלוצית בעיראק, מערכות, תל אביב 1973, עמ' 212.

56 שלמה הלל היה שליח התנועה הציונית לעיראק בשנים 1946-1947 ופעל בעיקר בתחום החינוך. ב־1948 הוא נשלח בשנית כדי לסייע לפעילות הציונית בעיראק בתקופת מלחמת העצמאות. הוא הגיע לאיראן ושם הצליח להבטיח מסלול בריחה מעיראק לדרום מערב איראן, ומשם לטהרן. בטהרן הוקם מחנה מעבר בשטח בית העלמין היהודי ובו המתינו הבורחים עד הגעת מטוסים שיטיסו אותם לישראל. על הקשרים הפוליטיים והמודיעיניים שבעזרתם בנה המסלול הזה ראו Bialer, 'Between Rehovot and Tehran'. על המחנה ראו זאבי, 'העניין הגדול'.

57 ציון כהן, יליד איראן 1916, חי בקיבוץ גשר הזיו והיה שליח המוסד לעלייה ב' בטהרן בשנים 1949-1951. ראו דוד קורן (עורך), לטהרן וחזרה: מזיכרונותיו של ציון כהן (חג'י), ההוצאה לאור של משרד הביטחון, [חמ"ד] 1995.

התגלתה.⁵⁸ אחד מפקודיו של בינט, אורי בבאי-שפר, בעצמו יליד בגדאד, גייס את בצרי למודיעין הישראלי. איננו יודעים מה אמר בבאי לבצרי וכיצד שכנע אותו לעזוב את חוף המבטחים בדרך לישראל ולחזור לעיראק. מכל מקום, לאחר הכשרה קצרה לתפקיד שב בצרי וחצה את הגבול, הפעם לתוך עיראק. הוא חזר לבגדאד, פתח משרד ועבד כעורך דין עצמאי.⁵⁹ במשך שנה וחצי הוא עמד בראש רשת ריגול שבמסגרתה פעלו אישים בצמרת השלטון העיראקי. בן פורת כתב עליו ש'היה בעל מהלכים בקרב הפקידות הגבוהה בעיראק'.⁶⁰

בצרי לא פעל לבדו. לצדו פעלו בבגדאד מרגלים ישראלים והם דיווחו לגורמי ביון ישראליים – לאמ"ן ולמשרד החוץ. כולם היו בקשר עם שליח המוסד לעלייה ב', בן פורת, שניהל את מבצע העלייה לישראל וגם היה אחראי על איסוף מודיעין, העברת כספים לאנשי המודיעין בעיראק ושיגור חומרי המודיעין לישראל. המידע הועבר לישראל בשידורי מורס באמצעות האלחוט של המחתרת הציונית, וכשהמסמכים היו רבים וארוכים הם הוחבאו במפלט של מכונית שנסעה בין בגדאד לעבדאן. משהחל מבצע עזרא ונחמיה הועבר מידע גם בטיסות, בפיקוחה של הדיילת אילנה מרקוס.⁶¹ בן פורת היה מעורב גם הוא באיסוף מודיעין. המקורות שלו היו אישים יהודים שהיו מקורבים לשלטונות, בהם יוסף אל-כביר, עורך דין ידוע, יועץ של חברות מסחריות בריטיות ומומחה בשאלות משפטיות שיעץ גם לשלטונות עיראק,⁶² שהיה אחיו של אברהם אל-כביר, מי שהיה מנכ"ל משרד האוצר העיראקי במשך שנים רבות וממנהיגי הקהילה היהודית. בן פורת ידע על שליחותו הסודית של בצרי, הם היו חברי ילדות, והוא אף העביר לו כספים לצורך פעילותו, אך לא התערב בה.⁶³ גם גורג'י לאווי, צעיר יהודי שהיו לו עסקים בעיראק ובאיראן, מילא תפקיד חשוב ברשת הריגול. גם אותו גייס לתפקיד אורי בבאי. כל האנשים הללו עבדו עם אגף המודיעין הצבאי, אך גם מחלקת החקר של משרד החוץ בישראל החלה לגלות עניין בעיראק, ובסוף 1950 שיגרה לעיראק את פיטר היינץ יניב, מרגל ישראלי שפעל תחת השם רוברט רודני. יניב, יליד המבורג 1922, גדל והתחנך באנגליה ולחם בשורות המודיעין של הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. לאחר הקמת המדינה הוא עלה לישראל ועבד בשירות הידיעות של ההגנה (הש"י) ובמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. בשליחותו לעיראק הוא פעל לבדו אבל העביר מידע לישראל דרך בן פורת, ודרכו גם הועברו לו כספים.⁶⁴

58 'המצבה במעלה ההר: סיפורו של מאיר (מקס) בינט', אתר המרכז למורשת המודיעין, <https://tinyurl.com/65kxnxwy> (אוחזר ב-26.12.2022). בתחילת 1952 יצא בינט למצרים למשימת ריגול והתערה בצמרת השלטון המצרי. הוא נתפס בעקבות נפילת הרשת הציונית במצרים באמצע 1952 והתאבד בכלא ב-21.12.1954, כנראה לאחר שממשלת עיראק ביקשה את הסגרתו.

59 מאיר, **מעבר למדבר**, עמ' 209.

60 בן פורת, **לבגדאד וחזרה**, עמ' 169.

61 שם, עמ' 123-124.

62 שם, עמ' 169.

63 שם.

64 שם, עמ' 171.

בפברואר 1951 הגיע לבגדאד שליח נוסף של מחלקת החקר במשרד החוץ – יהודה תגר (תגר'), יליד ירושלים 1922, קצין בצה"ל. גייס אותו לתפקיד ארתור בן נתן, מבכירי מחלקת החקר במשרד החוץ. בדרכו לעיראק עבר תגר בטהרן ושם קיבל מידיו של בינט, ראש שלוחת המודיעין המקומית, דרכון איראני על שם אסמעיל מהדי סאלחון. בינט היה איש הקשר של תגר, וכאשר תגר יצא לאיטליה לאחר שלושה חודשי פעולה הוא נפגש אתו שם והעביר לו מידע.⁶⁵ תגר היה אמור להחליף את בן פורת בניהול רשתות המודיעין הישראליות בעיראק ומיד עם הגיעו גויס בית הלחמי, מחברי ארגון השורה, שהיה אז בן 18, לתפקיד רכז מודיעין – הוא היה אחראי על המגעים עם הסוכנים ותיווך בינם לבין תגר.⁶⁶ מכשיר האלחוט, שפעל בבגדאד מאז 1943, היה אמור לעבור לאחריותו של תגר לאחר שובו של בן פורת לישראל ובינתיים פעל תגר תחת פיקודו של בן פורת והמשיך לשרת בענייני העלייה והמודיעין.

המסמכים ששלחו בצרי וחברים אחרים ברשתות המודיעין שפעלו בבגדאד עדיין חסויים, אבל ממידע שהתפרסם במהלך משפטם של אנשי המודיעין בבגדאד התברר שהם כללו פרוטוקולים משיבות הפרלמנט, נוסחי חוקים הקשורים ליהודים, דוחות צבאיים, פרטים אישיים על מנהיגים פוליטיים וסקירות על יחסי החוץ ועל ענייני הפנים של עיראק.⁶⁷ הדיווחים כללו גם את הדוח הסודי של הוועדה הפרלמנטרית שבדקה את כישלון הצבא העיראקי במלחמה נגד מדינת ישראל ב-1948. הדוח נלקח מבית הדפוס ובמשך שעות אחדות הועתק ונשלח לישראל. שנים אחדות לאחר מכן הוא פורסם בישראל בתרגום לעברית.⁶⁸

מערך מודיעין ישראלי בעיראק לא היה תופעה חדשה. ראשיתו כבר ב-1931, עם הבלחתם של ניצני מעורבותה של עיראק בסכסוך הערבי-יהודי בארץ ישראל,⁶⁹ והוא התחזק בשנות הארבעים, לאחר הקמת תנועה ציונית שפעלה במחתרת במדינה שאסרה

65 על פי דוח השופט החוקר כאמל שאהין, אשר הוכרח לישראל באותם ימים. לפרטי הדוח ראו שטרסמן, *בחזרה מן הגרדום*, עמ' 114-116.

66 בן פורת, *לבגדאד וחזרה*, עמ' 170-171.

67 מתוך דוח השופט החוקר כאמל שאהין. ראו שטרסמן, *בחזרה מן הגרדום*, עמ' 114-116. מידע זה מתבסס על חקירתו של תגר ובעיקר על מסמכים של אנשי רשת המודיעין הישראלית שנתפסו במחבוא בחדרו של תגר והוזכרו בפרוטוקול דיוני המשפט אשר פורסם בעיתונות הערבית.

68 *מאחורי הפרגוד: ועדה פרלמנטרית עיראקית על המלחמה בישראל* (תרגם שמואל שגב [סבאג]), מערכות, [תל אביב] 1954. על השגת המסמך ראו שמואל (סמי) מוריה ויוסף ארגמן, *נשף המסכות: מבצעים ופרשיות במחתרת, בשב"כ ובמוסד*, משרד הביטחון ומודן, [תל אביב] 2022.

69 ב-1931 נשלח לעיראק ראובן זסלני מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית כדי להקים מערך של סוכנים שישלחו דיווחים בעניינים מדיניים, כלכליים ואחרים. סיוריו בכורדיסטן העיראקית והקשרים שקשר שם היו התשתית לתפיסת ברית הפריפריה, שהתבססה על קשרים עם תורכיה ואיראן ושהנתתה את מדינת ישראל בעשוריה הראשונים. ראו יוסי מלמן ודן רביב, *מלחמת הצללים: המוסד וקהילת המודיעין*, ידיעות אחרונות, תל אביב 2012, עמ' 54-55. וראו גם חגי אשד, *מוסד של איש אחד: ראובן שילוח*, עידנים, תל אביב 1988.

על פעילות ציונית כבר באמצע שנות השלושים. במאוס 1948 נשלח לעיראק שמואל מוריה (סמי מועלם), כדי לבצע שתי משימות: לשלוח מעיראק לישראל צעירים המתאימים להתגייס לצבא הישראלי ולהשתתף במלחמה, וגם לדווח על היקף כוחות הצבא והאספקה שנשלחו מערבה לקראת מלחמה בארץ ישראל.⁷⁰ בסוף 1948 הייתה ישראל מדינה קטנה ומבודדת שזה עתה יצאה ממלחמה על קיומה וכבר צפתה סיבוב שני של לחימה. אמנם צבא עיראק הובס, אך עיראק לא הכירה בהסכמים להפסקת האש ואף לא בהסכמים לשביתת הנשק שנחתמו באביב 1949, והיא גם לא ויתרה על התקווה לכונן מדינה פאן-ערבית במזרח התיכון בראשותה. לקברניטי ישראל היה ברור שגם בעתיד עיראק תהיה כוח אזורי חשוב העלול להיות מעורב במלחמה הבאה. לכן הייתה חשיבות רבה בהשגת מידע – צבאי, מדיני, כלכלי – על עיראק, על מנהיגיה ועל המתרחש בקרבה. בצרי ואתו כל חברי הרשת הישראלית סייעו לישראל בהשגת המידע הזה.⁷¹ יש להזכיר שברקע פעילותם זו התרחשה המלחמה הקרה בין הגוש הסובייטי ובין הגוש המערבי הליברלי.

באותה העת ארגנה ישראל מחדש את גופי המודיעין שלה. ב־13 בדצמבר 1949, בעת שבצרי גויס למודיעין, הוטל על ראובן שילוח להקים מוסד לריכוז של פעולות המודיעין ולתיאום ביניהן ולעמוד בראשו.⁷² ואולם חלפה שנה שלמה עד שהמוסד מילא תפקיד חשוב ורב-ערך.⁷³ השינוי התאפשר לאחר פירוק של מחלקת החקר במשרד החוץ, ובמקומה צמח המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים. אז התחיל תהליך הכפפתם של גורמי המודיעין שפעלו בעיראק למוסד, ולפיכך כשנשלח תגר לעיראק בתחילת פברואר 1951 הוא יצא כאיש מחלקת החקר של משרד החוץ אך כשהבולשת העיראקית לכדה אותו שלושה חודשים לאחר מכן, במאי 1951, הוא היה איש המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים. רשתות המודיעין של ישראל בעיראק לא היו אמורות לעסוק בנשק ובחומרי חבלה, אבל אחדים מאנשי המודיעין, בהם בצרי ובית הלחמי, היו בעברם חברי השורה, ונראה שקשריהם עם הארגון ועם חבריו לא פסקו גם לאחר שעברו לפעול בתחום הריגול הישראלי.

ארגון ההגנה היהודי בעיראק, מחסני הנשק וסוגיית הפצצות

השורה, ארגון ההגנה היהודי בעיראק, היה הגוף הראשון שייסדו השליחים הציונים ב־1942, מיד עם הגעתם לבגדאד. הוא נועד להגן על יהודי העיר במקרה של הישנות של פרעות בנוסח הפרהוד שהתרחש שנה קודם לכן, ביוני 1941, והתבסס על ארגון

70 שמואל מוריה (סמי מועלם) נולד בבצרה ב־1923, היה פעיל בתנועה הציונית ובארגון ההגנה בעיר ולאחר מכן פעל כשליח עלייה. הוא עלה לישראל בשלהי 1947 וזמן קצר אחר כך נשלח בחזרה לעיראק. על פעילותו בעיראק ב־1948 ראו מוריה וארגמן, *נשף המסכות*, עמ' 190-205.

71 על חומרי המודיעין שהעביר תגר לבינט ראו שטרסמן, *בחזרה מן הגרדום*, עמ' 115.

72 יוסי מלמן, 'כך ייסד בן גוריון את המוסד', *הארץ*, 15.10.2009.

73 שמעון אביבי, 'מתי הוקם המוסד?', *מבט מל"מ*, 51 (פברואר 2008), עמ' 40.

מקומי, שבאב אל-אנקאז (נוער ההצלה), שיסדה קבוצת צעירים יהודים לאחר הפרהוד והשליחים הציונים פירקוהו. ארגון השורה פעל ברצף במשך כעשור, בהנהגתם של שליחי הפלמ"ח דן רם ומרדכי בנצור (בינצ'בסקי) ובכפוף למפקד הפלמ"ח יגאל אלון.⁷⁴ באמצע שנות הארבעים הוקמו סניפים קטנים בבצרה ובכירכופ,⁷⁵ ובשלהי מלחמת העצמאות היו בארגון כ-300 חברים, רובם בבגדאד. הארגון צבר מאז הקמתו כלי נשק רבים והם הוסתרו במקומות מחבוא בבתי היהודים ונועדו לשימוש בשעת חירום. גם כלי נשק אחרים, שנועדו לאימונים והיו בשימוש שוטף, היו שמורים במקומות מחבוא בבתי היהודים.⁷⁶

במשך כל תקופת קיומו של ארגון השורה היה חשש שיתגלו כלי הנשק, והחשש התגבר באביב 1951, כאשר התברר שמרבית יהודי עיראק כבר נרשמו לצאת מהמדינה ורק אלפים ספורים יישארו בה. בתי היהודים החלו להתרוקן מתושביהם, ובכמה מהם נותרו מוטמנים מחסני נשק ותחמושת, ברובם מתחת לרצפת הבית, ועלה חשש שהדיירים החדשים יגלו את מקומות המסתור. אנשי השורה התלבטו: אם להחזיק בנשק, אף שמרבית היהודים עתידים לעזוב בקרוב והמטרה שלשמה נאסף הנשק תחדל להתקיים, או להיפטר ממנו, אולי להשליכו לנהר החידקל. שליח ההגנה רפאל צוראני ושליח העלייה מרדכי בן פורת פנו אל שולחיהם בישראל וביקשו הנחיות. לא ברור אם קיבלו אותן.⁷⁷ בסופו של דבר הוחלט לשמור את הנשק, אבל לא בבתיים פרטיים אלא במבני ציבור יהודיים, בעיקר בבתי כנסת. לשם כך נבנו מחסני נשק חבויים חדשים, רוקנו המחסנים בבתי המגורים, ותכולתם הועברה אל החדשים. צאלח, הסנדלר הצעיר, עסק בבניית מקומות מחבוא בבתי הכנסת וסייע בהעברת נשק ותחמושת מן הישנים אל החדשים. במאי 1951, לקראת סיום הרכבת האווירית, הואצה העברת הנשק אל מקומות המחבוא החדשים, וצאלח התבקש לדחות את מועד עלייתו ארצה. ב-10 ביוני עצרה אותו משטרת עיראק.

74 על ארגון ההגנה בעיראק ראו מאיר, **מעבר למדבר**; מרדכי ביבי, **המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק, 1948-1945**, ד, ארגון יוצאי המחתרת הציונית, [חמ"ד] 2005, עמ' 1034-1091; Esther Meir-Glitzenstein, *Zionism in An Arab Country: Jews in Iraq in the 1940s*, Routledge, London and New York 2004, pp. 177-191.

75 ביבי, שם, עמ' 1066-1082.

76 על כמות כלי הנשק שהיו בידי השורה במאי 1948 ראו מאיר, **מעבר למדבר**, עמ' 164-165: יותר מ-50 סטנים וטומיגנים, מעל 170 אקדחים מסוגים שונים, יותר מ-300 רימונים, וכן תחמושת וחומרים להכנת בקבוקי תבערה, כ-13,000 כדורי אקדח, קרוב ל-8,000 כדורי סטן ויותר מ-1,500 כדורי טומיגן. סיכומים אלו ביסס יוסף מאיר, שהיה מפקד הרובע היהודי הישן של בגדאד, על סמך נתונים שמסרו מפקדי השכונות בבגדאד ועוזריהם ועל דיווח של מפקדי ההגנה מבצרה ומכרכוך. לפירוט ראו עדויותיהם של מפקדי ההגנה, את"ה, 100/79. רובו הגדול של הנשק היה מצוי במחסני ההגנה בבגדאד: 10 טומיגנים, 1 תת-מקלע גרמני, 25 סטנים, 114 אקדחים ו-245 רימונים. הכסף למימון רכישות הנשק הגיע בחלקו הגדול מארץ ישראל, והיתר ממגביות מקרב היהודים בבגדאד.

77 על בקשת הנחיות לעתיד הנשק ראו הלל, **רוח קדים**, עמ' 331.

מקריסת רשתות המודיעין אל נרטיב הפצצות

במאי 1951, בשיא פעילותה של הרכבת האווירית, קרסו רשתות הריגול הישראליות בעיראק, ואתן קרסו מוסדות התנועה הציונית וארגון השורה. המפולת החלה ב־22 במאי כאשר משטרת עיראק תפסה את תגר ובן פורת בעת שיצאו מביקור פזיז באורוזדי־בק, הכולבו הגדול והמפואר של בגדאד. הכיסוי של תגר כסוחר שטיחים מאיראן נחשף מיד, מכיוון שהגיע בדרכון איראני אך לא ידע פרסית, ונראה שזוהה עוד לפני המעצר על ידי פליט פלסטיני. עוד כשלים התגלו בהתנהלות של אנשי המודיעין: בכיסו של תגר היה פנקס טלפונים, ובחדר מגוריו נחשף מחבוא בתחתית מגרה ובו נמצאו מסמכים שכללו שמות ומספרי טלפונים של אנשי הקשר שלו ודוחות שמסרו לידי. הבולשת העיראקית פתחה במצוד אחר אנשי המודיעין הישראלים וסייעניהם המקומיים. המעצרים והחקירות כללו עינויים קשים, והביאו לחשיפת אנשים נוספים.

כבר בראשית החקירות התברר שחוקרי המשטרה העיראקית, יותר משחיפשו מרגלים, חיפשו טרוריסטים: הם חיפשו את האנשים שבין אפריל 1950 ליוני 1951 הטילו פצצות בחמשת האתרים שהוזכרו לעיל. החוליה החלשה, מי שקישר בין רשת הריגול ובין אנשי ארגון השורה היה צאלח. הוא נשבר לאחר עינויים קשים והוליך את חוקריו אל מחבוא נשק בביתו של בית הלחמי, איש ארגון השורה והמודיעין הישראלי אשר הצליח לעזוב את עיראק ימים ספורים קודם לכן. בצד כלי נשק ותחמושת נמצאו במחבוא רשימות של חברי ארגון השורה, חוברות הדרכה וכן רשימות של סליקים בבתי יהודים ושל הסליקים החדשים שהוקמו בבתי הכנסת. בתוך זמן קצר נחשפו מרבית מחסני הנשק של ארגון ההגנה בבגדאד.⁷⁸ לאחר מכן חתם צאלח על הודאה לפיה הוא השתתף עם בית הלחמי ובצרי בהטלת פצצות בשלושת אירועי הטרור שאירעו בין מארס ליוני 1951. בעקבות הממצאים הללו יצאו חוקרי משטרת עיראק בהכרזה על פיענוח אירועי הטרור בבגדאד.

כאמור, זמן קצר לאחר מכן נערכו בעיראק שלושה משפטים: הראשון עסק בהטלת הפצצות, השני בהחזקת נשק וחומרי חבלה, והשלישי בריגול. כשמונים בני אדם נעצרו לחקירה וכשלושים מתוכם הועמדו למשפט. בצרי וצאלח הוצאו להורג, הנאשמים בהחזקת נשק נידונו לתקופות מאסר שונות עם עבודות פרך, ואנשי רשתות הריגול נידונו לחמש שנות מאסר עם עבודת פרך. תגר שנידון למאסר עולם עם עבודת פרך היה האחרון ששוחרר, לאחר שזכה בחנינה בשנת 1960.⁷⁹

על פי כתב האישום במשפט הראשון, צאלח הטיל פצצה לעבר מרכז המידע האמריקני ברחוב א־רשיד ב־19 במארס 1951, בעוד בצרי המתין לו במכונית בקרבת מקום. באירוע נפצעו אנשים, והשניים נמלטו לאחר ההתפוצצות. השניים גם הואשמו שהניחו חומרי נפץ בחזית בניין חברת לאווי ברחוב א־רשיד ב־10 במאי וההתפוצצות גרמה נזק לבניין, וכן הם

78 חוקרי המשטרה המקומית איתרו 12 מחסני נשק – בבתי פרטיים ובבתי כנסת. ראו מאיר, **מעבר למדבר**, עמ' 211. לפירוט כלי הנשק ראו הלל, שם, עמ' 333.

79 שטרסמן, **בחזרה מן הגרדום**, עמ' 127.

הואשמו שבִּלֵּל 5 ביוני 1951 הניחו חומרי נפץ בחזית בניין שעשוע, אף הוא באותו רחוב, וגם לבניין זה נגרם נזק. התובע ציין שחבאזה (הוא בית הלחמי) היה שותף לשלושת אירועי הטרור אך נמלט והגיע לישראל.⁸⁰ שלושת כתבי האישום הללו התבססו על הודאתו של צאלח, שהתקבלה, כאמור, אחרי עינויים קשים, ובלא כל ראיות תומכות. בצרי הכחיש את מעורבותו בהטלת הפצצות.

עיון בפרטי כתב האישום חושף כמה נתונים מפתיעים. ראשית, בשיח הציבורי בישראל הפעילים הציונים מואשמים שהטילו פצצות בכל חמשת אירועי הטרור, בדגש על בית הכנסת מסעודה שמטוב, שנרצחו בו חמישה יהודים, ובכך דחפו ליציאה המונית של מרבית יהודי עיראק, אבל בית המשפט העיראקי פסק את אשמתם של בצרי וצאלח רק בשלושה אירועים, שהתרחשו בין מארס 1951 ליוני 1951 ובהם נפצעו אנשים אחדים ונגרם נזק למבנים אך איש לא נהרג. מתוך חמשת אירועי הטרור שהתרחשו בבגדאד, הם לא הואשמו בביצוע הפיגוע בבית הכנסת. אמנם הושמעו הצהרות שקשרו את בצרי וצאלח גם לאירוע הטרור בבית הכנסת, אך האירוע לא נכלל בכתב האישום והשניים מעולם לא נשפטו על רצח. יש להניח שמטרת עיראק לא הייתה מהססת לעשות זאת לו הצליחה לקשור אותם לאירוע זה. גם אירוע הטרור הראשון, מאפריל 1950, שכאמור ביצעו אנשי אסתקלאל, לא הוזכר כלל במשפטם של השניים. שנית, שלושת האירועים שבשלהם הואשמו בצרי וצאלח התרחשו לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות והסתיימה ההרשמה לעלייה. מכאן שבית המשפט בעיראק לא ראה בטרור את הגורם להיקף הגדול של יציאת היהודים מעיראק וגם לא טען שישאלה היא שאילצה את יהודי עיראק להגר אליה.

אם כך, מה היו יכולים להיות המניעים של מדינת ישראל להטלת הפצצות בשלושת אירועי הטרור שבהם הואשמו בצרי וצאלח? אירועים דומים התרחשו במצרים בפרשת עסק הביש ב-1954, ובגלל הדמיון נכרכו שני המקרים זה בזה בשיח הישראלי והוזכרו בכל דיון בפרשה. ואולם בפרשת עסק הביש במצרים היה מניע ברור: אירועי הטרור נועדו להטיל ספק ביציבותה של מצרים, לסכסך בינה ובין בריטניה וארצות הברית, ובכך למנוע את פינוי הכוחות הבריטיים ממנה. אבל באירועי הטרור בעיראק קשה להצביע על מניע ישראלי, שהרי הטסת היהודים לישראל הגיעה לשיא בחודשי הקיץ של 1951 וכבר הייתה לקראת סופה, והאינטרס החשוב ביותר של ישראל היה לשמור על השקט בעיראק ולאפשר לרכבת האווירית להתנהל בלא הפרעה. הטלת פצצות בבגדאד בזמן הפעלתה של הרכבת האווירית עמדה אפוא בסתירה לאינטרס הזה.

למרות כל זאת, אנשי רשתות המודיעין היהודים שנכלאו בעיראק היו בטוחים שלפחות באירוע אחד, שהתרחש ב-5 ביוני 1951, פעילים ציונים היו מעורבים. הם אמרו זאת בפירוש בעדויותיהם לפני ועדת החקירה בישראל שבדקה ב-1960 את פרשת הפצצות בבגדאד, לאחר שחרורו מהכלא של תגר, אחרון הכלואים.⁸¹ 12 עדים הופיעו לפני הוועדה,

80 שם, עמ' 128.

81 דוח הוועדה הובא בשלמותו אצל בן פורת, לבגדאד וחזרה, עמ' 340-342. 'הוועדה הופתעה לשמוע מפי מרבית העדים נימה של האשמה בלתי-מבוססת מבחינה עובדתית, לפיה נורקו הפצצות על ידי

בהם בעלי תפקידים בכירים בניהול מבצע היציאה (בהם איתן שמש, יצחק [איידי] סופר ויצחק אליאש) וברשתות הריגול הישראליות שהשתחררו מן הכלא העיראקי. כולם היו שותפים לעמדה זו. הוועדה פסלה חשדות אלו.⁸² ואולם לפני שנים אחדות חשף תגר שאת הפצצה הטיל בית הלחמי, כדי לסייע לחבריו ולשכנע את החוקרים שתגר ובן פורת, שהיו אז עצורים, לא הם שהטילו את הפצצות, ובכך להצילם ממוות.⁸³ ואולי הוא ביקש להציל את איש הרשת שלו, אפרים לטיף, שנאסר יום קודם לכן. ואולי עשה זאת מסיבה אחרת, לא ברורה. בית הלחמי נמלט באותו לילה לישראל, אבל הפצצה, בין שהטיל אותה בין שלא, לא רק שלא עזרה לחבריו בצרי וצאלח, שנאסרו ימים אחדים לאחר מכן – הם הואשמו בהטלתה.⁸⁴

כלל הנתונים הללו תומכים בטענתה של בשקין שאי אפשר לקבוע בוודאות מי השליך את הפצצות. אמנם היום מסתמנת הסכמה לכך שהאירוע הראשון היה מעשי ידיהם של אנשי אסתקלאל, וככל הנראה האחרון היה מעשה ידיו של בית הלחמי, אבל האירוע הקשה ביותר, הפיגוע בבית הכנסת מסעודה שמטוב, לא פוענח, וככל הנראה לא יפוענח גם בעתיד. מה שעולה בבירור מהנתונים הוא שאין כל קשר בין היקף ההגירה היהודית ובין אירועי הטרור הללו. כאשר הוטל הרימון בבית הכנסת מסעודה שמטוב, מרבית יהודי עיראק כבר היו רשומים לעלייה, 60,000 מהם המתו, במצוקה כלכלית, למטוסים אך פינויים התעכב ונורי א-סעיד איים לגרש אותם מעיראק. לישראל לא היה כל מניע לעודד הרשמה נוספת לעלייה בשלב זה. כל התאוריות על הקשר בין טרור ישראלי ובין עלייה נרקמו במשך הזמן, לאחר שהעלייה הסתיימה, וכולן נועדו לשרת אינטרסים מאוחרים לתקופה שבה הוטלו הפצצות. נוסף על כך, שלושת אירועי הטרור שהואשמו בהם בצרי וצאלח לא היו קשורים לעלייה, אבל אם אכן שני האירועים הראשונים, ממארס וממאי 1951, היו מעשה ידיהם של בצרי וצאלח, לא ברור מה הייתה מטרתם, שהרי הם התרחשו בתקופת השיא של פינוי יהודי עיראק, כששמירה על השקט הייתה אינטרס של ישראל. ואשר לפצצה האחרונה – גם אם אכן השליך אותה בית הלחמי כדי להגן על חבריו שנתפסו, גם היא אינה קשורה כלל לסוגיית ההגירה של היהודים מעיראק.

יהודים. אחדים מבין העדים, שמחזיקים כיום בהשקפה זו, טענו לפני כמה שנים, כי לא נזרקו פצצות על ידי יהודים. להשקפתם החדשה הם הגיעו מתוך שיקולים בלתי-ברורים לוועדה. [...] אפילו היה גרעין של אמת בסברת העדים המובאת בסעיף 1' ב' דלעיל, ברור לוועדה מעל לכל ספק, שהוראה לביצוע מעשים כאלה לא ניתנה לא על ידי מוסד ישראלי ולא על ידי מוסד מקומי. שם, עמ' 245-246.

82 המסקנות הובאו לפני ראש הממשלה בן-גוריון, ותגובתו ביומנו – 'סברה תמוהה, לדעת' – מעידה שהטיל ספק במסקנות הוועדה. יהודה, בייסורי גאולה, עמ' 209. מצוטט שם מתוך יומן בן-גוריון, 10.10.1960.

83 בהתבסס על עדותה של אשתו של בית הלחמי. כך מתברר מריאיון עם תגר. ראו Arthur Nelsen, *Occupied Minds: A Journey through the Israeli Psyche*, Pluto Press, London 2006, pp. 63-65.

84 תפיסה זו, המטילה את האשמה של הטלת הפצצה החמישית על בית הלחמי, נשמעה כבר בעדויות לפני ועדת החקירה ב' 1960. ראו בן פורת, לבגדאד וחזרה, עמ' 251.

למרות המסקנות הנחרצות הללו, שיח הפצצות מתקיים גם כיום, וכנזכר, הוא כבר נחלתם של הדור השני והשלישי של יוצאי עיראק. הוא אף נפוץ מעבר לתחומי העדה. ייתכן שהשיח הזה מוסיף ומתקיים מתוך שמירה על מורשת שהועברה מן הדור הראשון של העולים, וייתכן שהוא משקף את הטראומות של העקירה ושל תקופת המעברות. עוצמתו של הנרטיב הזה מלמדת שהפצעים הללו מדממים גם כיום, ואולי היא גם מלמדת שלנרטיב הזה יש שימושים פוליטיים אנטי-ציוניים, ובשלהם הוא רלוונטי למרות היותו מופרך בבחינה היסטורית. נראה שככזה הוא ישרוד גם בעתיד.

אחרית דבר

אשר לבצרי וצאלח. בצרי היה בן 28 כאשר נתפס. הוא התגייס למשימת הריגול מכיוון שהיה אידאליסט וביקש לשרת את המולדת החדשה, שבה לא זכה לחיות. הוא סבל מעינויים קשים מידיהם של חוקרי המשטרה העיראקית, ואותם הוא תיאר בעדותו לפני בית המשפט. חוקריו ניסו לשבור את רוחו, הכו אותו, תלו אותו מרגליו במשך שעות ארוכות, עקרו את ציפורניו ואף ביימו את הוצאתו להורג בירייה. למרות הכול הוא לא נשבר ולא הסגיר אף אחד מאנשי רשת הריגול שלו. בעדותו לפני בית המשפט העיראקי פירט בצרי את מסכת העינויים ואף ציין שלהודאתו הוכנס משפט שמעולם לא אמר – שהוא האיש אשר נהג במכונית והסיע את בית הלחמי וצאלח כאשר הם הטילו את הפצצה החמישית.⁸⁵ תיאורי העינויים לא הרשימו את השופטים, אבל אין ספק שבצרי התגלה כאדם אמיץ, נועז ושקול, בעל אופי חזק שממנו קורצו גיבורים.

צאלח, שלא מלאו לו 18 בעת שנתפס, מתואר כצעיר תמים ופשוט, חסר השכלה, יתום מאם, בן למשפחת מהגרים מאזור כורדיסטן. הוא היה חבר בתנועה הציונית ובארגון השורה וגויס להקמת מחבואי הנשק בזכות כישרון הבנייה שלו. העינויים הקשים שסבל מהם וההבטחות שהבטיחו לו חוקריו לשחרורו הביאו לשבירתו, להודאתו בהשתתפותו בהטלת פצצות ולמסירת פרטים על פעולותיו, בכלל זה פרטים על מחסן הנשק בביתו של בית הלחמי. היכרותו עם בצרי ועם בית הלחמי הייתה שטחית – צאלח רוקן את הסליק שהיה בביתו של בצרי, שנמצאו בו מסמכים, דפי הדרכה, אקדח וחומר נפץ, וסייע לבית הלחמי להשליך את התכולה לנהר.

תגר, שהיה עם בצרי וצאלח בלילה האחרון לפני הוצאתם להורג, תיאר את שליטתו העצמית של בצרי ואת קור רוחו. אפילו בשעות הקשות ההן הוא לא נשבר. כפי שאמר התליין לתגר לאחר ביצוע פסק הדין: 'הוא חי כגבר ומת כגיבור'.⁸⁶ לפני מותם ביקשו בצרי וצאלח שגופותיהם ייקברו במדינת ישראל. ידוע שהם נקברו בבית העלמין היהודי בעיר בגדאד ושעצמותיהם הועברו לבית העלמין החדש מחוץ לעיר לאחר שכביש נסלל

85 לעדותו של בצרי ראו שם, עמ' 205-207.

86 שטרסמן, בחזרה מן הגרדום, עמ' 205.

על אדמות בית העלמין הישן. מצבות לזכרם של השניים הונחו בהר הרצל, באתר של מי שמקום קבורתם לא נודע. השניים מונצחים גם באתר המרכז למורשת המודיעין. המאפיין העיקרי של מקומם של בצרי וצאלח בזיכרון הקולקטיבי הישראלי הוא השכחה. כאשר השניים הוצאו להורג ישראל הכחישה את האשמות העיראקים על מעורבותם באירועי טרור וטענה שמדובר ביהודים תמימים שהעיראקים העלילו עליהם עלילות שווא. ההכחשה הזאת כללה גם את דבר היותו של בצרי מרגל ישראלי.⁸⁷ גם כאשר הוקמה אנדרטה לזכרם, ב־1966, הייתה זו אנדרטה להרוגי מלכות, לקרבנות המשטר העיראקי, ואילו העשייה שלהם בשליחות מדינת ישראל הוכחשה. כל הידוע לנו על פעילותם בשליחות הציונות ומדינת ישראל התפרסם שנים רבות לאחר האירועים אך לא חדר אל השיח הישראלי ואל התודעה הלאומית. הם נותרו גיבורים עלומים. ליד האנדרטה באור יהודה נערך מדי שנה טקס לזכרם ביום ההוצאה להורג, ב־21 בינואר. באופן תמוה למדי הם זכו להנצחה עדתית: לא ממשלת ישראל עורכת את הטקס אלא מרכז מורשת יהדות בבל בנוכחות נציג הממשלה. בזיכרון ההיסטורי הישראלי בצרי וצאלח הם חלק מקבוצה של עשרות יהודים שהוצאו להורג בעיראק בשנות השישים והשבעים של המאה ה־20, בשנים שהביאו את הקץ לקהילה היהודית הקטנה שנותרה במקום. ואילו בזיכרון של יוצאי עיראק בישראל ובארצות הפזורה, השניים עדיין שנויים במחלוקת: האם הם היו גיבורים שהקריבו את חייהם על תקומת ישראל, או קרבנות של פוליטיקה צינית בשירות המפעל הציוני.

87 מתוך הודעת שר החוץ משה שרת בכנסת: 'הננו משוכנעים כי שני המומתים היו חפים מפשע [...] ממשלת עיראק ביקשה לנקום את נקמתה בשני יהודים חסרי מגן'. שם, עמ' 203.

כלכלה

תכנית החירום לייצוב המשק ב־1985: בחינה מחודשת

אריה קרמפף

תקציר

מדיניות החירום לייצוב המשק ידועה בתור נקודת מפנה בהיסטוריה של כלכלת ישראל, אשר שינתה את צביונה של כלכלת ישראל – מכזו שאופיינה ברגולציה ובהתערבות מדינה לזכו שאופיינה בכלכלת שוק ובדומיננטיות של המגזר הפרטי. הספרות העוסקת בהשלכות ארוכות הטווח של התכנית ענפה, ואף על פי כן המחקר ההיסטורי על התכנית עצמה – תהליך התהוותה והוצאתה מן הכוח לפועל – מצומצם. במאמר זה אני פותח מחדש את הקופסה השחורה של מדיניות החירום, תוך כדי הדגשת ההקשר הבין־לאומי וההקשר הגאופוליטי של המשבר הכלכלי שקדם לה. אפשר לסכם את המאמר לשלוש טענות מרכזיות:

ראשית, אני טוען כי המשבר הכלכלי בשנות השמונים היה ביסודו משבר חוב, שנבע מגורמים בין־לאומיים, להבדיל מן המחקר הקיים, המדגיש את בעיית האינפלציה ואת הגורמים המקומיים למשבר.

שנית, אני טוען כי במדיניות החירום שהציע מיכאל ברונו והממשלה אישרה היו מרכיבים נאו־מרקנטליסטיים שנועדו להתמודד עם הגירעון במאזן הסחר של ישראל. המרכיבים הנאו־מרקנטליסטיים התבססו על ההיגיון של פיחות פנימי (internal devaluation), שלפיו אפשר לעודד את היצוא של ישראל ולשפר את התחרותיות של כלכלת ישראל באמצעות הורדת השכר הֶאֱלִי. טענה זו מערערת על הספרות הקיימת, המדגישה את המרכיבים הנאו־ליברליים של התכנית ואת צמצום מעורבות המדינה בכלכלה.

שלישית, אני טוען כי התכנית שהציע ברונו ואישרה הממשלה כשלה בשל פעולות מחאה נחרצות מצד ההסתדרות וועדי העובדים נגד הקפאת השכר. האמצעי שהביא לבסוף להורדת האינפלציה היה ההתערבות של בנק ישראל. הבנק צמצם את האשראי והעלה את הריבית, והתנה את הורדתה בביצוע קיצוץ נוסף בתקציב הממשלה. מעורבות בנק ישראל לא הייתה חלק מן התכנית המקורית. מדיניותו הביאה להורדה של שיעור האינפלציה, אך לא הביאה לשיפור מאזן התשלומים, כמו שקיוו אדריכלי התכנית.

* מאמר זה הוא חלק מפרוייקט המחקר שלי על 'מודלים של צמיחה בישראל בעידן הפוסט־פורדיסטי: אידיאולוגיה, ביטחון וכלכלה' אשר מומן באמצעות מענק מחקר מהקרן הישראלית למדע (2018–2022). אני מודה לעמיתי, לב־לואיס גרינברג, יגיל לוי, ורון מנדלקרן על הערותיהם לגרסאות קודמות של המאמר, וכן לברק צור, על עזרתו במחקר. האחריות על הכתוב היא כמובן שלי.

בניתוח זה של התכנית מזוהים קווי דמיון בין תכנית הייצוב מצד אחד למדיניות המיתון שעליה הכריזה ממשלת ישראל ב־1965, ומצד אחר לרפורמות של ממשלתם של אריאל שרון ובנימין נתניהו שהוכרו עליה ב־2003. מפרשנות זו עולה כי התכנית הייתה לא נקודת מפנה אלא חלק מתהליך סיגול (adjustment) של מודל הצמיחה של ישראל למגמות בין־לאומיות כלכליות וגאופוליטיות. **מילות מפתח:** בנק ישראל, יחסי ישראל-ארצות הברית, מדיניות החירום לייצוב המשק, מיכאל ברונז, משבר חוב, פיחות פנימי, שוק אירודולרים

הקדמה

תכנית החירום לייצוב המשק אשר אישרה הממשלה ב־30 ביוני 1985 הייתה אירוע מרכזי בהיסטוריה הכלכלית של ישראל. כלכלנים תיארו אותה כהצלחה אשר הביאה לא רק לייצוב המשק הישראלי אלא גם להצבת כלכלת ישראל על פסים של צמיחה כלכלית ארוכת טווח המבוססת על כלכלת שוק חופשית יותר משהיה לפני התכנית (זעירא 2018: 274-278; Aharoni 1991; Ben-Bassat 2002; Ben-Porath 1986; Kleiman 1997; Plessner 1994; Razin 2018; Zilberfarb 2005). כלכלנים פוליטיים וסוציולוגים מתארים אותה כנקודת מפנה מכרעת בתהליך המעבר ממשטר כלכלי פורדיסטי למשטר נאו־ליברלי (פילק 2006; Grinberg 2017; Maman and Rosenhek 2011; Maron and Shalev 2017; Ram 2013). על אף חשיבות האירוע, המחקר שעסק בתכנית עצמה, בתהליך עיצובה והוצאתה מן הכוח לפועל, היה מצומצם יחסית. מיכאל ברונז (Bruno 1993) וסטנלי פישר (Fischer 1987) כתבו על התכנית מנקודת המבט של מעצביה. לב־לואיס גרינברג תיאר את מימוש התכנית כחלק ממחקרו על אודות ההסתדרות והקורפורטיזם הישראלי (Grinberg 1991); ריקי שיו (2013) ודניאל שיפמן, וורן יונג וירון זליכה (Schiffman, Young, and Zelekha 2018) כתבו על ההיבטים הרעיוניים של התכנית, ודניאל ממון וזאב רוזנהק עסקו בתכנית כחלק ממחקרם על בנק ישראל (Maman and Rosenhek 2011). חקרתי את התכנית על בסיס חומרים ארכיוניים שפורסמו בשנים האחרונות, ובכללם פרוטוקול ישיבת הממשלה שאושרה בה התכנית, והארכיון האישי של מיכאל ברונז. על סמך ניתוח חומרים אלה טענתי כי אחת ממטרות התכנית הייתה הגדלת היצוא של ישראל, ולכן יש לראות בה ביטוי למדיניות נאו־מרקנטליסטית (Krampf 2018).

הטענה כי יש לראות בתכנית החירום לייצוב המשק ביטוי למדיניות נאו־מרקנטליסטית מעלה מחדש שתי שאלות שנותרו ללא מענה. ראשית, מה היו ההבדלים בין המדיניות הפרוטקציוניסטית שניהלה הממשלה בשנות השבעים למדיניות הייצוב? שנית, האם השיגה התכנית את מטרותיה הנאו־מרקנטליסטיות? שאלות אלו עומדות במרכזו של מאמר זה.

כדי לענות על שאלות אלו חקרתי את התקופה שראשיתה לאחר מלחמת ששת הימים וסיומה בתחילת שנות התשעים. חילקתי אותה לשלוש תת־תקופות: (1) התקופה אשר המשבר הכלכלי התגבש בה, עם עלייה בחוב החיצוני ובשיעור האינפלציה; (2) התקופה שעוצבה בה תכנית החירום; (3) והתקופה שהוצאה בה התכנית מן הכוח לפועל. אראה

כי הצבת שלוש התקופות זו לצד זו מביאה לשתי מסקנות: כי המשבר הכלכלי בשנות השמונים היה תוצאה של מגמות גאופוליטיות ובין-לאומיות וכי מדיניות הייצוב הייתה תגובה למגמות אלו. על כן אטען כי יש לראות בתכנית הייצוב חלק מתהליך של סיגול (adjustment) המודל הכלכלי של ישראל לגורמים בין-לאומיים וגאופוליטיים, ולא ביטוי לנקודת מפנה אידאולוגית או תגובה למשבר מקומי.

את הטענה הכללית של המאמר אני פורט לשלוש טענות היסטוריות. טענתי הראשונה היא כי שלושה גורמים בין-לאומיים יצרו תנאים חדשים שהביאו להיווצרות משבר החוב של ישראל בשנות השבעים והשמונים. הגורם הראשון, והמרכזי, הוא השינוי שחל בארצות הברית בנוגע לאינטרסים שלה במזרח התיכון. בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים, בתקופת ממשל ניקסון, ישראל נהנתה מסיוע כלכלי וצבאי מסיבי מארצות הברית, על בסיס חפיפת אינטרסים בין ישראל לארצות הברית בנוגע לבטיית הכוח הצבאי של ישראל. על רקע הסיוע הנדיב מארצות הברית התרחבו גם ההוצאות הציבוריות ובכללן ההוצאות בתחום הביטחון, הפיתוח הכלכלי והרווחה בישראל. במחצית השנייה של שנות השבעים חל שינוי באינטרסים של ארצות הברית במזרח התיכון, בשל שאיפתה להרחיב את השפעתה הרכה במזרח התיכון ורצונה למצב את עצמה כבורר הוגן באזור. לפיכך צימצמה ארצות הברית את היקף הסיוע לישראל, והפעילה לחצים על ישראל בתחום הכלכלה והביטחון. מגמות אלו אילצו את ישראל לעדכן את מודל הצמיחה שלה, באופן שיצמצם את התלות שלה בסיוע כלכלי חיצוני. הגורם הבין-לאומי השני שתרם להיווצרות משבר חוב היה הקושי שהלך וגדל בשנות השבעים לפקח על תנועות ההון הבין-לאומיות. בשל כך התקשה בנק ישראל לשלוט בשער החליפין בלי ליצור אינפלציה. הגורם השלישי היה העלייה בעלות מימון החוב החיצוני של ישראל, תוצאה של עליית הריבית בארצות הברית. המגמה גרמה משברי חוב גם במדינות אחרות בדרום הגלובלי (Global South). השילוב של גורמים אלו הגביר את נטל החוב החיצוני של ישראל בתקופה של קושי כלכלי ופוליטי הולך וגדל לממן אותו.

טענתי השנייה היא כי מדיניות החירום לייצוב המשק תוכננה כדי להשיג שתי מטרות: הורדת האינפלציה ושיפור מאזן התשלומים. כדי להשיג מטרות אלו היא התבססה על האסטרטגיה של פיחות פנימי (internal devaluation). מדיניות של פיחות פנימי כוללת הורדה של הביקושים המקומיים באמצעות קיצוץ תקציב המדינה ושחיקת שכר, כדי לעודד את היצוא ולצמצם את היבוא (Ban 2014; Boyer 2012). חשיבותה של הטענה בכך שהיא מסבירה מדוע תכניתו של ברונו תוארה 'הטרודוקסית', וגם מדוע כשלה: הכוונה לשחוק את השכר באמצעים מנהליים – ובכלל זה משטרתיים – גררה התנגדות ציבורית גדולה, ולכן לא הצליחה הממשלה לכפות אותה. בספרות מוכרת הטענה כי לתכנית שאישרה הממשלה היו שתי מטרות: הורדת האינפלציה ושיפור מאזן התשלומים (Ben-Bassat 2002; Grinberg 1991: 137; Krampf 2018: 190-192; Plessner 1994: 275). הספרות שנכתבה על ההוצאה של התכנית מן הכוח לפועל ועל השלכותיה מתמקד בנושא יציבות המחירים, והמטרה של שיפור מאזן התשלומים קיבלה תשומת לב מועטה.

טענתי השלישית היא כי התכנית שהציע מיכאל ברונז והממשלה אישרה כשלה בשל התנגדות נחרצת ויעילה של הסתדרות העובדים, אשר הצליחו למנוע את הקפאת השכר. האמצעי שהביא להורדת האינפלציה היה צמצום האשראי שהנהיג בנק ישראל במשק; בנק ישראל התנה הרחבת האשראי בביצוע קיצוץ בתקציב הממשלה. טענה זו מערערת על התפיסה המקובלת, אשר הוצגה למשל בספרו של ברונז (Bruno 1993) וכלכלנים רבים אימצו (למשל, זעירא 2018), ולפיה נחלה התכנית של ברונז הצלחה ובנק ישראל לא היה מעורב בייצוב המטבע. אחת המשמעויות של טענה זו היא שאמנם התכנית הצליחה להשיג מטרה אחת שלה – ייצוב המטבע – אך היא כשלה בהשגת היעד המוצהר השני שלה – שיפור מאזן התשלומים.

שלוש טענות אלו מביאות למסקנה כי תכנית הייצוב לא ביטאה שינוי אידאולוגי – מתפיסה סוציאליסטית כביכול, לתפיסה של כלכלת שוק חופשי – אלא היא הייתה חלק מתהליך הסתגלות מודל הצמיחה הישראלי לתנאים בין-לאומיים כלכליים וגאופוליטיים חדשים. אמנם ממשלת ישראל נטשה את המודל הפרוטקציוניסטי, אך היא לא נטשה את התפיסה שיש להגן על כלכלת ישראל באמצעים אחרים. במקום המודל הפרוטקציוניסטי, ממשלת ישראל ביקשה לאמץ את המכשיר של פិחות פנימי, אך לא הצליחה בכך מסיבות מקומיות פוליטיות וגם ביטחוניות (פרוץ האנתפאדה הראשונה). רק בשנות התשעים, כפועל יוצא מן העלייה מברית המועצות, מהסכמי אוסלו ותהליך השלום עם ירדן, יצאה ישראל מן המיתון הכלכלי.

מבנה המאמר הוא כדלהלן: בסעיף הבא אציג את המחקר הקיים על תכנית הייצוב ואת התרומה של מאמרי לו וכן אצביע על הטענות המקובלות שמאמר זה מבקש לערער עליהן. לאחר מכן אציג את הממצאים ואת הניתוח ההיסטורי בשלושה חלקים. החלק הראשון יתמקד בגורמים למשבר הכלכלי. עיקר הדיון בחלק זה ייוחד לשינוי שחל בדפוס הסיוע של ארצות הברית לישראל, להשפעה של התרחבות שוק האירו-דולרים על המשבר הכלכלי וכן להשפעה של העלייה במימון החוב החיצוני שגרמה משברי חוב גם במדינות אחרות. החלק השני של המאמר יעסוק בטענה שלפיה תכנית הייצוב עוצבה כדי להתמודד עם המשבר במאזן התשלומים באמצעות האסטרטגיה של פיחות פנימי. החלק השלישי של המאמר יעסוק בתהליך ביצוע התכנית ובכישלונה החלקי.

תכנית החירום לייצוב המשק: נקודת מפנה?

כמה מן הכלכלנים רואים בתכנית החירום לייצוב המשק נקודת מפנה, שאחריה 'המבנה והתפקוד של כלכלת ישראל השתנו באופן יסודי'. לדברי אבי בן-בסט, בעקבות התכנית עברה ישראל 'מכלכלה שבה הממשלה מעורבת עמוקות בכלכלה [...] כמעט בכל תחומי הפעילות הכלכלית, לכלכלה המבוססת יותר ויותר על כוחות השוק' (Ben-Bassat 2002: 1). ריקי שיו עסקה בהיבט הרעיוני של התכנית, וגם היא רואה בתכנית נקודת מפנה מן 'הערכים

ה"ישראליים הישנים" – סולידריות חברתית ושוויון' לגישה כלכלית [...] שתמוטט ערכים אלו בעתיד' (שיו 2013).

גם לפי הספרות הסוציולוגית, תכנית הייצוב הייתה נקודה של שינוי, ועם זאת חלק מתהליך הדרגתי של שינוי (Maron and Shalev 2017: 25). אחד הגורמים שכן השתנו היה מידת האוטונומיות של המדינה. תכנית הייצוב שיקמה את האוטונומיות של המדינה בנוגע לקבוצות החברתיות, על רקע התלות ההדדית שנוצרה בין המדינה לשחקנים החברתיים בשנות השבעים, שהגבילה את מרחב הפעולה של המדינה (Grinberg 1991; Mandelkern 2017; Maron and Shalev 2017: 14). בפרט, בתכנית מוסדו האוטונומיה של משרד האוצר והאוטונומיה של בנק ישראל (ממן ורזנהק 2009).

מנגד, שפיר ופלד מצמצמים את החשיבות של התכנית וטוענים כי המשמעות שלה בעיקרה סמלית (Shafir and Peled 2002: 232-233). שלו ממשיך קו זה וגורס כי על אף הנורמליזציה הכלכלית החלקית שהתכנית הייתה חלק ממנה, 'מורשת הקולקטיוויזם הציוני ממשיכה להיות מורגשת ברבים מאופני הפעולה – ועוד יותר מכך באופני השיח – המקיפים את הכלכלה המדינית' (שלו 2006: 111). קליימן (Kleiman 1997: 163) ופלסנר (Plessner 1994: 275-276) מחזקים גישה זו ומראים כי על אף ההצהרות בדבר ליברליזציה פיננסית, תוצאה של הצורך לנהל את החוב המקומי, המשיכה המדינה לנהל את שוק ההון כדי לאפשר לבנק המרכזי לנהל את שער החליפין. במחקר זה אני מחזק את טענת הרציפות וטוען כי גורמים מבניים יסודיים, כמו הגירעון בחשבון השוטף ותלותה של ישראל בסיוע מארצות הברית, לא השתנו והמשיכו להציב מגבלות על מודל הצמיחה הישראלי. כפועל יוצא מכך לא נטשו ממשלות ישראל את הנטייה הנאורמקנטליסטית, גם בעידן הנאו-ליברלי.

הספרות על תכנית הייצוב מכירה בכך שהתכנית נדרשה להתמודד גם עם בעיית הגירעון במאזן התשלומים. כאמור, מסמכי תכנית החירום לייצוב המשק מראים כי היא נועדה להתמודד עם שתי בעיות: האינפלציה והגירעון במאזן התשלומים. שתי המטרות היו קשורות זו לזו. 'האינפלציה', כותב פלסנר, 'נוצרה מכיוון שקובעי המדיניות ניסו לתקן את המאזן החיצוני' (Ibid.: 275). בן-בסט מצביע על כך כי מטרת התכנית נגזרה ממרכיבי המשבר: 'להשיג צמיחה בת-קיימא, יציבות מחירים, ולחסל את הגירעון בחשבון השוטף במאזן התשלומים' (Ben-Bassat 2002). גם גרינברג מציין: 'הוועדה שעיצבה התכנית הניחה כי התכנית חייבת לתקוף את בעיית האינפלציה ואת בעיית מאזן התשלומים בעת ובעונה אחת' (Grinberg 1991: 137).

על אף ההכרה כי התכנית נדרשה להתמודד עם שתי בעיות, שאלת מאזן התשלומים נדחקה לשולי הדיון ההיסטורי על אודות תכנית הייצוב ויצרה הטיה בתפיסה ההיסטורית של התכנית. אחת ממטרות מאמר זה היא לתקן הטיה זו. הצבת הנושא של מאזן התשלומים במרכז, לצד בעיית האינפלציה, תבסס פרשנות היסטורית אשר מדגישה את המרכיבים שלא השתנו בעקבות תכנית הייצוב.

הגורמים הבין-לאומיים למשבר הכלכלי

כלכלנים מתארים את שנות השבעים כעשור אבוד, על רקע הצמיחה האטית לעומת השנים שלפני כן. לעומת זאת מנקודת מבט חברתית היו שנות השבעים עשור של שגשוג עבור רבים מאזרחי ישראל. רמת החיים עלתה מאוד, והפערים החברתיים הצטמצמו. בשנות השבעים נהנו אזרחי ישראל מרמת רווחה חברתית גבוהה בממוצע לעומת שני העשורים שקדמו להן. את העלייה ברמת השכר הראלית הבטיחה העוצמה של הסתדרות העובדים וההסדרים של הצמדת שכר (Grinberg 1991; Kleiman 1986; Mandelkern and Shalev 2010). יתרה מכך, אי־השוויון ירד, וההכנסה התחלקה שווה יותר בין בעלי הכנסה נמוכה לבעלי הכנסה גבוהה באוכלוסייה היהודית. הדבר הושג בחלקו בשל שינויים בשוק העבודה – כניסה של עובדים פלסטינים – ובחלקו בשל מערכת רווחה נדיבה יותר שהקימה הממשלה בשנות השבעים (גל 1992; Gal 1997).

המגזר הפרטי, בעיקר היצואנים, נהנה גם מסבסוד נדיב מן הממשלה באמצעות המנגנון של פיקוח על הקצאת אשראי ובאמצעות החוק לעידוד השקעות הון (Krampf 2018: Table 9.1, 185-186). במגזר הפרטי הוגברה הריכוזיות ונוצרו קבוצות עסקים וגדלות (Maman 2002). כוחן הכלכלי והפוליטי של קבוצות אלו אפשר להן לדרוש ולקבל הגדלה של הסובסידיות (ביכלר וניצן 2001; Grinberg 1991; Shalev 1992). הוצאות הממשלה שימשו גם למימון הקמתו של מגזר צבאי־תעשייתי גדול, שצמח במהירות מאז מלחמת ששת הימים (ליפשיץ 2000: 364 טבלה י-1).

הגידול בהוצאות הצבאיות, בהוצאות הפיתוח הכלכלי ובהוצאות למימון מערכת הרווחה דרש מקורות הולכים וגדלים. חלק מן הגידול מומן ממקורות מקומיים וחלק אחר, נכבד, מומן ממקורות חיצוניים והגדיל את תלותה של ישראל בהם.

הגדרה מחדש של האינטרסים של ארצות הברית

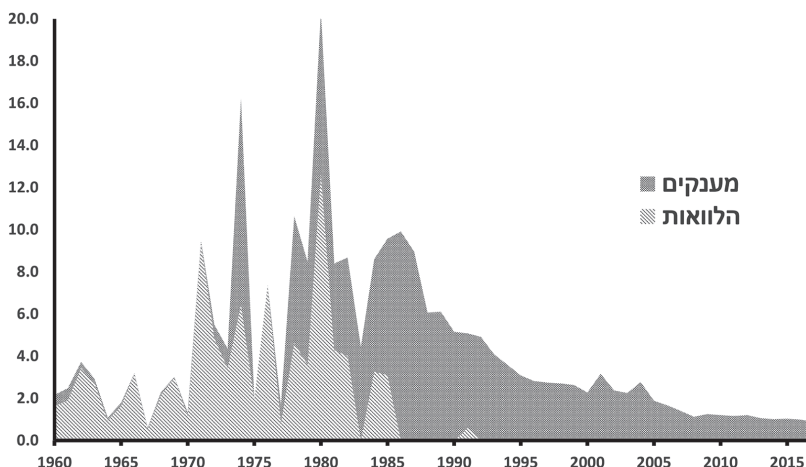
עד מלחמת ששת הימים הייתה התמיכה הישירה של ארצות הברית בישראל זניחה. בעקבות הניצחון המהיר של ישראל במלחמה, ראו נשיאי ארצות הברית לינדון ג'ונסון וריצ'רד ניקסון בהצלחה הצבאית של ישראל הזדמנות להעמיק את מעורבותה של ארצות הברית באזור כדי להתמודד עם ההשפעה הגוברת של ברית המועצות (Freeman 2012: 3-4). ארצות הברית סייעה לישראל לבנות ולהרחיב את כוחה הצבאי. אחד ההסברים לסיוע של ארצות הברית לישראל הוא החפיפה בין תפיסות האינטרסים של שתי המדינות. את השינוי שחל ביחסים בין ישראל לארצות הברית לאחר מלחמת ששת הימים אפשר לתאר כמעבר ממחויבות מוסרית לשותפות אסטרטגית (Cobban 1989). השותפות האסטרטגית התהדקה לאחר מלחמת יום הכיפורים. ישראל קיבלה אז חבילת סיוע כספי חד־פעמית של 2.5 מיליארד דולר, יותר ממחצית ממנה כמענק. מאז קיבלה ישראל סיוע שנתי קבוע של בין מיליארד לשני מיליארד דולר (ליפשיץ 2000: 481, טבלה 1). עד תחילת שנות השמונים העבירה ארצות הברית לישראל כרבע מכלל הסיוע הכספי שסיפקה למדינות השונות (סבירסקי 2005: 95).

הסיוע מארצות הברית אפשר לישראל לבנות את עצמה כמעצמה אזורית במזרח התיכון, אך הוא גם יצר תלות הולכת וגדלה של ישראל בארצות הברית. אמנם במחצית השנייה של שנות השבעים לא צומצם הסיוע מארצות הברית, ואף עלה (תרשים 1), אולם תנאי המימון השתנו: בתחילת העשור נועד הסיוע לבניית הכוח הצבאי הישראלי, ואילו במחצית השנייה הוא היה פיצוי למדיניות חוץ-יונית (dovish) ולוויתורים טריטוריאליים. על רקע השינוי שחל באינטרסים של ארצות הברית במזרח התיכון התגלעו כמה משברים תקופתיים ביחסים בין ארצות הברית לישראל. אז הצהירה ארצות הברית על 'בחינה מחודשת של המדיניות במזרח התיכון, ובכללה יחסינו עם ישראל' (Druks 2001: 147). את השינוי ביחס של ארצות הברית לישראל אפשר לייחס למשבר האנגריה שפרץ בעקבות מלחמת יום הכיפורים והגביר את התלות של ארצות הברית ביצואניות הנפט הערביות (שם: 165). בתקופת ממשל קרטרי שאפה ארצות הברית לשפר את יחסיה עם מדינות ערב במזרח התיכון, בין השאר באמצעות הפעלת לחצים על ישראל להגיע להסכם שלום עם מצרים ולסגת מן הגדה המערבית (CIE 1978). לפני חתימת ההסכם בין ישראל ומצרים פרץ משבר בין ישראל לארצות הברית על רקע כוונתו של קרטרי למכור מטוסי קרב מתקדמים למצרים ולערב הסעודית. בתקופתו של רונלד רייגן שיתפו פעולה קספר ויינברגר שר ההגנה וג'ורג' שולץ שר החוץ בחיפוש 'מערכת בין-לאומית חדשה ובטוחה יותר' (Schultz 1985). בנוגע למזרח התיכון אמר שולץ כי הוא רואה 'סימנים לִרְאִיוֹת חדש ומחויבות חדשה מצד שחקנים אזוריים מרכזיים'. ב-1985 השקיע שולץ מאמצים רבים כדי לפתות את שמעון פרס וחוסין מלך ירדן לנהל משא ומתן (שם).

אם כן, במחצית השנייה של שנות השבעים לא צומצם הסיוע מארצות הברית, אולם השינוי שחל באינטרסים שלה במזרח התיכון גרר שינוי בגישה של האמריקנים לסיוע לישראל. במחצית הראשונה של שנות השבעים נועד הסיוע להגדלת היכולות הצבאיות של ישראל, ואילו במחצית השנייה הוא נועד להגביל את השימוש ביכולות אלו, והוא לווה בלחצים רכים להגיע לפשרות טריטוריאליות עם מדינות ערב השכנות. ככל שגדלו הפערים בין תפיסות האינטרסים של ישראל ושל ארצות הברית, כן הייתה שאלת הסיוע לישראל לסוגיה פוליטית בישראל וגם בארצות הברית.

גורם אחר שיכול להסביר את השינוי במדיניותה של ארצות הברית בנושא היקף הסיוע לישראל הוא משבר החוב שנקלעו אליו מדינות רבות בדרום הגלובלי בשנות השמונים בשל עליית הריבית בארצות הברית והעלייה בעלות מימון החוב החיצוני של מדינות אלו. בין 1976 ל-1982 עלה היקף החוב החיצוני של המדינות המתפתחות מ-200 ל-645 מיליארד דולר. עד 1987 הוא הגיע לטריליון דולר (Leopardi and Trentin 2022). התוצאה הייתה גל של משברי חוב בדרום הגלובלי, ובפרט באמריקה הלטינית (Haggard and Kaufman 1992). המגמה הגלובלית לא פסחה על ישראל, אך כמו במקרים אחרים, היו גם גורמים ייחודיים למקרה הישראלי, ואלה עיצבו את המסלול הישראלי למשבר חוב.

תרשים 1: היקף הסיוע של ארצות הברית לישראל (אחוז מן התוצר הישראלי)

מקור: Krampf 2024; נתונים: Sharp 2015

גם בצד הישראלי החלו לבחון בביקורתיות את המודל הכלכלי של המדינה, שהוצאות הביטחון הגדולות שלה נשענות על מימון אמריקני. לאחר פלישת ישראל לדרום לבנון במבצע שלום הגליל (1982) הצביעו כלכלנים ישראלים על הצורך להתייחס לביטחון ישראל במונחים של עלות-תועלת (ברקאי 1981). יעקב ארנון, מנכ"ל משרד האוצר באותה תקופה, טען כי ישראל איבדה את האיזון בין נשיאת נטל הביטחון שלה ובין שמירה על כלכלה חזקה וחברה בריאה. חוסר האיזון, טען, 'פוגע בכל תחומי החיים בארץ'. הוא הסיק כי רק 'שלום עם העם הפלסטיני, יוכל להביא לאיזון ולהבטיח את עצמאותה האמיתית של ישראל' (ארנון 1984: 160). אמנון נויבך, לשעבר סגן מנהל אגף התקציבים ויועצו של פרס, הסביר: 'הנטל הצבאי הגיע לנקודה שבה יכול מאוד להיות שהמדינה לא יכולה לשאת אותו יותר' (נויבך 1984: 184).

התפיסה בדבר הקשר בין המודל הכלכלי של ישראל להוצאות הביטחון חדרה גם לדרג הפוליטי. עוד ב-1978, על רקע המשא ומתן עם מצרים, הביע פרס את תפיסתו כי המזרח התיכון החדש נמצא בתהליך של מעבר ממצב של מתיחות ומרוץ חימוש למצב של שיתוף פעולה ופיתוח כלכלי. על בסיס תפיסה זו הוא קרא ל'בניית תשתית לשיתוף פעולה כלכלי בינינו לבין הירדנים ותושבי יהודה ושומרון' (Peres 1978). פרס האמין שהמזרח התיכון יתייצב בסופו של דבר באמצעות שיתוף פעולה כלכלי וקשרים בין מגזרים עסקיים של מדינות האזור (Keren 1994).

במאוס 1979 חתמה ממשלת הליכוד על הסכם שלום עם מצרים, ואירוע זה היה אבן דרך בתהליך שנראה חלק מהגשמת חזונו של פרס. פרס ראה גם בתכנית החירום חלק מאותו תהליך של 'יצירת הדיוקן החדש' של ישראל (Peres 1993; Ben-Porat 2005).

הממשלה אישרה את תכנית הייצוב באותו חודש שהשלים בו צבא ההגנה לישראל את נסיגתו מדרום לבנון לרצועת ביטחון לאורך הגבול. שני האירועים היו קשורים זה בזה. פינוי לבנון 'אפשר לישראל להגדיל את הסיוע הכספי שלה מארה"ב, שלה היה אינטרס מרכזי בהפסקת המלחמה בלבנון, שאימה על יציבות האזור [...] מזווית אחרת, הנסיגה אפשרה לממשלה לבצע קיצוץ דרמטי בהוצאות הצבאיות, בנוסף להקטנת התעשייה הצבאית' (לוי 2003: 162).

אם כן, בחינה של יחסי ארצות הברית-ישראל בשנות השבעים ובשנות השמונים מצביעה על שתי מגמות: צמצום נכונותה של ארצות הברית להמשיך לשאת בהוצאות הסיוע לישראל, שהיו ייחודיות בהשוואה לסיוע שהעניקה למדינות אחרות בעולם, ובו בזמן שינוי בעמדת פוליטיקאים ישראלים בעלי תפיסה מדינית יונית והכרתם בעובדה שלהוצאות הצבאיות הגדולות של ישראל אין עוד הצדקה. שתי המגמות אימו על יציבותו של מודל הצמיחה הפרוטקציוניסטי, שאפיין את כלכלת ישראל בשנות השבעים. באותה תקופה יכלה ישראל להרשות לעצמה לבנות חומות הגנה כלכליות סביבה משום שנהנתה מסיוע חוץ נדיב שזרם לישראל ללא עלות פוליטית בפועל. הפרוטקציוניזם אפשר את בניית יכולת הייצור של הכלכלה המקומית, כאשר פער היבוא מומן בידי גורם חיצוני משיקולים גאופוליטיים. הפגיעה בנכונותה של ארצות הברית להמשיך לממן את הגירעון המסחרי הגדול של ישראל הביאה לערעור התנאים שאפשרו את המודל הפרוטקציוניסטי הישראלי.

הליברליזציה הפיננסית ושוק האירו־דולרים

גורם אחר שערער את היציבות של מודל הצמיחה הפרוטקציוניסטי נבע מהזליגה של מטבע חוץ לישראל, תוצאה של התפשטות שוק האירו־דולרים בשנות השבעים. החשש מפני חדירה לא חוקית של מטבע חוץ לישראל התעורר עוד בתחילת שנות השבעים לאחר הצהרתו של ניקסון על נטישת ההצמדה של הדולר לזהב. מיכאל מיכאלי, כלכלן באוניברסיטה העברית בירושלים, טען בתחילת שנות השבעים: 'ישנה בתקופה האחרונה זרימת הון ספקולטיבי מחו"ל בקנה מידה עצום'; וכן: 'כדי להתגבר על הבעיות האינפלציוניות שזרימת הון זו גורמת, יש לקבוע ללירה [...] שער חליפין נייד' (גוט 1972). כמה שנים אחרי כן הצביע דוח פנימי של בנק ישראל על הסכנה הנובעת מתנועות הון ספקולטיביות לטווח קצר, מקצתן 'חוקיות, חוקיות-למחצה ובלתי חוקיות' (דיש 1975). הממשלה ידעה שה'הון הספקולטיבי' גורם חוסר יציבות מוניטרית, פוגע בערכה של הלירה וגורם אינפלציה, אולם היא גם הבינה את היתרונות הגלומים בהון הזר והלא חוקי. החשש היה כי פיקוח הדוק מדי יברח משקיעים.

הקושי לפקח על תנועות ההון לא היה ייחודי לישראל. מדינות רבות התמודדו בשנות השבעים עם ההתרחבות של מה שנקרא בזמנו שוק האירו־דולרים (Eurodollar market), פיקדונות דולריים שהוחזקו בבנקים מחוץ לארצות הברית. בשנות השבעים פתחו בנקים מחוץ לארצות הברית פיקדונות דולריים וסיפקו הלוואות נקובות בדולרים,

והדבר הגדיל את היצע הדולרים בעולם. פיקדונות אלו לא היו נתונים לא לפיקוח של הרשויות האמריקניות ולא לפיקוח הרשויות בכל מדינה אחרת משום שהיו נקובים במטבע לא מקומי. עובדה זו אפשרה לבנקים לתת למפקידים וללווים תנאים טובים יותר מאלה שנתנו בנקים אמריקניים (Burn 2006). שוק האירו-דולרים התרחב גם מעודפי הדולרים של מדינות הנפט – פטרו-דולרים (petrodollars), אשר חיפשו אפיקי השקעה בעולם. כלכלנים סברו כי התרחבות שוק האירו-דולריים הביא לחדירה של מטבע חוץ לישראל, וכך גם גרם אינפלציה (דיש 1976). קיימות עדויות כי בנקים מקומיים סחרו במטבע חוץ שמקורו בשוק האירו-דולרים וכי תיירים הכניסו מטבע חוץ שלא כחוק (כהנא 1975). היו אף טענות כי הממשלה בעצמה עודדה כניסה של הון זר לצורך עידוד ההשקעות וצבירת יתרות מטבע חוץ (אברון 1974).

הקושי לפקח על תנועות הון חיזק את הטיעון של התומכים בליברליזציה הפיננסית. נושא הליברליזציה הפיננסית הונח על סדר היום הציבורי בישראל לאחר המהפך; ב־28 באוקטובר 1977 הכריזה ממשלת הליכוד על פיחות המטבע בשיעור של 47 אחוז מול הדולר. שלושה ימים אחרי כן הצהיר שמחה ארליך, שר האוצר, בכנסת על 'ליברליזציה מקפת בתחום עסקי מטבע חוץ', ובכללה 'ביטול הפיקוח על מטבע-חוץ והפיכתה של הלירה למטבע בת-המרה' (דברי הכנסת 1977). במהפך הכלכלי היו שלושה מרכיבים: ביטול ההגבלות על מסחר במטבע חוץ, איחוד שערי חליפין ושחרור הלירה מהצמדה לדולר (Schiffman, Young, and Zelekha 2018: 101-102). התוצאות של הליברליזציה היו מפתיעות: במקום נטישה של המטבע המקומי והיחלשותו, מטבע חוץ זרם לישראל, ויתרות המטבע גדלו, הלירה התחזקה מול הדולר, וכפועל יוצא מכך נפגע היצוא (דבר 1979; דיש 1978; קרגמן 1979). בדוח בנק ישראל הוסבר כי המדיניות המוניטרית המרסנת הביאה 'לידי זרם גובר של יבוא הון, שמנע את התאמת שער החליפין לקצב האינפלציה, ובכך נפגעה רווחיות הייצוא' (בנק ישראל 1978: 7). נוסף על כך, היה גידול בפיקדונות דולריים שהיו משוחררים מפיקוח, והתוצאה הייתה התרחבות מהירה של היצע הכסף וגידול באינפלציה.

אם כן, תהליך הליברליזציה הפיננסית לא הביא לקריסה של המטבע הישראלי אלא פגע ברווחיות היצוא. מה שהביא לביטול הליברליזציה היה החשש מפגיעה מתמשכת ביצוא של ישראל. השליטה בתנועות ההון ובשער החליפין הייתה מרכיב יסודי במודל הפרוטקציוניסטי הישראלי. לכן אימץ יגאל הורוביץ, שר האוצר שהחליף את ארליך, קו של לאומיות כלכלית. במדיניות זו 'ניתנה עדיפות לעצמאות כלכלית כיעד המרכזי, להפחתת התלות הכלכלית בארצות-הברית תוך נכונות לווייתור על רמת חיים בהווה. באמצע שנות השבעים קיבל עניין זה נופך פוליטי קונקרטי בחוגים מסוימים ב"חרות" בהקשר לפחד מלחץ אמריקני המכוון לכפיית הסכם הפרדה עם מצרים' (בן-פורת 1982: 329). לדברי בן-פורת, למען הגישה החדשה הייתה מוכנה מפלגת הליכוד 'להנהיג משטר חרום כלכלי, כולל שימוש באמצעים אדמיניסטרטיביים תקיפים ונטישת כוחות השוק' (שם). בן-פורת הצביע על הצורך של קובעי המדיניות לבחור בין צמצום תלותה של ישראל בארצות הברית לשיפור רמת החיים של האזרחים. דילמה דומה עמדה בפני אדריכלי תכנית הייצוב כמה שנים מאוחר יותר.

התקציב, האינפלציה ומאזן התשלומים

הגורמים הבין-לאומיים שתיארת למעלה ערערו את יציבותו של המודל הכלכלי הפרוטקציוניסטי שהתגבש בשנות השבעים. התפוררות המודל התבטאה בשתי צורות: שיעורי האינפלציה הלכו וגדלו, ובו בזמן גדל החוב החיצוני. שתי התופעות היו חלק מן המשבר הכלכלי, אך בקרב הכלכלנים לא הייתה הסכמה בנוגע לחשיבותן היחסית, הקשרים הסיבתיים ביניהן ואופן ההתמודדות אתן. למחלוקות התאורטיות והטכניות היו גם השלכות פוליטיות, ואלה השפיעו על התקבלות התכנית בקרב הדרג הפוליטי. בחלק זה של המאמר אעקוב אחר המחלוקות והדיונים בשאלות אלו.

הוויכוח על הגורמים לאינפלציה

בשנים שקדמו להכרזה על תכנית הייצוב התגבשו שתי קבוצות של כלכלנים; כל אחת מהן הציגה הסבר שונה לאינפלציה בישראל והציעה פתרון אחר להתמודד איתה. הפרופסורים מאוניברסיטת תל אביב, שהבולטים בהם היו אסף רזין ואלחנן הלפמן, סברו כי הגורם העיקרי לאינפלציה הוא ההוצאה הציבורית הגבוהה בישראל (הלפמן 1985; רזין 1984). בקבוצת הכלכלנים שהשתייכו לאוניברסיטה העברית בירושלים היו מיכאל ברונו וניסן לויתן. הם גרסו כי האינפלציה בישראל נובעת מן הניסיונות של הממשלה להתמודד עם הגירעון המסחרי באמצעות פיחות המטבע הישראלי אשר הוביל להעלאת מחירים ותוספות שכר. עמדה זו נתפסה – ועודנה נתפסת – כהטרודוקסית. ניסן לויתן הציג לראשונה את הגישה ההטרודוקסית בנובמבר 1983 בסמינר המחקר של המחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים. בהרצאה שכותרתה 'דולריזציה כרפורמה מוניטרית' הוא טען:

בניגוד לדעה המקובלת אצל רבים מאנשי המקצוע אין אני שותף לדעה שמקור האינפלציה הוא בגודל הגירעון התקציבי הריאלי של הממשלה או אף ברמת ההוצאות הריאליות בתקציב [...] לפיכך אין גם כל ודאות (או סבירות) שקיצוץ הגירעון התקציבי היא התרופה למכת האינפלציה [...] בהקשר זה יש להבהיר שמבחינה עיונית אין קשר חד-משמעי בין הגירעון בתקציב הממשלה לבין קצב האינפלציה. כאשר קיימת מדיניות מוניטרית מסתגלת הרי שבכל גירעון נתון יכולה להתקיים אינפלציה ארוכת טווח בכל גודל שהוא [...] הסיבה לכך היא שהאינפלציה יכולה להיות נזונה ממערכת הבנקאית של המשק (כולל הבנק המרכזי). את הדרך העיקרית לטיפול באינפלציה יש איפוא לחפש לא בתחום התקציבי הריאלי אלא בתחומים הנומינליים (לויתן 1983).

המסקנות המעשיות הנובעות מן הניתוח של לויתן הן כי העלות של הטיפול באינפלציה באמצעות קיצוץ תקציב הממשלה תהיה גבוהה מאוד במונחים של אבטלה וכי אפשר להוריד את האינפלציה בעלות חברתית נמוכה יותר באמצעים אחרים (שם: 10). לויתן הציע להשתמש בדולר כעוגן מוניטרי, באופן שיאפשר ביצוע פיחות ויביא להקפאת השכר והמחירים וכך לייצב את הכלכלה ללא מיתון (שם).

כמה חודשים לאחר ההרצאה של לויתן, בינואר 1984, פרסם מיכאל ברונו טיוטה לתכנית כלכלית שכותרתה 'ייצוב ללא דולרים', ובה אימץ את הרעיון של אינפלציה אנרציאלית, שלפיה האינפלציה היא תוצאה של 'מילכוד של המשק בשיווי משקל של רמה נמוכה בלתי-יעילה' (ברונו 1984). משמעות הדבר היא זו: 'עבור גירעון תקציבי נתון הכלכלה יכולה להיות באחד משני שיווי משקל: אחד של אינפלציה גבוהה ואחד של אינפלציה נמוכה'. לכן 'הדרך מאינפלציה גבוהה לנמוכה לא עוברת בקיצוץ תקציבי' (עשת 1986). ברונו ציין בטיוטת התכנית כי 'הפילוסופיה' שלה דומה לזאת של ההצעה של לויתן. הקיצוץ בתקציב, טען ברונו, דרוש 'הן למאזן התשלומים והן לצורכי "דוגמא" לציבור' (שם). כדי להקפיא את השכר והמחירים הנומינליים הציע ברונו להשתמש באמצעים מנהליים. גישה זו הייתה שונה בתכלית מן הגישה האורתודוקסית, שהציעה להוריד שכר ומחירים באמצעות העלאת ריבית וצמצום התקציב והייתה כרוכה במיתון.

באביב 1984 היה סטנלי פישר פרופסור אורח בחוג לכלכלה של האוניברסיטה העברית בירושלים, וכך כנראה נחשף לתכנית של ברונו והיה לשותפו. במאמר שפרסמו השניים הם טענו כי אין קשר סיבתי בין רמת הגירעון בתקציב לרמת האינפלציה. אלא שבעבור שיעור גירעון נתון קיימות רמות אינפלציה שונות עקב 'ריבוי של שיווי משקל מטא-ייציבים' שנגרמים מהצמדה למדד, מהמבנה הפיננסי וממערכת שער החליפין (Bruno and Fischer, 1984: 2).

מלחמת הפרופסורים

התכנית של לויתן, ברונו ופישר נתקלה בהתנגדות עזה מצד עמיתיהם התל-אביבים. הכלכלנים מתל אביב החלו להשתתף בשיח הציבורי בסתיו 1984, שאז החלה ממשלת האחדות לנהל משא ומתן על עסקת החבילה הראשונה. הטיעון המרכזי שלהם היה שהמשבר הכלכלי הוא משבר פיסקלי פשוט שנגרם ממה שכלכלנים מכנים 'יסודות פגומים' (bad fundamentals), והכוונה להוצאה מופרזת מדי של הממשלה וגירעון גבוה. לתפיסתם, כל פתרון למשבר חייב לכלול קיצוץ של כשני מיליארד דולר בתקציב (זינגר 1984ב). לדבריהם, הקיצוץ הגבוה יותר בתקציב (בהשוואה לתכנית של הכלכלנים הירושלמים) ייתר את השימוש באמצעים מנהליים להקפאת שכר ומחירים, אשר לתפיסתם אינם מועילים ואינם מוסריים. אסף רזין פרסם עשרות מאמרי דעה בשנים 1984 ו-1985, ובהם הוא קרא להקטנת התקציב והגירעון. בפרט, הדגיש רזין את הצורך לקצץ את תקציב הביטחון בעקבות החתימה על הסכם שלום עם מצרים וקרא לבטל את פרויקט הלבאי, בניהול התעשייה האווירית (זינגר 1984א; עמיקם 1984).

אף שתכניתו של ברונו תוארה כהטרודוקסית, ההשלכות החברתיות שלה היו רגרסיביות. הפרופסורים התל-אביבים טענו כי תכניתו של ברונו תטיל על העובדים נטל גדול מן ההצעה האורתודוקסית. הצלחת התכנית של ברונו, הסביר אלחנן הלפמן, תלויה ב'שחיקה עמוקה בשכר כדי לשפר את מאזן התשלומים'. לדבריו, זוהי מדיניות מסוכנת שכן 'הטלת

[illegible]

51

של התכנית מן הכוח לפועל. עיתונאי ידיעות אחרונות תיאר את הוויכוח 'חריף וקשה' (עשת 1986).

מעורבותה של ארצות הברית ושאלת ההתניה

כמו שצינתי למעלה, משבר החוב בישראל היה חלק מגל של משברי חוב בדרום הגלובלי. במשברי החוב באמריקה הלטינית הייתה קרן המטבע מעורבת בניהולם והפעילה התניות לצורך קבלת סיוע (Galano Iii 1994). ישראל לא פנתה לקרן המטבע אלא קיבלה סיוע מארצות הברית, ובכל זאת עולה השאלה אם ארצות הברית הפעילה לחצים על ישראל לבצע רפורמה כלכלית בתמורה לסיוע כספי. סטנלי פישר טען כי ארצות הברית הפעילה אמצעים רכים של שכנוע בלבד, ולא התנתה את סיוע החוץ בביצוע התכנית (Fischer 2001: 3). לדבריו, שר החוץ של ארצות הברית ג'ורג' שולץ התנגד להתניה, וגם התמיכה של הקונגרס בישראל הקשתה על כך (Fischer 1995: 7).² בסעיף זה אבחן באיזו מידה השתמשה ארצות הברית בהתניית הסיוע הכלכלי לישראל כדי לכפות עליה את ביצוע תכנית הייצוב. אטען כי אף שלא הייתה התניה רשמית בפועל. גורמים אמריקניים העבירו לישראל מסרים, ולפיהם ללא תכנית כלכלית מקיפה, לא יאושר סיוע החוץ לישראל, ואלה מילאו תפקיד בתהליך אישור התכנית.

בתקופה שבין מלחמת יום הכיפורים להפעלת תכנית הייצוב, שקרויה העשור האבוד, הצביעו האינדיקטורים הכלכליים על הידרדרות המצב הכלכלי של ישראל. הגירעון בחשבון השוטף העמיק מ-481 מיליון דולר ב-1977 ל-2.4 מיליארד דולר ב-1983. החוב החיצוני גדל מ-59 אחוז מהתוצר ל-75 אחוז מן התוצר ב-1984 (Krampf 2018: 186-187, Table 9/1). האינפלציה טיפסה בהדרגה מ-137 אחוז בשנה ברבעון השלישי של 1983 ל-487 אחוז ברבעון הרביעי, ואחרי כן ל-567 אחוז ברבעון הרביעי של 1984 (Bank of Israel 1984: 46, Table C-1). היה ברור כי המשימה העיקרית של ממשלת האחדות שהושבעה ב-13 בספטמבר 1984 תהיה לטפל במשבר הכלכלי. בשלב הראשון היא ניסתה לעשות זאת באמצעות סדרה של עסקות חבילה בשיתוף ההסתדרות ולשכת התיאום של הארגונים הכלכליים. היתרון של עסקות החבילה הוא בדמוקרטיות שלהן: הן הסכם וולונטרי קצר טווח בין שלושת הגופים החזקים ביותר בזירה הפוליטית הישראלית: המדינה, העובדים והמעסיקים. המעמד הוולונטרי של עסקות החבילה היה גם החיסרון שלהן. עסקאות החבילה היו קצרות טווח ולא מחייבות. כל צד יכול היה לפרוש מן העסקה ללא סנקציות אפקטיביות. כך למשל בעסקת החבילה השנייה שנחתמה בינואר 1985 היו מרכיבים רבים של קיצוץ בתקציב, אך היא לא יצאה מן הכוח לפועל, וגם המעסיקים איימו לפרוש ממנה כחודש ימים לאחר שנחתמה (הארץ 1985א). לכן לא הסתפק הצוות האמריקני בעסקאות חבילה כתנאי להעברת הסיוע הכלכלי לישראל ודרש תכנית שלא יהיה אפשר לבטל אותה לאחר קבלת הסיוע.

2 ראו דיון מפורט בנושא בתוך: Katzman 2023.

ג'ורג' שולץ מונה לתפקיד מזכיר המדינה ביולי 1982, לאחר התפטרותו של אלכסנדר הייג. להבדיל מהייג, עמדותיו של שולץ בנוגע לאינטרסים של ארצות הברית במזרח התיכון והמלחמה הקרה היו יוניות, והוא סבר כי האינטרס של ארצות הברית דרש הפעלת לחצים על ישראל להגיע לפשרות טריטוריאליות עם שכנותיה. בתחילת 1983 כינס שולץ קבוצת ייעוץ, ובה כלכלנים וקובעי מדיניות ישראלים ואמריקנים. מן הצד הישראלי השתתפו מנכ"ל משרד האוצר עמנואל שרון, איתן ברגלס מאוניברסיטת תל אביב, ניסן לזיתן מבנק ישראל ואיתן שיינסקי מהאוניברסיטה העברית בירושלים; ומן הצד האמריקני השתתפו סטנלי פישר והרברט שטיין (Fischer 1995). הקבוצה התכנסה באוקטובר 1984, לכבוד ביקורו של פרס בושינגטון, והיא קיבלה את התואר הרשמי The Joint Economic Development Group (JEDG). מטרת ביקורו של פרס בושינגטון הייתה דיון בבקשתה של ישראל לסיוע כספי נוסף, מלבד המענק המובטח של 2.6 מיליארד דולר – 1.4 מיליארד סיוע אזורי ו-1.2 מיליארד סיוע צבאי – לשנת הכספים 1985. בתום הפגישה סירב שולץ להבטיח את הסיוע המבוקש משום שעסקת החבילה שעמדה להיחתם בין הממשלה להסתדרות ולמעסיקים בישראל לא סיפקה אותו (Gwertzman 1984).

להבדיל ממקרים דומים בעבר, בקשתה של ישראל לסיוע חוץ התקבלה בקרירות גם בקונגרס אשר היה ידוע בתמיכתו בישראל. בדוח של ועדת יחסי החוץ (Foreign Relations Committee) של הסנאט שפורסם בנובמבר 1984 צוין: 'המשאבים לצורך מימון הסיוע למחיקת החוב החיצוני על סך של 23 מיליארד דולר [של ישראל] פשוט לא קיימים [...] ארצות הברית יכולה לעזור להקל את ההשלכות של רפורמות על החברה הישראלית, אבל היא אינה יכולה לשמש תחליף לרפורמות שעל ישראל לקבל עליה'. בדוח צוין כי עד אז הייתה ישראל רגילה לקבל מן הוועדה לקשרי חוץ סיוע רחב מזה שאישר הממשל, אבל הפעם קיימת הסכמה גם בתוך הוועדה כי על ישראל לאמץ מדיניות של צנע (austerity) לפני שיאושר הסיוע (New York Times 1984).

במאוס 1985, בתום ביקור ה-JEDG בישראל, הגיש הרברט שטיין מסמך לא רשמי לעמיתיו הישראלים, ובו עשרה מרכיבים שארצות הברית מצפה מישראל לכלול ברפורמה הכלכלית. מסמך עשר הנקודות של שטיין הודלף לתקשורת ופורסם בעיתונות (שטרסלר 1985). נוסף על דרישה לקצץ את התקציב, הייתה במסמך דרישה לבצע שינויים מבניים וחוקתיים שנועדו להבטיח את ביצוע התכנית ולמנוע את הדרג הפוליטי מלחזור ולהגדיל את התקציב והגירעון בעתיד. בפרט, הובאו במסמך גם דרישות למעבר ממשטר מוניטרי של מטרת אינפלציה נמוכה (inflation targeting), להגברת העצמאות של בנק ישראל, למסחור החוב הציבורי של ישראל ולצמצום הפיקוח על האשראי. פרוסום 'עשר הנקודות' של שטיין עורר סערה בקרב התעשיינים, שכן הם חששו מביטול הסובסידיות ליצואנים, ובסופו של דבר ויתר שטיין בנקודה זו (Fischer 1995: 7).

אמנם הקונגרס, אשר היה ידוע בתמיכתו בישראל, היה יכול לעקוף את הסירוב של הממשל ולאשר את חבילת הסיוע למרות התנגדות הממשל, אך שולץ פעל לדחיית אישור זה ועשה זאת בהצלחה (Katzman 2023: 89-93). שולץ ביקש מן הוועדה ליחסי חוץ

בסנאט לדחות את ההצבעה על אישור הסיוע המיוחד לישראל. בתחילת אפריל העלתה הוועדה את הסיוע לדיון ואישרה אותו, אולם שולץ שלח את שטיין, לשעבר יושב ראש המועצה לייעוץ כלכלי לנשיא, ואת וויליאם שניידר, העוזר (undersecretary) של שר החוץ, לשכנע את הוועדה לדחות את ביצוע ההעברה, שכן 'האישור יצמצם את התמריץ הישראלי לבצע רפורמות כואבות' (CQ Almanac 1985). בעיתונות הישראלית צוטט הרברט שטיין כמי שאמר 'אינני חושב שדי בכך שממשלת ישראל פשוט תודיע על תכנית כלכלית [...] יש הכרח לנקוט צעדים שיבטיחו כי תבוצע ויש להציב סימני דרך כדי למדוד את ההצלחה של ביצוע התוכנית' (בראל 1985). הבקשה של שולץ עוררה מחלוקת פנימית בוועדה ליחסי חוץ בנוגע לתזמון של הסיוע ובנוגע להיקפו, שנחשב גבוה מדי. דייויד אובי, יושב ראש תת-הוועדה להקצאות, צידד בעמדתו של שולץ, ועשה ככל שביכולתו לעכב את התשלום. לדבריו, שולץ 'צודק לחלוטין [...] אני חושב שאי-הגדלת התלות של ישראל בארצות הברית היא עניין שלהם וגם שלנו' (CQ Almanac 1985).

המפנה בעמדת ארצות הברית התרחש ב-14 באפריל כאשר הפקיד שמעון פרס בידי שולץ מכתב התחייבות לאמץ את עקרונות מסמך עשר הנקודות (Ibid.). כשבועיים אחרי כן אישר שולץ את סיוע החירום על סך 1.5 מיליארד דולר, אך הוסיף: 'הממשל דורש קיצוץ נוסף בהוצאות הממשלה, לשפר את פריון העבודה ולחזק את אמצעי המדיניות הכלכלית' (בראל 1985ב).

כשהגיע צוות ה-JEDG לביקור נוסף בישראל בתחילת יוני, ישראל כבר עמדה בפני סכנה של חדלות פירעון ובקרוב הדרג הפוליטי הישראלי התגבשה הסכמה כי עליה לבצע שינוי מבני מקיף, שיספק את האמריקנים. בשלב זה, לאחר שהפקיד פרס בידי שולץ מכתב התחייבות להעביר תכנית ייצוב, אישר שולץ את הסיוע והוחלט להקים צוות להכנת התכנית שכלל את עמנואל שרון, מנכ"ל משרד האוצר, מרדכי פרנקל, ראש מחלקת המחקר של בנק ישראל, אמנון גויבך, יועצו של פרס לענייני כלכלה, מיכאל ברונו ואיתן ברגלס (Fischer 1995)³.

אם כן, אמנם האמריקנים הדגישו שוב ושוב שהם אינם מתנים את הסיוע בביצוע התכנית, והסיוע אושר לפני שאישרה ממשלת ישראל את התכנית רשמית, אולם ניתוח תהליך המשא ומתן בין ישראל לארצות הברית מעיד כי הלחץ מצד ארצות הברית מילא תפקיד מהותי בתהליך אישור התכנית ותכניה. לממשלת ישראל הועברו מסרים ברורים כי ללא הבטחה לבצע רפורמה לא יתקבל הסיוע, ועמדה זו זכתה לתמיכה גם מידידי ישראל בקונגרס. לפיכך ספק רב אם הייתה הממשלה מאשרת את תכנית הייצוב בצורתה הסופית ללא התניה מצד ארצות הברית, גם אם התניה זו הייתה לא רשמית. פרשנות זו נשענת על שתי עובדות: האחת היא שפרס הפקיד מכתב התחייבות בידי שולץ לפני שאישרה ארצות הברית את העברת הכספים; והאחרת היא שגם התומכים המובהקים של ישראל בקונגרס

3 לב־לואיס גרינברג ציין כי הצוות לגיבוש התכנית מונה לאחר הבחירות להסתדרות וכך השתחררה ראשות ההסתדרות מלחצים אפשריים מצד המצביעים ואפשרה את השתתפותה במה שבעיניו הוא מסגרת נאו־קורפורטיסטית (Grinberg 1991: 137).

ציידו בעמדת הממשל שלפיה על ארצות הברית להתעקש שישאל תאשר תכנית כלכלית יסודית לפני שתאושר העברת המענק. במובן זה, גם אם לא הייתה התניה רשמית, הייתה התניה מעשית. מסקנה זו בעלת חשיבות משום שהיא מוסיפה נדבך לטענה כי המשבר של שנות השמונים היה ביסודו משבר חוב, שנבע מפער גדל בין היקף השימושים המקומיים במטבע חוץ להיקף המקורות שלהם.

ההוצאה מן הכוח לפועל של תכנית הייצוב

בישיבת הממשלה שאושרה בה תכנית החירום לייצוב המשק הייתה תמימות דעים בין חבריה כי לתכנית שתי מטרות: 'יצוב רמת המחירים וייצוב מאזן התשלומים', כך הציג זאת ברונו (ממשלה 1985: 27). גד יעקבי, שר הכלכלה, הסביר כי מטרת התכנית היא 'צמיחה, המכוונת כמעט כולה ליצוא. צמיחה כזאת היא מפתח להקטנת התלות החיצונית' (שם: 2). אף שעידוד היצוא היה אחת ממטרות התכנית, הספרות שעסקה בתוצאות התכנית ובהערכת הצלחתה התעלמה ממנה לחלוטין. בחלק זה של המאמר אראה כיצד השפיעה המטרה של עידוד היצוא על צביונה של התכנית, והוא גם יסביר את כישלונה לממש מטרה זו.

תכנית הייצוב כנאו-מרקנטליזם

ההנחה כי על התכנית לכלול מרכיבים לטיפול במאזן התשלומים הייתה ברורה לנוכחים בישיבת הממשלה. עמנואל שרון, מנכ"ל משרד האוצר, הסביר כי התכנית כוללת פחות המטבע המקומי, וזה יביא 'לידי כך שלא נצטרך לסבסד את היצוא' (שם: 35-36). הנגיד משה מנדלבוים הבהיר: 'מה אנחנו מציעים בתחום היצוא? אנו עושים פחות והפחות יהיה ריאלי [...] וזה ישמש תחליף לתמיכה ביצוא שהיום אנחנו נותנים באמצעות התקציב' (שם: 95). כדי למנוע נטרול של הפחות הריאלי בשל ספירלה של שכר ומחירים קבעו אדריכלי התכנית כי השכר הנומינלי יוצמד לשער החליפין הנומינלי. ברונו הסביר: 'אלמנט מרכזי בתוכנית יצוב [...] זה יצוב שער החליפין או הקפאתו, הקפאת השכר והקפאת האשראי' (שם: 28). 'לא תהיה לנו ברירה אלא לעשות זאת, אם נרצה להבטיח את רווחיות היצואנים', הוסיף מנכ"ל משרד האוצר (שם: 37).

התכנית של ברונו ושרון עוררה חשש שמא לא תצליח הממשלה להקפיא את השכר. פרס טען: 'אין שום סיכוי להגיע להסכם עם ההסתדרות על שחיקת שכר משמעותית' (שם: 70). גד יעקבי, הכלכלן בן-ציון זילברפרב, ונגיד בנק ישראל מנדלבוים סברו כי הקפאת השכר תוכל להיעשות רק באמצעות הורדת הביקושים המקומיים, כלומר באמצעות מיתון יזום. 'בשנה-שנה וחצי הקרובות יש הכרח בריסון הביקושים המקומיים [...] יש צורך לכווץ את הצריכה הציבורית והפרטית ולאפשר את המשך גידול המשק אך ורק ליצוא והחלפת יבוא', טען יעקבי (שם: 3). זילברפרב חיזק את עמדת השר: 'אם אנו רוצים להגדיל את היצוא, זה יתכן רק בשתי דרכים: א. שאנו מוותרים על הביקושים בשוק המקומי ויוצרים

לחץ על היצרנים לדחוף את היצור החוצה. ב. דרך רווחיות היצוא' (שם: 8). גם הנגיד לא האמין כי יהיה אפשר לשחוק את השכר ללא הורדת הביקושים: 'אי אפשר לשחוק את השכר אם לא מורידים את הביקושים לעבודה' (שם: 97). עוד ב-1983 הצביע ניסן לויתן על הבעייתיות בגישה של ברונו: היא דרשה שימוש באמצעי כפייה לערכי הדמוקרטיה (לויתן 1984). בישיבת הממשלה הזהיר היועץ המשפטי יצחק זמיר כי התכנית 'בעיקרה מבוססת על תקנות שעת חרום [...] זהו המכשיר הקיצוני ביותר, שנמצא באמתחתו של משפטן. ביסוד של דבר, זה מכשיר שאינו דמוקרטי [...] זה עניין, שהיינו מקפידים בו במשך שנים רבות, נהגנו ריסון רב ולא נעשה שימוש גדול במכשיר זה' (ממשלה 1985: 162).

ואכן, מיד לאחר פרסום התכנית הודיעה ההסתדרות על שביתות בכל רחבי הארץ בטענה שהמדינה חזרה בה מהסכמים חתומים. 'במלחמה כמו במלחמה - ההסתדרות תבחר לעצמה את המועד ואת האמצעים להגיב באורח מעשי על הכרזת המלחמה', הצהיר חיים הברפלד, יושב ראש האגף לאיגוד מקצועי בהסתדרות, בכינוס חירום של האיגודים המקצועיים, שנערך מיד לאחר ההכרזה על התכנית (קיסרי 1985). האמצעי העיקרי במאבקה של ההסתדרות היה סירובה לשתף פעולה עם הצווים המנהליים. ראשי ההסתדרות הצהירו כי מנהלי החברות בחברת העובדים - ארגון הגג של הגופים הכלכליים שהחזיקו כחמישית מכלכלת ישראל - יעניקו קצבאות יוקר מחיה למרות הנחיות הממשלה, גם אם יפר הדבר את החוק: 'על מנהלי החברות לציית להחלטות האיגוד המקצועי', הכריזו ראשי ההסתדרות (מעריב 1985א). הממשלה הודיעה כי תשלום תוספת יוקר יהיה עברה על החוק. בתגובה הצהיר הברפלד: 'אני מחכה שיעצרו אותי' (שם). ראשי ההסתדרות ניסו גם לפנות לנציגי המגזר העסקי וקראו להם לכבד הסכמים קיימים ולשלם תוספות יוקר למרות הוראות הממשלה. המעסיקים ענו כי הדבר יהיה לא חוקי וכי כל מעסיק שישתף פעולה עם ההסתדרות עלול לצפות למאסר (פליישר 1985א). לדברי לב-לואיס גרינברג, היקף השביתה היה הגדול בישראל מאז הקמת המדינה עד היום (Grinberg 1991: 140).

בשלב זה התבטא ברונו פומבית והודה כי אכן התכנית מטילה עומס גדול מדי על העובדים, והציע לקבל כמה מדרישות ההסתדרות בנוגע לשכר ופיטורים, נוסף על הורדת המסים על עבודה והעלאת מסים על רווחי הון, בתמורה לקיצוץ התקציב ב-250 מיליון דולר נוספים (מקל 1985ב; קסלר 1985). בדברים אלו הכיר למעשה ברונו בעמדתם של הכלכלנים התל-אביבים אשר טענו כי התכנית ההטרודוקסית מטילה על העובדים את כל הנטל. אסף רזין הזהיר: 'השכר הריאלי במשק נשחק בהתמדה מאוגוסט 1984 ועד סוף יוני 1985 ב-26.6 אחוז [...] החלטת הממשלה להשהות את הסכמי תוספת היוקר, תגרום עתה לשחיקה נוספת בשכר, תוך תקופה קצרה מאד' (רזין 1985). אלחנן הלפמן חיוק עמדה זו והצביע על כך שהתכנית של ברונו העבירה את הנטל כולו אל העובדים כדי לשפר את התחרותיות של המשק הישראלי בשווקים הזרים (הלפמן 1985).

על רקע ההתנגדות מצד העובדים - ובתמיכת ברונו - ביקש פרס לבצע שינויים שיקלו על העובדים. פרס וישראל קיסר, יושב ראש ההסתדרות, הגיעו להסכמה כי ההסתדרות תשלם תוספת יוקר לעובדיה, שלא לפי צווי החירום (מעריב 1985א). בתחילת ספטמבר

הגיע פרס להסכמה עם ההסתדרות על ביטול תוקף צווי החירום בתחום יחסי העבודה (קיסרי 1985). בתגובה איים יצחק מודעי שר האוצר בהתפטרות (פלוישר 1985b; ליפקין 1985א). המחלוקת בין פרס למודעי בנוגע להפעלת צווי החירום יצרה משבר פוליטי שאיים על יציבות הממשלה והמשך מימוש התכנית. בהמשך הדברים נראה כי משבר זה הביא לסתייה מן התכנית המקומית ולשימוש באמצעים אחרים למאבק באינפלציה. ההתחזקות אחר רצף האירועים בתקופת זמן קצרה כל כך, שאופיינה בחוסר יציבות ובשינויים מהירים, היא משימה לא פשוטה במחקר. יתר על כן, מלבד הדיווחים מן העיתונות, לא קיים מקור כתוב אחר שיכול ללמד על תהליך מימוש התכנית בחודשי הקיץ של שנת 1985. עם זאת, התמונה הכללית המצטיירת ברורה מספיק, והיא מקבלת חיזוק ממקורות רבים: בתחילת ספטמבר החליטה הממשלה לא להשתמש בצווי חירום. החלטה זו יצרה משבר פוליטי בתוך הממשלה והציבה את התכנית כולה על סף קריסה.

נקודת המפנה: השליטה עוברת לבנק ישראל ולמשרד האוצר

נגיד בנק ישראל משה מנדלבוים סבר למן ההתחלה כי לא יהיה אפשר להקפיא את השכר ללא מיתון יזום. המשבר שאליו נקלעה הממשלה במימוש התכנית סיפק חיזוק לעמדה זו ונתן למנדלבוים הזדמנות לנקוט מדיניות של מיתון כלכלי, גם ללא אישור רשמי מן הממשלה. ואכן, בנק ישראל פעל לצמצום דרסטי של היקף האשראי במשק, והדבר הביא להעלאת הריבית הֶרְאֵלִית לרמות שחנקו את הפעילות הכלכלית בישראל. בשלב זה הייתה מטרת התכנית בפועל הורדת האינפלציה, והמטרה של עידוד היצוא ירדה מסדר היום. הניתוח המוצג בסעיף זה, העוסק בשלב השני של מימוש תכנית הייצוב, מחזק את הפרשנות שממן ורוזנהק מציגים לתכנית הייצוב (2009), אשר מייחסת לבנק המרכזי תפקיד מפתח בהורדת האינפלציה ומחלישה את הפרשנות ההיסטורית של יוסי זעירא, שלפיה 'הצעד המוניטרי היחיד של התכנית היה קיבוע שער החליפין ושמירה על השער הזה' (זעירא 2018: 283).⁴ היא גם מחלישה את הטענה של ברונן, שלפיה לא מילא בנק ישראל תפקיד חשוב במדיניות הייצוב (Bruno 1993: 86).

משנקלעה הממשלה למשבר פוליטי בספטמבר, ועל רקע המחלוקת בין פרס למודעי בנוגע להפעלת הצווים המנהליים, הכריז הנגיד על הגדלת שיעור הנזילות מ-35 ל-50 אחוז על פיקדונות קצרי מועד ומ-13 ל-43 אחוז על פיקדונות ארוכי מועד. לפיכך עלה שיעור הריבית הֶרְאֵלִית לכ-20 אחוז במונחים שנתיים (דיש 1985). מדיניות הבנק עוררה מיד סערה. נשיא איגוד לשכת הסחר דן גילרמן תיאר את מדיניות הבנק כעבירה על החוק: 'הריבית כפי שהיא מונהגת על ידי בנק ישראל, היא ריבית שרק המאפיה באר"ב מרשה לעצמה לגבות' (פלוישר 1985ב). שר הכלכלה גד יעקבי דרש מפרס להתערב ולא לפז את

4. עם זאת, זעירא מציין: 'אנשים שעבדו בזמן התוכנית בבנק ישראל [...] טענו עד לא מזמן כי חלק מהצלחת התוכנית קשור למדיניות מוניטרית מרסנת שהפעיל הבנק, דרך שערי ריבית גבוהים מאוד על האשראי' (זעירא, 2018: 283).

הבנק להוריד את הריבית (ליפקין 1985ב); שר המסחר והתעשייה אריאל שרון הזהיר מפני 'ריביות הרסניות' (דיש 1985). אפילו ברונו תקף את מדיניות הבנק (מעריב 1985ב). לכאורה הפעולה שנקט הבנק יכולה להיות מוסברת על בסיס תיקון 15 לחוק בנק ישראל (1954). תיקון זה, אשר כונה גם חוק אי-הדפסת כסף, הוגש לקריאה ראשונה ב-3 ביוני 1985, כחודש ימים לפני ההכרזה על תכנית הייצוב, ואושר כחודש ימים אחרי כן, ב-29 ביולי. בתיקון נקבע: 'הבנק לא יעניק הלוואות לממשלה למימון הוצאותיה' אלא בנסיבות מיוחדות (חוק בנק ישראל, סימן 45-א). אם כן, התיקון לא שינה את המטרות המוצהרות של הבנק, שלפי החוק המקורי היו 'ייצוב ערכו של המטבע בישראל ומחוץ לישראל' ו'רמה גבוהה של ייצור, תעסוקה, הכנסה לאומית והשקעות' הון בישראל' (בנק ישראל 1954), ומכאן שהחלטת הבנק להעלות את הריבית לא יכולה להיות מוסברת על בסיס המנדט שלו, שעדיין הגדיר את הגדלת הפעילות הכלכלית כאחת ממטרות המדיניות המוניטרית. אחד הגורמים שאפשרו לבנק המרכזי לבצע מדיניות שאינה תואמת למנדט שלו היה קרוב לוודאי התמיכה שבשתיקה של שר האוצר מודעי, אשר ביקש להעמיק את הקיצוץ בתקציב. מנדלבוים, בתמיכת ויקטור מדינה, ראש המחלקה המוניטרית של בנק ישראל, הכריז שכל עוד לא תממש הממשלה את הקיצוץ בתקציב שהובטח, הריבית תישאר גבוהה (פלוישר 1985א). הנגיד הצהיר באופן שאינו משתמע לשני פנים: 'אם הממשלה לא תבצע קיצוץ תקציבי מספיק עמוק, הריבית תישאר גבוהה והמגזר הפרטי ייפגע' (מקל 1985א). כך שירת בנק ישראל גם את מטרותיו של שר האוצר.

בנק ישראל המשיך במדיניות הריבית הגבוהה עד דצמבר, שאז התקבלה הצעת חוק התקציב לשנת הכספים 1986-1987. במחצית השנייה של שנת 1985 הגיעה עלות האשראי לטווח קצר ל-34 אחוזים (במונחים שנתיים ריאליים) לעומת פחות מאפס במחצית הראשונה של השנה (בנק ישראל 1985: 277, לוח ח-10). באמצע דצמבר פורסם מדד המחירים לצרכן של נובמבר וסיפק אות מוקדם לייצוב: שיעור האינפלציה ירד לחצי אחוז במונחים חודשיים, ההוצאה הציבורית החודשית מאז השקת התכנית ירדה בכ-20 אחוז לעומת החודשים שלפני כן עקב שחיקת השכר והירידה בסבסוד. בנובמבר גדלו יתרות מטבע החוץ של ישראל בכ-850 מיליון דולר.

לפי הממצאים הקיימים אי אפשר לקבוע חד-משמעית ובמדויק באיזו מידה הצליחה הממשלה להקפיא את המחירים, את השכר ואת שער החליפין, כפי שהתחייב מן התכנית של ברונו, לפני התערבותו של בנק ישראל. אולם על פי דוח בנק ישראל, לאחר ההכרזה על תכנית החירום 'עלה השכר בסקטור העסקי [...] במידה ניכרת על המתחייב מהסכם השכר' (שם: 63). יתר על כן, לפי הנתונים המוצגים בדוח, לאחר ההכרזה על התכנית המשיכה האינפלציה החודשית לעלות משיעור של פחות מ-10 אחוזים ביוני לכ-30 אחוזים באוגוסט. רק בספטמבר, לאחר שהתערב בנק ישראל, ירד שיעור האינפלציה לפחות מ-5 אחוזים (שם: 58, תרשים ג-1).

אם כן, הממצאים מעידים כי התכנית שניסח ברונו כשלה משום שהממשלה לא הצליחה להקפיא את השכר ואת המחירים באמצעים מנהליים. באוקטובר התערב בנק ישראל,

בתמיכת משרד האוצר, והוציא מן הכוח לפועל תכנית ייצוב חליפית, אשר התבססה על מרכיב יסודי אחד: צמצום האשראי והעלאת שער הריבית.

תוצאות התכנית: הצליחה חלקית

תכנית החירום הצליחה להשיג אחת משתי מטרותיה: היא הביאה להורדה של האינפלציה לשיעור של 15 עד 20 אחוזים בשנת 1987 (בנק ישראל 1987: 1). מנגד, התכנית כשלה לחלוטין בהשגת היעד של הגדלת היצוא באמצעות מדיניות צנע. אמנם החוב החיצוני של ישראל צומצם, אך היה זה בזכות הסיוע מארצות הברית, ולא תוצאה של שיפור הגירעון המסחרי (שם: 167). הסיוע מארצות הברית לשנת 1985 התקבל כולו כמענק ולא כהלוואה, וכך התאפשר לממשלה לשלם את חובותיה בלי להיכנס לחוב חדש (שם: 186).

התכנית לא הצליחה להביא להורדת הביקושים המקומיים; אלה המשיכו לעלות עם הצריכה והשכר, וכפועל יוצא מכך ירדה רווחיות המגזר העסקי (שם: 3). הפגיעה במגזר העסקי הביאה גם למיתון כלכלי בשנת 1988 (בנק ישראל 1988: 3). כך תיאר זאת דב לאוטמן, נשיא התאחדות היצואנים: 'בתחומים מסוימים התכנית לא השיגה את יעדיה. אין ספק שהיא הצליחה לבלום את האינפלציה בצורה דרמטית, אבל התכנית הזו לא הצליחה בשלושה נושאים עיקריים: לא חודשה הצמיחה במשק, עודף היבוא האזרחי הוא במגמת עליה ורווחיות היצוא נפגעה קשות, ולכן גם היצוא'.⁵ כלומר עליית הריבית לא הביאה להורדת השכר הנאלי והביקושים, והרווחיות של בעלי העסקים, ובכללם היצואנים, נפגעה. המצב היה כפי רע עד כדי כך שהיו ניסיונות לשנות את חוק בנק ישראל כך שיהיה אפשר לכפות עליו להוריד את הריבית.⁶

כלכלת ישראל יצאה מן המיתון שגזרה עליה תכנית הייצוב רק עם הכניסה לעידן כלכלת השלום, בתחילת שנות התשעים. ההאטה הכלכלית בתקופת האנטפאדה הראשונה והצמיחה המהירה לאחר תחילת תהליך השלום, סיפקו בסיס לזיקה בין סוגיית הכלכלה ובין סוגיית הביטחון.⁷ יתר על כן, בשנות התשעים עברה ישראל מהתמקדות בענפים עתירי עבודה לענפים עתירי טכנולוגיה.⁸ שינוי זה יצר את הבסיס לפיתוח של מודל כלכלי נאו-מרקנטליסטי חדש, שאינו מתבסס על פיחות פנימי והורדת השכר. לימים תאמץ ממשלת רבין, פרס ושוחט את הגישה הזאת, והיא תשמש בסיס למודל כלכלת השלום.

5 ראו למשל את הדיון בוועדת הכספים (ועדת הכספים 1.12.1987).

6 חבר הכנסת יעקב אמיר ממפלגת העבודה: 'בנק ישראל במדיניותו הורס את המשק ואם אנחנו לא יכולים לומר לו מה שאנחנו חושבים וגם לכוון אותו, אני חושב שאנחנו צריכים לפנות לממשלה שתעשה סדר' (ועדת הכספים 25.2.1988). ראו גם את דבריו של פסח גרופר על הצעת החוק לשינוי הרכב הוועדה המונית.

7 ראו למשל את דבריהם של לאוטמן (ועדת הכספים 25.2.1988), של שמעון פרס (שם 24.5.1989) ושל אבי בן-בסט (שם 13.12.1988).

8 ראו למשל דבריהם של חבר הכנסת יעקב אמיר (שם 25.2.1988) ושל מנכ"ל משרד המסחר והתעשייה (שם 20.12.1988).

דיון וסיכום

אף שהספרות עסקה רבות בתכנית הייצוב כנקודת מפנה אשר שינתה את המשטר הכלכלי של ישראל, היא לא נחקרה מספיק כאירוע היסטורי. הפרשנות שהתקבלה על אודות התכנית הכלכלית היא זו שהציגו אדריכלי התכנית. במאמר זה ביקשתי למלא חוסר זה ולפתוח מחדש שלוש שאלות: (1) מה היו הגורמים למשבר הכלכלי? (2) מה היו המטרות של תכנית הייצוב והציפיות ממנה מצד מעצביה ומצד הממשלה? (3) מה הייתה מידת ההצלחה של התכנית? במאמר הצגתי כמה חידושים בנוגע לכל אחת משלוש השאלות האלה.

בנוגע לגורמים שהביאו למשבר הכלכלי, טענתי כי בשנות השבעים והשמונים היו גורמים בין לאומיים שתרמו למשבר הכלכלי המקומי: השינוי שחל בהיקף הסיוע של ארצות הברית לישראל ובציפיות של ארצות הברית מישראל כתמורה לסיוע זה, המגמה הבין לאומית של התפתחות שוק האירו דולרים, שהקשתה על כל המדינות לפקח על תנועות ההון ולנהל מדיניות מוניטרית, והמגמה הבין לאומית של גידול בעלות מימון החוב הזר, שגרמה משברי חוב במדינות רבות בדרום הגלובלי. השילוב בין גורמים אלו ערער את מודל הצמיחה הפרוטקציוניסטי שנקטה ישראל בשנות השבעים, אשר התבסס על פיקוח על תנועות, על תמיכה מסיבית בתעשייה המקומית, על רשתות ביטחון חברתיות רחבות ועל תלות עמוקה בסיוע מארצות הברית. התוצאה של התערעורת המודל הפרוטקציוניסטי הייתה העמקת משבר החוב והאינפלציה במחצית הראשונה של שנות השמונים.

חשיפת הגורמים הבין לאומיים והגאופוליטיים שהביאו למשבר הכלכלי חשובה להבנת הכוחות הפוליטיים שהשפיעו על תכנית הייצוב. להבדיל מהפרשנות המקובלת, המייחסת את המשבר לגירעון הממשלתי, אני מייחס אותו לגירעון במאזן המסחרי, למחסור במטבע חוץ ולתלות של ישראל בארצות הברית. בעקבות השינויים בתנאים הבין לאומיים – הגידול בעלות המימון של החוב החיצוני, הקושי לפקח על מטבע חוץ והקושי הגדל להסתמך על סיוע חוץ מארצות הברית – נדרשה ממשלת ישראל לנטוש את המודל הפרוטקציוניסטי לטובת אסטרטגיה חדשה של עידוד הייצוא. האסטרטגיה החדשה הייתה פיחות פנימי, ומשמעותה הייתה הטלת נטל גדול על העובדים וההגדלת הרווחיות של המעסיקים, ובפרט של היצואנים. פרשנות זו מציעה תשובה לשאלה מדוע בחרה הממשלה בתכנית ההטרודוקסית של מיכאל ברונר, ולא בתכנית האורתודוקסית של הכלכלנים מאוניברסיטת תל אביב: התכנית של הכלכלנים מתל אביב דרשה קיצוץ עמוק יותר בתקציב, ולא הציעה פתרון מניח את הדעת לבעיית מאזן התשלומים.

בנוגע לשאלה אם תהליך ההוצאה של מדיניות החירום מן הכוח לפועל עלה יפה – טענתי במאמר כי התכנית שאישרה הממשלה בסוף יוני 1985 קרסה בחודשים הראשונים שלאחר ההכרזה עליה; תוצאה של שביתה חסרת תקדים של ההסתדרות וסירובו ראש הממשלה פרס להפעיל את הצווים לשעת החירום. הסירוב הביא למשבר פוליטי, ובו איים שר האוצר מודעי בהתפטרות. בחודשים ספטמבר ואוקטובר 1985 ננטשה בפועל תכנית

הייצוב המקורית. באותו שלב פעלו בנק ישראל ומשרד האוצר בתיאום והפעילו מדיניות מיתון על בסיס צמצום דרסטי של האשראי, מתוך דרישה לקיצוץ התקציב. התעשיינים, ההסתדרות וגם מיכאל ברונו מתחו ביקורת נוקבת על מדיניות בנק ישראל ודרשו להוריד את הריבית במשק. בנק ישראל לא נענה לדרישות והתמיד במדיניות צמצום האשראי. מדיניות הבנק הביאה להורדה של האינפלציה ולקיצוץ בהוצאות הממשלה. עם זאת, היא הכניסה את כלכלת ישראל להאטה כלכלית למשך שנים מספר, ללא השפעה חיובית על היצוא.

פרשנות זו על אודות כישלון תכנית הייצוב אינה תואמת לתיאורה על ידי מיכאל ברונו. ברונו מציג את התכנית כהצלחה, והוא מגמד את התפקיד שמילא בנק ישראל במימושה. הוא אף רומז כי 'גורמים אישיותיים' החלישו את בנק ישראל (Bruno 1993: 86). הוא גם מדגיש את הספקנות שאפייינה את מנדלבוים בנוגע לתכנית מלכתחילה (שם: 116). ברונו אינו מזכיר כלל את מעורבות הבנק בתכנית הייצוב ואת החלטתו לצמצם את האשראי. סטנלי פישר, שגם הוא היה מעורב בעיצוב התכנית ובמימושה, מציג פרשנות היסטורית שעולה בקנה אחד עם הממצאים המוצגים למעלה. הוא טוען כי המרכיבים ההטרודוקסיים של התכנית 'מילאו תפקיד הכרחי בהתקבלות הפוליטית של תכנית מאוד קשה' (Fischer 1995: 11). אך הוא מציין כי 'הקפאת השכר עוררה מחאה ושבתות', ואלו הביאו לוותרים מצד הממשלה ולהעלאת שכר. כפועל יוצא מכך, 'בנק ישראל נאלץ להתערב ולהעלות את הריבית כדי למנוע חזרה של האינפלציה' (שם: 13).

הפתיחה מחדש של הקופסה השחורה של תכנית החירום לייצוב המשק מאפשרת לנו להציב את האירוע בהקשר היסטורי וגאופוליטי רחב. עד שנות השבעים התבסס המשטר הכלכלי בישראל על מודל צמיחה פרוטקציוניסטי, אשר הניח את הסיוע הכלכלי והביטחוני מארצות הברית ואת המשך הפיקוח על תנועות ההון. השילוב בין הסיוע מארצות הברית והפיקוח על תנועות הון סיפק תשתית בין-לאומית שאפשרה את מודל הפיתוח הפרוטקציוניסטי. בהיבט המקומי, משטר כלכלי זה התבסס על מודל 'המדינה הגדולה' ותלות של השחקנים המקומיים במדינה.

מאמצע שנות השבעים החלו גורמים חיצוניים לערער את המודל הפרוטקציוניסטי. התשתית הבין-לאומית שאפשרה את הפרוטקציוניזם – הסיוע מארצות הברית, הפיקוח על תנועות ההון ועלות המימון הנמוכה של החוב – כורסמה. בזירה המקומית התבטא כרסום זה במשבר אינפלציה ובמשבר במאזן התשלומים. כחלק מתכנית הייצוב נדרשה הממשלה לנטוש את המודל הפרוטקציוניסטי, אולם היא לא יכלה להפקיר את מאזן התשלומים לכוחות השוק. השאלה הייתה כיצד מגינים על מאזן התשלומים של המדינה, בתנאים של גלובליזציה וזחלת. בתנאים החדשים שהתגבשו בשנות השמונים – שאופיינו בתנועות הון חופשיות, צמצום סיוע החוץ ועלות מימון גבוהה – ביקשה ישראל להתמודד עם מצבה באמצעות מדיניות של פיתוח פנימי, כלומר הורדת השכר הלאומי, והגדלת הרווחיות של המגזר העסקי. אולם בשל העוצמה הפוליטית של העובדים נכשלה הממשלה בהוצאה של הפיתוח הפנימי מן הכוח לפועל. התוצאה הייתה שהמאבק באינפלציה נעשה באמצעות

העלאת הריבית וצמצום הגירעון הממשלתי, במחיר של מיתון שנמשך כחמש שנים. אמנם האינפלציה ירדה, אבל לא באמצעים ההטרודוקסיים שהכריזו עליהם אדריכלי התכנית. רק בתחילת שנות התשעים, עם הגעת גל ההגירה מברית המועצות, תחילת תהליך השלום והסיוע של ממשלת רבין-פרס-שוחט בפיתוח כלכלת ההיי-טק, יצא המשק הישראלי מתקופה של האטה כלכלית, על בסיס של יצוא מישראל.

פרשנות זו של מדיניות החירום מביאה לשתי מסקנות כלליות. האחת מתייחסת למונח 'מרקנטליזם' בעידן הנאו-ליברלי: מדינות קטנות ומבודדות אינן יכולות להרשות לעצמן לנטוש את הנטייה המרקנטליסטית, גם כאשר מתחוללים בהן תהליכי ליברליזציה וגלובליזציה. אמנם הן מחליפות שיטת התערבות אחת באחרת, אולם אין הן יכולות לתת לכוחות השוק לקבוע את מאזן התשלומים. המסקנה האחרת מתייחסת למקרה הישראלי: הצביון המרקנטליסטי של כלכלת ישראל מבני ולא אידאולוגי. ישראל ממקמת באזור לא יציב מבחינה גאופוליטית, והיא לא תוכל לעולם לנטוש את השאיפה לנהל את מאזן התשלומים שלה.

רשימת המקורות

- אברון, שאול, 1974. 'תעלומת מטבע החוץ שהוזרם ללילינבלום במלחמת יום כיפור', **מעריב**, 3 באוקטובר.
- ארנון, יעקב, 1984. 'גן עדן של שוטים', בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מחיר העוצמה**, מערכות, תל אביב, עמ' 153-160.
- ביכלר, שמשון ויונתן ניצן, 2001. **מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום**, כרמל, ירושלים.
- בן-פורת, יורם, 1982. 'המהפך שלא היה: אידאולוגיה ומדיניות כלכלית 1977-1981', **רבעון לכלכלה**, כט (115), עמ' 325-333.
- בנק ישראל, 1954. חוק בנק ישראל, תיקון 15 <https://main.knesset.gov.il/activity/legislation/laws/pages/LawBill.aspx?t=LawReshumot&lawitemid=147067> (אוחזר ב-3.2.2024).
- _____, 1985. **דוח בנק ישראל 1985**, בנק ישראל, ירושלים.
- _____, 1987. **דוח בנק ישראל 1987**, בנק ישראל, ירושלים.
- _____, 1988. **דוח בנק ישראל 1988**, בנק ישראל, ירושלים.
- בראל, צבי, 4 באפריל 1985א. 'שולץ קרא לקונגרס לעכב סיוע כלכלי נוסף לישראל', **הארץ**.
- _____, 16 באפריל 1985ב. 'מכתבו של פרץ לשולץ אינו נותן תשובה כלכלית מספקת', **הארץ**.
- ברונו, מיכאל, 6 בינואר 1984. 'תוכנית ייצוב ללא דולרים', ארכיון המדינה, פ-4128/8.
- ברקאי, חיים, 1981. 'עלות הבטחון במבט רטרוספקטיבי' (סדרת מאמרי מחקר מס' 115), המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, ירושלים.
- גוט, אהוד, 3 ביולי 1972. 'פרופ' מיכאלי מציע לנייד הל"י', **מעריב**.
- גל, ג'ון, 1992. 'תולדות ביטוח אבטלה בישראל', **ביטחון סוציאלי**, 38, עמ' 119-134.
- דבר, 12 בפברואר 1979. 'סמל הכשלון של ה"מהפך" הכלכלי'.

- דברי הכנסת, 1977. הישיבה השלושים וארבע של הכנסת התשיעית, 31 באוקטובר, כנסת ישראל, ירושלים.
- דיש, יצחק, 28 באפריל 1975. 'פיתוחים קטנים לעיתים קרובות', דבר.
- _____, 22 ביוני 1976. 'פיקוח מוגבר על עסקות מטבע חוץ של בנק הספנות', מעריב.
- ליפקין, דוד, 7 ביולי 1985א. 'מודעי הבהיר לפרס כי יתפטר אם לא ימומשו כל הגזירות הכלכליות', מעריב.
- _____, 11 באוקטובר 1985ב. 'בנק ישראל שוקל עוד הורדה של שיעורי הריבית במשק', מעריב.
- ליפשיץ, יעקב, 2000. כלכלת ביטחון, מכון ירושלים ללימודי ישראל, ירושלים.
- ממן, דניאל וזאב רוזנהק, 2009. בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן נאו-ליברלי, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.
- ממשלה, 30 ביוני 1985א. פרוטוקול ישיבה מכ/התשמ"ה של הממשלה, ארכיון המדינה.
- מעריב, 30 באוגוסט 1985א. 'האוצר: העידכון – עבירה על החוק; הברפלד: אני מחכה שיעצרו אותי'. _____, 15 באוקטובר 1985ב. 'ביקורת על עיכוב הורדת הריבית על-ידי בנק ישראל'.
- מקל, שרגא, 5 ביולי 1985א. 'ברונו: השחיקה בשכר נטו מוגזמת', מעריב.
- _____, 6 באוגוסט 1985ב. 'הנגיד קורא לביצוע קפדני של פרטי התכנית הכלכלית', מעריב.
- נויבך, אמנון, 1984. 'נטל הביטחון על כלכלת ישראל', בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), מחיר העוצמה, מערכות, תל אביב, עמ' 161-184.
- סבירסקי, שלמה, 2005. 1967: תפנית כלכלית-מדינית בישראל, עיונים בתקומת ישראל, 15, עמ' 91-116.
- עמיקם, יאיר, 16 בינואר 1984. 'האם אפשר לקבוע מחיר לבטחון?', ידיעות אחרונות.
- עשת, גדעון, 24 ביוני 1986. 'הפרופסורים לכלכלה יוצאים למלחמה', ידיעות אחרונות.
- פילק, דני, 2006. 'ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיזם נאו-ליברלי', בתוך: הנ"ל ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים, עמ' 34-56.
- פליישר, עמירם, 5 ביולי 1985א. 'מי שמשלם תוספת יוקר בשעת חירום צפוי לשנת מאסר', מעריב.
- _____, 20 בספטמבר 1985ב. 'מודעי: לא אוסיף להיות שר אוצר אם תהייה סטייה קלה מן התוכנית', מעריב.
- קיסרי, גיל, 1 ביולי 1985א. 'במלחמה כמו במלחמה – ההסתדרות בחר את מועד התגובה והאמצעים', מעריב.
- _____, 2 בספטמבר 1985ב. 'לפנות בוקר סוכם: צווי החירום במשק לא יהפכו לחוק', מעריב.
- קסלר, גבי, 11 ביולי 1985. 'ברונו: כניעה להסתדרות תביא לפיחות נוסף', מעריב.
- קרגמן, ישראל, 22 במארס 1979. 'הדולרים הללו', מעריב.
- רזין, אסף, 1984. 'על הדבש ועל העוקץ: השפעת הסיוע האמריקאי', בתוך: צבי עופר ואבי קובר (עורכים), מחיר העוצמה, מערכות, תל אביב, עמ' 47-58.
- _____, 9 ביולי 1985. 'התוכנית הכלכלית החדשה מותירה סימני שאלה רבים', ידיעות אחרונות.
- שטרסלר, נחמיה, 19 באפריל 1985. "'עשר הנקודות" מטילות את כל נטל ההבטחה על בנק ישראל', הארץ.
- שיו, ריקי, 2013. 'תכנית הייצוב 1985 – "כלכלה נכונה" או אידאולוגיה?', עיונים בתקומת ישראל, 23, עמ' 315-349.

שלו, מיכאל, 2006. 'האם הגלובליזציה והליברליזציה "נרמלו" את הכלכלה המדינית הישראלית?'/ בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים, עמ' 84-115.

- Aharoni, Yair, 1991. *The Israeli Economy: Dreams and Realities*, Routledge, London.
- Ban, Cornel, 2014. 'Austerity versus Stimulus? Understanding Fiscal Policy Change at the International Monetary Fund Since the Great Recession', *Governance*, 28, 2, pp. 167-183.
- Bank of Israel, 1984. *Annual Report 1984*, Bank of Israel, Jerusalem.
- Ben-Bassat, Avi, 2002. 'The Obstacle Course to a Market Economy in Israel', in: Idem (ed.), *The Israeli Economy, 1985-1998: From Government Intervention to Market Economics*, MIT Press, Cambridge, MA, pp. 1-58.
- Ben-Porat, Guy, 2005. 'A New Middle East? Globalization, Peace and the "Double Movement"', *International Relations*, 19, 1, pp. 39-62.
- Ben-Porath, Yoram (ed.), 1986. *The Israeli Economy: Maturing through Crises*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Boyer, Robert, 2012. 'The Four Fallacies of Contemporary Austerity Policies: The Lost Keynesian Legacy', *Cambridge Journal of Economics*, 36, 1, pp. 283-312.
- Bruno, Michael, 1993. *Crisis, Stabilization, and Economic Reform: Therapy by Consensus*, Oxford University Press, New York.
- Bruno, Michael and Stanley Fischer, 1984. *The Inflationary Process in Israel: Shocks and Accommodation*, National Bureau of Economic Research Cambridge, MA.
- Burn, Gary, 2006. *The Re-Emergence of Global Finance*, Palgrave Macmillan, London.
- CIE, 1978. 'Memorandum of Conversation between US President Jimmy Carter and Israeli Prime Minister Menachem Begin and Their Delegations (21 March 1978)', *Foreign Relations of the United States, 1977-1980*, vol. viii, Arab Israeli Dispute, Document 232, CIE: Center for Israel Education.
- Cobban, Helena, 1989. 'The US-Israeli Relationship in the Reagan Era', *Journal of Conflict Studies*, 9, 2, pp. 5-32.
- CQ Almanac, 1985. 'Israel Gets an Aid Boost', CQ Almanac Online Edition (Retrieved: 4.4.2017).
- Druks, Herbert, 2001. *The Uncertain Alliance: The U.S. and Israel from Kennedy to the Peace Process*, Greenwood Press, Westport, CT.
- Fischer, Stanley, 1987. 'The Israeli Stabilization Program, 1985-86', *The American Economic Review. Papers and Proceedings of the Ninety-Ninth Annual Meeting of the American Economic Association*, 77, 2, pp. 274-278.

- _____, 1995. 'Recollections of the United States Role in the Israeli Stabilization Program', *Edited and Extended Version of a Lecture Given at the Israel Economic Association's Conference on the 10th Anniversary of the Israeli Stabilization Program*, November 1995, <https://piie.com/fischer/pdf/Fischer164.pdf> (Retrieved: 4.4.2017).
- _____, 2001. 'Remembering Herb Stein: His Contributions as an Economist', *Prepared for Delivery in a Session Commemorating Herb Stein, at the American Economic Association Meeting*, New Orleans, January 6, 2001, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp010601> (Retrieved: 10.5.2023).
- Freeman, Robert O., 2012. 'Introduction', in: Idem (ed.), *Israel and the United States: Six Decades of US-Israeli Relations*, Routledge, Boulder, CO.
- Gal, John, 1997. 'Unemployment Insurance, Trade-Unions and the Strange Case of the Israeli Labour Movement', *International Review of Social History*, 42, pp. 357-396.
- Galano Iii, Anthony, 1994. 'International Monetary Fund Response to the Brazilian Debt Crisis: Whether the Effects of Conditionality Have Undermined Brazil's National Sovereignty?', *Pace International Law Review*, 6, 2, pp. 323-351.
- Grinberg, Lev Luis, 1991. *Split Corporatism in Israel*, State University of New York Press, Albany.
- _____, 2017. 'Paving the Way to Neoliberalism: The Self-Destruction of the Zionist Labor Movement', in: Asa Maron and Michael Shalev (eds.), *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, Oxford University Press, New York.
- Gwertzman, Bernard, October 14, 1984. 'Peres Visits Washington for Warmer Ties, Increased Aid', *New York Times*.
- Haggard, Stephan and Robert R. Kaufman, 1992. 'The Political Economy of Inflation and Stabilization in MiddleIncome Countries', in: Idem (eds.), *The Politics of Economic Adjustment*, Princeton University Press, Princeton, NJ, pp. 270-317.
- Katzman, Jonathan Louis, *A Dependent*, 2023. 'Special Relationship': *Jewish American Economists and the Liberalization of the Israeli Economy*, Harvard Judaica Collection | Student Research Papers no. 19, Harvard Library, Cambridge MA.
- Keren, Michael, 1994. 'Israeli Professionals and the Peace Process', *Israel Affairs*, 1, 1, pp. 149-163.
- Kleiman, Ephraim, 1986. 'Indexation in the Labor Market', in: Yoram Ben-Porath (ed.), *The Israeli Economy: Maturing through Crises*, Harvard University Press, Cambridge, MA, pp. 302-319.
- _____, 1997. 'The Waning of Israeli Etatism', *Israel Studies*, 2, 2, pp. 146-171.

- Krampf, Arie, 2018. *The Israeli Path to Neoliberalism: The State, Continuity and Change*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York.
- _____, 2024. 'The Territorial Logic of an Export-Led Growth Strategy: Israel's Regime Change after the Second Intifada', *European Journal of Economics and Economic Policies*, 24, 1, pp. 1-22.
- Leopardi, Francesco Saverio and Massimiliano Trentin, 2022. 'The International "Debt Crisis" of the 1980s in the Middle East and North Africa: A Review, an Outline', *Middle Eastern Studies*, 58, 5, pp. 699-711.
- Maman, Daniel, 2002. 'The Emergence of Business Groups: Israel and South Korea Compared', *Organization Studies*, 23, 5, pp. 737-758.
- Maman, Daniel and Zeev Rosenhek, 2011. *The Israeli Central Bank: Political Economy*, Global Logics and Local Actors, Routledge, London.
- Mandelkern, Ronen, 2017. 'Institutionalizing the Liberal Creed: Economists in Israel's Long Journey Towards Political-Economic Liberalization', in: Asa Maron and Michael Shalev (eds.), *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, Oxford University Press, New York, pp. 74-90.
- Mandelkern, Ronen and Michael Shalev, 2010. 'Power and the Ascendancy of New Economic Policy Ideas: Lessons from the 1980s Crisis in Israel', *World Politics*, 62, 3, pp. 459-495.
- Maron, Asa and Michael Shalev, 2017. 'Introduction', in: Idem (eds.), *Neoliberalism as a State Project: Changing the Political Economy of Israel*, Oxford University Press, New York, pp. 1-28.
- New York Times*, November 20, 1984. 'Senate Report Is Pessimistic on Israel's Economic Plight'.
- Peres, Shimon, 1978. 'Strategy for a Transition Period', *International Security*, 2, 3, pp. 4-12.
- _____, 1993. *The New Middle East*, 1st ed., Henry Holt, New York.
- Plessner, Yakir, 1994. *The Political Economy of Israel: From Ideology to Stagnation*, SUNY Series in Israeli Studies, State University of New York Press, Albany.
- Ram, Uri, 2013. *The Globalization of Israel: McWorld in Tel Aviv, Jihad in Jerusalem*, Routledge, London.
- Razin, Assaf, 2018. *Israel and the World Economy: The Power of Globalization*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Schiffman, Daniel, Warren Young, and Yaron Zelekha, 2018. *The Role of Economic Advisors in Israel's Economic Policy: Crises, Reform and Stabilization*, Springer International Publishing, Cham.
- Schultz, George P., March 1, 1985. 'Shaping American Foreign Policy: New Realities and New Ways of Thinking', *Foreign Affairs*.

- Shafir, Gershon and Yoav Peled, 2002. *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship* (Cambridge Middle East Studies, 16), Cambridge University Press, New York.
- Shalev, Michael, 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*, The Library of Political Economy, Oxford University Press, Oxford.
- Sharp, Jeremy M., 2015. *U.S. Foreign Aid to Israel*, Congressional Research Service, Washington DC.
- Zilberfarb, Ben-Zion, 2005. 'From Socialism to Free Market - The Israeli Economy, 1948–2003', *Israel Affairs*, 11, 1, pp. 12-22.

משק האנרגיה של היישוב היהודי בארץ ישראל בשלהי המנדט הבריטי

אפרים (אפי) מילוטין

תקציר

מאמר זה עוסק במשק האנרגיה של היישוב היהודי בשלהי המנדט הבריטי, בתקופה שמשתרעת מהחודשים האחרונים של שנת 1947 ועד הכרזת העצמאות במחצית מאי 1948. במאמר תיענה השאלה כיצד נערכו קברניטי היישוב והאנשים האמונים על אספקת האנרגיה לקראת עזיבת הבריטים את הארץ ואילו אמצעים נקטו כדי להבטיח את צורכי היישוב בתקופה זו; כיצד נערכו אלה למילוי צורכי האנרגיה של היישוב בהתחשב בכך שעד לאותה עת הם נוהלו על ידי שלטונות המנדט וכעת יעברו לאחריותם וניהולם של מוסדות המדינה היהודית עם הקמתה? האם היערכו זו התמקדה רק בהכנות למלחמה או גם בהכנות להקמת מדינה?

מקורות ארכיוניים ומקורות ראשוניים אחרים שימשו את כותב המאמר. לצד ניתוח המידע הטכני מבקש המאמר להעלות על נס את האנשים אשר עסקו בשימור האנרגיה של היישוב היהודי ובהבטחתה. אלה היו בעלי תושייה ואנשי חזון שביצירתיות, ביוזמה ובתעוזה סייעו ליישוב להתגבר על הקשיים ולתמרן בין שלל אינטרסים מדיניים וכלכליים ובין צורכי המשק והכוחות הלוחמים. בהצלחה לא מבוטלת הם הצליחו לנווט את ספינת האנרגיה הרעועה בתקופת המלחמה הבין־קהילתית בארץ ישראל ולהכין את התשתית למשק האנרגיה של מדינה ריבונית אחרי הכרזת העצמאות.

מילות מפתח: אנרגיה, בתי זיקוק, דלק, ועדת המצב, חשמל, היישוב היהודי, ירושלים במצור, המלחמה הבין־קהילתית, המנדט הבריטי, נפט

מבוא

בתקופת המנדט הבריטי, הנפרסת על פני שלושה עשורים, התפתח היישוב למעין אוטונומיה מדינית של הקהילה היהודית בארץ ישראל. תשתית מוסדית זו נשענה על סמכות ללא ריבונות. בחודשיה הראשונים של המלחמה, הידועה גם בשם המלחמה הבין־קהילתית, ועד ההכרזה על עצמאות המדינה, נשאב הממסד הפוליטי של היישוב

* מאמר זה מבוסס על חלק מעבודת מוסמך העוסקת גם בתקופה מאוחרת יותר, עד תום מלחמת העצמאות.

לריק השלטוני שנוצר עם תחילת הנסיגה של הבריטים. המעבר מיישוב למדינה דרש מהמוסדות הפוליטיים להתמחות בהיבטים תפעוליים רבים, גם בתחומים שלא עסקו בהם קודם לכן. אחד מני רבים היה ניהול אספקת האנרגיה ליישוב והבטחת רציפותה.

במאמר זה יסקר משק האנרגיה של היישוב היהודי משלהי המנדט הבריטי בארץ ישראל ועד הכרזת העצמאות. בתקופה זאת עדיין הייתה נוכחות בריטית בארץ ישראל, בתי הזיקוק בחיפה המשיכו לקבל הזנה של נפט גולמי לזיקוק המוצרים וחברות שיווק הדלק הזרות הפיצו את מוצרי בתי הזיקוק לצרכנים השונים. אף על פי כן, תשומת הלב של שלטונות המנדט הייתה נתונה כמעט לחלוטין לפיגוי הכוחות הבריטים מארץ ישראל ובוודאי לא למתן מענה לצורכי האוכלוסייה המקומית, שהעיוותים בתוכה נעשו לשגרה בחמשת החודשים וחצי מאז החלטת החלוקה באו"ם בכ"ט בנובמבר. דרכי ההתמודדות עם מצוקות אספקת אנרגיה בימים קשים אלה הן הנושא העיקרי של מאמר זה.

ספרות המחקר על אודות היישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל נרחבת למדי. גם הספרות על תקופת המעבר מיישוב למדינה או כפי שלעיתים מכונה זו 'המדינה שבדרך' רחבה ומקיפה. על אף המחקר המקיף בענייני מדיניות, ביטחון, כלכלה, חברה ועוד, ההתייחסות לנושאי אנרגיה בכלל ונפט ומוצרי פטרט מעטה. הכלכלה שהתפתחה בתקופת המנדט, לרבות מגזר התשתיות והתעשייה, תוארה במחקריהם של יעקב מצר, עודד קפלן, ג'ייקוב נוריס, נחום גרוס, יעקב שביט, שמואל אביצור, ארנון סופר, אבי בראלי ואחרים.¹ אך גם ענף מחקר זה אינו נוגע בצורכי האנרגיה שתרומתם הייתה כה חיונית להתפתחותם הכלכלית של שני המשקים – היהודי והערבי – בארץ ישראל המנדטורית. דלותו של המחקר על משק האנרגיה בתקופה זו דרש להיעזר במקורות ראשוניים שלוקטו מתוך ארכיונים, עיתונים, יומנים וספרי זיכרונות של מקבלי החלטות וגורמים אשר השפיעו על משק האנרגיה של אותם הימים.

חריג לעניין זה הוא מחקרו פורץ הדרך של אורי ביאלר בספרו *Oil and the Arab-Israeli Conflict, 1948-63*.² הפרקים הראשונים העוסקים בתקופה של שלהי המנדט הבריטי

1 יעקב מצר ועודד קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, המכון למחקר כלכלי בישראל על-שם מוריס פאלק, ירושלים 1990; נחום גרוס, 'המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט'; יעקב שביט ושמואל אביצור, 'ארץ ישראל המאנדטורית כיחידה כלכלית', שניהם בתוך: יעקב שביט (עורך ראשי) ההיסטוריה של ארץ ישראל, ט: המאנדט והבית הלאומי (1917-1947), כתר, ירושלים 1998, עמ' 106-137 ו-138-146 בהתאמה; ארנון סופר, 'התעשייה בחיפה בתקופת המנדט הבריטי', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן, 12), יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1989, עמ' 147-154; אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), חברה וכלכלה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, Jacob Norris, *Land of Progress: Palestine in the Age of Colonial Development*, 2003; Jacob Metzger, *The Divided Economy 1905-1948*, Oxford University Press, Oxford 2013; *of Mandatory Palestine*, Cambridge University Press, New York 1998

2 Uri Bialer, *Oil and the Arab-Israeli Conflict, 1948-63*, Macmillan in association with St. Antony's College, Basingstoke 1999

ומלחמת העצמאות בספרו הם מבוא למחקר העיקרי של המחבר על אודות מרכיב הנפט בעימות הערבי-ישראלי בשנים 1948-1963. עוד ראוי לציין את מאמרו של יעקב נאור, העוסק במשק הדלק במלחמת העצמאות ומתרכז בעיקר בתקופה שאחרי הכרזת העצמאות בדגש על סוגיית הלוגיסטיקה ואספקת הדלק (בנוזין בלבד).³

כיצד נערכו קברניטי היישוב והאנשים האמונים על אספקת האנרגיה לקראת עזיבת הבריטים את הארץ ואילו אמצעים נקטו כדי להבטיח את צורכי היישוב בזמן המלחמה הבין-קהילתית? כיצד נערכו אותם גורמים לקראת העברת ניהול משק האנרגיה מידי שלטונות המנדט אליהם? מי היו אותם אנשים שעסקו בשימור אספקת האנרגיה של היישוב היהודי ובהבטחתה, ולרוב אינם מוזכרים בספרי ההיסטוריה? אמנם פועלם לא נחשב למעשה גבורה, אך אלה היו בעלי תושייה ואנשי חזון שביצירתיות, ביוזמה ובתעוזה סייעו ליישוב היהודי ואחר כך למדינה הצעירה לצלוח את התקופה. אלמלא עבודתם האפורה, ספק אם היה יכול היישוב לעמוד באתגר הגדול שניצב בפניו.

רקע

בתקופת המנדט הוקמו שלושה נדבכי תשתית ששירתו את משק האנרגיה: נמל מודרני בחיפה, קו צינור שהזרים נפט משדות הנפט בצפון עיראק לחיפה שהיה בבעלות 'חברת הנפט העירקית' (IPC) ובית זיקוק שנבנה בקצהו: 'בתי זיקוק מאוחדים' (CRL) שהיה בבעלות חברת הנפט האנגלו-אירנית (AIOC) וחברת הנפט של (Shell). לכאורה, קיומו של בית זיקוק המזקק מוצרי נפט וזרימה קבועה של נפט גולמי המזין אותו היו המקור לביטחון האנרגטי של המדינה שבדרך, אך לא כך היו פני הדברים.⁴

אחרי מלחמת העולם השנייה היו מוצרי הדלק שליש מהיצוא של ארץ ישראל וכרבע מהיבוא שלה,⁵ אך למרות זאת לא הניבה פעילות נרחבת זו כל הכנסה לטובת ארץ ישראל ואוכלוסייתה, לא מתמלוגים ולא ממסים על הפעילות התפעולית והמסחרית. ההסבר למצב עניינים מעוות זה טמון בחלישתן של חברות הנפט הגדולות שיוזכרו להלן על משק האנרגיה המקומי. אף שרשמית הן היו בין-לאומיות, נשלטו ברובן בידי ישות משפטית בריטית והאינטרסים הגלובליים של ממשלת בריטניה הם אשר הכתיבו את גובה המס ויתרה מכך, את ניתוב מוצרי הדלק שזוקקו בבתי הזיקוק ליעדים בשוקי העולם.

מוצרי הדלק, אשר זוקקו בבתי הזיקוק בחיפה וסיפקו את כל צורכי האנרגיה של השוק המקומי, שווקו על ידי קרטל מאושר של שלוש חברות הפצה שחילקו ביניהן את השוק:

3 יעקב נאור, 'משק הדלק של היישוב היהודי בתש"ח ובשנות המדינה הראשונות', יסודות, 4 (2022), עמ' 488-456.

4 סוכנות האנרגיה הבינלאומית - IEA - מגדירה ביטחון אנרגטי כהבטחת זמינות, ללא הפרעה, של מקורות אנרגיה במחיר סביר. הגדרה זו כורכת את המחיר הכלכלי כשיקול מרכזי במרכיבי הביטחון. ראו: <https://www.iea.org/topics/energy-security>.

5 Bialer, *Oil and the Arab-Israeli Conflict*, p. 12

שָׁל, סוקוני ואקום (Socony Vacuum) ואסו (Esso).⁶ שתי החברות הראשונות שירתו את השוק היהודי ואת השוק הערבי ואילו האחרונה שירתה בעיקר את השוק הערבי.⁷ חברת של החזיקה בנתח הגדול ביותר, כ-55 עד 60 אחוזים ממנו, סוקוני ואקום החזיקה נתח שוק של 25 עד 30 אחוזים ואסו החזיקה בנתח של 10 עד 15 אחוזים.⁸ בשלהי המנדט נמכרו מוצרי הדלק לציבור בכחמישים תחנות דלק שהיו פרוסות ברחבי הארץ.⁹ בשלהי המנדט הבריטי הייתה צריכת האנרגיה של ארץ ישראל כחצי מיליון טונה של מוצרי דלק, כרבע מהם בנוין למנועי בעירה פנימית, שיטית קרוסין (נפט) ששימש אז לחימום ובישול וכשלוש חמישיות סולר למנועי דיזל ומזוט להסקת תחנות כוח ותדלוק אוניות. בתקופה זו נאמדה אוכלוסיית הארץ בכשני מיליון תושבים, כשליש מהם יהודים וכשני שלישים ערבים.¹⁰ על אף העדיפות הדמוגרפית של האוכלוסייה הערבית, צרכה האוכלוסייה היהודית את מרבית האנרגיה בארץ ישראל. מהאמור לעיל ובשל נסיבות אחרות, הגיוני וסביר כי ערב הקמת המדינה תידרש הנהגת היישוב היהודי לסוגיית אספקת האנרגיה. וכך אכן עשתה כדי להבטיח שגלגלי המשק ימשיכו לנוע עצמאית למען ייצור החשמל ולצורכי המשק האזרחי מחד גיסא, ולמען אספקת מוצרי דלק להנעת כוחות צבא, אספקת ציוד, מזון, כלי נשק ותחמושת הנדרשים לעימות הצבאי הצפוי (שהיקפו לא היה ידוע באותה עת למנהיגי היישוב), מאידך גיסא.

המעבר מיישוב למדינה

הקמת מוסדות היישוב בתקופת המנדט וארגונם היו הישג מעורר הערכה כמעט בכל היבט, אך הם לא פעלו במדינה ריבונית שהתנסתה בניהול מערכת ממשל מודרנית עצמאית, אלא בגוף חברתי-פוליטי בעל אופי התנדבותי. אמנם מוסדות אלה היו מסד חשוב לעליית המדרגה הנדרשת, אך עיסוקם הקיף רק מקצת מהתחומים שעליהם אמונות מערכות השלטון במדינה ריבונית. הסיכוי להקמת מדינה דחף את הנהגת היישוב לקיים דיונים על התארגנות מעשית להעברה אפשרית של השלטון ולגיבוש אסטרטגיה כוללת בכל הנוגע לתכנון קבלת אחריות שלטונית וביצועה.¹¹

6 בשנת 1931 רכשה חברת Standard Oil New Jersey את מניותיה של חברת A. I. Mantachef (חברת נפט שוויצרית-מצרית שהייתה פעילה בארץ ישראל משנת 1918) וכך ירשה Esso – חברת הסחר של הראשונה – את פעילותה של השנייה. שנים רבות אחר כך ולתוך התקופה הנחקרת המשיך הציבור לכוון את Esso בשם מנטשף, שם החברה הקודם.

7 Bialer, *Oil and the Arab-Israeli Conflict*, p. 12

8 שם.

9 פרטיכל ישיבת ועדת המשנה, 7.3.1948, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S90/941.

10 Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, p. 29

11 יונתן פיין, 'ארגון העורף היהודי לקראת מלחמת העצמאות: בעיות יסוד בממשל ובלוגיסטיקה', בתוך: אלון קדיש (עורך) *מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, דיון מחודש*, ב, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 681.

המעבר מיישוב למדינה היה כרוך בטיפול בסוגיות רבות ומגוונות נוסף על ניהול המעבר לשלטון ריבוני. אחת מאלה הייתה הסוגיה הכלכלית, שכבר העיקה על היישוב, והצורך לנתב את הכספים בקופה המדולדלת ממילא למילוי הדרישות הרבות של הביטחון והמשק האזרחי. אחת מדרישות אלה הייתה אספקת אנרגיה רציפה למילוי צורכי היישוב. לשם כך התארגנה בוועדת המצב, שתיסקר בהמשך, תת-ועדה שתדון ותמצא דרכי התמודדות ופתרונות נאותים לסוגיית האנרגיה שכה חיונית לשימון גלגלי 'המדינה שבדרך'.

באפריל 1947 הציע אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, בהכירו את הרגישויות הפוליטיות, להקים ועדה משותפת להנהלת הסוכנות היהודית (שפעלה מטעם ההסתדרות הציונית) והוועד הלאומי (שייצג את כנסת ישראל). ימים ארוכים חלפו עד שהתגבש המפתח המפלגתי שעל פיו תורכב הוועדה החדשה בשל הצורך לגשר על פערי הדרישות של חבריה, שחששו לעתידם הפוליטי. לבסוף, בתחילת אוקטובר 1947 כחודש וחצי לפני ההצבעה בעצרת הכללית של האומות המאוחדות על תכנית החלוקה, החליטה הנהלת הסוכנות היהודית על הקמת גוף מקצועי שירכז בידי את כל מערכת השירותים של הממשל הבריטי. גוף זה – שמוכן היה להנהגת היישוב כי בלעדיו ישתר כאוס מוחלט – היה הוועדה 'לדיון בשאלות השעה' שבמרוצת הזמן כונתה 'ועדת המצב'.¹²

בישיבה האמורה, שהייתה ישיבת ההתנעה של הוועדה החדשה, הביע דוד בן-גוריון את התרשמותו שכוונותיה של בריטניה לסגת מארץ ישראל רציניות. בניתוח הצעדים שיש לנקוט לנוכח המצב החדש, הבחין בן-גוריון בין בעיות ביטחון, שלהן נתן כמובן עדיפות, ובין שימור שירותים ממשלתיים חיוניים שיבטיחו את המשך תפקודה של הארץ ביום שאחרי.¹³

עלינו לראות שיהיו מכשירים שיקימו ויממשו השירותים ההכרחיים והשירותים הכספיים, הדואר והטלגרף, טלפון, נמל, מזון, תחבורה. זה המשך החיים הכלכליים פחות או יותר כסדרם. אנחנו משק מאוד מלאכותי ומודרני. אם ברגים אחדים יסודיים מתקלקלים, תהיה זאת מפולת, ועם המפולת הכלכלית תבוא המפולת המדינית.¹⁴

בד בבד עם הקמת גוף מקצועי אזרחי, נערכו גם הכוחות הלוחמים למלחמה הממששת ובאה. מערך לוגיסטי מסודר לא היה קיים כלל והיה צורך להקימו מן המסד. גם בעניין זה של בניית גוף צבאי במדינה ריבונית, לכשתקום, ראה בן-גוריון למרחוק. בהיותו מופקד על תיק הביטחון, הניח את היסודות לגוף מקצועי צבאי שיעסוק בכל היבטי האספקה לכוחות הלוחמים, ובהם: אספקת מזון וביגוד, חימוש וכלי רכב, הקמת בסיסים ובינוי ליחידות השונות, מיגון התחבורה וכמובן הקצאת דלק לשינוע הכוחות. גוף לוגיסטי שכזה התאפשר בעיקר בזכות אנשי מקצוע שצברו ניסיון רב בשירותם בצבא הבריטי.

12 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 12.10.1947, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), 227582.

13 יונתן פיין, כך נולדה: הקמת מערכת הממשל בישראל 1947-1951, כרמל, ירושלים 2009, עמ' 40-41.

14 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 12.10.1947, אב"ג, 227582.

ועדת המצב והטיפול בסוגיית האנרגיה

תרומתו העיקרית של המנדט הבריטי בארץ ישראל בהנחת תשתית שלטונית מודרנית בארץ נסקרת באריכות בספרו של גדעון ביגר **מושבת כתר או בית לאומי**.¹⁵ תרומה זו כללה בין השאר השקעות רבות בתשתיות לתחבורה יבשתית (רשת כבישים ומסילות ברזל), תשתיות ימיות ובראשן הקמת נמל חיפה ותשתיות לתחבורה אווירית. כל זאת מתוך מגמה להבטיח חוק וסדר ולשרת את צורכי האימפריה. אמנם בספרו ביגר סוקר רק את 13 שנותיו הראשונות של המנדט הבריטי, אך הנחת התשתית השלטונית בניהול ענייני הארץ רק הלכה והתרחבה עם השנים. מחלקות מקצועיות עמדו בראשו של כל תחום (מדינה, ביטחון, כלכלה, חינוך, בריאות, רווחה ותשתיות) כדי לתכנן, לבצע, לפקח וכמובן לנהל את ענייני הארץ. במערכת השלטון המנדטורית ערב פינוי הכוחות הבריטים את הארץ היו 45 מחלקות מקצועיות. אפשר לחלקן לחמש קטגוריות: שירותים למען הציבור, שירותי הביטחון,

המחלקה המשפטית ובתי הדין, המחלקות הפיסקליות, המחלקות המנהליות ואחרות.¹⁶ הכוונה והמאמץ להקים מערכת ממשל מודרנית ולתכננה לעתיד נבעו משתי מגמות מנוגדות זו לזו: מצד אחד נדרשה ההנהגה להיערך לחילופי השלטון ולקבלת אחריות לניהול המדינה עם התפנות הבריטים (לא היה ברור אם בהיערכות זאת ישתף פעולה הממשל היוצא עם מוסדות היישוב) ומן הצד האחר, ההתדרדרות הצפויה של המצב הביטחוני לכדי מלחמה. ברור היה כי בסתירה לתכנון יסודי של חילופי ממשל, במצב חירום תידרש הנהגת היישוב להחליט החלטות במהירות ללא נוהל סדור.¹⁷

שבוע לאחר ההחלטה על הקמת 'הוועדה לדיון בשאלות השעה' התכנסו חבריה – שלושה עשר במספר – בראשותו של דוד בן-גוריון, יושב ראש הוועדה. החלטתם הראשונה הייתה הקמת ועדות מומחים מיוחדות לכל תחום ותחום, והמזכירות הראשית של אותן ועדות בראשות מזכיר הוועדה, זאב שרף, תרכז את העבודה מול ועדות המשנה.¹⁸ בן-גוריון הדגיש שוועדת המצב תעסוק באופן בלעדי בלימוד הבעיות ובהכנת תכניות לאירוע של נסיגה בריטית. עוד אמר כי מטרתה העיקרית היא להתכונן לתפיסת השלטון בידי האנשים המתאימים ולדאוג לאספקת משאבים בעוד מועד. הוועדה הראשית של ועדות המשנה ותתי-הוועדות שלה הרכיבו את ועדת המצב.¹⁹

שלוש ועדות המשנה הראשונות הוקמו ב-5 בנובמבר 1947: ועדה לענייני כלכלה ומימון; ועדת תחבורה, תקשורת, עבודות ציבוריות והכשרת כוח אדם לשירותים מקצועיים, וועדה

15 גדעון ביגר, **מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל 1917-1930: בחינה גיאוגרפית-היסטורית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1983.

16 *A Survey of Palestine prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, Printed by the Government Printer, Palestine, pp. 108-127. <https://tinyurl.com/2948k9mt>, ראו: 234961.

17 פיין, 'ארגון העורף היהודי לקראת מלחמת העצמאות', עמ' 682.

18 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית לא"י שנתקיימה בירושלים, 19.10.1947, אב"ג, 227583.

19 ישיבת ועדת המצב, 28.10.1948, שם, 234961.

לשירותים חברתיים, שתעסוק בחינוך, רווחה ועבודה. בהמשך הוקמו עוד חמש ועדות משנה שעסקו בכל הנושאים הדרושים להפעלת מנגנון 'המדינה שבדרך', לרבות שירות חוץ, שלטון מקומי ומערכת משפט. ועדה מיוחדת נתמנתה לענייני ירושלים. עיון במסמכי ועדת המצב וועדות המשנה שלה מלמד כי בשל צו השעה הושמו חילוקי הדעות האידאולוגיים בצד בתקופת המשבר והחברים התעלו מעל שיקולים מפלגתיים. אווירת התפוררות השלטון הבריטי, שאפיינה את תום המנדט, וההתלכדות ההדרגתית של נציגי היישוב על כל גווניו בקרב המוסדות הלאומיים, שמודרו עד כה, חיזקו את עבודת ועדת המצב.²⁰

לא כאן המקום לפרט את טיבן של כל אחת ואחת משמונה הוועדות. לעניין נושא מאמר זה תצוין ועדת משנה א שעניינה כלכלה, כספים, מסים, יצוא, יבוא, מסחר ותעשייה, אספקה שוטפת, בניין, קרקע חקלאית וסטיסטיקה. לצדה של ועדה זו פעלו עוד שלוש תת-ועדות שאחת מהן עסקה בענייני דלק ותחבורה לשעת חירום.²¹ הן ועדת משנה זאת הן תת-הוועדה בנושא דלק ותחבורה היו בראשותו של מרדכי שטנר, אשר באותו זמן כיהן כנציג מפא"י בהנהלת הוועד הלאומי, וחבר במועצת העם, שהייתה עם הקמת המדינה למועצת המדינה הזמנית. דוד הורוביץ, חבר ועדת המשנה א, שלימים שימש המנהל הכללי הראשון של משרד האוצר ונגידו הראשון של בנק ישראל, מספר בזיכרונותיו כי 'ההצלחה במאבק הצבאי לא תתכן בלי הצלחה בארגון החזית המשקית. במלחמה מודרנית, וביחוד בארץ כה קטנה, אין עורף וחזית בנפרד'.²²

במחצית דצמבר הכינה תת-הוועדה לענייני דלק ותחבורה תחזית צריכה של מוצרי הנפט שיידרשו בארץ לשנת 1948. המידע בתחזית מתבסס על ניתוח סטיסטי ועל הנחות מסוימות המבוארות במסמך על בניין, קרוסין, מזוט וסולר (שני האחרונים מכונים במסמך דלקים כבדים). על פי המסמך, אין פרסום רשמי של נתוני הצריכה בשנים 1945 ו-1946 לא של ממשלת המנדט ולא של הספק היחיד של מוצרי דלק בארץ. קרי בתי הזיקוק בחיפה. הנתונים הרשמיים האחרונים בנושא פורסמו לשנים 1939-1944 בסקר שהוכן עבור ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית (Survey of Palestine) כמעט שנתיים קודם לכן. התחזית נשענת על נתונים אלה ומביאה בחשבון נתונים רשמיים נוספים של מחלקת הסטיסטיקה של ממשלת המנדט, המציינים את המגמה הכללית של צורכי הארץ.²³

על פי תחזית זאת, ובכללה הערכת כותבי המסמך שתהיה ירידה מסוימת בצריכה בשל מעשי האיבה בחודשים נובמבר ודצמבר, האומדן לשנת 1947 הוא כדלקמן (הנתונים בטונות):²⁴

שנה	בניין	קרוסין	דלק כבד	סך הכל
1947	145,000	94,000	320,000	559,000

20 פיין, כך נולדה, עמ' 41-45.

21 הנ"ל, 'ארגון העורף היהודי לקראת מלחמת העצמאות', עמ' 684.

22 דוד הורוביץ, בשליחות מדינה נולדת, שוקן, תל אביב 1951, עמ' 347-348.

23 Palestine's 1948 requirements of certain mineral oil products, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-119/23.

24 שם.

הנתונים לעיל ואלה שמובאים בהמשך פסקה זו כוללים את הערכת הצריכה בארץ על שתי אוכלוסיותיה – הערבית והיהודית. התחזית מתבססת על כמה וכמה הנחות, מקצתן מוסיפות מקורות גידול בצריכה משיעור הגידול הסטטיסטי התאורטי ומקצתן מוסיפות מקורות קיטון. כך, ההנחה הייתה שב-1948 תגדל אוכלוסיית הארץ נוסף לגידול הטבעי, בשל הציפייה לקלוט מהגרים רבים מאירופה. על פי הדוח, הגידול במספר התושבים יביא לצריכה מוגברת של מוצרי דלק לתחבורה, לחקלאות (השקיית חלקים נוספים בנגב), לבנייה (שרפת לבנים) ולתעשייה (ייצור תרכיזי מיצי הדרים). מנגד, מקורות קיטון שהתחזית מציינת באופטימיות כי 'קשה להניח [שיש] כאלה', עלולים לנבוע מנתונים כלכליים ירודים, לדוגמה התכווצות נפח התעבורה בשל ירידה בתחושת הביטחון בכבישים, או ירידה בכוח הצרכני של תושביה הערביים של הארץ כמו שקרה במרד הערבי הגדול ב-1936. כאמור, בהיתן הנחות אלה, זו הייתה התחזית בגין צריכת מוצרי הנפט לשנת 1948 (הנתונים בטונות):²⁵

שנה	בניין	קרוסין	דלק כבד	סך הכל
1948	162,500	102,600	377,300	642,400

התחזית האופטימית לא התממשה. כותבי המסמך לא העריכו נכונה את עוצמתם של האירועים שרדפו זה את זה בשנה שלאחר מכן והביאו לצריכה הנמוכה שידעה הארץ מתום מלחמת העולם השנייה. הם גם לא הביאו בחשבון את הסיכון בהפסקת ההזרמה של הנפט הגולמי לבתי הזיקוק כחודש לפני הכרזת העצמאות ואת הוצאת מלאי הדלק מחוץ למדינה על ידי חברות הנפט. זו הייתה תחזית שהתעלמה כמעט לחלוטין מסיכונים וגם אלה שצוינו בה, השפעתם על צריכת המשק – על פי הערכת כותביה – תהיה זניחה. תקלות באספקת אנרגיה בשל זמינות מוגבלת של מוצרי נפט והיכולת לשנעם למוקדי הצריכה היו חלק מהמציאות הקיומית של היישוב היהודי הן בשלבי הפינוי הבריטי הן לאחר מכן. תשומת הלב של שלטונות המנדט הבריטי הייתה נתונה ברובה לפינוי שקט ונטול אלימות. כוחותיהם השתדלו שלא להתערב בהתגשויות הדמים בין ערבים ליהודים והם התנערו ממצוקות האוכלוסייה המקומית, שעמן התקשו להתמודד גם כאשר היו הריבון המוחלט על הארץ.

נושא אספקת הדלק הטריד את חברי ועדת המצב כבר משיבותיהם הראשונות. היה ברור לכולם כי נדרש מענה לוגיסטי שיתכלל את צורכי היישוב וכי ללא אספקה סדירה של דלק לא יוכל המשק להחזיק מעמד לאורך זמן. הדלק היה נחוץ להובלת חומרי הגלם למקומות הייצור השונים, להובלת המוצרים המוגמרים למרכזי החלוקה, להנעת גלגלי התעשייה לרבות אספקת דלק לתחנות הכוח הקיטוריות של חברת החשמל. הנושא דרש התייחסות לכמה עניינים: מימון ומקורותיו, אמצעי הובלה, יכולת הפקת הנפט הגולמי למוצריו בבתי הזיקוק, אגירת דלק ואחסנתו וכמובן ניהול ההכנסות ממכירתו.²⁶

25 ש.ם.

26 פיין, 'ארגון העורף היהודי לקראת מלחמת העצמאות', עמ' 689.

באמצע נובמבר 1947 דיווח חבר תת-הוועדה לענייני דלק, בר-כוכבא מאירוביץ, שהיה בקשר שוטף עם הנהלת חברות הדלק, על הגבלות באספקת הנפט מצד חברות הדלק הזרות. הסיבה לכך, טען, לא הייתה משום התנכלות ליישוב: 'קיימות הגבלות עוד יותר דרמטיות בכל המזרח התיכון. התצרוכת בדלק בא"י גדלה מאוד וזה מקפח את יצוא הדלק'.²⁷ מתברר שמאז הקיץ לחצו חברות הדלק על ממשלת המנדט, בתמיכת משרד המושבות, להנהיג קיצוב בדלק ובפרט בבנוזין. הסיבה הייתה הצורך לספק דלק לארצות אירופה בכלל ולבריטניה בפרט, המשוועות לו כדי לשקם את כלכלתן. דווקא ממשלת המנדט היא שדחתה את ההצעה.²⁸

אגירת הדלק הייתה סוגיה מורכבת בפני עצמה. עד מארס 1948 הגיעה הקיבולת הכוללת של מכלי האגירה ל-100,000 גלון בלבד (כ-450,000 ליטרים). להובלה עצמה היו שתי חלופות: האחת, רכבת בשליטה בריטית מוחלטת, שאבטחתה לא פשוטה והייתה מוגבלת במסילותיה. האחרת, מכלי דלק המורכבים על משאיות. עלותן של הוצאות ההובלה היו גבוהות והתקציב שהוקצה לוועדת המצב היה בטל בשישים בהשוואה לצורכי המשק.²⁹ בעיה נוספת הייתה שנהגי משאיות המכל (מכליות-כביש) ששירתו את חברות השיווק היו ברובם המוחלט ערבים. עם ההחלטה על שביתה כללית של הוועד הערבי העליון בתחילת דצמבר, מיד אחרי החלטת החלוקה, נוצר מחסור בתחנות הדלק של היישוב היהודי. הבקשות לספק ליווי חמוש למכליות אלה ולהגדיל את מספר הנהגים היהודים נענה בשלילה. גם הבקשה לחכור מכליות מחברות הדלק נתקלה בסירוב, בין השאר בשל חששן מהפרת הניטרליות בין שני הצדדים הנצים.³⁰

בתי הזיקוק הוזנו בנפט גולמי מקו של 'חברת הנפט העיראקית'. מקור הנפט שהוזרם בקו זה מכירכופ (כ-2 מיליון טונה בשנה) היה בשדות נפט שבשליטה ערבית ועבר בטריטוריה שגם היא בשליטה ערבית. בשל ספיקתו המוגבלת של הקו,³¹ הגיעו גם מכליות נפט בדרך הים למפרץ חיפה (כעוד 2 מיליון טונה בשנה). חברות זרות בבעלות בריטית ניהלו את בתי הזיקוק וחברות השיווק שהפיצו את מוצרי הדלק לצרכנים השונים היו גם הן בבעלות זרה. מנהלי בתי הזיקוק היו בריטים אך כוח העבודה העיקרי (כ-2,400 עובדים) התחלק בין ערבים ליהודים – שבעות משבר נטו יחסיהן של שתי קהילות אלה בארץ ישראל להתאפיין בעוינות – ביחס של 5:1 לטובת העובדים הערבים (העובדים הבריטים הועסקו בעיקר בתפקידי ניהול בכירים ולא בתפקידי ייצור ואחזקה).³²

27 ישיבת ועדת הדלק, 16.11.1947, א"מ, גל-45515/15.

28 זהר לבקוביץ, 'הספקת הדלק במלחמת העצמאות: הבעיה, האילוצים והפתרונות', מערכות, 304 (1986), עמ' 16-23.

29 פיין, 'ארגון העורף היהודי לקראת מלחמת העצמאות', עמ' 690.

30 ישיבת תת-הוועדה לדלק ותחבורה, 24.12.1947, א"מ, ג-109/21; שיחה של מרדכי שטנר עם מנהל חברת סוקוני ואקום, 6.1.1948, שם, ג-119/23.

31 ספיקה היא כמות או מסת הזורם (נוזל, גז וכדומה) העובר דרך שטח חתך נתון ביחידת זמן.

32 Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, University of California Press, Berkeley 1996, pp. 327-332.

בעקבות פיגוע של אנשי הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל) נגד קבוצת פועלים ערבים בכניסה לבתי הזיקוק חלה החמרה נוספת במצוקת אספקת הדלק ליישוב היהודי ותכנית האגירה ספגה מכה קשה. בפיגוע נהרגו שישה פועלים ערבים בבוקר 30 בדצמבר 1947. זמן קצר אחרי הפיגוע פשט המון ערבי (שכלל כנראה עובדים ותושבים מהסביבה) על בתי הזיקוק ו-39 עובדים יהודים נהרגו. למחרת יום עקוב מדם זה בוצעה פעולת תגמול בכפרים הסמוכים בלד א-שייח' וחואסא (כיום באזור העיר נשר). בפשיטה זאת נהרגו עשרות ערבים וכן שלושה מהתוקפים.³³ בעקבות האירועים הקשים שגבו מחיר דמים משני הצדדים הושבתה העבודה בבתי הזיקוק וחודשה רק לזמן קצר ובמתכונת מצומצמת, בשל סירוב העובדים לשוב לעבוד.³⁴ ביומנו, למחרת ההרג ההמוני בבתי הזיקוק, מציין בן-גוריון כי עתה מוטלת על ההנהגה האחריות להמשיך את עבודת היהודים בבתי הזיקוק ולהבטיח את אספקת הדלק ליישוב. החשש העיקרי של בן-גוריון ושל חברי הוועדה היה פן ייפול מפעל חיוני ואסטרטגי זה לידי העובדים הערבים במפעל שמספרם בו היה גדול פי חמש ממספר עובדיו היהודים (גבוה מהיחס הדמוגרפי של הקהילות באוכלוסייה הכללית של הארץ).³⁵ סגירת בתי הזיקוק השפיעה מאוד על בריטניה ואף על ארצות הברית. בדוח שהמציא משרד הדלק והכוח הבריטי כבר למחרת האירוע מצוינים היקפי הזיקוק של המפעל שהופסקו עם השבתתו: 330,000 טונה של מוצרי דלק בכל חודש. מתוכם צורכות החברות הבריטיות (של ו'חברת הנפט האנגלו-אירנית) 250,000 טונה בחודש וחברת סוקוני ואקום האמריקנית צורכת 80,000 טונה בכל חודש. בדוח המדובר נזכרים גם יעדי ההפצה: 50 אחוזים מהכמות משווקים למדינות גוש השטרלינג (לרבות בריטניה), 30 אחוזים לאזורי סחר בריטיים ו-20 אחוזים לאזורי סחר אמריקנים, במדינות כמו מצרים, יוון, טורקיה, סוריה, לוב, אלג'יריה, מרוקו הספרדית ובלגיה.³⁶ אבא חושי, מזכיר מועצת פועלי חיפה באותה העת, ויוסף אלמוגי ממלא מקומו (לימים כיהנו שניהם כראשי העיר חיפה) טיפלו בעניין בתי הזיקוק ברגישות ובתושייה רבה. באספה כללית של עובדי בתי הזיקוק הוסברה החשיבות הלאומית בהפעלה המחודשת של בתי הזיקוק, הן לשם אספקת דלק סדירה ליישוב הנתון למלחמה, הן כדי להבטיח שהמפעל היחיד מסוגו בארץ יישאר בידי יהודים. בהצבעה שהתקיימה בתום הישיבה הצביע הרוב המכריע בעד חזרה לעבודה סדירה.³⁷ עם צמצום הייצור בבתי הזיקוק צומצמה מאוד גם אגירת הדלק והתעוררו קשיי מימון והובלה מבתי הזיקוק ליישוב היהודי ברחבי הארץ.

33 המספר המדויק אינו ידוע בוודאות.

34 דוד קורן, הטבח בבתי הזיקוק והביטחון במקומות עבודה מעורבים בחיפה תש"ח (מחברות תעוד ומחקר, ב), המרכז לתולדות כוח המגן ההגנה על שם ישראל גלילי, רמת אפעל 1988.

35 דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט (ערכו גרשון ריבלין ואלחנן אורן), משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1982, עמ' 93.

36 *Palestine – British Oil Companies, Note by the Ministry of Fuel and Power*, 31.12.1947, British National Archive, London (hereinafter: BNA), POWE 33/1717

37 יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, עידינים בשיתוף עם ידיעות אחרונות, ירושלים 1980, עמ' 68-69.

רעיון של בניית מסוף לדלק בנמל תל אביב גם הוא נגנז, הן בשל קשיי מימון הן בשל המגבלה שבהנחת צינור בים בחודשי החורף. התקציב הדחוק מנע גם חכירת מכלית ים לפריקת מטען דלק בנמל תל אביב.

הלחץ בקרב אנשי היישוב היהודי הלך וגבר והביטויים לו בעיתונות התקופה ומפי בכירים ממנהיגי היישוב מעידים שהם פירשו את המדיניות הבריטית כמוטה לצד הערבי. בנאום של אליעזר קפלן לפני מועצת מפא"י בתחילת פברואר 1948 הוא האשים את ממשלת המנדט 'במאמצים להניח אחריה אדמה חרוכה מבחינה כלכלית'.³⁸ לעומת זאת בעיני הערבים הייתה מדיניות הבריטים עקיבה וחד-צדדית נגדם ולטובת היהודים.³⁹ תפיסה נטועה בנרטיב ובהיסטוריוגרפיה הפלסטיניים ובקרב ההיסטוריונים מהצהרת בלפור ועד ימינו.⁴⁰ הבריטים מצדם חששו מתגובת הצד הערבי שכן כל צעד שינקטו בעתיד, לדוגמה מכירת ציוד מעודפי הצבא הבריטי לחימוש הצד היהודי בתגובה לפיגועים שיצאו מן הכפרים הערביים, עלול להתפרש כצעד לטובת הצד היהודי ונגד הצד הערבי. באותה העת (סוף פברואר) שלח ברל לוקר, נציג הסוכנות היהודית בלונדון, מכתב לאליעזר קפלן ובו דיווח על ממצאיו בלונדון ובפריז, בעקבות בקשתו של קפלן לבחון אפשרויות לרכישת דלק ממקורות שונים. במכתב מזכיר לוקר את מחירי הבנזין, את החסכון שבהובלת הדלק במכליות צובר ולא בחביות ואת עלות חכירת מכליות ים בגדלים שונים. לדברי לוקר, המחירים לייבוא דלק גבוהים ולכן יש להתאמץ ולשכנע את הספקים המקומיים בארץ, קרי, חברות הדלק הזרות, לספק כמויות גדולות יותר של דלק לצורכי המשק היהודי.⁴¹ חודש מאוחר יותר הגיב פרץ ברנשטיין למכתב זה וטען כי אין בתוכנו מן החידוש ואם לא ניתן להביא דלק בחביות אין עניין ברכש מכליות.⁴² יכולת אחסון הייתה חשובה לא פחות מהרכש עצמו, שכן בהיעדר יכולת שכזו אין לאן לפרוק מטעני צובר שיגיעו במכליות.

כחודש וחצי לאחר השבתתם חזרו בתי הזיקוק לפעילות והאספקה לחברות שיווק הדלק חודשה. המנהל המקומי של חברת סוקוני ואקום הודיע לוועדת הכלכלה של הוועד הלאומי כי עם חזרתם של בתי הזיקוק לעבודה מלאה, כל הגבלות האספקה שנבעו מהשבתת בתי הזיקוק הוסרו וכי אספקת מוצרי הנפט בחיפה תשוב למתכונת הרגילה ואם לא יהיה מצב חירום אחר, תמשיך לספק את הנדרש עד סוף 1948. גם חברת של נתנה הוראות לסוכניה לשוב ולספק את צורכי היישוב ולבטל את ההגבלות על האספקה.⁴³

בחודשים פברואר ומארכ 1948, זמן קצר לפני הכרזת המדינה במחצית מאי, הוערכה מחדש צריכת הבנזין של היישוב בכ-10 מיליון גלון לשנה (כ-45 מיליון ליטרים שהם

38 'נאומו של אליעזר קפלן', הארץ, 8.2.1948, עמ' 1.

39 Letter from Colonial Office to the Foreign Office, 27.1.1948, BNA, FO 371/68614

40 רשיד ח'לידי, **כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה** (תרגמה מאנגלית איה ברזיר), מכון ון ליר בירושלים, ירושלים, 2010.

41 מכתב מברל לוקר, נציג הסוכנות היהודית בלונדון, לאליעזר קפלן, 26.2.1948, אצ"מ, S53/2089.

42 תגובת פרץ ברנשטיין לאליעזר קפלן לדיווח של לוקר, מארכ 1948, שם.

43 מכתב מר רוס (Ross) מנהל סוקוני ואקום לוועד הלאומי, 10.2.1948, א"מ, ג-119/23.

כ־34,000 טונה). ההערכה של סולר ומזוט, למעט צריכת קטרי הרכבת וייצור החשמל בתחנות הכוח הקיטוריות, הייתה כ־100,000 טונה לשנה. ההערכה המעודכנת הייתה נמוכה בשיעור ניכר מזו של תחזית ועדת הדלק מאמצע דצמבר 1947, כחודשיים-שלושה קודם לכן.

בד בבד להתפתחויות בארץ ישראל, גם בעיראק הופיעו רמזים להתפתחויות שליליות מנקודת מבטם של הבריטים. עובדים בחברת הנפט העיראקית החלו להביע כעס ותסכול מההתנהלות הבריטית ודרשו מהנהלת החברה להשפיע על ממשלתם לפעול נגד מה שנראה בעיניהם מדיניות חד־צדדית של השלטון הבריטי בארץ ישראל לטובת היהודים. לדברי קצין הקישור הבריטי לחברת הנפט העיראקית, הציבור העיראקי עלול לכפות על הממשלה לנקוט צעדים נגד האינטרסים הבריטים, לרבות הפסקת הזרמת הנפט בצינור לחיפה.⁴⁴

חברות השיווק הזרות הקצו באותה עת מכסות דלק תלת־חודשיות לכל מחוז בארץ. המחסור, בשל האלימות הגוברת וחוסר הביטחון בדרכים, השפיע בעיקר על מחוז הדרום ועל מחוז ירושלים. אנשי ועדת הדלק והתחבורה ביקשו מחברות השיווק לעבור למכסות חצי שנתיות על בסיס ארצי ולא מחוזי. באופן זה ביקש היישוב לווסת בעצמו את צריכת הדלק ולהעבירו ממקומות ששרר בהם ביטחון יחסי למקומות שבמצוקה.⁴⁵ הבקשה שהוגשה פעם נוספת לחברת של כללה תוספת: הקצאת 250,000 גלון בנזין (כ־1.1 מיליון ליטרים), לסיוע בהשגת חביות לאחסון דלק ולהשלמת המלאי לירושלים. שתי הבקשות נענו בשלילה. אמנם החברה נענתה לבקשת ההקצאה של הבנזין על חשבון ההקצאה התלת־חודשית, אך הבקשה המקורית נדחתה כי 'אין לעת עתה אפשרות לזקוף כמויות בלתי מנוצלות בחודש אחד על חשבון החודשים הבאים [...] נוסף על כך מעיקה ביותר הצפיפות בתחבורת הרכבות. הנהלת הרכבת לא תוכל להקציב אלא חלק מנפח המטען שלה להעברת חומרי הדלק, הואיל והרכבות נחוצות לפינוי הצבא'.⁴⁶

באותה העת עסקה תת־הוועדה לדלק ותחבורה בעיקר בהבטחת האספקה וויסות צורכי היישוב וכן באחסון מוצרי הדלק לשימור הרציפות התפעולית. הוועדה מיעטה לעסוק ברכישת מוצרי דלק מחוץ לארץ. התפיסה הרווחת הייתה כי לבתי הזיקוק ולחברות הדלק הזרות מחויבות מלאה לאספקת צורכי היישוב בכל מקרה.

Telegram from H. M. Ambassador, Bagdad to Foreign Office, 11.3.1948, BNA, WO 44
624/130

45 זיכרון דברים עם מנהלי חברת של, 24.2.1948, א"מ, ג-119/20.

46 זיכרון דברים (סודי) בין מר בלנד ולייונגסטון, מנהלי חברת של, לד"ר אלפרד בונה, 1.4.1948, שם, ג-119/23.

משק החשמל בזמן המלחמה הבין־קהילתית

משק האנרגיה של היישוב היהודי כלל את משק הדלק ואת משק החשמל. הגם שלצורך ייצור החשמל נדרשו תחנות הכוח הקיטוריות לדלק, יש לנתח – ולו רק על קצה המזלג – גם את משק החשמל שחשיבותו לכלכלה היישובית רבה לאין ערוך. בשנת 1947 יכולת הייצור של חברת החשמל הארץ־ישראלית (PEC – Palestine Electric Company Ltd.) הייתה 76 מגה וואט באמצעות תחנת הכוח בחיפה (30 מגה וואט), תחנת הכוח רדינג מצפון לירקון (23 מגה וואט), תחנת הכוח ההידרו־אלקטרית בנהריים (18 מגה וואט) ותחנת כוח ישנה בתל אביב, ברחוב החשמל, שהופעלה בתקופות חירום בלבד בהספק של 5 מגה וואט.⁴⁷ שיא הביקוש באותה שנה היה כ־98 אחוזים מיכולת הייצור של חברת החשמל הארץ־ישראלית.⁴⁸ למעט תחנת הכוח ההידרו־אלקטרית בנהריים, שסיפקה כרבע מכושר ייצור החשמל של המשק המקומי, שאר תחנות הכוח בארץ ישראל הוזנו במזוט לרבות חברת החשמל והשירות הציבורי בירושלים, שהייתה בבעלות חברת בלפור ביטי (Balfour Beatty) הבריטית. תחנות הכוח הקיטוריות בחיפה ובתל אביב הוזנו ממקשרים ימיים שדרכם נפרק המזוט ממכליות ים למכלי החוף של התחנות.

בין העשור הרביעי של המאה ה־20 ובין ימי שלהי המנדט הבריטי בארץ ישראל גדל מספר הצרכנים ב־50 אחוזים והיה 150,000 שצרכו כ־303 מיליוני קילו וואט שעה – קוט"ש (הנתון מתייחס הן לחברת החשמל הארץ־ישראלית הן לחברת החשמל והשירות הציבורי בירושלים).⁴⁹ האוכלוסייה היהודית צרכה יותר מ־90 אחוז מסך הצריכה הזו.⁵⁰ חברת החשמל הארץ־ישראלית מכרה בשנת 1947 281,341,000 קוט"ש.⁵¹ בחינת התפלגות הצריכה של החברה לשנה זו מראה כי כ־27 אחוזים מייצור החשמל של חברת החשמל הארץ־ישראלית שימש את החקלאות (צורכי השקיה), כ־30 אחוזים יועד לתעשייה וכ־42 אחוזים למטרות אחרות (צריכה ציבורית ופרטית).⁵²

חברת החשמל הארץ־ישראלית וחברת החשמל והשירות הציבורי בירושלים סיפקו את צורכי הארץ כולה למעט ארבעה חריגים, וחשוב לציין: מפעל חברת האשלג, בתי הזיקוק ומפעל חברת המלט 'נשר', ומפעל המים של עיריית ירושלים שבראש העין, אשר משם נשאבו המים עבורה. בשל צריכת החשמל הגדולה שלהם, היו לארבעת המפעלים הללו תחנות כוח ודיזל־גנרטורים לסיפוק עצמי של צורכיהם בהיקף של כ־14 מגה וואט נוספים. תחנות הכוח הפנימיות של המפעלים צרכו גם הן מזוט וסולר להפעלתן.⁵³

47 יחידת הספק חשמלי השווה למיליון וואט.

48 חברת החשמל לישראל / דין וחשבון סטטיסטי, 2011, עמ' 80.

49 שם.

50 Fredrik Meiton, *Electrical Palestine: Capital and Technology from Empire to Nation*, University of California Press, Berkeley 2019, p. 3

51 יחידת מידה של צריכת האנרגיה החשמלית המקובלת בבתים ועסקים קטנים ושווה לאלף וואט בשעה.

52 Meiton, *Electrical Palestine*, pp. xv-xvii

53 מסמך של המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית, 'כח ודלק', אצ"מ, J1/30528.

האתגרים שעמדו בפני חברת החשמל הארץ-ישראלית בזמן מלחמת העצמאות היו רבים ומורכבים ובראש מעייניהם של מנהליה עמדה הבטחת אספקה סדירה של חשמל במצבי החירום שהלכו ותכפו. בזמן המלחמה הבין-קהילתית, כאשר ערפל הקרבות והעימותים עדיין לא התפזר ועדיין לא הובן כי מדובר במלחמה של ממש, הייתה ציפייה שהבריטים ימלאו תפקיד חשוב בהגנה על תחנות הכוח וקווי המתח, כפי שעשו בזמנים קודמים של מתיחויות בין יהודים לערבים. אבל לא כך היה הדבר. הבריטים היו טרודים, כאמור, כמעט אך ורק בפינויים הקרוב מארץ ישראל. קווי החשמל שעברו באזורים של יישובים ערביים צפופים חובלו חדשים לבקרים והיישובים היהודיים המרוחקים סבלו מניתוק זרם החשמל לעתים קרובות. ליישובים שנותקו לזמן ממושך סיפקה חברת החשמל גנרטורים לאספקת חירום.⁵⁴ כוח הביטחון של החברה הורחב וקיבל לוחמים נוספים מארגון ההגנה כדי להגן על נכסי החברה וקווי הרשת שלה וכן כדי לאבטח את עובדיה.⁵⁵

בישיבת דירקטוריון חברת החשמל בלונדון בסוף פברואר 1948 סקר מנהלה של החברה, אברהם רוטנברג, את צעדי הביטחון שננקטו כדי לאפשר פעילות תקינה של החברה ולהגן על רכוש ועל עובדיה. החברה נערכה מראש וננקטו צעדי חירום לאירועי קיצון, ואלה אכן התרחשו בהמשך הזמן, כמו ניתוק קווי המתח הגבוה המחברים את שלוש תחנות הכוח. בישיבה הביע רוטנברג תקווה כי יחידה נוספת לייצור 12 מגה וואט חשמל תושלם בתוך זמן קצר בתחנת רדינג בתל אביב, דבר שיאפשר אספקת חשמל לתל אביב וסביבותיה ללא תלות בתחנות הצפוניות.⁵⁶

הפגיעות בקווי החשמל נמשכו ולמרבית האירועים ביקשו רשויות עירוניות ערביות עזרה בתיקון הקווים ובחידוש הזרם. כך לדוגמה, בתחילת מאי 1948 פנה ראש העיר של טול כרם למנהל הסניף של חברת החשמל בנתניה, אליהו גלעדי, והתחנן לחידוש זרם החשמל שכן המים לתושבי עירו נשאבו מהבארות על ידי משאבות חשמליות.⁵⁷ גם ראש עיריית נצרת, שעירו נותקה מחשמל, פנה בבקשה דומה למנהל הסניף בעפולה, יעקב סימונוב.⁵⁸ במקרה של טול כרם, סיפק גלעדי מנוע דיזל מבית ספר חקלאי לבאר המרכזית של טול כרם. ובמקרה של נצרת, תוקן קו המתח הגבוה בשיתוף פעולה של עובדים ערבים ויהודים, אחרי שהובטח לסימונוב כי ייפסק הירי על באר חברת מקורות לרגלי הרי נצרת. אמנם שני האירועים התרחשו לפני הכרזת העצמאות ופלישת צבאות ערב הסדירים ופניות מסוג זה לא היו בלתי סבירות, אך במציאות האלימה של התקופה לא היה בסיוע מסוג זה

54 מרדכי נאור, 'חוטם של אש: חברת החשמל במלחמת העצמאות', בתוך: מרדכי בראון, יצחק גרינברג, מאיר חזן (עורכים), כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2017, עמ' 420-421.

55 אברהם זוהר, חשמל מתוך האש: חברת החשמל וההגנה 1920-1948, המרכז לתולדות כח המגן, חיפה 1994, עמ' 101.

56 דוח הדירקטוריון, 27.2.1948, ארכיון חברת החשמל.

57 ג' שרונים, 'חואג'ה גלעדי מתבקש לטול כרם', מעריב, 29.4.1966, עמ' 9.

58 זוהר, חשמל מתוך האש, עמ' 108.

דבר של מה בכך. קשרי הידידות וההיכרות לא תמיד הניבו תוצאה חיובית והמתח בין שני הצדדים העוינים נתן את אותותיו.⁵⁹

האתגר הגדול שעוד ניצב מול חברת החשמל הארץ-ישראלית היה אספקת מזוט לתחנות הכוח הקיטוריות שלה. אתגר שהיה גדול מאין כמותו אחרי הכרות העצמאות, שכן באותו היום ממש נפלה תחנת הכוח בנהריים לידי כוחות הלגיון הירדני וכוחות צבא עיראק. באחת נגרע רבע מיכולת ייצור החשמל של ארץ ישראל.

ירושלים במצור, סוגיית האנרגיה

תיאור המצור שהושג על ירושלים דורש הרחבה מיוחדת משתי סיבות: ראשית, מעמדה וחשיבותה של ירושלים בעיני הנהגת היישוב ובראשה דוד בן-גוריון. ראשי היישוב ראו בעמידתה של ירושלים חשיבות סמלית והיסטורית.⁶⁰ על פי הגישה שהנהיג בן-גוריון הייתה השמירה על ירושלים היהודית אינטרס עליון, אף שלא נכללה בתחומי המדינה היהודית. שנית, משום שחיו בה כ־100,000 יהודים, כשישית מכלל היישוב (שנייה רק לתל אביב במספר תושביה היהודים), 'זוהי בלבד עושה את המקום לחשוב ביותר'.⁶¹

על הקמת ועדת ירושלים ותפקידיה כתב בזיכרונותיו זאב שרף, מזכיר ועדת המצב, כי על ועדה אחת הוטלה הדאגה ליישובים שנועדו להישאר בחלק שהוקצה למדינה הערבית, אך משהתברר כי בעיותיהם הן ביטחוניות בעיקרן, עברה האחריות ליישובים אלה לידי ארגון ההגנה. ועדת ירושלים הייתה ועדה ייחודית. היא קיבלה לידיה את האחריות לאספקת מזון ולאגירת מים וחלוקתם לאוכלוסיית העיר. עם ניתוק זרם המים מן השפלה ארגנה הוועדה את אספקת המים אל הבתים באמצעות כלי רכב מותאמים.⁶² אחריות נוספת של הוועדה הייתה הדאגה לאספקה של צורכי האנרגיה של תושבי העיר היהודים. עד תחילת המצור בפברואר 1948 הגיע הדלק לירושלים ברכבת, שתחנתה בעיר הייתה באזור ערבי ומוצריה הופצו לצרכנים על ידי חברות הדלק הזרות. בסוף חודש זה קיבלה העיר רק כ־80 אחוזים מצריכתה והנחייה על הידוק החגורה הייתה יכולה למנוע מצב אקוטי, אך היה בה די כדי לעורר בהלה בקרב הצרכנים. ממצב של מחסור ואגירה מבוהלת היה עלול המצב להתדרדר במהרה.⁶³

59 נאור, 'חוטם של אש', עמ' 426-427.

60 מאז תחילת ההתיישבות הציונית בארץ עמדתם של מקצת מראשי התנועה והיישוב כלפי ירושלים הייתה אמביוולנטית. להרחבה ראו: מוטי גולני, **ציון בציונות: המדיניות הציונית בשאלת ירושלים, 1937-1949**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1992.

61 דוד בן-גוריון, **בהילחם ישראל**, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל אביב 1951, עמ' 90.

62 זאב שרף, **שלושה ימים: והם ג' ד' ה' באייר התש"ח - 12, 13, 14 במאי 1948**, עם עובד, תל אביב 1959, עמ' 114.

63 דב יוסף, **קריה נאמנה: מצור ירושלים 1948**, שוקן, ירושלים 1960, עמ' 95.

בחודשים הראשונים של 1948 היה נראה כי מצבו של היישוב היהודי בארץ ישראל כבי רע. הקרבות התפשטו ברחבי הארץ, ירושלים הייתה נצורה, הנגב היה מנותק והיישובים בגליל היו תחת מתקפות חוזרות ונשנות. הכוחות הערביים הבלתי סדירים התעצמו והחשש שמדינות ערב תצטרפנה ללחימה עם סיום המנדט גדל אף הוא. מצב מלאי האנרגיה ואספקתו לרחבי היישוב היהודי בארץ ישראל היו בעיה קשה אך המצב בירושלים היה קשה שבעתיים. כך נכתב בעיתון הצֶפֶה באותה עת: 'שאלת אספקת הנפט בירושלים הולכת ומחריפה מיום ליום. מכאיב לראות, טורי אנשים ונשים ובתוכם ילדים רכים וזקנים מצטופפים בבהלה תחת גשמי זעף לקבל פח נפט ויש שבמקום לצאת מהתור בפחי נפט יוצאים בפחי נפש'.⁶⁴

המושל הצבאי של ירושלים בזמן המצור היה דב יוסף.⁶⁵ יוסף היה אחראי על ניהול כל ההיבטים האזרחיים של העיר וכיהן בראש ועדת ירושלים, אם כי בפועל לא היה איש צבא והתואר ניתן לו כדי לתקף את סמכותו. ירושלים לא הייתה אמורה להיות חלק ממדינת ישראל לפי החלטת החלוקה, אך חלקה היהודי היה בשליטה צבאית יהודית. את המערכה הצבאית ניהל מפקד חטיבת עצינוני, דוד שאלתיאל, שהיה בפועל מפקד מחוז ירושלים של ההגנה.

המצור על ירושלים גרם למחסור חמור במזון, במים, בכלי נשק ותחמושת ובמוצרי דלק לצורכי מאור, לבישול ולחימום בחודשי החורף הקרים של 1948, שהעיקו על תושבי העיר הנצורה. במכתב שכתב בתחילת מארס 1948 אלפרד בונה, היועץ הכלכלי של הסוכנות היהודית, לדב יוסף, הוא כתב: 'מועט המלאי בירושלים יותר מאשר בערים אחרות. [...] למעשה יש היום מלאי של בניזין ליומיים או שלושה בלבד וכי לצרכנים הגדולים, כמו "אגד", אין נפח פנוי לאחסון של בניזין'. שירות האוטובוסים שצומצם עוד קודם, הופסק לגמרי. למותר לציין כי נסיעה בכלי רכב פרטיים נאסרה לחלוטין, לרבות שירות מוניות. במאפיות ובמפעלים חיוניים אחרים אזל המלאי וגם לא היו אמצעים להחזקתו. בונה מפרט במכתבו את צריכת הדלק היומית של תושבי העיר: 20 טונה בניזין, 20 טונה קרוסין, 15 טונה שמן גז, 15 טונה שמן דיזל ו-10 טונה מזוט. המספרים שהוא נקב בהם אינם כוללים את תצרוכת חברת החשמל הירושלמית ואת צורכי ההגנה. נוסף למוצרי הנפט מציין בונה במכתב כי יש צורך דחוף באמצעי אגירה מכל הבא ליד: חביות, מכלים, פחים וכדומה.⁶⁶

על מצוקת הדלק גם במוסדות חיוניים אפשר ללמוד ממכתבו של ד"ר חיים יסקי, מנהל בית החולים הדסה בהר הצופים למנהל המקומי של חברת סוקוני ואקום בפברואר 1948: 'בית החולים ובית הספר לאחיות הסמוך לו צורכים ביחד כשני טונות של מזוט ליום או שישים טונות לחודש. בפועל, סופקו עד כה כ-36 טונות בלבד בכל חודש והיו ימים כי עקב המחסור לא ניתן היה לחמם את בית החולים ולא היה מים חמים וקיסטור הדרושים לעבודה

64 הרב נחמיה ראטה, 'בהלת הנפט בירושלים', הצֶפֶה, 8.1.1948, עמ' 3.

65 באותה העת שמו היה ברנרד ג'וזף בטרם עיברת אותו לדב יוסף.

66 שאלת אספקת נפט ומוצרי נפט לירושלים, מכתב אלפרד בונה לברנרד ג'וזף, 7.3.1948, אצ"מ, S90/941.

רפואית תקינה'. יסקי התחנן כי החברה תעשה מאמץ להגדיל את האספקה ל-60 טונות בחודש. הוא נהרג חודשיים מאוחר יותר, ב-13 באפריל בהתקפה על שיירת הר הצופים.⁶⁷ בתחילת מארס 1948 הנהיגה ועדת ירושלים שיטת קיצוב לנפט. כל משפחה קיבלה דלק לצורכי בישול בלבד (נפט), אך לא לצורכי חימום (סולר). בירושלים הייתה שיטת החימום המקובלת במרכז העיר ובשכונות המעמד הבינוני הסקה מרכזית של מים חמים, שחוממו באמצעות תנורי סולר בלבד. כך היה אפשר לשלוט באופן יחסי במכסת הדלק שחולקה לבתי האב ולוודא שתשמש בראש ובראשונה לבישול מזון ולא להסקה. בשל כך עברו חודשי החורף על התושבים לא רק ברעב ובמחסור, אלא גם בקור עז. בשל המחסור נאלצו התושבים להשתמש בתחליפים לחימום ולבישול וגדיעת עצים הייתה שכיחה למדי.⁶⁸ הקיצוב היה אישי כמו רוב הצרכים החיוניים. כרטיס נפט הכיל 24 תלושים לתקופה של שישה חודשים, וכל תלוש היה יחידת אספקה אחת שנקבעה מפעם לפעם על ידי הוועד המרכזי. העיר חולקה ל-15 אזורי חלוקת נפט; בכל אזור היו שתי תחנות חלוקה, וכל אחת מהן הופעלה על ידי ספק אחר. ההערכה הייתה שמנה שבועית היא חצי גלון נפט לנפש (כשני ליטרים), קרי כחצי פח נפט לחודש לנפש (פח נפט הכיל כ-18 ליטר שהם כ-4 גלונים). מחיר פח הנפט נקבע ל-200 מיל ועוד כ-20 מיל מס עבור ועדת האספקה.⁶⁹ עם פרוץ מעשי האיבה נאלצו העובדים והפקידים היהודים לעזוב את תחנת הרכבת ואת מאגרי הנפט הסמוכים לה. חברות הדלק הזרות היו תלויות עתה אך ורק בפועלים ערבים. משאיות מכל יכלו להגיע רק בליווי חמוש, וזה לא תמיד היה זמין. בתחילת אפריל פסקו גם משלוחי הנפט ברכבת ושירותי הרכבת הופנו לטובת מבצע הפינוי הצבאי של הבריטים.⁷⁰

ירושלים הייתה מנותקת מרשת החשמל של חברת החשמל הארץ-ישראלית ואספקת החשמל לעיר הייתה תלויה בחברת החשמל והשירות הציבורי בירושלים. כדי להזין את תחנת הכוח של החברה, נדרשה זאת ל-25 טונות דלק ביום; במכלי החברה היה מלאי מספיק לכשלושה שבועות. כמו כן, הייתה סכנה ממשית של ניתוק זרם החשמל לאזורים בשליטה יהודית משום שתחנת הכוח הייתה בשליטת הערבים. אם כן, הפעולה הראשונה שנקטה ועדת ירושלים הייתה חיבורם של מוסדות חיוניים שנקבעו בעוד מועד (כמו מאפיות, בתי חולים, מחסני קירור, בתי חרושת הנחוצים למאמץ המלחמתי ועוד) לתחנות עזר שאליהן הובאו מתל אביב דיזל-גנרטורים, המופעלים בסולר. מלאי הדלק שהיה ברשות התושבים במכלים להסקה מרכזית נאסף במכליות למחסנים שמורים היטב. דלק לא נופק ללא הוראה בכתב מפקיד בכיר.⁷¹

67 ד"ר יסקי, מנהל בית החולים הדסה למנהל סוקוני ואקום, רוס, 18.2.1948, שם, J113/7569.

68 יוסף, קריה נאמנה, עמ' 87.

69 יו"ר ועדת האספקה לוועדת המצב, ועד הקהילה העברית, א"מ, ג-275/4. המידות מתייחסות לגלון IMP שהוא 4.54 ליטר.

70 יוסף, קריה נאמנה, עמ' 95-96.

71 שם, עמ' 97.

הבעיה המתמדת באספקת לחם וחלוקתו הייתה קשורה אף היא למצוקת הדלק. רוב המאפיות היו פזורות בשכונות העיר. שתי המאפיות הגדולות היו מאפיית ברמן שצרכה כ-4 טונה סולר בשבוע ועוד כ-2.5 פחי נפט (קרוסין), ומאפיית אנג'ל שצרכה גם היא כ-4 טונה סולר בשבוע ועוד פח נפט. השלישית בגודלה הייתה מאפיית הויטמן-המשביע שצרכה כ-2.4 טונה סולר בשבוע ועוד 14 פחי נפט. שאר המאפיות, כ-30 במספר, צרכו כל אחת כ-0.5 טונה סולר בשבוע ועוד כ-1 עד 3 פחי נפט. ברוב המאפיות הקטנות הייתה אפשרות להשתמש בעץ במקום בסולר, אך רק בפחות ממחציתן הייתה אפשרות להשתמש בגנרטור חשמלי. שתי החלופות להזנה בסולר – שרפת עץ בטאבונים וגנרטורים (שגם הם צרכו סולר) – גם הם היו מוצרים במחסור.⁷²

בשל המחסור בדלק דרשה ועדת ירושלים להדק החגורה ולייעל את עבודת המאפיות.

בראשית אפריל פעלו עשרים ושש מאפיות בעיר. פירוש של מספר רב זה של מאפיות קטנות היה בזבוז חומר דלק. [...] החלטנו איפוא לצמצם את מספר המאפיות ולהעמידו על חמש, ובכך הורדנו את צריכת הדלק מעשרים ושניים טון לחמישה-עשר טון לשבוע. [...] בסוף אפריל היינו אופים עשרים ושמונה אלף ככרות לחם ליום, קצת פחות משליש הככר לנפש.⁷³

המצור המתארך והדרכים המנותקות לירושלים חייבו מתן מענה לוגיסטי מרוכז שכן לא היה די באותן שיירות שהצליחו מדי פעם לצלוח את המתקפות של הכוחות הערביים שחלשו על הדרך. השיירות שהגיעו אל ירושלים באפריל 1948 במבצע נחשון ובמבצע הראל, הקלו במידה מסוימת, אך עד מהרה שוב נותקה העיר. ביומן המלחמה ציין דוד בן-גוריון, שבוע אחרי מבצע הראל, כי: 'מצב הדלק בירושלים ברע. אנשי בטחון אמרו מקודם שיש 22,000 גלון, עכשיו מתברר שטעו. יש להם רק 5,600 גלון ולסקטור האזרחי רק 5,000 גלון. לחלוקת מים בלבד ידרשו 2,000 גלון (בשביל אוטומובילים [לחלוקת מים])'.⁷⁴ כדי להתגבר על המחסור בדלק למשאיות החלוקה הוחלפו אלה בעגלות רתומות לבעלי חיים.⁷⁵

עם פינוי הבריטים את העיר ופרוץ הקרבות הראשונים בה, נמצאה במחסני חברת של באזור שהיה כאמור עד אז בשליטה ערבית, כמות גדולה של דלק. הדבר שיפר מעט את המצב, אך לא היה בכך די כדי להתמודד עם המחסור לאורך זמן. ועדת ירושלים הזדקקה לאספקה נוספת ולאמצעים לאגירתה עד הסרת המצור על העיר, כחודשיים אחרי הכרזת העצמאות.

72 טבלת מאפיות העיר, א"מ, ג-275/4.

73 יוסף, קריה נאמנה, עמ' 89.

74 בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 376.

75 יוסף, קריה נאמנה, עמ' 97.

הדלק לתחבורה עבור צורכי הביטחון

כוח האדם הצבאי של היישוב היהודי היה לא מיומן והיה נחות מספרית בתקופה זאת (רק כמה אלפים של לוחמים מגויסים), ונוסף לכך הנשק והתחמושת היו מעטים, לא היה ציוד די הצורך ואמצעי התחבורה היו דלים. רק עם תחילת המערכה והתפוררות המנדט בחודשים הראשונים של 1948 הובאה היכולת הארגונית של היישוב לידי מימוש בהתמודדות מתמדת אל מול קשיים ומצוקה לוגיסטית אמיתיים. יכולת זאת של היישוב היהודי לא צמחה יש מאין אלא הייתה פרי עבודה מתוכננת. הגם שחלק גדול ממנה נבנה 'תוך כדי תנועה', וזו לא חפה מכשלים בשל הנסיבות האובייקטיביות, הרי יד מכוונת וחשיבה יצירתית המסוגלת להוציא החלטות מן הכוח אל הפועל הייתה גם הייתה.

המערך הלוגיסטי והתחזוקתי של ארגון ההגנה לא היה מפותח די הצורך עקב אופיו המחתרתי למחצה של הארגון. אמנם התשתית הלוגיסטית הייתה קיימת, אך מקצתה הייתה מושבתת עד להתפנות הבריטים מהארץ. ההיערכות לבנייתו של צבא סדיר החלה עם החלטתו של דוד בן-גוריון, ראש הסוכנות היהודית, לשאת באחריות גם על נושא הביטחון. בארגון מחדש של מטה ההגנה הוקם אגף החימוש, שתוך זמן קצר היה אחראי גם על נושא המשק. בראש אגף החימוש והמשק עמד יוסף (רוכל) אבירד שהיה בעל ניסיון פיקודי עשיר. האגף היה פעיל עד סוף ינואר 1948 ושימש כתובת לכל הבעיות והמצוקות הלוגיסטיות של הכוחות אשר נבנו בו בזמן והיה רשות מרכזית אחת, שתפקידה תיאום של מכלול תחומי התחזוקה של ארגון ההגנה. האגף היה כפוף לדרג המדיני-ביטחוני שבראשו עמד כאמור בן-גוריון שראה בחזונו כיצד ארגון צבאי מחתרתי יהיה לצבא סדיר ומקצועי במדינה ריבונית. כמו במקרים רבים אחרים, גם בהשקפה זו הקדים דוד בן-גוריון את בני זמנו.⁷⁶

אגף החימוש והמשק התקשה לעמוד בלחץ המשימות והדרישות לאספקה של הכוחות בחזיתות השונות. גם חלוקת התפקידים והגדרת הסמכויות לא היו ברורות דיין. בן-גוריון קצר הרוח החליט פעם נוספת על ארגון מחדש של המטה הכללי של ההגנה וב-1 בפברואר 1948 הוקם אגף חדש – אגף האפסנאות (אג"א) – שאליו היה כפוף שירות התחבורה. לצד אבירד, היו אמונים על בניית האגף שני יוצאי הצבא הבריטי: אפרים בן ארצי ומונטי (לימים מרדכי) גרין. שניהם היו בזה אחר זה ראשי אג"א בתום מלחמת העצמאות.⁷⁷ תפקידו של שירות התחבורה שהיה חלק מאגף האפסנאות החדש תואר בתמציתיות כך: 'שירות התחבורה אחראי ל- א) תחבורה והובלה (מכוניות, סוסים פרדות). ב) כלי רכב, פקוח על שימושם, החזקתם ותיקונם. ג) דלק'.⁷⁸

76 זהר לבקוביץ, **אגף האפסנאות והמערך הלוגיסטי במלחמת העצמאות**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1986, עמ' 15-16.

77 שם.

78 תקציר אג"א/7 בתוך: יוסף אבירד, **בדרך לצה"ל: זכרונות אלוף אבירד**, מערכות, תל אביב 1970, עמ' 292.

בין שלל האתגרים והמצוקות שעמם נדרשו הכוחות הלוחמים להתמודד, הן בארגון ההגנה הן אחר כך בצבא הצעיר שאך זה הוקם, היה המחסור החמור באמצעי תחבורה ותובלה ממונעים. ברשות הכוחות הבריטיים היו כ־6,000 כלי רכב (בעיקר משאיות) וכבר בתחילת פברואר 1948 הציע מטה הכוחות הבריטיים בארץ ישראל למכור אותם למרבה במחיר. בין כלי הרכב היו כ־1,200-1,700 ג'פים שהמטה הציע לחלק שווה בשווה בין שני הצדדים הנצים.⁷⁹ בתחילת מארס המליץ משרד האספקה הבריטי לקבל את הצעת הסוכנות המרכזית לרכש של היהודים למכור להם את עודפי הצבא, אחרת יאלצו לנטוש את הצידוד ללא תמורה.⁸⁰

המשימה העיקרית של שירות התחבורה, שנוהל בידי ישראל (בוגאנוב) ברנע, לימים מקימו ומפקדו של חיל התובלה, הייתה רכישת כלי רכב והכשרת נהגים.⁸¹ על פי רוב היו אלה כלי רכב משומשים שנרכשו מסוחרי גרוטאות ומעודפי הצבא של הבריטים שהיו על סף פינוי כוחותיהם מארץ ישראל. את כלי הרכב נדרש לשקם בסדנאות וחלק לא מבוטל מהם – כמו טנדרים, משאיות ואוטובוסים – נדרש גם לשריין. עד יולי 1948 טיפל השירות גם ברכישת דלק, אחסנתו, הסתרתו וניפוקו ליחידות.⁸²

במצבת כלי רכב של ההגנה ב־1 באוקטובר 1947 היו 88 כלי רכב, שחלק הארי שלהם (56) היו אופנועים.⁸³ הגדלת מצבת כלי הרכב הייתה צו השעה ואף הוקצה תקציב מיוחד לטובת רכישתם. בוגאנוב וסגנו, יקותיאל קרן, עבדו בתיאום עם יוסף אבירד ועם פנחס (קוזלובסקי) ספיר, אשר טיפל בנושא הרכש.⁸⁴ בסוף ינואר 1948, ערב הקמתו של אג"א, גדלה מצבת כלי התחבורה ל־220 כלי רכב: כמעט מחציתם אופנועים (103) והשאר (117) כלי רכב בני ארבעה גלגלים, 23 מהם משוריינים. ביום הכרזת העצמאות מנתה כבר מצבת כלי הרכב של הצבא 926 כלי רכב ובהם 190 אופנועים, 185 כלי רכב משוריינים מסוגים שונים, 222 מכוניות נוסעים (לרבות 64 ג'פים), 172 טנדרים וקומנדקרים, 100 משאיות, 29 מכליות דלק ו־28 כלי רכב אחרים (בהם 12 אמבולנסים).⁸⁵

אחת המשימות הקשות והממושכות של אג"א הייתה ארגון, ריכוז והעלאה של שיירות אספקה לירושלים הנצורה. מחסני האספקה נדרשו להיערך ליציאה מידית: גיוס משאיות מתאימות שלהן תא נהג משוריין, ריכוז נהגים המוכנים לתזוזה מידית ויותר מכך – המוכנים לסכן את חייהם. בשיירה הגדולה ביותר לירושלים היו כ־300 משאיות והיא עלתה לבירה

Telegram from H.Q. British Troops, Palestine to Ministry of Defense, 10.2.1948, 79
BNA, FO 371/68615

Telegram from British Middle East Office Cairo to Ministry of Supply, 3.3.1948, 80
ibid., FO 371/68621

באוקטובר 1948 היה שירות התחבורה לחיל עצמאי 'חיל התובלה'. זה היה החיל הראשון מבין השירותים הלוגיסטיים שהיו כפופים לאגף האפסנאות.

לבקוביץ, אגף האפסנאות והמערך הלוגיסטי במלחמת העצמאות, עמ' 16-17.

כלי רכב דו־גלגליים שימשו להעברת הודעות.

לבקוביץ, אגף האפסנאות והמערך הלוגיסטי במלחמת העצמאות, עמ' 70-71.

שם, עמ' 78-79.

בערב פסח תש"ח במסגרת מבצע יבוס. מצבת כלי הרכב שגדלה במהירות עצומה חייבה גם תגבור של אספקת דלק. חברות שיווק הדלק הן שסיפקו את הדלק לסוגיו ואספקה זו הייתה מקורה כולה מבתי הזיקוק בחיפה. ליישוב היהודי לא הייתה יכולת לאגור דלק משל עצמו. המאגרים בחברות התובלה, תחנות הדלק, מפעלי התעשייה וביישובים הגיעו ל-4,000-4,500 טונה בלבד והספיקו לשבועיים עד שלושה שבועות בלבד.

בסוף מארס 1948 אורגן חיל אוויר (אז שירות האוויר של ההגנה) בתוך הצבא המתגבש, שכלל יותר מ-25 מטוסים קלים. כמחציתם מסוג אוסטר, שכונו 'פרימוסים', נקנו מהבריטים בתחבולה ושופצו על ידי אג"א, ומחציתם הורכבו מחלקים של מטוסים שונים. בצ'כוסלובקיה נרכשו מטוסי קרב מסוג מסרשמיט, שהגיעו לארץ בחשאי מפורקים, אך המחסור בבנזין עם אוקטן גבוה למטוסים (בנזין תעופתי) היה בעיה בפני עצמה. כשלושה שבועות לפני סיום המנדט, בסוף אפריל, שאל נציג חברת של בקהיר מה לעשות בבנזין התעופתי שנמצא בשדה התעופה בלוד. בתשובה נמסר כי מאחר שבנזין תעופתי נחשב חומר לחימה יש לנקוט כל האמצעים על מנת לפנותו ובלית ברירה, להשמידו כדי שלא ייפול למי מן הצדדים.⁸⁶ הבנזין התעופתי שהיה במכל בחיפה והיה שייך לאחת מחברות הדלק הושאר באיום על פקידים מקומיים שהיו אחראים לו ובאמצעותו תודלקו מטוסי חיל האוויר.⁸⁷

אין תמה אם כן כי המאמץ העיקרי לצרכים האזרחיים והביטחוניים הופנה להבטחת המשך הפעלתם של בתי הזיקוק ורכישת הדלק מחברות השיווק ובראשן של, לפחות בתנאים המסחריים הקיימים. על כך ניצחה ועדת המצב כפי שכבר תואר לעיל ואגף האפסנאות, אז עדיין זרוע של ההגנה.

'העברת המקל'

התכניות לארגון משרדי ממשלה התבהרו בחודשים דצמבר 1947 וינואר 1948. זאב שרף, מזכיר ועדת המצב, הכין מזכר לכל אחת מן המחלקות המקצועיות הכפופות ישירות למזכיר הכללי של ממשלת המנדט ובו תיאר את מבנה המחלקה, תפקידה ותקציבה. המתווה ריכוז את כל מחלקות הממשלה המנדטורית ל-12 משרדים ועוד משרד לראש הממשלה.

ב-21 באפריל 1948, בזמן שהמערכת הפוליטית הייתה שקועה בארגון ההקמה של מנהלת העם ומועצת העם הזמניות לקראת סיום שלטון המנדט באופן רשמי ב-15 במאי 1948, הגיש שרף את הדוח המסכם של ועדת המצב לדוד בן-גוריון.⁸⁸ ההמלצות המפורטות של הוועדה הועלו על הכתב והופצו בין המפלגות השונות. מזכירות הוועדה שהיו בירושלים ובתל אביב המשיכו לתפקד תחת המנגנון החדש. מאמצייהן העיקריים

Cairo to Foreign Office, 24.4.1948, 'Shell', Telegram from Sir Ronald Campbell 86
BNA, FO 371/68619

87 אביר, בדרך לצה"ל: זכרונות אלוף אביר, עמ' 300.

88 מנהל הממשלה במדינה עברית: הצעה למבנה המחלקות, מנגנון ותקציביהן, אפריל 1948, א"מ, ג-121/19.

הופנו לשמירת הרכוש הממשלתי והעברתו לרשויות המתאימות. רק עם הקמתה של הממשלה הזמנית, אחרי הכרזת העצמאות והמעבר למנגנון הארגוני, סיימה ועדת המצב על ועדות המשנה שלה את תפקידה והממשלה הזמנית הייתה לריבון בעל סמכויות אכיפה ומרות מלאים.⁸⁹ האחריות הכוללת על אספקת הדלק הוכפפה למשרד המסחר, התעשייה והאספקה שפרץ ברנשטיין מונה לעמוד בראשו.

ב־18 באפריל 1948 התכנסה מנהלת העם לראשונה (במנהלת העם היו 13 חברים ומכאן כינויה – הי"ג) ואחרי שלב הברכות להקמתו של המוסד החדש, העלה דוד בן-גוריון את הנושא הבוער:

מלבד שאלות סידוריות פנימיות – על 'יוד-ג'ימל' לטפל מיד בעניינים הדחופים, שחלקם תוצאה ממצב המלחמה, חלקם נובעים ממצב המלחמה וחלקם – מהתפוררות השלטון המנדטורי, חלקם מהתכוונותנו לקראת חמישה עשר במאי, כשהשלטון הזר יסתלק לגמרי. הדברים הבוערים הם: תחבורה, דואר, טלגרף, רכבת, תחבורה פנימית, דלק, אספקה לכוחות הביטחון ולישוב, ארגון כוח אדם לצרכי ביטחון ולצרכי המשק בתקופת שעת החירום.⁹⁰

עובדיהם הערבים של בתי הזיקוק נטשו אותם עם כיבוש חיפה על ידי ארגון ההגנה בשלהי אפריל 1948 ורבות מתושביה הערבים ברחו. בתחילת מאי 1948 החליטה ההנהלה הראשית של בתי הזיקוק בלונדון על השבתת העבודה במפעל על פי הוראות משרד החוץ הבריטי. בבתי הזיקוק נותרו מעט עובדי מפתח יהודים (השאר פוטרו) ומתנדבים ספורים מההנהלה הבריטית ואילו שאר העובדים הבריטים פונו לקפריסין. הצפי להשבתה היה כחצי שנה ומלאי הדלק יועד כדלקמן: 50,000 טונה נפט גולמי הנמצאים במכלים יועברו לרשות חברת הנפט העיראקית שתעבירם לטריפולי שבלבנון. 18,000 טונה מזוט יועד לחברת החשמל, 12,000 טונה מזוט לאוניות הצי הבריטי. ההערכה כי 20,000 טונה בניזין יישאר בארץ.⁹¹

בינתיים, במרחב הערבי המקיף את ארץ ישראל נענו מתנדבים רבים ממדינות ערב לקריאות להצטרף למלחמה על פלשתינה ולהגן עליה ועל אחיהם הערבים מפני היהודים. רגשות אנטי-בריטיים שטפו את עיראק שבה נתפסה בריטניה אחראית לגורל אחיהם בארץ ישראל. ההשפעה המידית של האירועים באווירה טעונה זו הייתה הפסקת ההזרמה בקו כירכוכ-חיפה באפריל 1948. בשל כך נסגר הענף הדרומי של קווי הנפט משדות הנפט בצפון עיראק לחוף הים התיכון. קו נוסף של 16 אינצ'ים שהנחתו כבר החלה ונועד להגדיל את ייצוא הנפט מעיראק, ננטש בסמוך לגבולות הארץ. על אף שמבחינה כלכלית השתלם לעיראק לחדש את ההזרמה גם בשנים שלאחר מכן, באווירה האנטי-ציונית הקשה ששרתה לא הייתה שום ממשלה עיראקית שהייתה מוכנה לקחת את הסיכון הפוליטי להזרים נפט

89 פיין, כך נולדה, עמ' 111.

90 בן-גוריון, בהילחם ישראל, עמ' 94. ההדגשות שלי.

91 מכתב מאת דוד אריאן לפרץ ברנשטיין, 2.5.1948, אצ"מ, ג-119/23.

דרך שטחי הישות היהודית החדשה שהתהוותה. בפעם הראשונה במזרח התיכון היה חרם הנפט לכלי נשק בסכסוכים בין-לאומיים. המשמעות של הפסקת הזרמה הייתה ייבוש מקור הדלק של בתי הזיקוק בחיפה וחניקתו של היישוב בארץ ישראל.⁹²

אחרי הכרזת העצמאות הצליחו בתי הזיקוק בחיפה, שהופעלו בידי העובדים היהודים, לזקק את מעט הדלק שעוד נותר בתחתיות המכלים באמצעות פתרונות יצירתיים לזיקוק מוצרי נפט שהמדינה שיוועה להם.⁹³ המצור על ירושלים נמשך עוד שבעה שבועות ושיירות המשיכו לתספק באופן מוגבל את צורכי העיר עם פריצת דרך בורמה. בד בבד, בחודשי המלחמה הבאים ייבאה המדינה שלושה משלוחי דלק, עד ששבו חברות הדלק לספק את צורכי המשק: ביולי 1948 יובא מזוט בהיקף של 9,100 טונה מבלגיה, בנובמבר ובדצמבר 1948 יובאו 30,000 טונה של מוצרי נפט מרומניה ובינואר 1949 יובאו עוד 6,600 טונה מברית המועצות. באוגוסט 1948 הוסכם עם החברות של וסוקוני ואקום על חזרתן לספק אספקה חודשית סדירה של צורכי המדינה.⁹⁴

אחד היעדים המרכזיים של מדיניות הממשלה הזמנית היה ונותר, גם בקרב הממשלות שכונו לאחר מכן, הבטחת אספקת אנרגיה לישראל. הגם שהוא לכאורה עניין טכני, חיוניותו עצומה. המשק של מדינת ישראל, הצועדת את צעדיה הראשונים, התקיים בחודשי המלחמה מהיד לפה. לנוכח האיומים בהלאמת בתי זיקוק וההכרה ביכולת המדינה החדשה לייבא דלק ולשמר מלאי, השתכנעו לבסוף הבריטים להמשיך באספקה מוגבלת של דלק גם בשלביה הבאים של המלחמה וכשנה לאחר סיומה גם להפעלתם המחודשת של בתי הזיקוק.⁹⁵

דיון וסיכום

התקופה מדצמבר 1947 ועד הכרזת העצמאות במאי 1948 הייתה בסימן המלחמה הבין-קהילתית. במשך חמישה חודשים וחצי עסקה ועדת המצב בתכנון משרדי הממשלה בטווח הארוך ובניהול השירותים החיוניים בטווח הקצר. ועדה זו הייתה ועדת תכנון מרכזית ותפקידה להתכונן לחילופי השלטון ולהקים את מנגנון המדינה כאשר זאת תקום, לרבות ארגון מערכות הממשל, הלוגיסטיקה והשירותים הציבוריים וכן הכשרת כוח אדם מקצועי לניהול מוסדות המדינה החדשה ועוד. נוסף על עבודתה בתכנון שירות המדינה העתידי, עסקה הוועדה גם בצרכים השוטפים בשעת החירום שהמדינה שבדרך הייתה נתונה בה. למרות הכשלים הלא מעטים, הרי שעם הקמת המדינה ותחילת השלב השני

James Bamberg, *The History of the British Petroleum Company*, Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1994, pp. 337-338 92

יובל אליצור ואליהו סלפטר, *עלילות נפט, סיפור פריצת מצור הדלק על ישראל*, זמורה-ביתן, תל אביב 1999, עמ' 40-41. 93

שנתון הממשלה, כסלו תש"י, א"מ, פר-7134/1. 94

Uri Bialer, *Israeli Foreign Policy: A People Shall Not Dwell Alone*, Indiana University Press, Bloomington 2020, pp. 110-111 95

של המלחמה, עמדה לרשות הממשלה הזמנית תכנית בסיס מפורטת באשר לדרך שבה יש להקים מערכת ממשל, ובכך השיגה הוועדה את יעדה העיקרי.

היישוב היהודי בארץ השכיל, כאמור, להכין את עצמו בעוד מועד ליום סיום המנדט באמצעות ועדת המצב על תת-הוועדה. תת-הוועדה לדלק ותחבורה עסקה עיסוק שוטף בצורכי היישוב והייתה בקשר רציף עם גורמים שונים במשק האנרגיה המקומי: ההנהלה הבריטית של בתי הזיקוק וחברות שיווק הדלק הזרות שפעלו בארץ מצד אחד וצרכני האנרגיה המקומיים שמהם דרשה היערכות מיוחדת וניטרה את מצב מלאי הדלק של היישוב עד הכרזת העצמאות מצד אחר. בד בבד נערך גם ארגון ההגנה לצורכי הביטחון והעזימות הממשמש ובא. הן ההיערכות האזרחית באמצעות ועדת המצב הן ההיערכות הביטחונית והקמתו של אגף אפסנאות שינהל את הצרכים הלוגיסטיים של הצבא הצעיר שצעד את צעדיו הראשונים, היו פרי מחשבתו של דוד בן-גוריון וחזונו מוטבע גם בתחום זה.

השפעתו של בן-גוריון לא הייתה רק בגדר השראת 'רוח המנהיג', אלא גם במעורבותו האישית הפעילה והבנתו את המצוקות שעלול היישוב להיקלע אליהן ביום פקודה. יעידו על כך יומני המלחמה שכתב באותה תקופה ובהם פוזרים הערות ונתונים שונים בתחום הבעיות הלוגיסטיות, מלאי דלק וכמובן ציוד ותחמושת. אלה היו עבורו כלי עבודה חיוני בנושאים רבים ומגוונים. יומניו של בן-גוריון מעידים עד כמה היה טרוד בנושא הלוגיסטיקה בכלל והאנרגיה בפרט ועד כמה הבין הדרג המדיני הבכיר ביותר את חומרת הבעיות הניצבות בפניו. הבנתו וראייתו הרחבה של בן-גוריון הניעו אותו לתכנון מקדים ולעשייה, ולכן לא הופתע היישוב מן האתגרים והקשיים הלוגיסטיים לכשהגיעו. בצמתי מפתח מינה בן-גוריון אנשי מעש יצירתיים וחדורי מטרה, שבנחישות וביוזמה מעוררות הערכה דאגו כי היישוב יקבל את מוצרי האנרגיה הנחוצים לו בחזית וגם בעורף, שלא פעם, היו אחת.

משק האנרגיה של ארץ ישראל המנדטורית בדמדומי השלטון הבריטי הוזן מנפט גולמי שהגיע לחיפה הן מקו צינור הנפט כירכופ-חיפה של חברת הנפט העיראקית והן מייבוא של נפט גולמי ממקורות האספקה בשדות הנפט של אבאדאן במפרץ הפרסי שהופק על ידי חברת הנפט האנגלו-אירנית. רוב מוצרי הנפט שזוקקו בבתי הזיקוק בחיפה יועדו לשווקים מעבר לים, אך גם סיפקו את צרכיה של כלכלת היישוב היהודי וכן של כלכלת האוכלוסייה הערבית שחיה בארץ באותה עת. אירופה שיוועה למוצרי נפט שכן תעשיית הזיקוק שלה נפגעה ברובה בשנות מלחמת העולם השנייה, במחצית הראשונה של אותו העשור. שיקולים ואינטרסים מסחריים ולחצים להפנות את מוצרי הנפט המזוקקים למקומות אחרים בשל אינטרסים אימפריאליים היו גם הם, אך למעט המצב הקשה בירושלים בשל המצור עליה ולמרות החשש מפני מצוקה חריפה של דלק, דווקא בחודשי המלחמה הקשים מפברואר ועד מאי 1948 עשו חברות שיווק הדלק מאמץ כן לספק ליישוב היהודי את הצורך החיוני בו, במגבלות ובאילוצים שנבעו מכורח הנסיבות. אמנם הן לא נעתרו לבקשות להגדיל מכסות שנדרשו בשל הצורך ההולך ומתרחב ולא הסכימו להגדיל את מלאי הדלק שנדרש לזמינות תפעולית, אך הן גם לא עצרו את ההספקה.

הנציב העליון עזב את הארץ באמצע מאי והמנדט הבריטי הסתיים רשמית, אבל פיגוי הכוחות הבריטים נמשך עוד כחודש וחצי. הבריטים ביקשו להבטיח יציאה מסודרת ככל האפשר של כוחותיהם, בשלב זה ללא כל התערבות בנעשה בארץ ישראל המדוממת. הבטחת האנגריה של היישוב היהודי הייתה למורכבת עוד יותר שכן הזנת הדלק מעיראק חדלה באחת, בתי הזיקוק בחיפה שבתו ממלאכתם בהיעדר נפט גולמי להזנתם, וחברות השיווק הזרות מצאו עצמן קרועות בין דרישת בעליהן והחששות לנכסיהן ובין לחצים ומחויבות ללקוחותיהם המקומיים באווירה של חוסר ודאות. האחריות המלאה לסוגיית האנגריה מאותה העת הייתה של הממשלה הזמנית, והיא הייתה תלויה בחברות האנגריה הזרות.

תקופת ההכנה המוקדמת של ועדת המצב, אשר הועידה את הפעילות בנושא אנרגיה למשרד התעשייה, המסחר והאספקה יצרה – בעזרת האנשים המתאימים – את הרציפות המבצעית שנדרשה למדינה, שזה אך נולדה. אמנם לרשות קברניטי המדינה עמדו אנשי לוגיסטיקה מצוינים בעלי כישורים וקשרים, אך אליה וקוץ בה; אלה לא היו מצויים בנבכי הסחר בנפט גולמי ומוצרי, שנדרש כעת לייבאם גם בשל הצורך במוזט להפעלת תחנות הכוח הקיטוריות של חברת החשמל. בעלי בתי הזיקוק (חברת הנפט האנגלו-אירנית וחברת הנפט של) היו נתונות ללחץ מדיני כבד לעניין הפעלתם מחדש, ונדרשה מדיניות חוץ נבונה כדי להתגבר על מכשולים רבים בדרך. על כל אלה נוספה בעיית קופת מטבע החוץ המדולדלת של היישוב, והוא נדרש להחליט כיצד יקצה את משאביו הכספיים לרכש החיוני להבטחת ביטחונה וכלכלתה של המדינה שבדרך.

רכישת מוצרי נפט משוקי חוץ הייתה אתגר מורכב, מה גם שהמשק בארץ ישראל צרך כאמור את מוצרי הנפט שלו אך ורק מחברת בתי הזיקוק המקומית שבשליטת חברות בבעלות בריטית. גם שיווק מוצרי הנפט ושינועם ליעדי ההפצה נשלטו בידי חברות זרות. למרות זאת, לצד ההצלחה היחסית בשמירת הרציפות התפעולית, שגתה ועדת המצב ולא תכננה ונערכה לייבוא נפט גולמי ומוצרי שיידרשו למדינה ריבונית בשל תפיסת ההנהגה המקומית כי לבתי הזיקוק ולחברות הדלק הזרות מחויבות מלאה לאספקת צורכי היישוב וכי יהיה אפשר לכפות מחויבות זו עליהן. ייצוב משק האנגריה נמשך עוד חודשים רבים ונותרו עוד בעיות רבות לפתור, לרבות פיתוח היכולת לתמרן בין שחקני האנגריה הגדולים בזירה הבין-לאומית ובזירה האזורית הן ברמת ממשלות הן ברמת חברות.

חוסר הוודאות והיעדר השליטה של קברניטי היישוב גרמו ליצירת תלות, אך בסופו של דבר אספקת צורכי האנגריה של המשק הארץ-ישראלי הייתה מרכיב מהותי בהצלחת היישוב לעבור את התקופה הקשה. ערב הכרזת העצמאות נעשתה ארץ ישראל, ומדינת ישראל עוד עשרות שנים אחרי הקמתה, למעין אי אנרגטי. בהיעדר מקורות אנרגיה עצמיים הייתה הארץ תלויה לחלוטין בייבוא נפט גולמי, כמו מוצרי דלק ואמצעי ייצור מקומיים לאספקת האנגריה החיונית הדרושה לה.

אידאולוגיה

למרכזיות הדמיון המעמדי בראשית הלאומיות היהודית

רונה ברנס

תקציר

מאמר זה מציע בחינה של הלאומיות היהודית המוקדמת דרך אחד היסודות המשפיעים ביותר בתקופת התהוותה – הדמיון המעמדי. בתוך כך מוצעת מסגרת רעיונית מורחבת לבחינת שורשי הרעיון הלאומי היהודי בכלל והפרוטו־ציוני והציוני המוקדם בפרט. הדיון מבקש להאיר את מרכזיות השיח ההיררכי־חברתי, הטרומ־מפלגתי, בשיח הלאומי המתהווה ולהדגיש את תרומתו המכרעת לעיצוב הרעיון הלאומי בראשית ימי התהוותה של האידאולוגיה הציונית. בהיעדרה של שפה לאומית מגובשת, פעמים רבות בוטאו כמיהות לאומיות כשאיפות מעמדיות. שני סוגי השיח היו כרוכים זה בזה וצמחו זה מתוך זה, עד אשר פעמים רבות קשה להבדיל בין השניים. תופעה זו ראויה לעיון מורחב ויסודי, ועדיין זה חסר במחקר. בתשתית הדמיון והשיח המעמדי־לאומי של התקופה ניצבו השאיפות הבורגניות־ליברליות ואף הבורגניות־שמרניות, ולכן אלה מוצגות כמפתח להבנת התהוות הרעיון הלאומי היהודי המודרני בכלל.

אמנם השפעת השיח החברתי־מעמדי על עיצוב התהוות הלאומיות היהודית המוקדמת נדונה במחקר, אולם בעיקר כרקע להתרחשויות, ולא כיסוד מעצב. להבדיל ממחקרים אחרים אשר עסקו במעמד דרך האידאולוגיה הסוציאליסטית ומזוויות מפלגתיות, או לחלופין אשר בחנו את רעיון המעמדות בסוגיה נקודתית בהתהוות התנועה הלאומית, מאמר זה מציע ניסיון להתחקות על רעיונות מעמדיים בקנה מידה רחב יותר – כמו דפוסי מחשבה בולטים שעמדו בבסיס השיח הלאומי הפרוטו־ציוני והציוני המוקדם. לבסוף יצביע המאמר על המעבר מן השפה המעמדית, שאפיינה את התקופה הנדונה, אל השפה הוויטליסטית בתקופתה הקלאסית של הציונות הארץ־ישראלית.

מילות מפתח: בורגנות, היסטוריה של הרעיונות, לאומיות, לאומיות יהודית, מעמד, סטטוס, רדיקליות, שמרנות

* מאמר זה נכתב בבחינת צוהר לעבודת המחקר המקיפה לדוקטורט שכתבתי בנושא זה, בהנחיית פרופ' שמואל פיינר ופרופ' יצחק קונפורטי באוניברסיטת בר־אילן. אני מודה לשניהם על קריאתם היסודית ועל הערותיהם החשובות.

למרכזיות הדמיון המעמדי בראשית הלאומיות היהודית

האיכר שמח בחלקו, הסוחר לא יקנא בבעל האחוזה, ובעל האחוזה בבעל בית המלאכה, והפועל בהם – כי אין עושר נפרץ ואין עניות נפרזה.

אלחנן לייב לוינסקי, 'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי'.¹

לאום ומעמד

שתיים מסוגיות היסוד החשובות ביותר אשר הטרידו, ועודן מטרידות, את הדמיון הפוליטי המודרני הן שאלת המעמד ושאלת הלאומיות. שאלת מקומו החברתי של האדם לעומת סביבתו הייתה כרוכה תמיד בשאלת זהותו האישית, ובעיקר מסוף המאה ה-18 נכרכה שאלה זו גם בשאלת הלאומיות, כחלק מ'השאלה המודרנית' בכלל.² כפי שהסביר האנס קוהן, 'הלאומיות קשורה בשאיפה הבסיסית של האדם להיטיב עם מצבו'.³ מבחינה זו, הלאומיות היהודית אינה יוצאת דופן. הסוגיה המעמדית הנדונה במאמר זה מתייחסת לפרובלמטיקה הרחבה של מקום האדם בהייררכיית החברתית המודרנית.⁴ בתחילת המאה ה-20 הבחין מקס ובר בין שני רכיבים מרכזיים שמשפיעים על מקום זה. רכיב אחד הוא השייך הנגזר מעיסוקו וממשאביו החומריים של האדם. בעקבות המסורת שהתגבשה בשיח מדעי החברה במאה ה-19 הגדיר ובר את הרכיב הזה כ'קלאס' (Klasse), המתורגם בדרך כלל לעברית כמעמד. הרכיב השני הוא דימוי האדם בראי חברתו, כלומר הכבוד והיוקרה שהוא נהנה מהם. את אלה כינה ובר 'שטאנד' (Stand), והמונח תורגם לעברית ולאנגלית כסטטוס (Status).⁵ מאמר זה עוסק במרכזיות הדמיון המעמדי בהתהוות הלאומיות המוקדמת, אשר הורכב הן מסוגיות אשר אפשר לסווג כקלאס והן מאלה הקשורות בסוגיות הסטטוס. נוסף על כך, אף על פי שפעמים רבות שני הרכיבים הללו חופפים (מעמד כלכלי גבוה קשור פעמים רבות בדימוי חברתי גבוה ולהפך), המאמר מצביע גם על האופן שהניעו לעתים המתחים בין שני אלה למציאת פתרונות לאומיים. מתוך בחינה זו אף מוצגת נטייתה החברתית השמרנית של מחשבת התקופה.

- 1 רחל אלבוים-דרור, **המחר של האתמול**, ב, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993, עמ' 73.
- 2 John Schwarzmantel, *The Age of Ideology*, Macmillan, Houndmills 1998, pp. 5-8
- 3 Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, Collier Books, New York 1944, p. 16; Idem, *Nationalism: Its Meaning and History*, Robert, E. Krieger Publishing Company, Florida 1965, p. 10
- 4 William Outhwaite (ed.), *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*, Blackwell, Oxford 2006, p. 624
- 5 Max Weber, 'Class, Status, Party', in: David B. Grusky and Szonja Szelenyi (eds.), *The Inequality Reader*, Routledge, London 2018, pp. 64-75

פרויקט הלאומיות האירופי, אשר ראשיתו במאה ה-18, היה גם פרויקט 'האחדות' קבוצות חברתיות שונות, ומתוך כך – יצירת הרעיון של סולידריות בין הקבוצות, על בסיס המכנה המשותף החדש הנשען על הרעיון הלאומי החדש אשר כביכול הוא עיוור למעמד החברתי.⁶ ליה גרינפלד הגדירה את הלאומיות המודרנית כהזדהות אליטיסטית מעיקרה, אשר דוחקת לשוליים את הריבוד החברתי הראלי הקיים בכל חברה: 'כל חבר ב"עם" [...] לוקח חלק בתכונתו העליונה, האליטיסטית, וכתוצאה מכך, אוכלוסיה לאומית מרובדת-חברתית נתפסת כהומוגנית במהותה, והקווים של סטאטוס [status] ומעמד כלכלי [class] נתפסים כשטחיים'.⁷

אם כן, הלאומיות כרעיון תאורטי נתפסה – ועודה נתפסת פעמים רבות – מעין גג שתחתיו כל שכבות החברה יכולות כביכול לחסות יחד, בשוויוניות מסוימת.⁸ עם זאת, בהקשר של היהודים, עליית הסנטימנט הלאומי נכרכה בעיני רבים בשאיפות לגיוון מעמדי פנים-יהודי דווקא, ליצירתו מחדש או לחיזוקו (לצד רעיון הסולידריות הבין-מעמדית, שגם הוא אפיין את עליית הלאומיות היהודית).⁹

מירי אליאב-פלדון כבר הצביעה על התמה החוזרת של תיאור קשת מקצועות ומעמדות 'נורמלית' כאחד המאפיינים המרכזיים של דמיון העתיד של מדינה יהודית בכתביה האוטופית בת הזמן (דוגמה נאה לכך יש במוטו למאמר זה),¹⁰ אך שאלת המעמד בכלל וסוגיית הגיוון המעמדי בפרט הטרידו לא רק את כותבי האוטופיות, אלא היו נדבך קריטי בהתהוות הלאומיות היהודית בכל ביטוייה הרעיוניים. אמנם השפעת המעמדות המודרניים על הלאומיות היהודית נדונה במחקר, אולם לא כאחד מיסודותיה המעצבים אלא בעיקר כרקע להתרחשויות.¹¹ גם כאשר נדונה הסוגיה המעמדית והכלכלית כמרכזית בדיון הלאומי היהודי המודרני נעשה הדבר בעיקר בהקשר של העלייה השנייה. שמואל אטינגר למשל הציג את 'תיקון המבנה החברתי-כלכלי' של היהודים כמאפיין מבדיל של העלייה

6 Anthony Smith, *Nationalism and Modernity*, Routledge, London 1998, pp. 30-32;
John Breuilly, 'On the Principle of Nationality', in: Gareth Stedman Jones and Gregory
Claeys (eds.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*,
Cambridge University Press, Cambridge 2011, pp. 83-85

7 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press,
Cambridge, MA 1992, p. 7. התרגום שלי.

8 Gareth Stedman Jones, 'Elusive Signifiers: 1848 and the Language of "Class Struggle"',
in: Douglas Moggach and idem (eds.), *The 1848 Revolutions and European Political
Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York 2018, p. 450

9 ראו בעניין זה למשל: אניטה שפירא, *חרב היונה, עם עובד*, תל אביב 1992, עמ' 37-52.

10 Miriam Eliav-Feldon, "'If You Will It, It Is No Fairy Tale": The First Jewish Utopias',
The Jewish Journal of Sociology, xxv, 2 (December 1985), pp. 91-94

11 ראו למשל: יעקב כ"ץ, *לאומיות יהודית, הספרייה הציונית, ירושלים תשל"ט*, עמ' 19-20; יוסי
גולדשטיין, *אנו היינו ראשונים*, מוסד ביאליק, ירושלים 2015, עמ' 26-29.

השנייה לעומת העלייה הראשונה.¹² הסוגיה המעמדית-לאומית אף נדונה בידי חוקרים דרך האידאולוגיה הסוציאליסטית מזוויות מפלגתיות או לחלופין בבחינת המעמד שהתבטא בסוגיות נקודתיות בתנועה הלאומית היהודית.¹³ המאמר מבקש לתקן את הבנת הקשר בין סוגיית המעמד לסוגיית הלאומיות היהודית ולהציב את המעמד ואת הסוגיה המעמדית הרחבה בתור גורם מעצב מרכזי בהתהוות הדמיון הלאומי בכלל ומראשיתו, אשר יש לבחנו בחינה יסודית, על השלכותיו הפוליטיות והחברתיות. נראה כי מתוך פריזמה זו מתבלטים כמעט מאליהם יסודות הציוויליזציה הליברל-בורגנית, אשר השפיעה עמוקות על התעצבות החברה היהודית בתקופה זו, ובעיקר על התעצבות השיח והדמיון הלאומי המודרני בתוך כך.¹⁴ אין בכך תמה, שכן ההבטחה הגלומה בכל אינדיווידואל לעלייה מעמדית (ובכלל זאת הטבת מעמדו הכלכלי והסטטוס החברתי) היא מן הערכים החשובים ביותר בהפיכת הבורגנות לכוח הרעיוני הדומיננטי של אירופה המודרנית.¹⁵ בחינת הלאומיות המוקדמת דרך השיח המעמדי אף מחדדת את הבנת התופעה הלאומית היהודית המוקדמת כתופעה פוליטית שמרנית מבחינה חברתית וכלכלית, ובפירושו לא רדיקלית, אשר פעלה בעיקר בגבולות הדמיון הליברלי-קונסרבטיבי, ובעיקר לפי ההיררכיות המקובלות בחברות הלאומים הגדולים באירופה.

12 שמואל אטינגר, 'האידאולוגיה של העלייה השנייה על רקע המחשבה החברתית והמדינית של יהודי מזרח-אירופה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה**, כרך מחקרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 3-10, ובעיקר עמ' 5-8.

13 ראו למשל: יוסף מגן, **פולמוס שנשכח – מי צריך פועלים יהודים בארץ ישראל?**, עמודות, תל אביב 1994; דניאל גוטוויין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית: הרוטשילדים, הירש ומונטגיו', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 47-74; Liora R. Halperin, 'Forging Beginnings: Commemorative', *Journal of Israeli History*, 38, 1 (2020), pp. 53-76; Idem, *The Oldest Guard: Forging the Zionist Settler Past*, Stanford University Press, Stanford, CA 2021; Eran Kaplan, *Beyond Post-Zionism*, SUNY Press, Albany 2015, pp. 113-146, and especially p. 144; Yigal Schwartz, *The Zionist Paradox*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2014, pp. 49-96.

14 הנרי וסרמן, 'יהודים, בורגנות וחברה בורגנית בעידן ליברלי בגרמניה 1840-1880', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1979; מיכאל גרץ, 'ההתארגנות הכלל-יהודית – עיון מחודש', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו**, ג, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2004, עמ' 215-216; Shulamit Volkov, 'The *Verbürgerlichung* of the Jews', in: Jürgen Kocka and Allan Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in the Nineteenth-Century*, Berg, Oxford 1993, pp. 367-391.

15 Jürgen Kocka, 'The European Pattern and the German Case', in: Idem and Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, p. 7; Peter Gay, *Schnitzler's Century – The Making of Middle-Class Culture 1815-1914*, Norton, New York 2002. עודד היילברונר, 'למקורותיהם של המושגים "מעמד הביניים" ו"בורגנות" במערב', **קתרסיס**, 22 (קיץ תשע"ה), עמ' 127-159, ובעיקר עמ' 136 והלאה; גרץ, שם, עמ' 217.

הטיעון מתמקד בעיקר במחשבה הפרוטו־ציונית בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־19 בין אירופה לארץ ישראל, ערב עליית הפוליטיקה הלאומית הציונית. באמצעות הצגת שלוש סוגיות מעמדיות מרכזיות בדמיון הלאומי של התקופה – הכמיהה להנהגה פוליטית נשגבת, הכמיהה לעלייה מעמדית ואידאל האיכר בשיח הלאומי – מוצע מבט פנורמי מתומצת על כמה מדפוסים המחשבה המעמדית הבולטים בשיח הלאומי לפני התהוות הפוליטיקה המפלגתית. כדי לעשות זאת יתבסס הדיון על כמה ז'אנרים, ובהם מאמרים פרוגרמטיים, נאומים, זיכרונות וחיבורים אוטופיים – המאפשרים את בחינת הסוגיה ממגוון נקודות מבט. לבסוף, יפתח המאמר צוהר לתקופה העוקבת לזו הנדונה כאן, ויצביע בקצרה על המעבר שהתרחש במחשבת הלאומיות היהודית משפה לאומית־מעמדית, הנוטה לשקף בעיקר עמדות ליברליות־שמרניות, אל שפה לאומית־וויטליסטית, בעיקר לאחר מותו של תאודור הרצל ב־1904, שאפיינה את תקופת הלאומיות היהודית הקלאסית ושיקפה עמדות חברתיות ופוליטיות רדיקליות.

הכמיהה לפוליטיקה נשגבת

אחת הסוגיות הראשונות שעסקו בהן פעילים וכותבים לאומיים בתקופה הנדונה הייתה סוגיית ההנהגה. מה יכולה להיות ההנהגה המתאימה לעידן הפוליטי החדש שהביאה עמה המאה ה־19? בראשית התהוות הרעיון הלאומי היהודי, הנטייה הברורה הייתה בלי ספק לפוליטיקה 'של מעלה', כלומר הנהגה פוליטית שתהיה מורכבת מאליטות, כאלה ואחרות. ביטויים לנטייה זו נמצאו הן במישור האינטלקטואלי־ספקולטיבי בקרב האינטלקטואלים והמשכילים בני הזמן (עם חלומות על מלכים פילוסופיים כמנהיגים או על 'סופרי ישראל' כראשי הקהל),¹⁶ הן בניסיונות מעשיים לייצר הנהגה פוליטית ראלית שתתאים לתקופה. בשל קוצר היריעה אתמקד כאן בביטויים הספקולטיביים פחות של נטייה זו. מעמד העילית ותפקידו בחברה נדונו במחשבת התקופה בכלל, בפילוסופיה, במחשבה הפוליטית וגם בתחום מדעי החברה.¹⁷ זה היה דיון טבעי בעידן של חוסר ודאות פוליטית ושינויים חברתיים יסודיים.¹⁸ תקופה זו באירופה הייתה גם תקופה של מחשבה סוציאליסטית

16 על תפיסת האליטיזם בקרב המשכילים היהודים באימפריה הרוסית במאה ה־19 עוד לפני עידן הלאומיות ראו בתוך סבטלנה נטקוביץ': 'What Is Permitted to Jupiter: Is Not Permitted to an Ox', *Jewish Social Studies*, 27, 3 (Fall 2022), pp. 158-188. להרחבה, ראו: רונה ברנס, 'אוטופיות מהוגנות: מעמד וחברה במחשבה היהודית־לאומית בראשית דרכה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2023, עמ' 22-134.

17 Philipp Korom, 'Elites, History of the Concept', in: James D. Wright (ed.), *The International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, London 2015, pp. 390-395. בתקופה זו פיתחו הוגים מתחום הכלכלה ומדעי המדינה כמו גאטנו מוסקה (Mosca) ווילפרדו פארטו (Pareto) את מה שמכונה 'התאורייה של האליטות' ('Elite Theory').

18 יעקב טלמון, עידן האליטות, עם עובד, תל אביב 1977, עמ' 33-34.

ענפה, אשר בחלקה דמיינה חברות ללא מעמד עילית מנהיג, ואף על פי שהייתה זו תקופה של שינויים חברתיים אדירים, בלי ספק בתמונה הכוללת נשמרו הכוח והיחוס החברתי והפוליטי של מעמדות העילית המסורתיות, אשר חברו לכוחות הליברלים העולה.¹⁹ בהקשר של היהודים, כמו באירופה בכלל, אין ספק שעידן הלאומיות היהודית היה כרוך בערעור מעמדן של האליטות המסורתיות – הדתיות (רבנים) וגם החילוניות (פרנסי הקהילות). אך כפי שהסבירו אלי לדרהנדלר, בנג'מין נתנס ומתיאס להמן, ושוב – כמו ההתפתחות הרעיונות הפוליטיים באירופה, כוחם והלגיטימציה ההנהגתית של המעמדות המסורתיים בקרב הציבור היהודי לא נעלמו באחת.²⁰

למעשה, עם ניצני ההתעוררות הרעיונית הלאומית, בעיקר משנות השישים עד תחילת שנות השמונים, קיוו רבים כי דווקא מהפילנתרופים היהודים הגדולים תצא ההנהגה הלאומית הפוליטית. אבל ציפיות אלה מהם נבעו לא רק מהמסורת הקהילתית של ההישענות על פרנס הקהילה, אלא היו ביטוי לניצנים של מחשבה פוליטית רחבה אשר התאפיינה מצד אחד בדרישה לסולידריות לאומית מהמעמדות הגבוהים ומצד אחר בשאיפה להשתתפות יהודית באלו הפוליטיות הבין-לאומיות ובנשגב המעמדי הבין-לאומי.²¹ דוד גורדון, שהיה עורך השבועון העברי המשפיע המגיד, העלה שוב ושוב בשנות כתיבתו את הציפייה להנהגת המעמדות הגבוהים בהקשר הלאומי. במאמר ידוע בשם 'שובה ונחת תיושועון' שפורסם בשבועון ב' 1863²² קשר גורדון בין עליית המעמדות הגבוהים היהודים ובין ההתעוררות הלאומית היהודית²³ וקרא להתגייסות לאומית דרך סולידריות בין-מעמדית. הוא קבע כי יישוב ארץ ישראל בידי היהודים לא יצליח אלא אם כן השועים היהודים, אשר נהנים ממהלכים בחצרות מלכי אירופה, לא זו בלבד שיירתמו

19 ראו למשל: Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System — Centrist Liberalism*, *Triumphant, 1789-1914*, vol. iv, University of California Press, Berkeley 2011, pp. 66-108

20 Matthias B. Lehmann, "A New Book in Jewish Affairs Begins": Maurice de Hirsch and the Waning Power of Jewish Philanthropy at the Fin-de-Siècle, *Journal of Modern Jewish Studies*, 17, 4 (2018), pp. 472-486; Eli Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics*, Oxford University Press, New York 1989, pp. 149-153; Benjamin Nathans, *Beyond the Pale*, California University Press, Berkeley 2002, p. 198

21 אביגיל גרין זיהתה את התקופה שבין 1840 ל-1880 כתקופת התהוותו של היהודי הבין-לאומי, אשר פעילותו מאופיינת בהתייחסות אל היהודים כקהילה כלל-עולמית ואשר צמח על בסיס הדוגמה של אנשים כמו מונטיפיורי, אדולף כרמיה ולודוויג פיליפסון. Abigail Green, 'The "West" and the Rest: Jewish Philanthropy and Globalization to c. 1880', in: Rebecca Kobrin and Adam Teller (eds.), *Purchasing Power — The Economics of Modern Jewish History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016, p. 157

22 ראו על כך גם בתוך: Yosef Salmon, 'David Gordon and Ha-Maggid: Changing Attitudes Toward Jewish Nationalism, 1860-1882', *Modern Judaism*, 17, 2 (1997), pp. 109-124, especially pp. 110-111

23 המגיד, 14, 2.4.1863, עמ' 106.

לעניין היישוב בארץ אלא שיעמדו בראש היהודים. בנוגע לחברה ליישוב ארץ ישראל (שהקים חיים לוריא בפרנקפורט בשנת 1860)²⁴ הוא כתב:

לא יצליח חפץ בעלי החברה [החברה ליישוב ארץ ישראל] בידם כל זמן שלא יעמדו בראשה אלה מגדולי ושרי אחינו ב"י אשר יש היכלת בידם להתיצב לפני מלכים ושרי הארץ ובעזרתם יוכלו להניח היסוד העקרי להחברה ההיא אשר בלעדו לא תוכל להגיע אל המטרה! אם יעמדו בראשה שרי בית ראטשילד והשר משה מאנטעפיארע בלוית חברת שליחי קהלות בריטניה הנ"ל, גם בעלי חברת 'כל ישראל חברים' בצרפת ועוד שרים; גדולים ונכבדים מאחב"י [...] רק אז תוכל החברה עמוד, בחצרות המלכים לדבר טוב על אחיהם.²⁵

הציפייה ההנהגתית מן הפילנתרופים, אשר לכמה מהם נוספה הילת אצולה של ממש (כמו במקרים של משה מונטיפיורי ואדמונד דה רוטשילד), נבעה לא רק מטעמים מעשיים, אלא – ובמידה לא פחותה – מאותה כמיהה לפוליטיקה 'מלמעלה' כחזון לאומי, כמיהה לנשגב פוליטי יהודי, אשר יהיה בו כדי לבסס לגיטימציה שלטונית, פוליטית. ישראל ברטל למשל כתב על מונטיפיורי והעיר: 'בדמיונם של יהודי מזרח אירופה היה אותו "דייטש" לבוש בגדי שרד בעל כוחות על-טבעיים, עשיר כקורח שעומד 'לקנות את כל יהודי רוסיה בכסף ולהושיבם במדינה אחרת תחת מלכות אינגלאנד'.²⁶ לאחרונה הדגים פרנסואה גנה באמצעות מכתבי ברכה ותודה שכתבו יהודים מרחבי העולם למונטפיורי כיצד גילם מונטיפיורי בדמיון התקופה את התהוותה של קהילה יהודית מדומיינת בין-לאומית. בעקבות ישראל ברטל ואביגיל גרין תיאר גנה כיצד – בייחוד בקרב היהודים במזרח אירופה – סימן היחס אל מונטיפיורי תפנית בשנות השמונים של המאה ה-19 בהתייחסות אל הפילנתרופ היהודי וזיהויו עם זן חדש של מנהיג.²⁷ בראשית שנות השמונים הושלכו פנטזיות ותקוות דומות, אם כי בקנה מידה מצומצם הרבה יותר, גם על דמותו האקסצנטרית של (סר) לורנס אוליפאנט הנוצרי.²⁸

24 גצל קרסל, 'החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל', בתוך: שמואל אלמוג (עורך), 'לפני היות הציונות, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1981, עמ' 197-206.

25 המגיד, 18, 6.5.1863, עמ' 138. בעיתון מצוין 6.4.1863, אך זו טעות.

26 ישראל ברטל, 'לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר?', גלות בארץ – יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות, הספרייה הציונית, ירושלים 1994, עמ' 224.

27 François Guesnet "The Great Sir, Unique Among His People": Envisioning Jewish Unity and Leadership in East European Tributes to Sir Moses Montefiore, in: Paweł Maciejko and Scott Ury (eds.), *Making History Jewish – The Dialectics of Jewish History in Eastern Europe and the Middle East, Studies in Honor of Professor Israel Bartal, Studia Judaeoslavica*, 12 (2020), pp. 114-115

28 ישראל קלויזנר, בהתעורר עם, הספרייה הציונית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 72; יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה – סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862-1917, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 89; Ben Halpern and Jehuda Reinharz (eds.), *Zionism and the Creation of a New Society*, Oxford University Press, New York 1998, p. 49

כידוע, כניסתו של הרצל לפוליטיקה הלאומית היהודית תוארה כהתרחקות מן הפוליטיקה הפילנתרופית, ועם זאת ידועה גם פנייתו של הרצל לברון רוטשילד ולברון מוריס דה הירש דווקא כנמעניו הראשונים לרעיונותיו הלאומיים.²⁹ אמנם אפשר לתאר פנייה זו כניסיון פרגמטי מצד הרצל להשיג כספי תמיכה לרעיונותיו, אך פנייה זו הייתה לא פנייה אל מיטיבים סתם, כפי שהראה דניאל גוטוויין, אלא הייתה זו פנייה אל האצולה היהודית החזקה ביותר באירופה, כבעלי לגיטימציה פוליטית בהיותם חלק מן האליטה הכלכלית של אירופה.³⁰ את הלגיטימציה הזאת ידע הרצל להעריך לפי כוחה בקרב דעת הקהל הבורגנית המערבית שאליה כיוון. לפי תפיסות אלה וכחלק מהן, הכריז הרצל בראשית דרכו הפוליטית במדינת היהודים (לייפציג וינה, 1896) על העדפתו למונרכייה דמוקרטית ול'רפובליקה אריסטוקרטית' ולהנהגה שתתבסס על 'משפחה מפורסמת היסטורית', שעליה ויתר מסיבות פרקטיות בלבד.³¹ ואכן, לפי קרל שורסקה – וכפי שגם אני הראיתי בהרחבה במקום אחר – הפוליטיקה של הרצל מתחילתה עד סופה התאפיינה תמיד באליטיזם והביעה משיכה ברורה וספציפית למעמדות האצילים ולאסתטיקה אצילית, גם אם שינו אליטיזם ומשיכה אלה את צורתם בחלוף השנים.³²

גם אליעזר בן יהודה – יליד פלך וילנה אשר למד רפואה בפרו ויהגר לפלשתינה ב־1881, ואשר תרם תרומה חשובה לשיח הלאומי היהודי המתהווה – העיד בזיכרונותיו כי קיווה לשלטון יהודי בסגנון מעין אריסטוקרטי. בעיניו הייתה זו דמותו של החכם באשי, הסמכות המדינית היהודית הרשמית הגבוהה ביותר באימפריה העות'מאנית,³³ ששימשה השראה לחזונו האסתטי-פוליטי:

הוא [חכם באשי] היה גבה־קומה, זקוף, חתוך קווי־פניו היה קצת גס, אך תארו בכלל נאה, אצילי, זקנו מגודל, הדור מאוד בלבוש השרד הרשמי: גלימה רחבה, מקושטה ברקמת כסף סביב הצוואר [...] בסף הבית עמד על משמרתו שמש בעל צורה לבוש בגדי שרד, חגור חרב על מתניו, ובתוך הדלות והמסכנות הכללית של היהודים בארץ ישראל נדמה לי זה עוד יותר יפה ממה שזה היה, ולעומת השפלות הכללית של הצבור היהודי בארץ האבות נדמה לי זה עוד יותר נהדר ומפואר ממה שזה היה, ובמעמד נפשי אז נצנץ לפני עיני ברק אור של שררה יהודית, של שלטון יהודי.³⁴

29 אלכס ביין, **תאודור הרצל: ביוגרפיה**, ניומן, תל אביב תשכ"א, עמ' 205.

30 גוטוויין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית'.

31 תאודור הרצל, **מדינת היהודים**, הספרייה הציונית, ירושלים תשל"ב, עמ' 64-65.

32 Rhona Burns, 'Politics as Invention: On Theodor Herzl's Ideal Elites', *AJS Review: The Journal of the Association for Jewish Studies*, 46, 2 (2022), pp. 223-242; Carl Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*, Knopf, New York 1980, pp. 148-175.

33 ראו למשל: נתן אפרתי, **העדה הספרדית בירושלים**, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 11-14; אביגדור לוי, 'הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835-1865', **פעמים**, 55 (אביב תשנ"ג), עמ' 38-56.

34 אברהם יערי (עורך), **זכרונות ארץ ישראל**, א, מסדה, רמת גן 1979, עמ' 354.

מראהו האצילי של החכם באשי, המלא הוד והדר, עורר בן יהודה תקווה לשררה יהודית, לשלטון יהודי, בדיק בשל בידולו האסתטי מן הסביבה העלובה; ואכן, בשנים מאוחרות יותר, כפי שהראה דוד לביא, ראה בו בן יהודה דמות לאומית יהודית ממש.³⁵ אכן, כמיהה זו לפוליטיקה נשגבת הייתה ממאפייניהם של חוגים רחבים בבורגנות בת התקופה בכלל (ובכלל זאת גם בקרב כותבים רבים)³⁶,³⁷ הן הליברלית והן השמרנית, פעמים גם כראקציה שמרנית לתפוחות הפוליטיות והחברתיות שאפיינו את המאה ה-19, וכמו התרבות הבורגנית עצמה, חצתה גבולות גאוגרפיים ותרבותיים (אם כי התבטאה במקומות שונים באופנים שונים).³⁸ דוגמאות אלה לכמיהה הטיפוסית להנהגה אריסטוקרטית או מלוכנית מייצגות מגמה רחבה הרבה יותר, שאף חרגה מגבולות העולם היהודי; אפשר לראות זאת למשל ברומנים האנגליים המפורסמים, אשר השפיעו מאוד על המחשבה הפרוטו-ציונית והציונית בת הזמן – 'טנקרד' לבנג'מין דיזרלי (Tancred; or, The New Crusade, 1847) ו'דניאל דרונדה' לג'ורג' אלייט (מרי אן אוונס; Daniel Deronda, 1876),³⁹ אשר בשניהם הגיבורים הם מן המעמדות האצילים. גם החזונות המיליטריסטיים האנגליים צפו מנהיג מבית דוד שינהיג את היהודים.⁴⁰ סנטימנט זה משתקף בבירור במרבית האוטופיות היהודיות שנכתבו בשלהי המאה ה-19, אשר ברבות מהן שלט מלך. כך, מנחם אדמונד אייזלר, שפרסם בווינה ב-1885 את 'חזות העתיד', ובו תיאר מלך שבחר העם; מקס אוסטרברג-פראקוף, שפרסם בשטוטגרט ב-1893 את 'הממלכה בשנת 6000' ובו תיאר את הממלכה היהודית העתידית כנשלטת בידי צאצאי בית דוד המלך; והנרי פריירה-מנדס בספרו האוטופי 'מסתכלים קדימה' שפורסם ב-1899 בארצות הברית, אשר אף הוא הציב על ממלכת היהודים המדומיינת מלך משושלת בית דוד.⁴¹

35 דוד לביא, "כמעט כעין נשיא": החכם באשי כדמות לאומית בעיתוני אליעזר בן-יהודה, ישראל, 26 (2020), עמ' 21-46.

36 John Carey, *The Intellectuals and the Masses*, St. Martin's Press, New York 1993

37 ראו למשל: Marc Mulholland, *Bourgeois Liberty and the Politics of Fear: From Absolutism to Neo-Conservatism*, Oxford 2012, pp. 49-79

38 בשל התנאים הכלכליים והפוליטיים השונים במדינות המדוברות התפתחו סוגים שונים של עולמות בורגניים. Graeme Gill, *Bourgeoisie, State, and Democracy: Russia, Britain, France, Germany, and the USA*, Oxford University Press, Oxford 2008, pp. 1-54

39 רבים מהלאומיים הראשונים מציינים ספר זה של אלייט כמקור השראה עבורם, ובכלל זאת הרצל: קליזנר, בהתעורר עם, עמ' 53-68. ראו עוד דוגמה בתוך: אליעזר בן יהודה, כל כתבי אליעזר בן יהודה, הוצאה לאור לזכר בן יהודה, ירושלים 1943, עמ' י. מתוארת שם השפעת אלייט על גיבוש מחשבתו כלאומי-יהודי. בעניין השפעת הרומן Tancred ראו למשל בזיכרונותיו של משה קמיונסקי: מימים ראשונים – תעודות ופרקים בתולדות תנועת התחייה בישראל, א: מזכרונותיו של משה קאמיונסקי, דפוס אחוה, ירושלים תש"א, עמ' 5. תדפיס מתוך: העולם, עיתונה המרכזי של ההסתדרות הציונית העולמית, כד-כה (תש"א).

40 מנחם קדם, 'תפיסות הגאולה של עם ישראל וארץ ישראל באסכאטולוגיה הפרוטסטנטית האנגלית באמצע המאה ה-19', קתדרה, 19 (תשמ"א), עמ' 71.

41 ראו בהתאמה: אלביום דרור, המחר של האתמול, עמ' 9-35; Max Osterberg-Verakoff, *Das*

הכמיהה לנשגב הפוליטי באה לידי ביטוי גם באופן שהתקבלו מנהיגים לאומיים בולטים בדעת הקהל הציבורית, הן במערב אירופה הן במזרח. ידוע כי רבים דימו את תאודור הרצל למלך או אף יותר מזה.⁴² ידוע פחות אולי הוא כי גם לתיאור הנהגתו של אחד העם נוספו דימויים אריסטוקרטיים מובהקים, כמו 'אישיות נפלאה של משה חדש שירד מן ההר אל העם' או כ'פילוסוף [...] ממרומי האריסטוקרטיה הרוחנית שלנו [...] או 'אחד מגדולי היחש והעשר שהתמכר כלו לעבודת התחיה של העם'.⁴³

השימוש בדימויים מלכותיים אלה ורצונם של רבים לראות בהנהגה יהודית לאומית דמויות אציליות ומורמות מעם משתלבים היטב עם מגמות אירופיות ידועות אשר ליוו את העידן הלאומי המודרני. אף על פי שהעידן הלאומי המודרני באירופה הוא בלי ספק תוצר של עידן המהפכות הבורגניות,⁴⁴ במקומות רבים חברו מקדמי הלאומיות, ובכלל זאת פוליטיקאים ומנהיגים מן הבורגנות האירופית, גם עם אינטרסים מלוכניים מובהקים.⁴⁵ לדברי ג'ון ברילי, 'שמרנים ביקשו לבנות את המסורת הלאומית על מלוכנות, אמונה והייררכיה'. נוסף על כך, אינטלקטואלים אירופים רבים נמשכו לאצילי ולאליטיזם תרבותי ביתר שאת בתקופה זו, ומגמות אינטלקטואליות אלה ניכרות היטב גם בקרב האינטלקטואלים היהודים הלאומיים ובכלל.⁴⁶ בדברים אלה אין כוונתי לטעון כי הציונות נשענה על רגשות שמרנים ועל אינטרסים 'מלוכניים' או אריסטוקרטים, אלא ברצוני להפנות את תשומת הלב להשפעות אלה על נטיות הלב הבסיסיות של רבים בימי התהוות הרעיון הלאומי. השפעותיהן של נטיות לב מוטמעות אלה והכמיהה הטיפוסית לתקופה לנשגבות פוליטית, בין שזוהי נשגבות מעמדית ממש ובין שמדובר באריסטוקרטיה של הרוח, המשיכה ללוות את המחשבה הלאומית גם לתוך תקופותיה המאוחרות והמגובשות יותר.

Reich Judea im Jahre 6000, Foerster, Stuttgart 1893; Henry Pereira Mendes, *Looking Ahead*, Arno Press, New York [1899] 1971

42 אהרן ורדי, **מלכי בציון: פרשת מסע הרצל בארץ ישראל וזכרונות עדייראיה**, דפוס הפועל הצעיר, תל אביב תרצ"א, עמ' 113. וראו בספר בכלל. וכן: Derek Jonathan Penslar, *Theodor Herzl*, Yale University Press, Cambridge, UK and New York 2020, pp. 6-7, 117; Michael Berkowitz, *Zionist Culture and West European Jewry Before the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, pp. 99-105

43 בן אביגדור, 'אחד העם ו"בני משה"', **נתיבות**, [חמו"ל], ורשה תרע"ג, עמ' 243. ההדגשה במקור.

44 ראו למשל: Walter Schmidt, 'The Nation in German History', in: Mikuláš Teich and Roy Porter (eds.), *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 149-173

45 Breuille, 'On the Principle of Nationality', p. 100; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy*, Hamish Hamilton, London 1976, p. 113

Carey, *The Intellectuals and the Masses*, pp. 3-90 46

עלייה מעמדית, גיוון מעמדי והנטייה השמרנית

הכמיהה בקרב יהודים רבים בראשית העידן הלאומי לראות הנהגה פוליטית וחברתית בעלת סגולות הנהגה אריסטוקרטיות או מלכותיות הייתה חלק מהכמיהה לעלייה מעמדית כוללת. אניטה שפירא הסבירה: 'הכבוד האבוד של העם היהודי היה נושא שהעסיק באופן כמעט אובססיבי את פינסקר, את הרצל, ואת שאר בני אותו דור. [...] שינוי הדימוי של היהודים לזה של אומה נכבדת ומכובדת היה אחת המטרות המרכזיות של התנועה הציונית הצעירה'.⁴⁷ לא בכדי כינו הן לאון פינסקר והן הרצל את העם היהודי 'גזע אצילים', והאיצו בקהלם לדרוש את הכבוד המגיע לגזע כזה. בחיבור 'אוטואמנספיאציה' (1882), שהיה החיבור הלאומי המשפיע ביותר עד פרסום **מדינת היהודים** של הרצל, התעקש פינסקר לסווג את העם היהודי כגזע אצילים בכתבו: 'ככּוּשִׁים, כנשים [...] היהודים] טעונים שחרור. רע להם שבעתים, בהיות הם מתיחשים, שלא ככּוּשִׁים, על גזע אצילים'.⁴⁸ באותן שנים ממש תיאר גם הרצל הצעיר ביומנו את היהודים כגזע אציל, ואפיון זה המשיך להעסיק אותו רבות וללוותו בהתבטאויותיו הן כמחזאי והן כמנהיג לאומי (אטיין בליבאר הראה במאמרו הקלאסי 'Class Racism'⁴⁹ כי גם שילוב מרתק זה בין שיח גזעי לשיח מעמדי הוא ממאפייני התקופה).⁵⁰

אך השיח הלאומי על אודות הכבוד האבוד היה לא רק זה של העם היהודי או הגזע היהודי אלא התבסס גם על כבוד אישי ועל מצוקות האינדיווידואל, שציפה למימוש הבטחת חלום הבורגנות האולטימטיבי למוביליות חברתית. דוגמה מפורסמת לכך אפשר למצוא בנאום הראשון והמשפיע של מקס נורדאו בקונגרס הציוני הראשון בבזל שבשווייץ (1897), שהוא התלונן בו על 'הפגיעות היומיות ברגש הכבוד ובהכרת הערך העצמי' ועל 'הדיכוי הגס של השאיפה לסיפוקים נפשיים'.⁵¹ אכן, כמה שנים לפני נאום של נורדאו, בצדה המזרחי של היבשת, תיאר זלמן דוד לבונטין (1856–1940, בנקאי במקצועו, מרוכשי האדמות הראשונות של ראשון לציון ופעיל רב-שנים בתנועה הלאומית) בספרו האוטוביוגרפי **לארץ אבותינו** (ורשה, 1885) את מקורו של הרגש הלאומי הראשון שהניע אותו לפעולה ככזה שנבע מתסכול מעמדי קלאסי. המאורע שתיאר לבונטין כזרז שהכריע את הפיכתו ללאומי היה נסיעת עבודה לחרקוב שהוא נאלץ לקטוע, אף שטרם השלים את עסקיו, בשל צו המורה ליהודים אשר אין בידיהם אישור שהייה לעזוב את העיר. הוא תיאר את הרגשת העלבון שלו, אשר המשיכה ללוותו גם בצאתו מן העיר, ברכבת:

47 שפירא, **חרב היונה**, עמ' 29–30.

48 י. ל. [יהודה לייב] פינסקר, **אוטואמנספיאציה**, ההסתדרות הציונית, ירושלים תשי"ב, עמ' 44.

49 Etienne Balibar, 'Class Racism', in: Idem and Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class*, Verso, New York and London 1991, pp. 204–216.

50 ביין, **תיאודור הרצל: ביוגרפיה**, עמ' 38–39. ראו את הרשומה המקורית: Theodor Herzl, *Briefe und Autobiographische Notizen 1866–1895*, Vol. I, Ullstein-Propyläen, Berlin 1983, p. 609; וראו בהרחבה: Burns, 'Politics as Invention'.

51 מאכס נורדאו, **כתבים ציוניים**, א, הספרייה הציונית, ירושלים תשט"ו–תשכ"ב, עמ' 55.

גם בעגלת הקיטור עוד לא יכולתי לשכוח תמונת משרת בית המלון השיכור, אשר לו הרשיון לגור בעיר חרקוב ולסחור בה כאות נפשו, ושאלות משאלות שונות התחילו להתרוצץ בקרבי ולדרוש פתרון ממני: [...] מה פשעי ומה חטאתי, כי נאלצתי לעזוב את העיר בלילה טרם עוד גמרתי עסקי בה? מדוע זה מאושר בעל הכרש העב הזה היושב פה ממולי בעגלת הקיטור, כי יש לו הרישיון לגור בבית המלון בחרקוב כחפצו, ובמה נופל אנוכי ממנו ואף גם מהמשרת השיכור בבית המלון?⁵²

הכבוד שדרש לעצמו לבונטין מתבסס על הבידול המעמדי מן 'המשרת השיכור', בהיות לבונטין שייך למעמד מקצועי גבוה יותר. האפליה החוקית לרעה אשר מעדיפה את המשרת, המוצג כבזוי ונחות, רק חיזקה בלבונטין את רגשי הטינה בנוגע למצב החוקי אשר גזל ממנו את היכולת ליהנות ממנעמי מעמדו ומן הסטטוס אשר אמור להיות נגזרת של מעמדו המקצועי. אירוע אישי זה מתואר למעשה כמנוע הראשוני לכל פעולותיו כפעיל לאומי, ודומה כי יש בו מפתח מסוים להבנת דמותו בכלל.

גם בטקסט הפיליטוני 'שני דמיונות' – אשר פרסם ב־1896 בעברית יצחק פרנהוף (1866-1916), סופר עברי ועורך, 'יליד בוצ'אץ' – השאלה הלאומית מוצגת כנובעת מעלבון מעמדי אישי.⁵³ הטקסט, שנודע כראשון אשר שימש בו הביטוי העברי 'מדינת ישראל' (כתרגום ל'מדינת היהודים' של הרצל), מתאר בהיתוליות ובגוף ראשון נסיעת רכבת במזרח אירופה, ומתוך כך מציג הגיגים על מצבם הרע של היהודים בגולה מפי המספר.⁵⁴ לפי העלילה, בזמן הנסיעה המספר נרדם וחולם חלום קצר בהקיץ, ובו נגלית לו מדינת יהודים אידאלית שמקיימת את אידאל הפרודוקטיביזציה המשכילית הקלאסית ומבוססת על כלכלה חקלאית ושל בעלי מלאכה, עם אליטה המשלבת אליטה מסורתית (רבנים) ואליטה אינטלקטואלית-חילונית. כמו לבונטין, גם במקרה של פרנהוף, ההתרחשות אשר מקדימה – ולמעשה מניעה – את החלום בהקיץ האוטופי הוא מפגש לא נעים של המספר עם 'אדון פולני', שמשפיל את המספר ודוחפו בגסות: 'האדון הפולני [...] לא יכול לסבול כי הוא ויהודי יסעו בעגלה אחת וידחפני בחזקה מעל הקרן'.⁵⁵ בהמשך הדברים פרנהוף מתאר את העלבון ואת המכאובים – הפיזיים והנפשיים כאחד – וקורא בייאוש: 'הוי! עד מתי נהיה לבזו ולמשיסה לרגלי הגאיונים האלה [...] אף כבהמה לא נחשבנו להם'. על רקע סצנה זו עולה תמונת החלום בהקיץ: 'נדמה לי כי פתאום ניתק הקשר שקשר אותי לעולם הזה, ונתון אני בעולם אחר [...] אשר בו לא ידחפוני עוד גאיוני ממעמדי'.⁵⁶ שוב ושוב פרנהוף חוזר אל אותו 'גאיוני' אשר דחפו מ'מעמדו', אשר משמש כאן ככפל משמעות – הן

52 זלמן דוד לבונטין, **לארץ אבותינו**, דפוס אלעקסאנדער גינז, ורשה תרמ"ה, 1885, עמ' 5-6.

53 הטקסט פורסם במקור בחוברת השנייה של כתב עת בשם **ספרי שעשועים** שערך והוציא לאור פרנהוף והודפס בעיר בוצ'אץ' באותה העת.

54 הכול – כך לדברי פרנהוף – על בסיס התקווה שהביא עמו הרצל בפרסום **מדינת היהודים**. ראו: יצחק פרנהוף, 'שני דמיונות', בתוך: פרץ סנדלר (עורך), **חזיוני מדינה**, ניומן, תל אביב תשי"ד, עמ' 179-186.

55 שם, עמ' 179. ההדגשה במקור.

56 שם, עמ' 180.

מקום עומדו והן כבודו. בחלומו בהקיץ, המזור המידי להשפלתו של פרנהוף הוא הדמיון של 'ממשלת העם', המורכבת מ'חכמים מלומדים בתורת כלכלת המדינה ודעת ספרות הסטאטיסטיק' אשר קמה זה עתה, ואשר 'כבוד והדר יותן' לה. כמו בן יהודה ומחשבותיו בדבר החכם באשי, המזור המידי להרגשת ההשפלה והפגיעה בכבוד האישי הוא דמיון של שררה יהודית, הדורה ומפוארת במראה הנאצל:

[...] עיני תראינה, והנה רבנים, נבחרים לבתי ועד, שרי פנים ושרי חוץ, שרי אוצרות, יודעי הפילוסופיה המדינית, שרי הצבא, נושאי משרות גבוהות בחיל העם, גזברים, משתדלים, שופטים ושוטרים, אמרכלים, עסקנים ומפקחים כולם יתאספו לאספה אל שער העיר [...] כמו חי יתיצבו לפני בטליותיהם, מצנפותיהם, ואבנטיהם הלבנים, בחרדת קודש הנני שומע את משאם ומתנם ע"ד המצב הפנימיני והחיצוני. איך המה מטכסים עצה בעניינים העומדים ברומה של היהדות.⁵⁷

עצם כינונה של הממשלה מעלה את רגשי הכבוד העצמי של פרנהוף, המתבונן בכל אלה בעיני רוחו. כמו בן יהודה, ברור העונג האסתטי שפרנהוף מפיק מלבושם החגיגי של הנכבדים היהודים המדומיינים, המייצג את רום מעמדם כבעלי שלטון. עונג אסתטי דומה ממראה האצילי של שררה יהודית מדומיינת אפשר למצוא גם במקומות רבים בכתבי הרצל.⁵⁸ שני המקרים המתוארים, של לבונטין ושל פרנהוף, משקפים את הרגשת הפגיעה מן המצב שנמנע בו מן היהודי מתאם ראוי בין מעמדו הרשמי לזה הלא רשמי, בין מעמד במובן קלאס ובין סטטוס. לבונטין הושפל משום שלא זכה לסטטוס אשר מעמדו החברתי מקצועי היה אמור להקנות לו. במקרה של פרנהוף, היעדרן של שדרות החברה 'הנורמליות', ובעיקר אלה הגבוהות, המתוארות בחזונו הקצרצר, מביא לכך שהיהודי נותר מחוץ לחברה, ומשכך אפשר לדחוק אותו ממנה. ואכן, ההקפדה על תיאור המעמדות השונים בחברה היהודית הנכספת מדגישה את המתאם הרצוי בין מעמד לסטטוס, שכל יהודי ימצא בה את מקומו לפי ערכו (המעמדי) המתאים. היעדר מתאם כזה, כלומר מצב שהסטטוס אינו משקף את המעמד במובן קלאס, מביא להרגשות תסכול ועלבון. בשניהם, כמו בקרב רבים מבני זמנם, הפעולה הלאומית משמשת מזור למתח מעמדי זה.

הציפייה למתאם בין מעמד במובן קלאס ובין סטטוס היא תמה חוזרת בכתביה בת התקופה בכלל וכן גם בכתביה האוטופית היהודית-לאומית. דוגמה ברורה לכך היא האוטופיה של לוינסקי 'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי' (אודסה, 1892), שאין בה שאיפה למוביליות חברתית משום שזו כבר הושגה מעצם העובדה שכל אחד בחברה 'מצא את מקומו'. כך מצוין בציטוט שנבחר כמוטו למאמר זה: 'האיכר שמח בחלקו, הסוחר לא יקנא בבעל האחוזה, ובעל האחוזה בבעל בית המלאכה, והפועל בהם – כי אין עושר

57 שם, עמ' 182-183.

58 מיכאל היימן, יוסף ונקרט ויורם מיורק (עורכים), ענייני היהודים: ספרי יומן 1895-1904, א, מוסד ביאליק, ירושלים, 1997, עמ' 96; Theodor Herzl, *Zionistisches Tagebuch 1895-1899*, Ullstein-Propyläen, Berlin 1983, Vol. II, p. 91, ועל כך ראו: Burns, 'Politics as Invention'.

נפרץ ואין עניות נפרזה'.⁵⁹ זוהי חברה שהגיעה לאיזון מעמדי, ובה הופג סוף־סוף המתח בין קלאס לסטטוס. גם חזונו המלוכני־כוהני של מקס אוסטרברג־פראקוף, אשר מתרחש בארץ ישראל ואשר פורסם בגרמניה כשנה אחרי כן, מדגיש את הריבוד המעמדי כחלק מהישגיה של החברה (הממלכה) החדשה, ומודגש: 'עכשיו שוב הבדלי המעמדות הם קריטיים'.⁶⁰ בשני טקסטים אלה, כמו במקרה של פרנהוף, נראה שעצם הגיוון המעמדי והשמירה על הייררכיות מסורתיות (בראש חברתו של אוסטרברג־פראקוף עומד מלך וכוהן גדול) יש בהם כדי להעלות את קרנו של הלאום כולו.

אכן, השאיפה הכללית לעלייה מעמדית חברה במובנים רבים, וכפי שנראה גם בסעיף הבא, לשאיפה לגיוון מעמדי כאידאל לאומי, אשר כשלעצמו שיקף בדרך כלל נטייה חברתית־פוליטית שמרנית. אמנם השמרנות האירופית לא הייתה גישה אחידה, ועם זאת, כפי שג'ון שוורצמנטל הראה למשל, אפשר להצביע על כמה ערכים משותפים לגישה השמרנית בכללותה, כפי שהתפתחה מסוף המאה ה־18, אשר עיקרם הוא תפיסת החברה כהייררכית מטבעה, בעלת אריסטוקרטיה טבעית (ופעמים רבות מלך), השולטת על חברה 'אשר כל אחד ואחת יודע בה את מקומו', כפי שכתב לוינסקי.⁶¹ אין ספק שגישה זו באה לידי ביטוי לא רק בטקסטים העוסקים בשאיפה לעלייה מעמדית ולגיוון מעמדי אלא כאמור, אף בכמיהה הטיפוסית לפוליטיקה הנשגבת, כפי שהוצג בסעיף הקודם.

אידאלים בורגניים מתחרים: הציפיות הסותרות מ'האיכר היהודי'

אחד האידאלים המעמדיים הבולטים במחשבה הלאומית היהודית מראשיתה הוא האידאל האיכרי כאידאל לאומי. בהקשר האירופי הכללי, המעמד האיכרי נחשב הכרחי לקיומו של לאום בריא, ו'החזרה אל האדמה' הייתה לסוגיה מרכזית במחשבה הפוליטית המודרנית.⁶² ההיסטוריון, חוקר האיכרות, טום בראס כינה דימוי מרכזי זה האגדה האגררית.⁶³ כפי

59 אלביום־דרור, *המחר של האתמול*, עמ' 73.

60 Osterberg-Verakoff, *Das Reich Judea im Jahre 6000*, p. 39

61 ראו למשל: Jonathan Rynhold, 'In Search of Israeli Conservatism', *Journal of Political Ideologies*, 7, 2 (2002), pp. 199-220, especially p. 200.

62 John Rennie Short, *Imagined Country*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 2005, pp. 34-35; Miroslav Hroch, 'National Romanticism', in: Balázs Trencsényi and Michal Kopeček (eds.), *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945)*, Vol. 2: *National Romanticism*, Central European University Press, Budapest 2007, p. 6

63 Tom Brass, *Peasants, Populism, and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth*, Frank Cass, London 2000, pp. 11-14; Idem, *Class, Culture and the Agrarian Myth*, Brill, Leiden 2014

שהראו חוקרים רבים, כמו מרדכי לוין, ישראל ברטל, מרדכי אליאב, יוסף גולדשטיין, חזי עמיאור, דרך פנסלר ויונתן חן דקל, רעיון זה השפיע מאוד גם על התרבות היהודית.⁶⁴ לעומת זאת, דובר פחות על משמעויותיו ושורשיו הבורגניים והשמרנים של אידאל האיכר בדמיון הלאומי היהודי. חוקר התרבות פיטר ברק, למשל, הסביר את מרכזיות דימוי האיכר במחשבה הלאומית המודרנית כאידאליזציה בורגנית-לאומית מקובלת שטיפחו אינטלקטואלים ממעמד הביניים.⁶⁵ גם בהקשר היהודי, אף על פי שמרבית העיסוק במחקר בדמות האיכר כאידאל לאומי נוגעת לדמות החלוץ המאוחרת (הפוסט-בורגנית והרדיקלית במובהק), אידאל האיכר שהתעצב בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19, היה תוצר של עולם הרעיונות הבורגני והבורגני-שמרני דווקא. עם זאת, אידאליזציה בורגנית זו לא הייתה אחידה ובאה לידי ביטוי בדרכים שונות בחוגים חברתיים שונים. נראה מיד כי שני המחנות העיקריים באותן שנים שהשמיעו את קולם בנוגע לדמותו האידאלית של האיכר היהודי היו שתי קבוצות בורגניות, בעלות תפיסות עולם מעמדיות שונות ואף מתנגשות. המחנה הבורגני-שמרני (אשר דבק בהיררכיות מסורתיות) נטה לדבוק ברעיון האיכר הפשוט – הפלאח – כאידאל לאומי, ואילו אנשי המחנה הבורגני-ליברלי (בעלי היחס הגמיש יותר להיררכיות מסורתיות, המאופיינים בהזדהות עם ערכי דמוקרטיזציה) נטו לאידאל האיכר הבורגני, שיהיה מעין בעל אחוזה חרוץ ומשכיל.

האיכר הפשוט ואידאל העוני הכפרי כדימוי לאומי

ביוני 1887 תיאר אליעזר בן יהודה בעיתונו **הצבי**, שיצא לאור בירושלים, את הדיוקן המעמדי הרצוי של האיכר האידאלי:

המושבות תבנינה מאנשים, אשר הסכינו לחשב כל היום רק להביא לחם ביתם בזעת אפם, וכל מחשבה והזיה אחרת, חרות, חפש, וכדומה, לא ידעו. עד עתה הייתה ערבויה ברעיון הישוב ובמושבות, חרות וישוב, בני חרין ואכרים, שני הפכים בנושא אחד! זאת סבת כל המבוכות בענין המושבות מיום נוסדו ועד היום.⁶⁶

64 מרדכי לוין, **ערכי חברה וכלכלה באידאולוגיה של תקופת ההשכלה**, מוסד ביאליק, ירושלים 1976, מעמ' 187; ישראל ברטל, 'על הראשונות: זמן ומקום בעלייה הראשונה', בתוך: יפה ברלוביץ (עורכת), **לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2010, עמ' 17-18, ובעיקר עמ' 12; גולדשטיין, **אנו היינו ראשונים**, עמ' 46-48; חזי עמיאור, **משק בית האיכר – המשק המעורב במחשבה הציונית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2016, עמ' 14-15; Derek Jonathan Penslar, *Zionism and Technocracy*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1991, pp. 43-45; Jonathan Chen-Dekel, 'JCA-ORT-JAS-JDC: One Big Agrarianizing Family', *Jewish History*, 21 (2007), pp. 263-278.

65 Peter Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, Reaktion Books, London 2001, p. 119.

66 'דברי ימי השבוע', **הצבי**, 14, כ"ה בסיוון תרמ"ז. ההדגשה במקור. הביטוי 'בני חורין' מקורו במילה המקראית 'חור', אשר פירושה 'אציל'. משמעות זו מדגישה את ההבדלים המעמדיים הגדולים, שעליהם עמד בן יהודה בין 'בני חורין' ל'אכרים'.

קל לראות את הרוח הפולמוסית של הדברים. ואכן, הדברים נכתבו בעקבות פרשת התמרדות המתיישבים החקלאיים ב־1887 בראשון לציון נגד יהושע אוסוביצקי, מנהל המושבה מטעם הברון רוטשילד, על רקע מדיניות ניהול המושבה. האירוע זכה לתהודה, ורן אהרנסון כינה אותו 'מאבק על מקום הסמכות במושבה'.⁶⁷ בעקבות פרשה זו צידד בן יהודה במנהל המושבה וטען בתוקף ובבוטות נגד המתיישבים הדעתנים, ובפרט נגד דרישתם להטבת תנאי חייהם, כאילו בתור עובדי אדמה זכות זו אינה עומדת להם כלל. עמדתו של בן יהודה, אשר בבסיסה עומדת למעשה אידאליזציית העוני הכפרי של האיכר, שיקפה נאמנה את השקפתו של פטרונו הברון אדמונד דה רוטשילד, אשר תמך בהוצאה לאור של **הצבי**, ששם פרסם בן יהודה את הדברים.⁶⁸

גישתו של בן יהודה בעניין דמות האיכר האידאלי נפוצה ביותר בחוגים הבורגניים של צרפת, בעיקר הגבוהים (אשר בכל אירופה נטו פעמים רבות במאה ה־19 לראקציוניות ולמלוכניות⁶⁹), שמהם בלי ספק הושפע בן יהודה, בהיותו נהנה מתמיכת הברון רוטשילד ובהיותו פמיליארי ביותר עם תרבות צרפת בעצמו.⁷⁰ בספר *Peasants into Frenchmen* הראה ההיסטוריון יוג'ן ובר כיצד לווה האידאל הבורגני של האיכר בביקורת חריפה על עליית רמת החיים של האיכרים, ובייחוד בביקורת על ההידמות הגוברת של בני הכפר לבני המעמד הבורגני העירוני.⁷¹ הייתה בביקורת זו מן החרדה הראקציונרית, הפחד מן ההמון, שהיה אופייני לחוגים הבורגניים הגבוהים של התקופה, בעקבות ההפיכות והשינויים המבניים הרבים שאפיינו את החברה האירופית במאה ה־19.⁷² אם כן, לא מפתיע כי אידאליזציית העוני הכפרי שבן יהודה אחז בה הייתה משותפת לא רק לאדמונד רוטשילד אלא גם לברון הירש, אשר ביקש לראות בקרב מתיישביו רמת חיים שהייתה אמורה לחקות את המודלים העניים של מזרח אירופה, עד כדי כך שהוא אף – כפי שהסביר חיים

67 רן אהרנסון, **הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל בראשית 1882-1890**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1990, עמ' 64-66; דן גלעדי, 'ראשון לציון בחסות הברון רוטשילד', קתדרה, 9 (1978), עמ' 138-139; הנ"ל, 'הבארון רוטשילד ומשטר החסות של הפקידות', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1982, עמ' 179-206; משה ברסלבסקי, **פועלים וארגונייהם בעליה הראשונה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"א, עמ' 73-85.

68 פרנקל, **נבואה ופוליטיקה**, עמ' 150.

69 ראו למשל: Mulholland, *Bourgeois Liberty and the Politics of Fear*, pp. 2-5; Walter Schmidt, 'The Nation in German History', in: Teich and Porter (eds.), *The National Question in Europe in Historical Context*, p. 164.

70 מרדכי נאור, 'עיתונות "על חשבון הברון" – הברון אדמונד דה רוטשילד ויחסיו עם אליעזר בן־יהודה', **קשר**, 37 (אביב-קיץ 2008), עמ' 56-59. על הקשר של בן יהודה לתרבות צרפת, קשר אשר נגע והשפיע אף על חינוך בנו איתמר בן אב"י, ראו: Zohar Shavit, 'le rôle méconnu de l'alliance Israélite Universelle dans la Renaissance de l'Hébreu: une correspondance inédite d'eliezer Ben-Yehuda', *Presses Universitaires de France*, 53 (2020-2002), pp. 90-108.

71 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford, CA 1976, pp. 21-22.

72 Eric Hobsbawm, *The Age of Capital*, Abacus, London 1995, p. 167.

אבני – 'נתמלא רוגז כאשר נמסר לו שמתיישביו אוכלים לחם לבן, והוא תבע במפגיע [...] שירגילום לאכול לחם שחור בלבד'.⁷³

אך דבריו של בן יהודה שיקפו לא רק את עמדות הברונים הנודעים אלא גם את עמדותיהם של פעילים לאומיים בני מעמד הביניים כמו בן יהודה עצמו, בעלי השקפה חברתית בורגנית-שמרנית. כך למשל כתב בערגה נוסטלגית הסופר, המורה לעברית והמילונאי יהודה גור (1862–1950), בתארו את המושבה מזכרת בתיה (בשמה המקורי – עקרון):

היו ימים שאכר עקרוני רעה כל הלילה את בקרו ובבקר השכם, אך עלה השחר, לקח לו פת לחם יחדו, יצא השדה לקצור ולאסוף את תבואתם; היו ימים שבעקרון לא נראתה 'מגבעת' על ראש אישה וגערה; היו ימים שהכירו הכל את האכר העקרוני בבגדיו הפשוטים בתכלית הפשטות, בנעליו הגסים ובכובעו הישן המעוך.⁷⁴

ביקורת הבורגנות בקרב המתיישבים החקלאיים בפלשתינה ניכרת היטב גם ברישומי מסעו של אברהם שמואל הירשברג (1858–1943), סוחר, תעשיין, היסטוריון חובב ופעיל בחובבי ציון⁷⁵, 'בארץ המזרח', אשר לפני נסיעתו דמיין את מתישבי ארץ ישראל כ'אכרים תמימים וטבעים רחוקים מחיי מותרות ותאוות גסות',⁷⁶ ואילו עם הגיעו לראשון לציון הוא התאכזב לגלות 'רוח אריסטוקראטית שולטת בה ובניה נוהגים סלסול בעצמם כבני אצילים'.⁷⁷

לא בכדי אפיינה אידאליזציה זו של חיי כפר תמימים (ועניים) את אלה אשר לא התכוונו בדרך כלל לחיות לפי אידיאל זה בעצמם, אלא ביקשו לחזות בקיומו מגוחות מעמדם הבינוני והגבוה. למעשה, הייתה ציפייה כמסה לכך שעצם קיומו של מעמד איכרי פשוט ואותנטי יעלה את קרנם של המעמדות האחרים, הגבוהים יותר, באומה. רוטשילד עצמו ניסח את תפיסותיו בדיעבד, בכתב ההצעה ששלח לחברת יק"א לקראת גיבוש הסכם העברת הקרקעות מחסותו אל חסות החברה בנובמבר 1899: 'משאלתי היא [...] לעשותו [את מפעל המושבות בארץ ישראל] למפעל שחייב להיות בבחינת גילוי חיוניותה של היהדות, ואשר על ידי פוריותו ותוצאותיו יזכה בהכרח להערכתו של עולם התרבות'.⁷⁸ רוטשילד כיוון לקבלת היהודים אל חיק האומות המהוגנות ('עולם התרבות'), על בסיס הלגיטימציה המעמדית שקיומו של מעמד החקלאי אמור להקנות לעם היהודי בכלל, ובעיקר לאותם חלקים אשר השתלבו היטב במרכז אירופה ובמערכה – הבורגנות היהודית העירונית, אשר דבקה בה טיפולוגיה של מסחר, כסף ועירוניות לכל סוגיה (שחלקה

73 חיים אבני, ארגנטינה 'הארץ היעודה': מפעל ההתיישבות של הברון דה הירש בארגנטינה, מאגנס, ירושלים תשל"ג, עמ' 275–276.

74 שם, עמ' 28.

75 ישראל ברטל, מבוא, בתוך: אברהם שמואל הירשברג, בארץ המזרח, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשל"ז, עמ' 3–7.

76 שם, עמ' 3.

77 שם, עמ' 190.

78 מובא בתרגום מצרפתית בתוך: אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 332.

במיתוס וחלקה במציאות). בהשפעת תפיסות פיזיקרטיות שעוד היו מקובלות בסוף המאה ה-19, קיומו של מעמד חקלאי יהודי אמור להיטיב עם המבנה החברתי כולו. דימוי האומה הבריאה והמתקנת הקרין אף על מעמדות הביניים והמעמדות הגבוהים היהודים. דברים דומים אנו מוצאים גם בזיכרונותיו של אליהו שייד, איש אמונו של רוטשילד, האחראי הראשי למושבות בארץ בשנים 1883-1900. שייד תיאר את יפי הארץ המטופחת בידי המתישבים העובדים במושבות הברון וכתב כך:

כאן שוב נעתקות מלים מפיך מרוב התפעלות כשאתה נותן אל לבך שכל הגננים הראשיים, תת-הגננים, הפועלים וכו' שחוללו את הנס הזה הם יהודים, שכה למדו לאהוד את עבודת האדמה עד שלעולם לא יוכל אדם לומר שאולי נוצרו להיות בעלי מלאכה או סוחרים. מה נעים יהיה הדבר אם יעלה בדעתם של כמה תיירים אנטישמיים לעבור כאן. על כרחם יודו שעדיין היהודים מסוגלים לעסוק לא רק בבנקאות ובמסחר.⁷⁹

הדגשת עצמאותם של היהודים בכל הנוגע לעבודה (שחטאה לאמת, שכן כמה מן המנהלים והמדריכים בחקלאות היו נוצרים,⁸¹ ומרבית הידיים העובדות היו ערביות⁸²) הייתה חשובה לשייד, והדבר ניכר גם בהרצאה אשר נשא בפריז בשנת 1897 ואשר אליעזר בן יהודה בחר להדפיסה בתרגום עברי זמן קצר אחרי כן. שייד הנגיד שוב ושוב בהרצאתו את מציאות חייהם של הפועלים החקלאיים בארץ ישראל לעומת דברי הלעז של 'צוררינו', האנטישמים: 'חרף כל דברי אויבינו, היהודי לא יסוג אחור מפני כל עבודה, אם רק יוכל להרויח בישר את לחם ביתו גם אם העבודה היא מלאכת הנדונים לעבודת פרך'.⁸³

אידאליזציה העוני מקבלת משמעות פוליטית אפולוגטית. קיומם של עובדי אדמה יהודים בארץ ישראל מוכיח לעולם העוין כי גם היהודי יכול לעבוד 'עבודת פרך' תמורת 'לחם ביתו'. הלגיטימציה הפוליטית אשר לה ייחל שייד התבססה על קיומו של מעמד לאומי נמוך. אידאליזציה עוני זו אפשר לזהות גם באלטנוילנד, שאמנם מרכז האוטופיה בה הוא בעיר, אך בצדה התקיימו חיי הכפר במלוא חנינותם, על איכריהם התמימים, אשר בהתנהגותם ובמאפייניהם עונים בדיוק על הציפייה הבורגנית הכמעט דקורטיבית מהם, כאילו היו תמונה נהדרת המשתקפת בחלונם המרוחק והמוגן של הבורגנים המביטים בהם בחדווה.⁸⁴

79 ראו למשל: Short, *Imagined Country*; Brass, *Peasants, Populism, and Postmodernism*; Idem, *Class, Culture and the Agrarian Myth*.

80 אליהו שייד, *זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ ישראל ובסוריה 1883-1889*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 105.

81 רן אהרנסון, "פקידי הבארון רוטשילד (1882-1890), האנשים שמאחורי מפעל ההתיישבות", *קתדרה*, 74 (דצמבר 1994), עמ' 163.

82 ברסלבסקי, *פועלים וארגונייהם*, עמ' 73-76; יעקב רואי, 'חסי יהודים-ערבים במושבות העלייה הראשונה', בתוך: אליאב (עורך), *ספר העלייה הראשונה*, א, עמ' 260.

83 אליהו שייד, *הפועלים והאכרים היהודים בארץ ישראל*, הצבי, ירושלים 1898, עמ' 11.

84 השוו: Schwartz, *The Zionist Paradox*, p. 68.

האיכר הבורגני כערוץ עלייה מעמדי

פרופיל מעמדי זה של האיכר האידאלי לא היה מקובל על כולם ולא עמד בחלל ריק. נגד המחנה שדבק ברעיון האיכר הפשוט והפיץ אותו התעצב בשיח הלאומי הער של שנות השמונים והתשעים מחנה האיכר הבורגני, אשר שיקף את שאיפותיהם הראליות של רבים מן הפעילים הלאומיים היהודים במזרח אירופה – אלה שהיגרו לפלשתינה או תמכו בהגירה זו ממקום מושבם. להבדיל ממחנה בן יהודה-רוטשילד ואחרים, עבור המתישבים החקלאיים בפלשתינה בשני העשורים האחרונים של המאה ה-19, ברור כי ההתאכרות הייתה ערוץ ותקווה לעלייה מעמדית אישית.⁸⁵

אמנם נראה כי כמו הבחנתו החדה של בן יהודה, אותה 'ערבוביה' מעמדית בין 'בני חרין' ל'אכרים' – 'זאת סבת כל המבוכות בענין המושבות מיום נוסדו'. הפער בין שני האידאליים האכריים הללו של שני המחנות – בין מחנה האיכר הפשוט למחנה האיכר המתברגן – היה אף זה אשר עמד בבסיס רבים מן המתחים שבין אנשי הברון רוטשילד ובין המתישבים.⁸⁶ בן יהודה כינה בבז ארסי את אידאל האיכר הבורגני, אשר זוהה בעיניו עם חובבי ציון, 'פלח בן מלך', והוא תיאר אותו בהרחבה כך:

כל ישראל בני מלכים הם, הבה והיינו להם אנחנו לאכרים בני מלכים, אכרים משכילים, החיים חיי בני חרי הארץ, הלוֹבֵשִׁים לפי חקי המידה האחרנה, הפלחה, כלולה בהדרה, תשב לפני הפיאנו, אצבעותיה הזכות כחלב ודקות כקש, כיאה לפלחה גמורה, תפזונה הנה והנה ותנצחנה בנגינות מאיר ביר והלוי (הלא יהודים הם ולאכרים יהודים לחובב נגינותיהם)⁸⁷ והפלח בעצמו יעסוק בעת הזאת בהלכות ענייני המדינות, יקרא במכה"ע בלשונות ארפה ולדעת מזמות בסמרק ובולנשה.⁸⁸ והתבואה בשדה? [...] הראית בן אדם מה אלה חפצים? דבר קטן פלח בן מלך לא יתר ולא פחות!⁸⁹

85 רן אהרנסון, 'שליבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן', בתוך: אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, א, עמ' 51; רואי, 'יחסי יהודים-ערבים במושבות העלייה הראשונה', עמ' Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*; 261 1882-1914, California University Press, Berkley and Los Angeles, 1996, p. 46 אלרואי, **המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה רוסית 1875-1924**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ח, עמ' 236; הנ"ל, "'ההגירה הנעלמה': יחסה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית להגירה ממזרח אירופה', **ציון**, 74 (2009), עמ' 267-285. ראו גם: Penslar, *Zionism and Technocracy*, p. 22.

86 ברנס, 'אוטופיות מהוגנות', עמ' 135-179.
87 הכוונה למלחינים היהודים ג'אקומו מאיירבר וז'ק הלוי, הידועים ביצירתם האופראית. לדברי חגי גריידי, יצירותיהם של שני מלחינים אלה היו פופולריות בארץ ובוצעו על ידי תזמורות המושבות הראשונות עוד מ-1885. חגי גריידי, 'האורטוריה כמנגינה עברית', **מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 2014, עמ' 623-644.

88 הכוונה לאוטו פון ביסמרק (1815-1898) ולז'ורז' ארנסט בולנז'ה (Boulanger, 1837-1891) שניים מהאישים המשפיעים ביותר על הפוליטיקה בת הזמן. ביסמרק היה הקנצלר הראשון של גרמניה המאוחדת וממניעי הראשיים של איחוד זה. בולנז'ה היה איש צבא ואחד הפוליטיקאים המשפיעים ורביי הכוח ביותר בשנות השמונים של המאה ה-19 בצרפת.

89 בן יהודה, 'עמא פזיזה', **הצבי**, כב, כ"ט באב תרמ"ז. ההדגשות במקור.

הביקורת על אורח החיים הבורגני בקרב האיכרים בארץ ישראל מגיעה כאן לשיא פרודי. למעשה, ייתכן כי פרודיה זו התבססה על ביתם הממשי של ברטה ויוסף פיינברג, שאף סולקו על ידי הברון רוטשילד מראשון לציון בעקבות ההתמרדות במושבה ב-1887.⁹⁰ כך או כך, אין פלא כי בן יהודה בחר דווקא בתיאור הבית כמטרה לחצי לעגו, שהרי הנינוחות הביתית מייצגת יותר מכול את פסגת שאיפותיה של הבורגנות.

אכן, הפער בין האידאל שייצג בן יהודה ובין האידאל המקובל בקרב רבים מחובבי ציון והמתיישבים בארץ ישראל היה אדיר. משה לייב ליליינבלום העיר בזיכרונותיו, שנכתבו בסוף המאה ה-19, כי הוא וחבריו הפעילים דרשו מן המהגרים לארץ ישראל 'שיהיו הקולוניסטים גם אנשים נאורים, גם בעלי הון כראוי לזה, גם שיתרצו לעבוד בעצמם את האדמה'.⁹¹ ליליינבלום הציג כאן למעשה את אידאל הבילדונגסבורגרטום (Bildungsbürgertum), רק על רקע איכרי, ובו רבים מהמאפיינים אשר לעג להם בן יהודה ואשר נדחו בבזו על ידי רוטשילד, גור, הירשברג ואחרים. כמו ליליינבלום, גם אחד העם ביקש להדגיש את הפרופיל המעמדי הרצוי לאיכר, והצהיר בפירוש כי לא 'אנשים פשוטים' דרושים להתיישבות בפלשתינה, שכן 'האדם הפשוט עלול להשלים עם השפלות והעצלות'.⁹² דברים הפוכים ממש לעומת אלה של בן יהודה. אם כן, לא בכדי בתגובה למאמרי בן יהודה התרעם יהושע ברזילי (אייזנשטדט), מבני חוגו ומתומכיו המובהקים של אחד העם, במכתב לעורך ושאל: 'למי הצדקה לשים עברים בני חורין עבדים לעבדים? [...] העבד ישראל אם יליד בית הוא כי יתעמרו בו'.⁹³

ביטוי ממצה לדמותו של אידאל האיכר הבורגני האופייני ללאומיים מן החוגים הבורגניים של מזרח אירופה מובא בדברי לוינסקי, ב'מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת לאלף השישי', שפורסם כחמש שנים לאחר מאמריו הארסיים של בן יהודה, בשנת 1892, וכאילו עונה לו ממש. אחד משיאי האוטופיה הוא בתיאור ביתו של אחד מר נחשון, איכר עצמאי, המזכיר כמעט עד אחרון הפרטים את דמות הפלח בן מלך הגלעג של בן יהודה. אלא שהפעם הוא מופיע במלוא הדרו ובלי האירוניה הארסית:

בבית מר נחשון מצאתי אוצר גדול ורב של ספרים שונים [...] וספרות גדולה של עבודת האדמה וידיעת הצמחים והנטעים בלשונות עברית, סורית, צרפתית, אנגלית ואשכנזית, לבד מש"ס ופוסקים וכתבי הקודש המצויים בבית כל איש יהודי, ושלושה מכתבי עתים, ז'ורנלים מירושלים ומשכם. [...] כלתו מרים מנגנת על הפסנתר באופן נעלה מאוד, ואחרי התה בערב ניגנה לפנינו איזה קאפיטלים מתהלים, מערבית 'ליל ט"ו באב' משירי הלוי, קדימה (מארש) 'עלו ורשו' משירי הכהן ושברים מזמרת 'דבורה

90 השוו לתיאור בית משפחת פיינברג בזיכרונותיו של יחיאל מיכל פוחצ'בסקי, מהתם להבא: סיפור חיים של עובד אחד, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013, עמ' 102-103.

91 משה לייב ליליינבלום, דרך לעבור גולים, אחיאסף, ורשה תרנ"ט, עמ' 14.

92 אחד העם, כל כתבי, דביר, תל אביב תשכ"ה, עמ' רטז.

93 יהושע אייזנשטדט [כך], 'מכתבים לעורך', הצבי, יט, י"ח באב תרמ"ז, עמ' עד. בלועזית כתוב בטעות גיליון 18.

וברק'. ומרים אישה יפה עד להלל. כל היום הייתה טרודה בעבודתה בבית וכן בחינוך הילדים; ולעת הערב החליפה את שמלותיה ותרחץ את ידיה ופניה ותבלה את הערב במסיבת רעים, ותנגן על הפסנתר ועל השמינית, ובתה ילדה בת עשר שנים עוזרת על ידה.⁹⁴

כאן אנו רואים את כל המרכיבים של החיים הדומסטיים האידאליים לפי התרבות הבורגנית של המאה ה-19, בשילוב אידאליזציה (בורגנית) של חיי הכפר. ספרייה נאה המעידה על השכלתו הרחבה והמעודכנת של אב המשפחה (כתבי עתים, ז'ורנלים משכם ומירושלים...), זיקה ברורה לתרבות הדתית העברית היהודית (זיקה דתית היא אחד המאפיינים החזקים של המהוגנות הבורגנית הקלאסית),⁹⁵ האישה המשמשת מארחת למופת, אשר דואגת לא רק לרווחת בני ביתה אלא אף לרמתו האסתטית הכללית של הבית. הפסנתר משמש כאן סימן היכר סינקדוכי מובהק לאידאל הנשיות של הבורגנות הגבוהה בתקופה זו (ובכלל, כפי שציין הנרי וסרמן, 'ההתמצאות המוזיקלית הייתה מתנאי ההשתייכות לבורגנות').⁹⁶ אף על פי שהשפעת הדגם הבורגני הייתה חלשה בקרב יהודי מזרח אירופה הרבה יותר משהייתה במערב,⁹⁷ המשיכה אל 'המהוגן', הבורגני, אפיינה את החוגים הלאומיים הן במזרח והן במערב,⁹⁸ אשר מוקדי פעילותם היו תמיד הערים הגדולות ואשר התבססו על אנשים העוסקים במקצועות החופשיים (אנשי מסחר, עיתונאים, מורים, רופאים) וסטודנטים. אכן, על אף הפער הגדול בין האידאלים אשר תוארו כאן, שניהם פירות התרבות הבורגנית. למעשה, במידה רבה, שתי הגישות אף מונעות מאליטיזם – אידאל האיכר הפשוט מבקש להדגיש את ההייררכיות הקיימות, ואילו אידאל האיכר הבורגני מבקש לתגמל את אותם מעטים 'לא פשוטים' מבני המעמד הבינוני בחיים טובים יותר. בזיכרון הקיבוצי הציוני, פעמים רבות חובבי ציון ופעילי ההסתדרות הציונית מועמדים מול תפיסותיהם של הברון רוטשילד ומצדדיו, כתפיסות לאומיות לעומת תפיסות שאינן לאומיות, ואולם מנקודת מבט מעמדית, ובפרט מתוך הבנת הרקע הבורגני של הדברים, נראה כי נכון יותר לבחון הנגדה זו כמחלוקת מעמדית פנימית שמצויה בתוך השיח הלאומי-מעמדי, ואף הלאומי-בורגני, עצמו.

94 אלבום דרור, המחר של האתמול, עמ' 68.

95 בעניין הקשר ההדוק בין דת ובין החברה הבורגנית והלאומית ראו: Breuilly, 'On the Principle of Nationality', p. 83.

96 וסרמן, 'יהודים, בורגנות וחברה בורגנית', עמ' 62.

97 פאולה היימן, 'החברה היהודית באירופה', בתוך: מנחם ברינקר, ירמיהו יובל וישראל ברטל (עורכים), זמן יהודי חדש תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי, א, כתר, תל אביב 2007, עמ' 269.

98 בעניין הנטייה התרבותית הבורגנית של התנועה הציונית המערבית ראו: Berkowitz, *Zionist Culture and West European Jewry*, pp. 8-39.

סיכום ומבט קדימה: משפה מעמדית לשפה ויטליסטית?

כפי שראינו, בדרכים שונות ומזוויות שונות, הייתה הסוגיה המעמדית מהותית ביותר בשיח הלאומי המתהווה של שלהי המאה ה-19. שלושת ערוצי המחשבה אשר הוצגו – הכמיהה לנשגבות פוליטית; הכמיהה לעלייה מעמדית, לגיוון מעמדי ולמתאם מעמדי (בין מעמד כקלאס למעמד כסטטוס); ואידאל האיכר הכפול של החזונות הבורגניים – מדגימים בזעיר אנפין תופעה נרחבת הרבה יותר. בשלביו המוקדמים של הרעיון הלאומי היהודי היו הדמיון והשיח המעמדי קשורים בדמיון ובשיח הלאומי ושזורים עד כדי כך שלעתים היה קשה להפריד בין השניים. חלק בסיסי מדמיון ההתכונות הלאומית עבור רבים במזרח אירופה ובמערבה היה דמיון של הנהגה פוליטית יהודית בעלת מאפיינים אציליים, כנהוג במדינות אירופה. חלק חשוב אחר בהנעת הדמיון הלאומי נשזר בשאיפה האישית לעלייה מעמדית, ואילו חלק אחר ביקש לראות בתקומתם של שדרות חברתיות מסורתיות, ובראש וראשונה תקומת מעמד איכרים יהודי, כלי חשוב בהשגת לגיטימציה פוליטית בין-לאומית ליהודים.

גם לדברי אלי כדורי בספרו הקלאסי *Nationalism*, מקומו של האינדיבידואל וסוגיית 'מימוש העצמי' שלו משמשים רכיבים מכריעים באידאולוגיה הלאומית הקלאסית שצמחה באירופה במאות ה-18 וה-19. אלא שלדברי כדורי, מימוש עצמי זה איננו עוד מימוש מעמדי אזרחי בורגני אלא כזה המוציא את האדם מגבולות הפוליטיקה הליברלית אל עבר חזון של חופש מוחלט מהיררכיות של עולם ישן:

הדרישה המוחלטת של הלאומיות מן האינדיבידואל, מקורה בדאגה לחופש האינדיבידואל. לפי דוקטרינת הלאומיות, חופש אמיתי, הוא מצב מסוים של הרצון, אשר כאשר משיגים אותו, מביא למימוש עצמי ולאשרו של האינדיבידואל. הפוליטיקה היא דרך למימוש חזון על-אנושי זה, להקל על צמאון מטאפיזי זה. פוליטיקה כזאת [פוליטיקה לאומית] אינה עוסקת במציאות. המטרה היחידה שלה היא עולם פנימי, והיעד הסופי הוא חיסולה של כל פוליטיקה.⁹⁹

ראינו כי להבדיל מתיאור זה, המוביל לחזון 'על-אנושי', 'מטאפיזי', מרבית הפעילים הלאומיים בשני העשורים הראשונים להתהוות הלאומיות היהודית לא ביקשו למצוא עולם פנימי רומנטי או לסטות מן הפוליטיקה הליברלית, הממסדית, הקיימת באירופה. להפך, הם ביקשו למצוא דרך להתנהל בתוך הפוליטיקה האנושית הקיימת, לפי הדגם המערבי, ובתוך הבידול החברתי המקובל. לא היה בכוונתם לקרוא עליה תיגר ממש אלא לנסות למצוא את הדרך להשתלב בתוכה, שהרי בסוף המאה ה-19 הדרך המרכזית להתנהל בתוך הפוליטיקה

⁹⁹ Elie Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson University Library, London 1961, p. 85. על גישה זו ראו גם: אנתוני ד' סמית, *האומה בהיסטוריה*, במת ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן, ירושלים 2003, עמ' 24; Philip Spencer and Howard Wollman, *Nationalism: A Critical Introduction*, Sage Publications, London 2002, pp. 6-8.

המקובלת הייתה המסגרת הלאומית.¹⁰⁰ בשאיפות אלו – להנהגה מכובדת, למוביליות מעמדית וללגיטימציה מעמדית לאומית – רבים מהפעילים הלאומיים המוקדמים מייצגים את אותו מרכיב אוטופי שזיהה חוקר הבורגנות הגרמני יורגן קוקה בתרבות הבורגנית הכללית.¹⁰¹

אין בדברים אלה כדי לבטל את אפיון רוח הלאומיות המודרנית שתיאר אלי כדורי בשנות השישים של המאה הקודמת, אלא שבהקשר היהודי לפחות, רוח זו מתאימה בעיקר לשלב מתקדם יותר של הלאומיות, ולא לשלבי התהוותה המוקדמים. אכן, בהקשר היהודי, דומה כי סביב המעבר מן המאה ה-19 למאה ה-20, חל מפנה תפיסתי (אפיסטמולוגי) בתולדות הלאומיות היהודית. נראה כי בעיקר לאחר מותו של הרצל ודעיכתה המהירה יחסית של התקווה להנהגה בורגנית יציבה, אשר סימלה דמותו של הרצל בעיני רבים, השיח המעמדי החל לפנות את מקומו לשיח לאומי שונה באופיו. שיח זה כבר אופיין בשפה ויטליסטית, שמרנית פחות ומהפכנית הרבה יותר, אשר ראתה בלאומיות כשלעצמה מימוש האדם הפוליטי המודרני, הן במובן האידאולוגי והן במובן הפיזיולוגי. הכמיהות המעמדיות מהסוגים שמצאנו בדברי לבונטין, פרנהוף, בן יהודה, הרצל ורבים אחרים הוקעו כבורגניות; מושג זה החל לקבל גוון שלילי ביותר, בהשפעת התנועות הסוציאליסטיות שהלכו והתחזקו בעולם ובתוך התנועה הציונית. בהשפעת עליית הרעיונות הלאומיים הוויטליסטיים והמהפכניים באירופה,¹⁰² ראו הפעילים הצעירים שזוהו עם תקופת העלייה השנייה והשלישית את פעילותם הלאומית ככזו המבוססת על החידוש החברתי, על הרדיקליות הפוליטית והכלכלית, ולא על ההמשכיות השמרנית אשר בולטת בטקסטים שהובאו בסעיפים למעלה.

'[האם] נגיע אל מטרתנו [הלאומית] [...] אך ע"י צרופי מניות וארבעים פרוטות, ע"י קבלה מעשית ופוליטיקה וחסדי מלכים וחצרותיהם?!' שאל יוסף ויתקין בקול הקורא המפורסם 'אל צעירי ישראל אשר לבם לעמם ולציון' (1906). תשובתו הייתה ברורה – הוא דרש להפנות עורף לפוליטיקה 'הישנה':

התצליח הפוליטיקה בלתי הנתמכת במאות אלפים כידונים בעת הצורך? [...] עלינו להילחם כנואשים, כדובים שכולים! כל מכאובינו, כל מחאותינו ואנחותנו הנוראות שנעצרו בגרונו מאין יכולת להתפרץ החוצה מפחד אויב, צריכות להשתפך עתה בעבודה לאומית ענקית אי־טבעית להצלחתנו ותחיתנו!¹⁰³

100 ראו למשל: John Breuilly, וכן: Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, p. 11. 'Approaches to Nationalism', in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, Verso, London 1996, pp. 146-174.

101 Kocka, 'The European Pattern and the German Case', p. 11.

102 ראו למשל: דוד אוחנה, **מסדר הניהיליסטים**, מוסד ביאליק, ירושלים 1993, עמ' 41-54.

103 יוסף ויתקין, 'קול קורא', בתוך: יהושע קניאל (עורך), **העלייה השנייה**, כרך מקורות, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 9.

הירידה בדומיננטיות המחשבה הבורגנית-שמרנית בשיח הלאומי והפנייה אל שיח נאו-רומנטי של מימוש עצמי דרך כוחו של האינדיווידואל, קשורה גם בהתחזקות מקומו של 'הפועל' בתנועה הלאומית, בעיקר מראשית המאה ה-20.¹⁰⁴ עליית אידאל הפועל כאדם הלאומי החדש חברה גם להתחדדות והתחזקות הרטוריקה המהפכנית והאישית. אניטה שפירא הסבירה זאת בהקשר של הביוגרפיה של ברל כצנלסון באותה תקופה: 'זוהי שאיפה להתגלות אישית, ספונטאנית, בלתי ממוסדת, יתירה מזו – אנטי-מוסדית, הנובעת מצרכי של היחיד ובונה על רצונו של היחיד לתקן את עצמו ולהשיג את ההארמוניה בינו לבין עולמו'.¹⁰⁵

בדברים אלה דומה כי שפירא תיארה את הרגש הלאומי האירופי במלוא בשלותו, אשר הוא זה שבא לידי ביטוי גם בדבריו של כדורי. ואכן, גם בכתביהם של אנשים כמו ברנר,¹⁰⁶ אהרן דוד גורדון,¹⁰⁷ ומאוחר יותר זאב ז'בוטינסקי¹⁰⁸ אנו רואים כיצד הלאומיות היהודית, כפי שהבשילה עם המעבר למאה ה-20, מתוארת במונחים של גאולה פיזית ורוחנית, אישית וקולקטיבית. כפי שכתב מרטין בובר על מי שכונה בעיקר מימי העלייה השלישית 'חלוצים': 'האנשים הללו כרכו את טובתם האישית בטובת העם והארץ ע"י עבודה. כריכה זו היא היא השינוי שחוללו. מכוחה גדלו לכדי טיפוס חדש – של הגשמה אישית, של חלוציות'.¹⁰⁹ הגשמה אישית-רוחנית, ולא אישית-מעמדית. החיפוש כאן הוא אחר החדש המוחלט, החורג מן המוכר, הרחק מן החלומות המעמדיים המהוגנים על לגיטימציה פוליטית לאומית של הפעילים הראשונים.

הסגנון הפרגמטי – השואף לבעל-ביתיות – פינה את מקומו, הן בשמאל הפוליטי והן בימין הפוליטי, לרוח אחרת, אשר מיקודה הוא במימוש עצמי דרך הלאומיות, ולא באמצעות מוביליות חברתית, של יחידים או של עם, שתתאפשר באמצעות הלאומיות. זהו שינוי טקטוני, אשר במהרה שינה את תדמיתה הפוליטית של התנועה הלאומית היהודית הצייונית. כפי שהראה ישראל ברטל, לא בכדי אחד הטיפוסים האידאליים הדומיננטיים של תקופה חדשה זו היה דווקא דמות הקוזק והבדווי – אולי הדמות הרחוקה ביותר מן הצייויליזציה הבורגנית המערבית המהוגנת.¹¹⁰

אכן, הלאומיות הצייונית העולה מתחילת המאה ה-20 מתגלה כתופעה שונה מאוד מן הלאומיות הפרוטו-צייונית והצייונית שאפיינה את שני העשורים האחרונים של המאה

104 ראו למשל: מגן, פולמוס שנשכח, עמ' 43-45.

105 אניטה שפירא, ברל, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 85. הציטוט של כצנלסון מתוך: 'מכפנים', בתוך: הנ"ל, כתבי ב' כצנלסון, הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ה, עמ' 16.

106 ראו למשל: מנחם ברנקר, עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 103-105.

107 ראו למשל: אהרן דוד גורדון, 'מעט התבוננות', בתוך: אברהם הרצברג (עורך), הרעיון הצייוני: קובץ מדברי ראשונים ואחרונים, כתר, ירושלים 1970, עמ' 292.

108 למשל בהמנון בית"ר הידוע, שנכתב ב-1932 בפריז.

109 מובא בתוך: גדעון שמעוני, האידאולוגיה הצייונית, מאגנס, ירושלים 1995, עמ' 216.

110 ישראל ברטל, 'קוזק ובדווי', בתוך: הנ"ל (עורך), העלייה השנייה, כרך מחקרים, עמ' 482-493.

ה־19. במקום הבטחת שיפור תנאי החיים של היהודים (במילותיו של הרצל ב־1896, 'ההגירה [הלאומית] היא גם תנועת עלייה מעמדית'¹¹¹), הלאומיות החדשה משליכה את יהבה בעיקר על השתלמותו האישית של היחיד ועל בניית סוג חדש של אינדיווידואל, כסוכן הלאום וכמייצגו המובהק. 'אנחנו, הבריונים!' – הצהיר המשורר יעקב כהן בשירו 'הבריונים' מ־1903, ברוח הוויטליסטית החדשה, 'לגאול באנו ארצנו העשוקה – / תובעים אנו זכותנו ביד חזקה! / בדם ואש נפלה יהודה / בדם ואש יהודה תקום'.¹¹² ברורה ההתרחקות מן המחשבה התועלתנית הליברלית שאפיינה את מרבית הפעילים הלאומיים בעשורים הראשונים של התגבשות הלאומיות, ולעומת זאת – התחזקותה של השאיפה המיתולוגית, האנטי־בורגנית ביסודה (ולא בכדי המשיכה לדמות 'הבריונים' כאן). במובן זה, אף על פי שזוהי תחילתה של הפוליטיקה הלאומית־המעמדית הרשמית בארץ ישראל (עם בניית תנועות הפועלים בארץ וביסוס פוליטיקה מפלגתית), אפשר לראות בתקופה זו גם התרחקות מן השאיפות המעמדיות שעיצבו את ראשיתה. אין ספק שהשפה המעמדית נותרה חלק חשוב מהפוליטיקה הלאומית בארץ ישראל, אך הלאומיות ככוח רעיוני מוביל, מיתולוגי וא־רציונאלי ביסודו, היא זו שקיבלה עתה את הבכורה כאידאולוגיה עצמאית.

111 הרצל, מדינת היהודים, עמ' 12.

112 ראו בעניין זה למשל: שפירא, חרב היונה, עמ' 37-58.

השכלה גבוהה

חבלי הלידה של אוניברסיטת חיפה

נדב היידקר

תקציר

אוניברסיטת חיפה נוסדה בשנת 1972, והיא האוניברסיטה הראשונה בישראל שהוקמה בעיר שבה כבר פעל מוסד אקדמי ותיק – הטכניון. במאמר זה נידונות שאלות עקרוניות וסוגיות מעשיות שליוו את דרכה של אוניברסיטת חיפה ממכון אוניברסיטאי, הנסמך על האוניברסיטה העברית בירושלים, למוסד עצמאי, ומנותחים המאבקים הפוליטיים מול מוסד האם מחד גיסא ומול הטכניון מאידך גיסא. תקופת המחקר משתרעת על פני עשור: החל בקיץ 1962 עם תחילת המגעים בין עיריית חיפה לאוניברסיטה העברית בירושלים ועד לקיץ 1972 עם הפיכת המכון לאוניברסיטה עצמאית. במאמר מבוררים המניעים להחלטת עיריית חיפה להקים בעיר מוסד אקדמי נפרד, נבחנות תגובות הטכניון והאוניברסיטה העברית וניתן מענה לשאלות כיצד ומדוע הפך המכון לאוניברסיטה עצמאית במקום להתמזג עם הטכניון. שאלות אלה נידונות תוך כדי בחינת האינטרסים השונים של שלושת המוסדות המעורבים – האוניברסיטה העברית, עיריית חיפה והטכניון – ויחסי הכוחות ביניהם, ועל רקע התהליכים הפוליטיים בזירה המקומית ובזירה הארצית. במאמר נסקרים היחסים בין המוסדות, שיתופי הפעולה ביניהם והקושי למוזגם. הטכניון היה מוסד 'לאומי ממלכתי', מקורב למוסדות המדינה ונשען על מוניטין של מוסד כלל-ארצי, ואילו המכון האוניברסיטאי התפתח כמוסד 'עירוני מקומי', שהוקם על ידי העירייה כדי לשרת את תושבי חיפה והצפון ולקדם את מעמד העיר במדינה. לנוכח התגבשות שני דגמים שונים אלה של מוסדות אקדמיים, לאומי-ממלכתי ועירוני-מקומי, מתחדדת הדילמה הרחבה בנושא פיתוח ההשכלה הגבוהה בישראל: מרכז לעומת ביזור וחלוקת התקציב בין מוסדות מעטים קיימים אל מול הקמה של מוסדות חדשים עם מאפיינים ייחודיים.

מילות מפתח: אוניברסיטת חיפה, האוניברסיטה העברית, השכלה גבוהה, הטכניון, עיריית חיפה, פוליטיקה מקומית

מבוא

במאי 1963 נחתם הסכם בין עיריית חיפה להנהלת האוניברסיטה העברית בירושלים, ומכוחו הוקם מוסד אקדמי חדש: 'האוניברסיטה העברית בירושלים – המכון האוניברסיטאי של חיפה' (להלן: המכון). לפי ההסכם, המכון נועד לפעול בחיפה בחסותה המנהלית והכספית

של עיריית חיפה ובחסותה האקדמית של האוניברסיטה העברית. הפיכתו של המכון לאוניברסיטה בקיץ 1972 לא הייתה חידוש בנוף האקדמי בישראל, הואיל וקדמו לה לא רק האוניברסיטה העברית בירושלים אלא גם אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת בר-אילן ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עם זאת, הקמת אוניברסיטת חיפה הייתה תקדימית במובן אחד לפחות: זו הייתה האוניברסיטה הראשונה והיחידה עד כה בישראל שקמה בשכנות למוסד להשכלה גבוהה שכבר פעל – הטכניון, או בשמו המלא משנת 1953: טכניון – מכון טכנולוגי לישראל. לא זו בלבד ששני המוסדות השתייכו לאותה רשות עירונית, אלא שהקמפוס שתוכנן עבור המכון היה מרוחק בקילומטר אחד בלבד מקמפוס הטכניון. במוקד המאמר משולש היחסים שבין עיריית חיפה, האוניברסיטה העברית והטכניון.

מאז הקמתו בשנת 1925 הוכשרו בטכניון מהנדסים ואדריכלים, ובעשורים הראשונים לקיומו זו הייתה בעיקר הכשרה מקצועית ופחות הכשרה אקדמית. לעומתו, בשנותיו הראשונות של המכון התמקדו בו בהוראת מקצועות מדעי הרוח והחברה, כדי להכשיר מורים. כך בטכניון ובמכון לא רק שעסקו בתחומי מחקר שונים, אלא גם ייצגו שני דגמים שונים של מוסדות אקדמיים: הטכניון נשען על תמיכת המוסדות הלאומיים (הסוכנות היהודית והוועד הלאומי), שאף התערבו במינויים ובתכני הלימוד, ותמיכתם זו נמשכה, גם אם במידה פחותה, לאחר הקמת המדינה, כאשר המוסדות הלאומיים הוחלפו בממשלת ישראל. במובן זה, אפשר להגדיר את הטכניון כ'מוסד לאומי ממלכתי' שהיה מזוהה עם המדינה, ומנגד הוקם המכון, נוהל ומומן על ידי עיריית חיפה, יועד עבור אוכלוסיית העיר וסביבתה, ולכן אפשר לסווגו כ'מוסד עירוני מקומי'.

מאמר זה מוסיף לתחום חקר תולדות מוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, והוא חלק ממחקרים אחרים שהתפרסמו בנושא.¹ עם זאת, נמצא שהמחקר על הקשר בין שני המוסדות – הטכניון והמכון – דל יחסית. תולדות הטכניון סופרו כבר לפני ארבעה עשורים בספרו של קרל אלפרט שהזכיר בו בקצרה את נושא יחסיו של הטכניון עם המכון.² המחקר המקיף ביותר שנערך עד כה על אוניברסיטת חיפה נכתב על ידי יובל דרור שעסק בהרחבה בהקמת בית הספר לחינוך באוניברסיטת חיפה, אך לא ייחד מקום רב לפוליטיקה שמאחורי הקמת המכון.³

1 לדוגמה, אורי כהן, **אוניברסיטת-אם: האוניברסיטה העברית בירושלים, 1948-1967**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019; הנ"ל, **אקדמיה בתל-אביב: צמיחתה של אוניברסיטה**, מאגנס, ירושלים 2014; חגית לבסקי (עורכת), **תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה**, מאגנס, ירושלים 2005; מנחם קליין, **בר-אילן – אקדמיה, דת ופוליטיקה**, מאגנס, ירושלים 1997; יהודה גרדוס ויצחק נבו (עורכים), **מדע ורוח בנגב: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ותולדותיה בראי המחקר**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק, באר שבע וירושלים 2014; עמי וולנסקי, **אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל, 1952-2004**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2005.

2 Carl Alpert, *Technion: The Story of Israel's Institute of Technology*, American Technion Society, New York 1982

3 יובל דרור, **בית הספר האוניברסיטאי בין האקדמיה ל'שדה' – התהוותו של בית הספר לחינוך באוניברסיטת חיפה תשכ"ד-תשמ"ג**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1997.

שרון ליבנה כתבה על הקמת המכון כחלק ממדיניותיה של האוניברסיטה העברית לנוכח הקמת מוסדות חדשים להשכלה גבוהה בישראל, אך רק עד שנת 1967.⁴ במאמר זה מבוררות הנסיבות שהוליכו להקמתם של שני מוסדות אקדמיים נפרדים בחיפה: מדוע החליטה העירייה להקים את המכון האוניברסיטאי בנפרד מהטכניון? האם התקיים שיתוף פעולה אקדמי בין המכון לטכניון ומה היה טיבו? מה היה מקומה של האוניברסיטה העברית במערכת היחסים בין שני המוסדות החיפאיים ומדוע לא התמזג המכון עם הטכניון, אף על פי ששני הצדדים הביעו רצון במיזוג? המענים לשאלות אלה מבוססים בעיקר על מקורות ארכיוניים – ארכיון העיר חיפה, ארכיון האוניברסיטה העברית, ארכיון הטכניון וארכיון המדינה – וכן על עיתונות התקופה.

העירייה, הטכניון ושאלת עתיד ההשכלה הגבוהה בחיפה

ב־14 בינואר 1951 נבחר אבא חושי, מועמד מפא"י, ברוב קולות לתפקיד ראש עיריית חיפה. הבחירה בחושי, לשעבר מזכיר מועצת פועלי חיפה, סימנה את תחילת עידן ההגמוניה של מחנה הפועלים בעיר.⁵ כעבור שישה שבועות, ב־27 בפברואר, התקיים לא הרחק מבניין העירייה אירוע חשוב נוסף: כניסתו של רא"ל יעקב דורי, הרמטכ"ל הראשון של צה"ל, לתפקידו החדש כנשיא הטכניון. דורי, שכיהן לאחר שחרורו מצה"ל כראש אגף המדע ופיתוח טכני במשרד ראש הממשלה, היה מקורב לראש הממשלה דוד בן-גוריון, והוא קידם את מינויו של דורי לנשיא הטכניון.⁶

תקופת כהונתו של דורי נחשבת לתחילת תור הזהב של הטכניון: הטכניון השתחרר מאחזות המוסדות הלאומיים, גייס תורמים מחוץ לארץ, פתח פקולטות חדשות, הגדיל את מספר הסטודנטים במידה רבה ושינה את שמו מ'הטכניון העברי בחיפה' ל'טכניון – מכון טכנולוגי לישראל', שינוי שמסמל את הגדרתו של הטכניון כמוסד לאומי. זאת ועוד, במהלך כהונתו של דורי נבנתה קריית הטכניון – הקמפוס החדש במעלה הכרמל באזור שכונת נווה שאנן.⁷ בקיץ 1962 החליט סנאט הטכניון שלמן שנת הלימודים תשכ"ג יידרשו הסטודנטים ללמוד גם קורס בחירה אחד במדעי הרוח והחברה, ומרצים שיוזמנו מחוץ לסגל הטכניון ילמדו אותם. המשנה לנשיא הטכניון לעניינים אקדמיים, פרופ' חיים חנני, אמר שהדגם להחלטה זו הוא מוסדות טכנולוגיים בעולם, דוגמת המכון הטכנולוגי במסצ'וסטס (MIT) או המכון הטכנולוגי של קליפורניה (Caltech), שהכניסו בהם לתכניות הלימודים מקצועות

4 שרון ליבנה, "האוניברסיטה של האומה": האוניברסיטה העברית ויחסיה עם מוסדות מתחרים בארץ, בתוך: יפעת וייס ועוזי רבהון (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: מדינת הלאום וההשכלה הגבוהה, מאגנס, ירושלים 2024, עמ' 613–641.

5 צדוק אשל, אבא חושי – איש חיפה, משרד הביטחון, תל אביב 2002, עמ' 124–125.

6 מרדכי נאור, הרמטכ"ל הראשון – יעקב דורי, מודן, בן שמן 2011, עמ' 347–362.

7 Alpert, *Technion*, pp. 256–335

הומניסטיים.⁸ במילים אחרות, נראה שבשלב זה חשו בטכניון בשלים להפוך מבית ספר טכני בלבד למוסד המקנה לתלמידיו השכלה גבוהה ומקיפה.

בין חושי לדורי שררה יריבות ארוכת שנים שהחלה כבר בשנות השלושים, כשדורי היה מפקד אזור חיפה מטעם ארגון ההגנה. חושי דרש לגייס להגנה את פלוגות הפועל, הארגון הצבאי למחצה של מועצת פועלי חיפה, כיחידה נפרדת שיש לה זיקה להסתדרות. דורי הסכים לגייס את פלוגות הפועל רק כלוחמים מן המניין, הסרים למרותה הבלעדית של מפקדת ההגנה.⁹ פרשה זו יכולה להצביע על ההבדלים בהשקפת עולמם של שני האישים: חושי היה מנהיג פועלים מקומי, ואילו דורי ראה עצמו מחויב בראש ובראשונה להנהגה הלאומית. היריבות בין השניים, שנמשכה גם במהלך מלחמת העצמאות, הייתה עתידה לשחק תפקיד מכריע ביחסי המכון והטכניון.

בחזונו ראה חושי את חיפה כמרכז תרבותי של מעמד הפועלים, ואחת מפעולותיו הראשונות הייתה הקמת מחלקת תרבות בעירייה בראשות שמואל רוזנהק. אחד ממפעליה של מחלקת התרבות היה פתיחת שלוחה חיפאית של בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל אביב.¹⁰ בשנת 1953 הקימה העירייה מבנה חדש למוסד – בית ארדשטיין.¹¹ במאוס 1954 נפתח בבית ארדשטיין גם בית ספר ללימודי מדעי הרוח, בהשתתפות המרכז להשכלת העם של האוניברסיטה העברית.¹² בשנת 1958 כבר פעלו בבית ארדשטיין שש 'פקולטות': משפטים, כלכלה, מדעי המדינה, מדעי הרוח, מדעי החברה וראיית חשבון.¹³ במאי 1959 התמזג בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל אביב לתוך האוניברסיטה העברית,¹⁴ וכל הפקולטות בבית ארדשטיין קיבלו חסות אקדמית מהאוניברסיטה העברית.¹⁵

השלוחה החיפאית האקדמית של האוניברסיטה העברית התמודדה עם שתי בעיות עיקריות: האחת כלכלית – עם פתיחת שנת הלימודים תשכ"א כבר למדו בבית ארדשטיין 605 סטודנטים ולימדו בו כ-60 מרצים. העירייה נדרשה לממן מלגות והלוואות לסטודנטים רבים, ורוזנהק ביקש סיוע כספי ממוסד החינוך, בטענה שהמוסד עוסק בהכשרת מורים, אך נענה בשלילה.¹⁶ האחרת אקדמית – בחיפה יכלו ללמד רק את שתי השנים הראשונות, ואת יתר השנים ואת בחינות הסיום נאלצו הסטודנטים להשלים בתל אביב. במאי 1958 ביקש חושי משר החינוך זמן ארן לאפשר לסטודנטים בחיפה להשלים את לימודיהם ואת בחינות ההסמכה בעיר, אך אנשי משרד החינוך השיבו שאין באפשרותם להתערב,

8 'שיעורים במדעי הרוח והחברה בתכנית הלימודים בטכניון', למרחב, 7.9.1962.

9 אשל, אבא חושי, עמ' 94-95; נאור, הרמטכ"ל הראשון, עמ' 94-96.

10 אריה נשר, 'עיריית חיפה בשנתה הראשונה', הארץ, 28.3.1952.

11 'יורחב מפעל החינוך בחיפה', דבר, 18.3.1953.

12 'אוניברסיטת-ערב בחיפה', על המשמר, 14.3.1954.

13 'השכלה גבוהה בעיר הכרמל', שם, 10.4.1958.

14 כהן, אקדמיה בתל-אביב, עמ' 192-197.

15 'החלו הלימודים בבית-ס הגבוה בחיפה', על המשמר, 18.11.1959.

16 שמואל רוזנהק אל משרד החינוך והתרבות, 27.12.1960, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-1876/3; שמואל רוזנהק אל יעקב שריד, 3.1.1961, שם; יוסף שוחט אל שמואל רוזנהק, 17.1.1961, שם.

כי בינתיים חוק המועצה להשכלה גבוהה עבר, ומעתה הייתה דרושה הכרה של המועצה להשכלה גבוהה במוסד המכשיר.¹⁷ בקיץ 1962 הסתמן שינוי בעמדת משרד החינוך שלפיו הומלץ לפנות למועצה להשכלה גבוהה ולקבל הכרה אקדמית רשמית, בין היתר בשל הצורך הדחוף להכשיר מורים באזור הצפון.¹⁸ בפועל איש לא פנה למועצה להשכלה גבוהה, אולי בגלל אופייה של המועצה והרכבה.

בית ארדשטיין, רחוב י. ל. פרץ 20, חיפה, 1963. במבנה זה התקיימו הלימודים עם הקמת המכון האוניברסיטאי של חיפה. ארכיון אוניברסיטת חיפה

חוק המועצה להשכלה גבוהה, שהתקבל באוגוסט 1958 לאחר דיונים ממושכים, ביטא פשרה בין רצונה של המדינה לרכז בידיה את ענייני המחקר המדעי ובין ההכרה בצורך בחופש אקדמי. כך הוסמכה המועצה להשכלה גבוהה להכיר במוסדות להשכלה גבוהה ולאפשר להם להעניק תארים אקדמיים.¹⁹ המועצה השנייה מונתה ביולי 1961, והיא הורכבה מ-18 חברים (מלבד יושב הראש, שר החינוך והתרבות), מהם שישה נציגי ציבור ו-12 אנשי מדע שקיבלו המלצות מהמוסדות להשכלה גבוהה. בין אנשי המדע היו שבעה נציגים מהאוניברסיטה העברית ושלשה נציגים מהטכניון.²⁰ אנשי האוניברסיטה העברית היו צפויים להתנגד להכרה במוסד נוסף להשכלה גבוהה בישראל, כפי שעשו בשנים הקודמות

- 17 אבא חושי אל זלמן ארן, 28.5.1958; יהושע פראוור אל בן-ציון דינור, 10.6.1958; שמואל רוזנהק אל משה אבידור, 2.9.1958; משה אבידור אל שמואל רוזנהק, 11.9.1958 – כולם שם.
- 18 זאב גולן אל יוסף שוחט, 21.6.1962, שם; יוסף שוחט אל זאב גולן, 29.6.1962, שם.
- 19 וולנסקי, **אקדמיה בסביבה משתנה**, עמ' 31-73.
- 20 'מועצה שניה להשכלה גבוהה', **למרחב**, 4.7.1961.

מול אוניברסיטאות בראילן ותל אביב,²¹ ואנשי הטכניון היו עלולים להתנגד להקמת מוסד חיפאי נוסף מתחרה לטכניון, אולם במקום להתעמת עם האוניברסיטה העברית במועצה להשכלה גבוהה ביקש חושי לורות אתה ברית.

הקמת המכון האוניברסיטאי

ב־27 באוגוסט 1962 נפגש חושי עם דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, פרופ' יהושע פראוור, וביקש שהאוניברסיטה תעניק חסות ל'מכללה' חיפאית שתתבסס על המוסד הקיים בבית ארדשטיין. לפי הצעת חושי, תנוהל ה'מכללה' על ידי מחלקת החינוך של העירייה ותאפשר לסטודנטים לקבל תואר ראשון, בעיקר במדעי הרוח והחברה. פראוור הבהיר שהאוניברסיטה מחויבת לקבל את הסכמת הטכניון למהלך. בתשובה ביקש חושי שהמשא ומתן עם הטכניון ינוהל ישירות על ידי האוניברסיטה ויישאר מעניינה בלבד, ופראוור השיב בחיוב. בדיווחו לראשי האוניברסיטה הבהיר פראוור שסירוב להצעת חושי עשוי להביא להתפתחות פרועה הדומה לזו שבתל־אביב. לעומת זאת, המשיך, 'כניסתנו בתום לבב לשותפות בייסוד המוסד תביס את הדעה העשויה להשתרש במדינה שהאוניברסיטה העברית בירושלים הופכת לאוניברסיטה העברית של ירושלים'.²² באותם ימים פעל בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה, כשלוחה של הפקולטה למשפטים וכשלוחה של הפקולטה למדעי החברה של האוניברסיטה העברית בתוך קמפוס אוניברסיטת תל אביב, דבר שיצר עלויות וחיכוכים רבים. בו בזמן עם הדיון על הצעת חושי, דנה הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית גם בשאלת המשך קיום השלוחות בתל אביב, ולכן אפשר להבין מדוע עמדתו של פראוור מצאה אוזן קשבת.²³

על יסוד התחייבותו לטכניון, הגיע פראוור לחיפה כדי להיפגש עם ראשי המוסד: הנשיא דורי, המשנה לנשיא, פרופ' דוד גינצבורג, והמשנה לנשיא הטכניון לעניינים אקדמיים, פרופ' חנני. פראוור התרשם שעמדתם של אנשי הטכניון בנושא הייתה חיובית, וכי הם לא ראו במוסד החדש מתחרה או כפיל, כי אם שותף פוטנציאלי לא רק במדעי הרוח והחברה אלא גם במתמטיקה ואולי אף בביולוגיה, בפיזיקה ובכימיה. ראשי הטכניון ביקשו שההודעה על הקמת 'קולג' אוניברסיטאי' תנוסח באופן שידגיש את שיתוף הפעולה של הטכניון והאוניברסיטה בהקמת המוסד החדש. לכאורה, הבעיה היחידה הייתה מיקום המוסד החדש. 'אני משער, אם כי דברים אלה לא נאמרו במפורש', דיווח פראוור, 'שרב

21 אורי כהן, החר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, עם עובד, תל אביב, 2006, עמ' 201-229.

22 יהושע פראוור אל אליהו אילת, יואל רקח וגרהרד ליבס, 27.8.1962, ארכיון האוניברסיטה העברית (להלן: אא"ע), 1935 (1962).

23 נחום גרוס, 'האוניברסיטה העברית ושלוחותיה בתל־אביב, 1950-1970', עיונים בתקומת ישראל, 19 (2009), עמ' 107-115.

אלוף דורי יהיה מעוניין שהבניין יוקם בקרית הטכניון, אולם בטוחני שדבר זה לא יהיה, מסיבות שאין צורך לפרטן.²⁴ מן הדברים שלא נאמרו במפורש משתמעת משאלתו הכמוסה של דורי שהמוסד החדש יהיה חלק מקריית הטכניון, מבחינה פיזית לפחות. אפשר להניח שדורי קיווה שבסופו של דבר ישתלב המוסד המתוכנן כפקולטות בטכניון, כפי שבשלב זה כבר דרשה אוניברסיטת תל אביב משלוחות האוניברסיטה העברית בתל אביב. סביר שראשי הטכניון קיוו להסדיר בכך גם את היוזמה לקיים בטכניון לימודים הומניסטיים.²⁵

בתחילת ינואר 1963 אישר סנאט האוניברסיטה העברית את הצעת הוועדה המתמדת לקבל את תכנית חושי, ופורסמה הודעה לעיתונות על הקמת 'מכונים אוניברסיטאיים בחיפה'. נוסח ההודעה קבע ש'שלטונות הטכניון הביעו את שמחתם והסכמתם להתפתחות זו של החינוך הגבוה בחיפה, והבטיחו שיתוף פעולה מצדם'.²⁶ בתגובה ביקש דורי מפרופ' יואל רקח, רקטור האוניברסיטה העברית, הבהרה בנוגע למעמדו של הטכניון בתכניתיה של האוניברסיטה העברית בחיפה – אם מדובר רק בסניף חיפאי, הרי שיחסיו עם הטכניון יהיו 'שכנות טובה ואוהדת ותו לא', אך מכיוון ש'הועלו גם אפשרויות אחרות', המשיך דורי, 'לא יוכל הטכניון לקבוע עמדה מבלי לדעת את הכיוון שאליו צועדת האוניברסיטה'.²⁷ רקח לא השיב בשלב זה, ונראה שגם הנהלת האוניברסיטה העברית עדיין לא הייתה בטוחה האם מדובר בשלוחה נוספת או בתשתית לאוניברסיטה עצמאית.

בינתיים ביקש חושי את תמיכתו של שר החינוך והתרבות, אבא אבן (שהחליף את ארן בתפקיד בין אוגוסט 1960 ליוני 1963), בהקמת המוסד החדש בחיפה. אמנם אבן הבטיח לעשות 'כמיטב יכולתו בעידוד מפעל חינוכי נכבד זה'.²⁸ לקראת הקמת המוסד החדש, ביצעה העירייה גם רפורמה ארגונית: רוזנהק פרש לגמלאות, ומחלקת התרבות שהייתה בראשותו מוזגה לתוך מחלקת החינוך בראשות משה רינות. מחלקה זו נועדה להיות הממונה על ניהול המוסד המתוכנן מטעם העירייה.²⁹ באותה עת גייס חושי מנהל אדמיניסטרטיבי למוסד החדש, אליעזר רפאלי, בעל תואר שני בהיסטוריה מאוניברסיטת קולומביה. מלבד יכולותיו האישיות הביא עמו רפאלי גם נדוניה פוליטית: רעייתו, דבורה, הייתה בתו של שר האוצר לוי אשכול, שהסתמן כיוורשו של בן-גוריון ואכן התמנה לראש הממשלה ב-16 ביוני 1963.³⁰ אשכול הקדים וביקר בחיפה באפריל 1963 והסכים לתמוך כספית בהקמת 'המכונים האוניברסיטאיים' בעיר.

- 24 יהושע פראוור אל אליהו אילת, יואל רקח וגרהרד ליבס, 21.10.1962, אא"ע, 1935 (1962).
- 25 ייתכן שאחת 'הסיבות שאין צורך לפרטן' לא-היתכנותה של הצעה זו הייתה ניסיונה המר של האוניברסיטה עם בניין טרובוביץ', בניין שלוחת הפקולטה למשפטים בתל אביב, שהאוניברסיטה העברית השקיעה סכום כסף גדול בהקמתו והדבר היה למוקד עימות מול עיריית תל אביב.
- 26 'בי"ס אוניברסיטאי יוקם בחיפה', על המשמר, 8.1.1963.
- 27 יעקב דורי אל יואל רקח, 23.1.1963, אא"ע, 1935 (1965).
- 28 אבא חושי אל אבא אבן, 14.1.1963, א"מ, גל-18792/5; אבא אבן אל אבא חושי, 16.1.1963, שם.
- 29 'מוזגו המחלקות לחינוך ולתרבות בעיריית חיפה', למרחב, 12.2.1963.
- 30 אשל, אבא חושי, עמ' 276-277. על דרכו של אשכול לראשות הממשלה ראו ארנון למפרום, לוי אשכול: ביוגרפיה פוליטית, 1944-1969, רסלינג, תל אביב 2014, עמ' 309-314.

בעקבות הסכמה זו ביקש חושי מאבן לכלול את המוסד ברשימת המוסדות להשכלה גבוהה שיהיו מתמיכת משרד החינוך והתרבות.³¹ ב־30 במאי 1963 חתמו חושי ונשיא האוניברסיטה העברית, אליהו אילת, על הסכם להקמת המוסד שקיבל את השם 'האוניברסיטה העברית בירושלים' – המכון האוניברסיטאי של חיפה'. עיקרי ההסכם היו שהאוניברסיטה תהיה אחראית על הפן האקדמי, לרבות מינוי מרצים, והעירייה תהיה אחראית על הצד המנהלי והכספי, לרבות המימון; הוגדרו תחומי הלימוד במפורש: מדעי הרוח והחברה; ובסעיף האחרון נקבע ש'בשנת תשכ"ט יתקיים דיון בין הצדדים בנוגע להכנסת השינויים הדרושים בהסכם לאור התפתחות המכון'.³²

חתימת ההסכם בין עיריית חיפה לאוניברסיטה העברית בירושלים להקמת 'המכון האוניברסיטאי של חיפה', 30.5.1963. משמאל לימין: אליעזר רפאלי, אבא חושי, אליהו אילת.
צילום: אוסקר טאובר. ארכיון אוניברסיטת חיפה

ב־10 ביוני 1963 הגיש דורי את הדוח השנתי לקונטרול, חבר הנאמנים של הטכניון. נכתב בו ש'הטכניון יסייע לאוניברסיטה העברית וישתף פעולה עמה בכינונם של לימודים אוניברסיטאיים בעיר זו [חיפה], על בסיס של בירור מוקדם והסכמה הדדית, בדבר תוכן הלימודים, טיבם ואופן ניהולם'.³³ דורי ראה אפוא באוניברסיטה העברית את הגורם

31 אבא חושי אל אבא אבן, 22.4.1963, א"מ, גל-18792/5.

32 הסכם בין עיריית חיפה ובין האוניברסיטה העברית, 30.5.1963, שם.

33 יעקב דורי, 'דין וחשבון שנתי', 10.6.1963, הארכיון ההיסטורי של הטכניון (להלן: אה"ט), B95-3-1, עמ' 6.

בית הספר עירוני ה', רחוב ביכורים, חיפה, 1964. במבנה זה התקיימו הלימודים במכון האוניברסיטאי של חיפה בשנים 1965-1967. ארכיון אוניברסיטת חיפה

האחראי על המכון, ונראה גם שהוא בחר להדגיש ששיתוף הפעולה בין המוסדות יתמקד בפן האקדמי ולא בפן הניהולי או התכנוני, שכאמור היה באחריות העירייה. בעקבות חתימת ההסכם ביקש רקח מדורי למנות נציג מטעם הטכניון בוועדת המינויים של המכון והוסיף שבעתיד 'הרי ברור שהמגעים בינינו יתהדקו בהתאם לקצב התרחבותו של המוסד'. דורי הסכים לבקשה, אך ציין שמדעי החברה, שאמורים להיכלל בתכנית הלימודים של המכון, כבר נלמדים בטכניון במסגרת המחלקה להנדסת תעשייה וניהול.³⁴

ב־8 ביולי 1963 התקיימה הישיבה הראשונה של הוועדה המשותפת של המכון האוניברסיטאי בחיפה. כפי ששמה מרמז, בוועדה זו כיהנו נציגים מהאוניברסיטה העברית ומעיריית חיפה וגם שר החינוך. בראשה עמד פראוור, שכיהן כראש המכון בד בבד עם כהונתו כדיקן הפקולטה למדעי הרוח (עד סוף שנת הלימודים תשכ"ה) ולצדו פרופ' יהושע אריאלי, פרופ' יוסף אבירם, רינות, רפאלי וזלמן ארן, ששב לתפקיד שר החינוך. תפקיד הוועדה, כפי שהסביר פראוור עם פתיחת הישיבה, הוא לפקח על ביצוע ההסכם בין האוניברסיטה העברית לעירייה ולדווח לוועדת המשנה של הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית (ועדת חיפה). עם זאת, נראה שכבר בישיבה זו הסתמן הפוטנציאל הנפיץ של החיכוכים ואי-ההבנות שעורר עירוב תחומי הסמכות האקדמיים והמנהליים. לדוגמה, פראוור העלה את קובלנתו של דורי על ששני מרצים מהטכניון הוזמנו ללמד במכון בלי לפנות קודם להנהלת הטכניון,³⁵ דבר שסימן סטייה מהסיכום הראשוני בין חושי

34 יואל רקח אל יעקב דורי, 12.6.1963, אא"ע, I, 1935 (1963); יעקב דורי אל יואל רקח, 30.6.1963, שם.

35 ישיבת הוועדה המשותפת, 8.7.1963, ארכיון אוניברסיטת חיפה (להלן: אא"ח), 16009.00175.1968.

לפראוור שלפיו הקשר האקדמי עם המכון ייעשה בתיאום ישיר בין שני המוסדות ולא באמצעות העירייה.

ב־27 באוקטובר 1963 נפתחה שנת הלימודים הראשונה במכון. בטקס הפתיחה ציין חושי את שיתוף הפעולה ההדוק עם הטכניון. דורי, שייצג את הטכניון, הביע תקווה ש'ברבות הימים תזכה חיפה לאוניברסיטה אחת ויחידה בעיר'.³⁶ מכיוון שהנוסח המלא של דברי דורי אינו נמצא, קשה לעמוד על כוונתו המדויקת, אך אפשר לשער שהביע שאיפה לשילוב המכון בטכניון, שבכך ייעשה לאוניברסיטה כוללת. אפשרות המיזוג ותנאיו היו צפויים להשפיע על עתידם המשותף של שני המוסדות.

תכנית קריית האוניברסיטה והשפעותיה

נוסף על הפן האקדמי עסקה העירייה גם בתכנון קמפוס עבור המכון. עם פתיחת שנת הלימודים תשכ"ג עברה פעילות המכון מבית ארדשטיין לאגף חדש בבית הספר עירוני ה' במרכז הכרמל. זה היה פתרון זמני לבעיית הצפיפות והמחסור בכיתות לימוד. בשיבת מועצת העירייה בינואר 1964 הודיע חושי שהעירייה תשקיע במהלך השנה שישה מיליון ל"י עבור הקמת המבנים הראשונים של מה שכבר קיבל את הכינוי 'קריית האוניברסיטה'.³⁷ כעת בעיית המיקום של שני המוסדות האקדמיים וסוגיית הקשר הארגוני ביניהם נדרשו להכרעה קונסטרוקטיבית בדמותו של מבנה אדריכלי פיזי. המקום שנבחר עבורם הוא גבעה בפסגת הכרמל, קילומטר אחד דרומית לקריית הטכניון, שממנה נשקף חלק גדול מהעיר ובתוכו מבני הטכניון. הפולמוס סביב שאלת תכנון הקמפוס וההחלטה להפקיד את המשימה בידיו של האדריכל הברזילי עטור התהילה אוסקר נימאייר (Niemeyer), כבר נידונה במחקר קודם. לענייננו אפשר לסכם ולומר שהתכנית אושרה בוועדה המחוזית לבניין ערים בחיפה ב־12 בינואר 1965, במידה רבה בזכות השתדלותו של חושי.³⁸

ככל שהתקדם תהליך התכנון של קריית האוניברסיטה, כך הלכה והתחדדה שאלת הקשר בינה לקריית הטכניון. כפי שכבר נרמז בעבר, משיכת החבל המשולשת בין העירייה והמכון ובין הטכניון והאוניברסיטה העברית הייתה פח יקוש לחיכוכים ולאי־הבנות. בשיבת מועצת העירייה בינואר 1964, שחושי הודיע בה על הקמת הקמפוס החדש, הוא אמר שהעירייה שואפת לאחד בעתיד את המכון והטכניון ולהכניסם תחת קורת גג אחת, והוסיף ואמר שהעירייה אף קיימה מגעים עם הנהלת הטכניון בנושא.³⁹ דורי מסר שאכן התקיימה פגישה, אך היא 'לא יצאה מגדר גישושים ושיחה התחלתית'. לדבריו, הטכניון לא

36 'נפתחו הלימודים במכון האוניברסיטאי בחיפה', דבר, 30.10.1963.

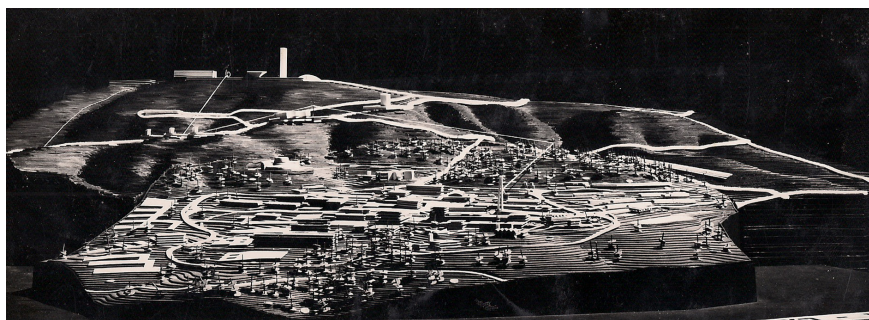
37 'העליון', 6 מיליון ל"י להקמת מיבנים בקריית האוניברסיטה בחיפה', מעריב, 13.1.1964.

38 צבי אלחיני, 'אוסקר נימאייר וראשית האורבניזם הספקולטיבי בישראל אחרי 1960', עבודת מוסמך, הטכניון, חיפה 2016, עמ' 88-99.

39 'עיריית חיפה בדקה אפשרות איחוד המכון האוניברסיטאי עם הטכניון', הארץ, 13.1.1964.

גיבש עמדה בנושא וטרם קיים דיון בעניין. דורי שב והדגיש: 'מאז ומתמיד הייתי בדעה כי אין מקום לשתי אוניברסיטאות נפרדות בחיפה, וכי צריך להיות מוסד גבוה אחד בלבד'.⁴⁰ הנהלת האוניברסיטה העברית הביעה תמיכה על דבריו של דורי והדגישה שבועדת המינויים של המכון משתתפים נציגי העירייה, האוניברסיטה והטכניון, ושכל מינוי חדש נדרש לאישורם של כל השלושה.⁴¹

ב־15 ביוני נפתח בטכניון המושב השנתי של הקורטוריון. דורי חזר על עמדתו שלפיה 'אין מקום לשתי אוניברסיטאות בעיר הזאת'. הוא התייחס בחיוב לאפשרות שהטכניון יתפתח לתחומי לימוד חדשים בעתיד, אך ציין כי הוא אינו רואה בעירייה שותפה למהלך שכזה – רמז ברור להיעדר שיתוף הפעולה בין הטכניון למכון. עם זאת, נראה שבשלב זה לא הפנה דורי אצבע מאשימה כלפי האוניברסיטה העברית.

דגם המציג את קריית האוניברסיטה ואת קריית הטכניון, שנות השישים. אפשר להבחין בקווי הרכבל המחבר בין הקמפוסים. ארכיון אוניברסיטת חיפה

בעקבות חשיפת תכנית נימאייר בנובמבר 1964, הבין דורי שהקמפוס היומרי לא נועד להיות שלוחה של האוניברסיטה העברית גרידא. בהיעדר אוזן קשבת בעירייה, הפנה דורי את זעמו אל האוניברסיטה העברית שבה ראה שותפה למהלך, ובעיקר מפני שאנשי האוניברסיטה העברית יָעְצו בתכנון הקמפוס. במכתב זועם שנשלח לרקח ולאילת, מחה דורי על הסכמתה של האוניברסיטה עם מהלכיה של עיריית חיפה בעניין המכון, ותלה בה, באוניברסיטה, את האחריות לכך.⁴² אילת השיב שהאוניברסיטה מעוניינת לשמור על 'יחסים הדוקים' עם הטכניון, שלדעתו התקיים שיתוף פעולה ואף הזמין את דורי להציע הצעות לחיזוקו. עם זאת, הוא הדגיש שהאוניברסיטה אחראית רק על הפן האקדמי של המכון ואין לה שליטה על תכניות הבניין והפיתוח של העירייה.⁴³ דורי טען לעומתו

40 יעקב העליון, 'דורי: אין מקום לשתי אוניברסיטאות בחיפה', **מעריב**, 15.1.1964.

41 'הפיקוח האקדמי על המכונים יהיה בידי האוניברסיטה היים', **הבקר**, 19.1.1964.

42 יעקב דורי אל אליהו אילת ויואל רקח, 10.12.1964, אא"ע, 1935 (1965).

43 יואל רקח אל יעקב דורי, 4.1.1965, שם; אליהו אילת אל יעקב דורי, 17.1.1965, שם.

שה'יחסים ההדוקים' שכביכול התקיימו בין המכון לטכניון הם 'סיסמה סתמית שאין עמה ממש מעשי, לא רק שאינה הולמת את המצב הקיים אלא יש בה משום הטעיית דעת הקהל שאין אני מוכן להשלים עמה'.⁴⁴ תכנית נימאיר, קבע דורי, פירושה הקמת אוניברסיטה שנייה בחיפה בסיועה של האוניברסיטה העברית.⁴⁵

דורי, כך נראה, ציפה שהאוניברסיטה תשכנע את העירייה להקים את המכון בתוך קריית הטכניון, או לכל הפחות תקדם את צירופו מבחינה אקדמית ומנהלית לטכניון. הוא הרגיש שהנהלת האוניברסיטה העברית בגדה באמונו וחתרה תחתיו. ב-26 במארס 1964, לקראת פתיחת מושב חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית, שלח דורי מכתב לשופט לואי לבנטל, יושב ראש המושב, וביקש להבהיר לחבר הנאמנים ש'אין שום שיתוף פעולה' בין האוניברסיטה לטכניון בעניין המכון.⁴⁶ תוכן המכתב הודלף לעיתונות, אולי בידי דורי עצמו,⁴⁷ ופרסומו בפומבי החריף את העימות ואת הפוליטיזציה שלו. ראש סיעת המפלגה הליברלית בעיריית חיפה, ולטר־אהרן לינדנשטראוס, הגיש שאילתה למועצת העירייה ודרש מחושי להתייחס לתוכן המכתב. לינדנשטראוס טען שפיתוח הלימודים במכון נעשה ללא התייעצות עם סגל הטכניון ויצר כפילויות בתחומי הלימוד. חושי השיב ש'הבעיות הן עדינות' ושהעניין אינו קשור במישרין ליחסים שבין העירייה והמכון ובין הטכניון, אלא ליחסים שבין הטכניון לאוניברסיטה העברית, יחסים שחושי אינו מעוניין לפגוע בהם. לינדנשטראוס הסתפק בדברים אלו עד לשובו של דורי משהות בחוץ־לארץ.⁴⁸

שאלת המכון בדיוני המועצה להשכלה גבוהה והקורטוריון

במסיבת עיתונאים שקיים דורי באוגוסט 1964, הוא קרא להקמת משרד ממשלתי שיעסוק בתכנון ההשכלה הגבוהה בישראל ובתקצוב המוסדות: 'אי אפשר להמשיך בדרך של מיקוח שנתי בין המוסדות להשכלה גבוהה [לממשלה], שבו זוכה להענקה גדולה יותר נציג המוסד שיש לו את ההשפעה או שמדבר יותר יפה'. הזרז לדבריו היה המחלוקת סביב חלוקת התארים באוניברסיטת בר־אילן, אך לא מן הנמנע שלנגד עיניו עמד גם המכון בחיפה.⁴⁹ שר החינוך ארן העלה את ההצעה לדיון במועצה להשכלה גבוהה, אך למעט דורי, התנגדו כל הנוכחים. הצעה אחרת הייתה להקים רשות מתאמת להשכלה גבוהה, שתהווה גוף מייצג לשר ושיינתן בה ייצוג שווה לכל המוסדות. נציגי המוסדות הוותיקים (האוניברסיטה העברית, הטכניון ומכון ויצמן), שנהנו מייצוג עדיף במועצה להשכלה

44 יעקב דורי אל אליהו אילת, 8.1.1965, שם.

45 יעקב דורי אל אליהו אילת, 27.1.1965, שם.

46 יעקב דורי אל לואי לבנטל, 26.3.1965, שם.

47 'דורי: אין כל שיתוף פעולה בין הטכניון והאוניברסיטה', **מעריב**, 30.3.1965.

48 'עיריית חיפה תדון ביחסים האוניברסיטה – הטכניון', **הבקר**, 26.4.1965.

49 יעקב העליון, 'י. דורי: דרוש תכנון ממלכתי ליצירת "איכות" בהשכלה הגבוהה', **מעריב**, 10.8.1964.

גבוהה, התנגדו להצעה זו בתוקף, ואילו נציגי האוניברסיטאות ה'צעירות' (בר־אילן ותל אביב) תמכו בה.⁵⁰ בעקבות יוזמתו של דורי, מינה ארן את חנני, המשנה לנשיא הטכניון לעניינים אקדמיים, לתפקיד יועץ מיוחד לענייני ההשכלה הגבוהה. חנני היה חבר גם בוועדה שמינתה הממשלה בראשות זאב שרף, היועץ הכללי של ראש הממשלה, וקרויה על שמו, שתפקידה היה להמליץ לממשלה בידי איזה מוסד להפקיד את תכנון ההשכלה הגבוהה.⁵¹

באביב 1965 חלה הרעה במצבו הבריאותי של דורי, ובעצת רופאיו הוא יצא לחופשת הבראה בשווייץ. בתחילת מאי הודיע דורי לוועדה המרכזת של סנאט הטכניון על רצונו להתפטר מתפקידו כנשיא. בהמלצתו מינה הסנאט לתפקיד הנשיא החדש את אלכסנדר גולדברג, מי שעד אז ניהל את מפעל דשנים במפרץ חיפה וגם כיהן כיושב הראש של הקורטוריון.⁵² בטרם התפטרותו שלח דורי לקורטוריון את הדוח השנתי, ובו התייחסות לנושא הקמת מוסדות עירוניים להשכלה גבוהה. לדורי היה ספק בדבר יכולתן של עיריות לעמוד בנטל התקציבי הכרוך בהקמת מוסדות אלה, ובעניין המכון האוניברסיטאי בחיפה הוא שאל שאלה רטורית: 'האם מבחינה ממלכתית על כל האספקטים המקופלים בה, לא היה נכון יותר להוסיף לאוניברסיטה הטכנית הקיימת אותן מחלקות בשטחי פעולה שונים הדרושים לצרכיהן של המדינה ושל העיר חיפה, אם אינם קיימים עדיין בטכניון – במקום להקים אוניברסיטה מקבילה על כל הכרוך במפעל זה בהוצאות כספיות, הוצאות כלליות, השקעות בפיתוח וכיוצא ב'?'⁵³

ב־26 במאי 1965, בזמן שוועדת שרף ישיבה על המדוכה, קיימה המועצה להשכלה גבוהה דיון נרחב בנושא המכון, לראשונה מאז הקמתו. עניין היחסים בין המכון לטכניון שב ועלה, ובייחוד שאלת מעמדה של הוועדה המשותפת לאוניברסיטה העברית, למכון ולטכניון. אנשי המכון התחמקו מתשובות ענייניות על עתיד היחסים עם הטכניון ועל השלכותיה של תכנית קריית האוניברסיטה בפרט. חנני מסר שהוועדה המשותפת בפועל 'איננה קיימת', וכי גם תכנית נימאייר נעשתה ללא תיאום עם הטכניון. פראוור השיב שלעת עתה המכון אינו מתחרה בטכניון, גם לא במקצועות ההומניסטיים, ושהאוניברסיטה העברית אינה נוקטת עמדה בשאלת עתיד היחסים בין המוסדות החיפאיים, לאחר שהמכון יצא מידה.⁵⁴ שאלת היחסים עם המכון נידונה גם במושב השנתי של קורטוריון הטכניון. לצד הקריאות למקם את המכון סמוך לקריית הטכניון ולשיתוף פעולה בין המוסדות למניעת כפילויות, נוסח ההחלטה קבע ש'אין לכוון מוסדות חדשים להשכלה גבוהה בארץ, אלא לאחר שרשות

50 ישיבת המועצה להשכלה גבוהה, 27.10.1964, המועצה השנייה, ארכיון המועצה להשכלה גבוהה (להלן: אמל"ג).

51 'מונתה הוועדה לחינוך גבוה', הארץ, 1.2.1965.

52 נאור, הרמטכ"ל הראשון, עמ' 400-404.

53 יעקב דורי, 'על בעיות החינוך הגבוה בטכנולוגיה ובמדעים במדינת ישראל', חלק א', 30.1.1965, אה"ט, 1-1.B95.

54 ישיבת המועצה להשכלה גבוהה, 25.5.1965, המועצה השנייה, אמל"ג.

ממלכתית מתאמת בדקה וקבעה תחילה שהאינטרס הממלכתי מחייב כינונם של מוסדות כאלה, וש'על הטכניון והמכון האוניברסיטאי להתמזג בסופו של דבר למוסד יחיד להשכלה גבוהה'.⁵⁵ בכך ביטא הקורטוריון את רצונו בשיתוף פעולה ובמיזוג עתידי עם המכון, אך בו בזמן ביקש לרתום את השלטון המרכזי, באמצעות המועצה להשכלה גבוהה או באמצעות גוף ממלכתי אחר שיוקם בעקבות ועדת שרף, לסיכול האפשרות שהעירייה או האוניברסיטה העברית, שנמנעו מלהצהיר מפורשות על כוונותיהן, ינקטו מהלכים חד-צדדיים.⁵⁶

עתיד המכון כסוגיה במערכת הבחירות

הדיון על עתיד המכון התנהל גם על רקע המהלכים שהתרחשו באותה העת בצמרת הפוליטיקה הישראלית. ב-19 במאי 1965, בתום תהליך התקרבות ארוך, חתמו ראשי מפא"י ואחדות העבודה על הסכם איחוד שהתחייבו בו להתמודד יחד בבחירות לכנסת השישית ברשימה משותפת בשם 'המערך לאחדות פועלי ארץ ישראל' (המערך הראשון). ב-3 ביוני, יום סיום מושב הקורטוריון, קיים מרכז מפא"י הצבעה על בחירת מועמד המפלגה לראשות הממשלה. ברוב גדול גבר אשכול, יושב הראש המכהן, על בן-גוריון, שהתנגד בתוקף להקמת המערך והיה ליריב מושבע של אשכול. בסוף אותו החודש הודיע בן-גוריון על החלטתו לעזוב את מפא"י ולהתמודד בבחירות לכנסת השישית בראש מפלגה חדשה – 'רשימת פועלי ישראל' (רפ"י).⁵⁷ דורי, שהיה אחד מאוהדיו הנאמנים ביותר של בן-גוריון מאז תחילת המשבר בהנהגת מפא"י, תמך בפרישה והיה מהראשונים להודיע על הצטרפות לרפ"י.⁵⁸ אם היה נדמה שפרישתו של דורי – התומך העיקרי באיחוד תחת כנפי הטכניון – הייתה עלולה לעכב את מימוש ההחלטה, הרי שחילופי גברי בצמרת מקבלי ההחלטות סימנו דווקא אפשרות להתפתחות הפוכה. הפעם היה המפתח בידי של אבא חושי.

למרחב, ביטאון מפלגת אחדות העבודה, ייחד למושב הקורטוריון מאמר מערכת שהעלה על נס את היתרונות הגדולים שיוכלו שני המוסדות להפיק מאיחוד, בעיקר חיסכון במשאבים, ומתח ביקורת על כך שהסעיף השני של ההחלטה בעניין המכון אינו קורא לשיתוף פעולה מידי. המאמר האשים באופן מרומז את דורי בפגיעה ביחסים בין המוסדות: 'כעת, משהוסרו המכשולים האישיים שהפריעו לקיום יחסי גומלין בין הטכניון לבין עיריית חיפה [...] חייבת לבוא פעולה נמרצת, מודרגת וזהירה, לאיחוד של שני המוסדות'.⁵⁹

55 פרוטוקול המושב השנתי של הקורטוריון: 30, 31, במאי, 1, 2, 3 ביוני 1965, 3.6.1965, עמ' 53-54. הפרוטוקול מופקד בספריית אוניברסיטת חיפה.

56 על המלצות ועדת שרף והתגובות שעוררה ראו וולנסקי, **אקדמיה בסביבה משתנה**, עמ' 98-107.

57 ערן אלדר, **הדרך ל-77: קריסתה של הגמוניית מפלגת הפועלים 1965-1977**, עם עובד, תל אביב 2018, עמ' 53-59.

58 נאור, **הרמטכ"ל הראשון**, עמ' 436-437.

59 'הטכניון – על פרשת דרכים', **למרחב**, 8.6.1965.

הבחירות לכנסת נקבעו ל־2 בנובמבר 1965, עם הבחירות לרשויות המקומיות. עובדה זו העמידה את חושי לפני הכרעה: להישאר במפא"י ולהצטרף למערך או לעבור לרפ"י. לפי עדותו של אמנון לין, חתנו של חושי, בהתחלה נטה חושי לאפשרות השנייה. אולם בתיווכו של רפאלי נפגש לין עם אשכול, ואחר כך הזמין אשכול את חושי לפגישה ושכנע אותו להישאר במפא"י תמורת הבטחה להקצות 80 מיליון ל"י לטובת המכון.⁶⁰ ואמנם, באוגוסט 1965 נחתם הסכם בין שר האוצר פנחס ספיר להנהלת המכון שלפיו הממשלה תשתתף ב־25 אחוז מעלויות הפיתוח של המכון.⁶¹ בן־גוריון הבין שעליו להציב בראש רשימת רפ"י בחיפה אדם בעל מעמד ציבורי גבוה כדי להתמודד מול חושי הפופולרי, ולכן הוא פנה אל ידידו הוותיק דורי, שעדיין שהה בשווייץ. דורי הסתייג מהבקשה, בין היתר משום שהבין שסיכויי לגבור על חושי קלושים, אך לבסוף נעתר.⁶² בד בבד עם עליית המדרגה ביריבות האישית בין חושי לדורי, הפכו היחסים בין המכון לטכניון לסוגיה פוליטית במערכת הבחירות. במסיבת עיתונאים שקיים דורי עם שובו לחיפה, הוא שוב שאל את השאלה שהעלה בדוח לקורטוריון: 'למי נחוצה אוניברסיטה עצמאית בחיפה כשהוצאות אפסיות אפשר היה להרחיב את הטכניון גם להוראת מקצועות מדעי הרוח והחברה'.⁶³ דבריו של דורי עוררו את חמתו של רינות, ובין השניים התפתח עימות מעל דפי מדור הקוראים של דבר. עימות זה ביטא את הדילמה בין השקעה רבה במוסדות מעטים ובין הקמת מוסדות רבים עם מאפיינים ייחודיים. רינות טען שאין כפילות בין המוסדות מכיוון שהמכון מתמקד בלימודים הומניסטיים, ובשלב זה אין ביכולתו של הטכניון לספקם, ושאילו בין המוסדות לא יביא לחיסכון, אלא רק 'ייצור גוף אדמיניסטרטיבי מגופח ללא צורך' וללא כל יתרונות אקדמיים.⁶⁴ דורי השיב שפיתוח לימודים הומניסטיים בטכניון, בפיקוחה של האוניברסיטה העברית, היה יכול להיות פתרון טוב וזול בהרבה בשל הניסיון הרב שנצבר בטכניון והמוניטין שלו.⁶⁵ בעוד הוויכוח העקרוני נמשך, נקבע טקס הנחת אבן הפינה של קריית האוניברסיטה ל־21 באוקטובר 1965. על במת הנואמים ניצבו לצד נשיא המדינה, זלמן שזר, סגן נשיא האוניברסיטה העברית, פרופ' דוד עמירן, והמשנה לנשיא הטכניון לעניינים אקדמיים, פרופ' רחל שלון. בנומה קראה שלון לאיחוד בין המכון לטכניון, אך ציינה שאין ברצונה לדון בשאלה אם היה נכון להקים מוסד נפרד במקום לשלב אותו בטכניון.⁶⁶ חושי חלק שבחים לטכניון, 'האח הבכור למוסדנו', ובו בזמן הדגיש את חשיבותם של מדעי האדם.⁶⁷

60 אשל, אבא חושי, עמ' 290-291.

61 'הממשלה תשתתף ב־25 אחוז במכון האוניברסיטאי בחיפה', מעריב, 16.8.1965.

62 נאור, הרמטכ"ל הראשון, עמ' 437.

63 'דורי: סיכויי להיבחר ראש עיריית חיפה – קלושים', למרחב, 16.9.1965.

64 'המכון האוניברסיטאי בחיפה', דבר, 21.10.1965.

65 'בענין המכון האוניברסיטאי', שם, 26.10.1965.

66 יעקב העליון, 'חיפה בונה אוניברסיטה', מעריב, 24.10.1965.

67 דברי הפתיחה של ראש העירייה מר אבא חושי בהנחת אבן הפינה לקריית האוניברסיטה על הר

הכרמל, 21.10.1965, ארכיון העיר חיפה (להלן: אע"ח), 1607/3.

שלט שהוצב בכניסה לטקס הנחת אבן הפינה לקריית האוניברסיטה של חיפה ובו מפורטים שמות קבלני הפרויקט, 21.10.1965. צילום: קרן אור. ארכיון אוניברסיטת חיפה

טקס הנחת אבן הפינה לבניין הרב-תכליתי, 21.10.1965. על במת הנואמים, מימין לשמאל: דוד עמירן, אבא חושי, זלמן שזר, לוי אשכול, רחל שלון. צילום: קרן אור. ארכיון אוניברסיטת חיפה

עשרה ימים לאחר הטקס נערכו הבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות. בבחירות לכנסת קיבלה רשימת המערך 45 מנדטים, ואילו רפ"י קיבלה עשרה מנדטים בלבד. אשכול הרכיב את הממשלה ה-13, ורפ"י לא הייתה חלק ממנה.⁶⁸ בחיפה קיבל המערך עשרה מושבים (מתוך 21) לעומת שניים לרפ"י. חושי הקים בקלות קואליציה ונבחר לכהונה נוספת כראש העירייה. נציגי רפ"י נמנעו בהצבעה ונותרו באופוזיציה.⁶⁹ דורי, המתנגד העיקרי להקמה של אוניברסיטה נוספת בחיפה, נותר מחוץ לעמדות הכוח בטכניון, בעירייה ובממשלה. ניצחונם המובהק של חושי ושל אשכול, האיש שהיה במידה רבה פטרונם של המכון האוניברסיטאי, סלל את הדרך של המכון להיות אוניברסיטה עצמאית.

שיתופי פעולה אקדמיים

כניסתו של גולדברג ללשכת נשיא הטכניון אכן סימנה מפנה ביחסים בין הטכניון למכון. גולדברג וחנני נפגשו עם חושי ועם ראשי המכון והסכימו על שיתוף פעולה בין המוסדות למניעת כפילויות בתכניות ובמסלולים האקדמיים.⁷⁰ כך הוקמה 'ועדה משותפת' שעל היעדרה קבלו דורי וחנני. בישיבת הוועד המנהל של הטכניון מסר חנני שבועדה יכהנו מטעם הטכניון המשנה לנשיא לעניינים אקדמיים והמשנה לנשיא לענייני פיתוח. הוחלט שנציגי הטכניון בוועדה יגישו לוועד המנהל תכנית מגובשת לשיתוף הפעולה.⁷¹ היחסים עם המכון נידונו גם במושב השנתי של הקורטוריון ביוני 1966. לצד חזרה על הקריאות לשיתוף פעולה אקדמי ולשימור אפשרות המיזוג הפיזי בין הקמפוסים, הוחלט בהתאם ליוזמת דורי גם לדרוש מהממשלה להקים משרד להשכלה גבוהה, מדע וטכנולוגיה, שתכליתו לענות על ההכרח הדחוף בתכנון מרכזי בקשר להקמתם של מוסדות חדשים להשכלה גבוהה. נראה שהקורטוריון ביקש להסיר מכתפיו את האחריות להכריע בדילמות כבדות המשקל ששבו ועלו בנוגע לנחיצותו של המכון ומעמדו. למרות כינונה של הוועדה המשותפת, בתחילת 1967 נאלץ פראוור להודות שהיחסים בין המכון לטכניון מעורערים.⁷² באותה העת עלתה בטכניון הצעה להקים מחלקה לכלכלה, שעם הזמן תתבסס כפקולטה, ודובר גם על האפשרות לפתוח פקולטה למשפטים. החלטה זו שיקפה מעין תחרות בלתי מוכרזת בין המוסדות על הקמה ופתיחה של יחידות לימוד חדשות.⁷³ תחרות 'סמויה' זו עשויה לרמוז על אוירת החשדנות ההדדית שהעיבה על שיתוף הפעולה בין המוסדות.

68 אלדר, הדרך ל-77, עמ' 76-77.

69 'אבא חושי נבחר מחדש לראשות עיריית חיפה', למרחב, 24.11.1965.

70 'אחרי הפגישה - הידוק קשרים', מעריב, 20.6.1965.

71 ישיבת הוועד המנהל של הטכניון, 1.7.1965, אה"ט, B56-4-12.

72 יהודה עזריאלי, 'חיפה מקימה אוניברסיטה', הצפה, 13.1.1967.

73 שמואל האזור, 'הטכניון רוצה להקים פקולטה לכלכלה', על המשמר, 30.1.1967.

בישיבת הוועד המנהל של הטכניון שהתקיימה ב־15 במאָרס 1967 מסר פרופ' פנחס נאור, המשנה הבכיר לנשיא הטכניון, ש'המגעים מתקיימים בינתיים רק ברמה טכנית ביותר, ולא נדונה כלל שאלת האינטגרציה האפשרית של המכון עם הטכניון'.⁷⁴ גם פראוור ביקש להנמיך ציפיות באשר לאפשרות המיזוג בין המוסדות, ובהרצאה שנשא בטכניון אמר שרק כשיגיע המכון לעצמאות אקדמית יהיה אפשר לבצע מיזוג חלקי, באמצעות שיתוף פעולה בחלק מהפקולטות, ושאינן מקום לתחרות בין שני המוסדות.⁷⁵ הצעות לשיתוף פעולה אכן נידונו בפגישה שהתקיימה בלשכתו של חושי בין ראשי הטכניון לראשי המכון, ובין היתר הועלו רעיונות לקיים את הלימודים ההומניסטיים לתלמידי הטכניון במכון, ללמד פילוסופיה במכון ומתמטיקה בטכניון, ולבסס שיתוף פעולה בהכשרת מורים, בלימודי כלכלה ובלימודי ביולוגיה.⁷⁶

חרף הפגישה וההצהרות מטעם נציגי הטכניון והמכון, הלכה והתעצמה התחרות בין המוסדות. פראוור ייחס חשיבות רבה לפתיחת לימודי ביולוגיה במכון לצורך הכשרת מורים למדעי הטבע, ואף ביקש לקדם את הנושא בדחיפות מחשש שתיקון לחוק המועצה להשכלה גבוהה יחייב את קבלת אישורה, ורפאלי חשב שצריך להקדים את הטכניון.⁷⁷ מנגד, כעבור מספר חודשים הודיעו בטכניון שלמן שנת הלימודים הבאה (תשכ"ט) תיפתח תכנית לתואר ראשון בכלכלה, במסגרת הפקולטה להנדסת תעשייה וניהול. אנשי הפקולטה הסבירו שלימודי כלכלה חיוניים כמעט לכל תחומי ההנדסה והבהירו שאין כוונה לחסום את דרכו של המכון, שהדבר סוכם עם האוניברסיטה העברית ושהנהלת הטכניון תפעל להגברת שיתוף הפעולה עם המכון.⁷⁸ אלא שהאופי הטכנולוגי שניתן לתכנית לכלכלה בטכניון והריחוק הפיזי בין המוסדות העלו ספקות בנוגע ליכולתם המעשית של תלמידי המכון להשתתף בה.⁷⁹ במושב הקורטוריון השנתי הוחלט שוועדה חדשה, הוועדה לפיתוח אקדמי, תחתור לשיתוף פעולה ממשי עם המכון, כך שכבר בשנת הלימודים תשכ"ט יוכלו סטודנטים מהטכניון ללמוד במכון לימודים הומניסטיים, וסטודנטים מהמכון יוכלו ללמוד בטכניון כימיה, פיזיקה ומתמטיקה. כמו כן הוחלט שלא לבצע פעולות שעשויות להפריע למיזוג של שני המוסדות בעתיד.⁸⁰

שינוי באווירה הסתמן בסוף יוני 1968, כשסיים פראוור את תפקידו כראש המכון. במקומו מינה סנאט האוניברסיטה העברית את פרופ' שמריהו טלמון, מרצה חבר בחוג למקרא.⁸¹

74 ישיבת הוועד המנהל של הטכניון, 15.3.1967, אה"ט, B56-3-12.

75 'סימפוזיון על "עוד מוסדות אקדמיים – כן או לא"', למרחב, 11.4.1967.

76 'הצעות לשיתוף פעולה בין הטכניון והמכון האוניברסיטאי', על המשמר, 22.5.1967.

77 אליעזר רפאלי אל אבא חושי, 9.10.1967, אע"ח, 1607/1.

78 'הטכניון מכין כלים לשיתוף פעולה עם אוניברסיטת חיפה', הארץ, 17.4.1968.

79 שמעון רפפורט, 'פתיחת המסלול לכלכלה בטכניון מבשרת תחילת התחרות נגד המכון האוניברסיטאי', מעריב, 22.4.1968.

80 'לקראת קריית אוניברסיטה מאוחדת בחיפה', על המשמר, 14.6.1968.

81 'פרופ' ש. טלמון מונה ראש המכון האוניברסיטאי', דבר, 25.6.1968.

טלמון ייחס חשיבות רבה ליחסים עם הטכניון ובפגישותיו עם אנשי הטכניון התרשם 'כי יש תקווה לשיתוף פעולה רב מימדים ואולי אף יותר מכך'.⁸² ואמנם, נראה שחילופי הגברי בראשות המכון תרמו לשיפור היחסים בין המוסדות, והפגישות בין נציגיהם נעשו ענייניות יותר. גולדברג מינה את חנני למקשר ולמתאם שיתוף הפעולה עם המכון,⁸³ ובתחילת נובמבר 1968 כבר גובשה תכנית משותפת ללימודי מתמטיקה.⁸⁴ לדברי טלמון, המטרות היו ליצור יחידות לימוד משותפות בתחום מדעי החברה והאמנות ולהקים ועדה משותפת ללימודי הכלכלה.⁸⁵

החוליה המקשרת: בית הספר לרפואה בחיפה

אם את המחלוקת בנושא לימודי הכלכלה והביולוגיה בין המכון, האוניברסיטה העברית והטכניון עוד היה אפשר להסדיר בקלות יחסית, הרי שבשנת 1968 נקלעה למערכת היחסים המורכבת שבין שלוש המוסדות ישות אקדמית נוספת – בית הספר לרפואה בחיפה שהוקם ביוזמת ד"ר דוד ארליק (ארליך), מנהל המחלקה הכירורגית בבית החולים רמב"ם בחיפה. שאלת שיוכו האקדמי של בית הספר הייתה לסלע מחלוקת כבד משקל בין המוסדות ואף ערערה את היחסים בין העירייה לאוניברסיטה העברית. כדי להבין את הרקע לכך עלינו לחזור לאפריל 1964, מועד חתימת ההסכם בין בית החולים רמב"ם לפקולטה לרפואה באוניברסיטה העברית. על פי ההסכם, ככל שנה היו צריכים סטודנטים בשנת לימודיהם החמישית להגיע לבית החולים בחיפה כדי להשלים שתי שנות התמחות אחרונות (שנה חמישית ושנה שישית) בשלוש מחלקות: פנימית, כירורגית ויולדות. בשנת 1968 הסיקו ארליק ושותפיו שבית החולים בשל לקבל תלמידים כבר בשנת לימודיהם הרביעית. ארליק גייס לטובת העניין את חושי, שבאישור העירייה הקציב לבית החולים סכום של 200,000 ל"י להכנת חומרי לימוד. למרות המאמצים דחתה הנהלת האוניברסיטה העברית בתוקף את ההצעה.⁸⁶

יוזמתו של ארליק הוצעה בעקבות מחסור חמור ברופאים בישראל, בעיקר בתחום רפואת הקהילה.⁸⁷ הראשונה שהרימה את הכפפה והתמודדה עם בעיית המחסור ברופאים הייתה עיריית באר שבע שהוקם בה באותה תקופה המכון להשכלה גבוהה בנגב (לימים אוניברסיטת בן-גוריון בנגב).⁸⁸ משמעות הדבר הייתה שנוצרה תחרות בין חיפה לבאר

82 ישיבת ועדת המכון, 17.10.1968, אע"ח, 1607/2, עמ' 1.

83 'פרופ' חיים חנני – מתאם בין הטכניון והמכון, למרחב, 31.10.1968.

84 'פקולטה משותפת לטכניון ולמכון', מעריב, 25.11.1968.

85 'מסלולי לימוד חד-חוגיים יונהגו במכון באוניברסיטאי בחיפה', דבר, 8.11.1968.

86 דוד ארליק, ביני לבין הרפואה: חלומות ומעשים, תמר, חיפה 1986, עמ' 96-97.

87 חיים דורון ושרה שורץ, 'הקמתו של בית הספר לרפואה בנגב', בתוך: יהודה גרדוס ויצחק נבו (עורכים), מדע ורוח בנגב: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ותולדותיה בראי המחקר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2014, עמ' 220-225.

88 'הצעה להקים ב"ס לרפואה בחיפה', על המשמר, 26.2.1968.

שבע.⁸⁹ ואכן, כעבור שבועות אחדים החליטה מועצת עיריית חיפה להקים בית ספר לרפואה לצד המכון, כדי להקדים את באר שבע בעניין.⁹⁰ ארליק ושותפו, ד"ר דוד ברזילי, מנהל המחלקה הפנימית ברמב"ם, נפגשו עם פרופ' ליפמן היילפרין דיקן הפקולטה לרפואה באוניברסיטה העברית, אך זה התנגד להקמת בית ספר לרפואה בחיפה, אולי כי חשש לתחרות בתחום, קל וחומר עם פתיחת בית הספר לרפואה באוניברסיטת תל אביב ב-1964. בעקבות סירובו, פנו ארליק וברזילי אל חושי, רינות ורפאלי, והם הסכימו לפעול לפתיחת לימודי רפואה בשנה הרביעית כבר בשנת 1970, לצד לימודי הביולוגיה במכון.⁹¹ ניכר שכבר בשלב זה ביקשה העירייה לכרוך את גורלו של בית הספר לרפואה למכון. בינתיים ניסה חושי לזכות גם בתמיכתו של אשכול בהקמת בית ספר לרפואה בחיפה. הוא ציין שהמכון 'הולך וגדל לקראת היותו אוניברסיטה מרכזית לצפון הארץ' וש'בשיתוף פעולה עם הטכניון [...] יוכלו שני המוסדות להקים כפרייקט משותף את בית-הספר לרפואה'.⁹²

גם יגאל אלון, סגן ראש הממשלה, הסכים שיש צורך בבית ספר לרפואה בחיפה ואף הציע להקים ועדת שרים שתדון בהקמת בית ספר לרפואה במכון בשיתוף עם הטכניון.⁹³ המאמץ נשא פרי בסוף 1968, כששר הבריאות ישראל ברזילי מינה ועדה בראשות השופט העליון צבי ברנזון. חברי הוועדה התבקשו להשיב על שתי שאלות: ראשית, האם אפשר להסתפק בהגדלת בתי הספר לרפואה הקיימים? ושנית, אם התשובה לשאלה הראשונה שלילית, היכן ומתי רצוי לפתוח בית ספר נוסף. ארבעה משבעת חברי הוועדה היו אנשי סגל אקדמי בבתי ספר קיימים לרפואה, ולכן אפשר להניח שהם ייצגו את האינטרס של אותם מוסדות לשמור על מעמדם ההגמוני. הוועדה התבקשה להגיש את מסקנותיה עד לסוף אפריל 1969.⁹⁴

ועדת ברנזון החלה בעבודתה רק ב-10 בפברואר 1969, אך כבר בינואר אמר חושי בישיבת מועצת העירייה שקיים לחץ לפתיחת בית הספר לרפואה בחיפה בקרוב ושלעירייה יש הסכם לא חתום עם הטכניון שלפיו הסכימו בטכניון להעמיד לרשות בית הספר את מעבדותיו.⁹⁵ בישיבתה הראשונה החליטה הוועדה לבקש חוות דעת ממספר

89 דורון ושורץ, 'הקמתו של בית הספר לרפואה בנגב', עמ' 226-233.

90 'עיריית חיפה מתכננת הקמת בית-ספר לרפואה', **מעריב**, 17.4.1968.

91 סיכום שיחה, 3.7.1968, אע"ח, 1612/5.

92 אבא חושי אל לוי אשכול, 3.12.1968, שם, 1585/2. ההדגשות במקור.

93 אבא חושי אל יגאל אלון, 15.10.1968, שם, 1607/2.

94 לצדו מונו פרופ' פנחס אפרתי, מנהל מחלקה פנימית בבית החולים קפלן ומרצה בפקולטה לרפואה באוניברסיטה העברית בירושלים; ד"ר דוד ארליק, מנהל המחלקה הכירורגית בבית החולים רמב"ם בחיפה; פרופ' אנדרה דה-פריס, מנהל מחלקה פנימית בבית החולים בילינסון ודיקן הפקולטה לרפואה באוניברסיטת תל אביב; פרופ' משה פריבס, סגן נשיא האוניברסיטה העברית; ח"כ שלמה רוזן (מפ"ם), יו"ר ועדת השירותים הציבוריים בכנסת; פרופ' חיים שיבא, מנהל בית החולים תל השומר (ולשעבר מנכ"ל משרד הבריאות). 'ועדה תבדוק הצורך בבי"ס לרפואה נוסף', **דבר**, 27.12.1968.

95 'מסלולי-לימוד חדשים יפתחו במכון האוניברסיטאי בחיפה', **על המשמר**, 21.1.1969.

בעלי עניין, בהם חושי וגולדברג. חושי הדגיש בתשובתו שיתרונותיה של חיפה על פני באר שבע נובעים בין היתר משיתוף הפעולה בין הטכניון למכון וטען ששני המוסדות, עם בתי החולים בחיפה, 'יוכלו להוות בסיס אקדמי וארגוני איתן' לבית הספר לרפואה.⁹⁶ גולדברג פירט את הפקולטות בטכניון שיוכלו לסייע לסטודנטים לרפואה וסיכם שהקמת בית הספר לרפואה בחיפה תשרת את הטכניון ואת 'האינטרס הלאומי', אך לא הזכיר כלל את המכון.⁹⁷ בזמן שוועדת ברנזון ישבה על המדוכה, ניחתו על המכון שתי מכות כואבות עקב פטירת 'הסנדקים' שתמכו בקידומו. ב-26 בפברואר 1969 נפטר ראש הממשלה אשכול.⁹⁸ כעבור כחודש מת בפתאומיות גם חושי מהתקף לב.⁹⁹ משה פלימן, ראש העירייה החדש, התגלה כנחוש לא פחות מקודמו להקים את בית הספר לרפואה. ראשית, הוא סבר שמוסד זה חשוב בפני עצמו לעיר. שנית, הוא קיווה שבאמצעות חיבור בין בית הספר לרפואה למכון יהיה אפשר לקדם גם את המיזוג בין המכון לטכניון. פלימן הודיע שגם ללא תמיכה ממשלתית תוכל העירייה להקים את בית הספר לרפואה בעצמה, כמיזם משותף של העירייה, המכון והטכניון. מבחינה חוקית, אמר פלימן, יוכל הטכניון, כמוסד מוכר להשכלה גבוהה, להקים פקולטה בעלת מעמד אקדמי, מהלך שיחייב את הממשלה להכיר בה.¹⁰⁰ התבטאות זו הכעיסה את נשיא האוניברסיטה העברית, אברהם הרמן, והוא איים שלא לחדש את ההסכם בעניין המכון, אם לא תודיע העירייה באופן ברור שלא תפתח בית ספר לרפואה ללא אישור הממשלה. הנהלת העירייה חששה מערעור היחסים עם האוניברסיטה, ועל כן כתב פלימן בתשובתו להרמן: 'ברור לנו כי בית-ספר לרפואה חדש חייב להיפתח באישור גורמים ממשלתיים ובתמיכה כספית נאותה של הממשלה'.¹⁰¹

ב-20 ביוני 1969, באיחור של כחודשיים, חתם ברנזון את הדוח המסכם של הוועדה. הדוח הורכב משתי חוות דעת מנוגדות: ארבעה מחברי הוועדה לא ראו צורך בהקמת בית ספר לרפואה נוסף וסברו שמוטב להשקיע בחיזוק בתי הספר הקיימים בירושלים ובתל אביב; שלושת חברי הוועדה הנותרים (ארליק, דה-פריס ושיבא) חלקו עליהם. הם הציעו לקבל לרמב"ם כבר בשנת הלימודים תש"ל 40 סטודנטים בשנה הרביעית ללימודיהם ולקדם את המקום לבית ספר לרפואה שלם בתוך ארבע-שש שנים, 'תוך התבססות על מחלקות מדעי היסוד של הטכניון והמכון האוניברסיטאי בחיפה'.¹⁰² אם כן, נראה שהמתנגדים העיקריים

96 אבא חושי אל צבי ברנזון, 24.2.1969, אה"ט, B56-2-2.

97 אלכסנדר גולדברג אל צבי ברנזון, 2.3.1969, אע"ח, 1612/5.

98 אלדר, הדרך ל-77, עמ' 96-97.

99 אשל, אבא חושי, עמ' 296-299.

100 'בית-ספר לרפואה, בשיתוף עם הטכניון, ייפתח בשנת הלימודים הבאה בחיפה', למרחב, 18.5.1969.

101 משה רופא אל משה פלימן, 16.6.1969, אע"ח, 1612/5; משה פלימן אל אברהם הרמן, 16.6.1969, שם.

102 ארליק, דה-פריס ושיבא תמכו גם ב'הכרזה עקרונית' על הקמה של בית ספר לרפואה בבאר שבע, אך סברו שמועד הקמתו טעון דיון נוסף. דה-פריס, בדעת יחיד, סבר שיהיה אפשר לפתוח את לימודי שנה א' בבאר שבע כבר בסתיו 1970. הוועדה לעניין בית-ספר לרפואה - דין וחשבון, 20.6.1969, א"מ, ג-6520/12.

היו נציגי האוניברסיטה העברית (פריבס ואפרתי), ואילו נציג אוניברסיטת תל אביב (דה-פריס) תמך בהתרחבות לימודי הרפואה בכל הארץ.

למרות הכרעת הרוב בוועדת ברנזון, ארליק לא ויתר. למחרת פרסום הדוח הוא ניסה לשכנע את חברי הנהלת העירייה להשקיע 2 מיליון ל"י בהקמת המוסד. ארליק הסביר את דעת הרוב בוועדה בכך ששניים מחבריה, פריבס ואפרתי, פעלו כנציגי האוניברסיטה העברית, ש'נלחמת מלחמה עזה על המוניפול הירושלמי' בתחום הרפואה. הוא הוסיף שאנשי באר שבע פועלים במרץ להקמת בית ספר לרפואה בעירם ושחיפה, אם לא תמהר לפעול, עלולה להישאר מאחור. חברי ההנהלה רצו להיענות לבקשה, אך חששו להמרות את החלטת הממשלה.¹⁰³ בזכות מאמציהם של פלימן וארליק הועלה העניין בישיבת הממשלה ב-3 באוגוסט 1969. בישיבת הממשלה התקבלו שתי החלטות: ראשית, 'להתיר לימודי שנה רביעית במכון האוניברסיטאי בחיפה, כשלוחה של בית הספר לרפואה בירושלים או בתל-אביב', לקליטה של 40 סטודנטים בשנת הלימודים תש"ל; ושנית, לדון מחדש בעניין במהלך השליש הראשון של שנת 1970, לאחר הבחירות לכנסת השביעית.¹⁰⁴

אף על פי שהחלטת הממשלה קישרה בשלב זה את בית הספר לרפואה למכון, זיהה גולדברג בהחלטה הזדמנות למשוך את בית הספר לרפואה אל הטכניון. למחרת פרסום ההחלטה הוא הזמין את ארליק לישיבת הוועד המנהל של הטכניון. גם ארליק העדיף את השיוך לטכניון על פני המכון, בין היתר מפאת היותו מוסד ותיק שיוכל לחסוך ממנו קשיים בירוקרטיים.¹⁰⁵ ארליק הצהיר שעם הזמן עשוי בית הספר לרפואה 'להיות חוליה מקשרת' בין הטכניון למכון והציע למנות ועדה אקדמית עם עשרה חברים (מהם שלושה מהטכניון ואחד מהמכון) שתהיה מעין 'סנאט אמבריוני של המוסד'. הוועד המנהל של הטכניון החליט לשתף פעולה עם בית הספר לרפואה, אך הדגיש שאין בכך התחייבות כספית כלשהי.¹⁰⁶ הוועדה שהציע ארליק אכן הוקמה, וארליק עצמו עמד בראשה. לצדו ישבו שלושה נציגים נוספים מהטכניון, שלושה נציגים מאוניברסיטת תל אביב, שלושה נציגים מהאוניברסיטה העברית ונציג אחד ממכון ויצמן. לנוכח הרכב הוועדה, אין פלא שעם פתיחת דיוניה הסתמנה מגמה להעדיף את חסותו האקדמית של הטכניון על פני המכון, שלא יוצג בוועדה. ב-16 בנובמבר 1969 נערך טקס פתיחת הלימודים בבית הספר לרפואה של חיפה, ו-42 סטודנטים החלו את לימודי השנה הרביעית בבית החולים רמב"ם.¹⁰⁷

אפשר לומר שגם בשלב זה טרם הוכרעה שאלת שיוכו של בית הספר לרפואה, וההילה שנקשרה לו טרם נזקפה לזכותו של מוסד כלשהו. אמנם החלטת הממשלה שייכה אותו למכון, אך גם ארליק וגם הסנאט האמבריוני שלו ייחסו קדימות להכללתו בטכניון. מסכת הקמתו של בית הספר לרפואה התחוללה אפוא בנקודת זמן מכרעת בהתפתחותו של המכון

103 משה רופא אל משה פלימן, 30.6.1969, אע"ח, 1612/5.

104 ישיבה ע"ב/תשכ"ט של הממשלה, א"מ, 3.8.1969.

105 ארליק, ביני לבין הרפואה, עמ' 102-103.

106 ישיבת הוועד המנהל של הטכניון, 6.8.1969, אה"ט, B56-1-7.

107 שמעון רפפורט, 'נטיה לקבל את חסות הטכניון על בית הספר לרפואה בחיפה', מעריב, 17.11.1969.

ולכן הייתה ציון דרך חשוב בתהליך כינונה של אוניברסיטת חיפה. כדי להיווכח בכך עלינו לשוב לאחור, אל הדיון בחידוש ההסכם בין המכון לאוניברסיטה העברית, על רקע הוויכוח בין המכון לטכניון בדבר חלוקת מקצועות הלימוד.

תמורות אקדמיות, פוליטיות ופרסונליות

לאחר שעזבו נימאייר ועוזריו את ישראל, הפקידה העירייה את ביצוע תכניתו לקריית האוניברסיטה בידי האדריכל החיפאי שלמה גלעד.¹⁰⁸ הבחירה בגלעד לא הייתה מקרית, שכן גלעד כבר שקד באותה עת על תכנית אב חדשה לקריית הטכניון.¹⁰⁹ בפברואר 1967 התקיימה פגישה בין אנשי העירייה והמכון לראשי הטכניון, שבה אמר מהנדס העיר יוסף כהן במפורש: 'לקחנו את האדריכל גלעד, רק משום שהוא מתכנן את הטכניון, וכדי שיהיה תיאום בין המוסדות'. לצד שיתופי הפעולה בתחום האקדמי, העלה חושי גם הצעות לגישור על הפרשי הגבהים בין הקמפוסים, באמצעות כביש עוקף ובאמצעות רכבל שיחבר ביניהם ישירות.¹¹⁰ בשלב זה החלו עבודות הבנייה בבניין הראשון של קריית האוניברסיטה, 'הבניין הרב-תכליתי', שנחנך עם פתיחת שנת הלימודים תשכ"ח באוקטובר 1967.¹¹¹

טקס חנוכת הבניין הרב-תכליתי, 24.10.1967. משמאל לימין: אלכסנדר גולדברג, נתן רוטנשטריך, לוי אשכול, אבא חושי. ארכיון אוניברסיטת חיפה

108 אלחיני, 'אוסקר נימאייר', עמ' 105-107.

109 רות ליברטי-שלו, רקפת סיני ואמיר פרוינדליך, *תוכנית אסטרטגית קרית הטכניון – המורשת הבנויה והנופית, סקר מצב קיים*, [חמ"ל, חמ"ד] 2016, עמ' 29-33.

110 פגישה במשרדו של ראש העירייה, 22.2.1967, אע"ח, 2483/13.

111 'נחנך מבנה רב-תכליתי ראשון בקריית האוניברסיטה בחיפה', *דבר*, 25.10.1967.

כעבור שנה, עם פתיחת שנת הלימודים תשכ"ט, הגיע מועד המעבר לשלב השני של ההסכם בין העירייה למכון, שלב שנועד להצמיד אותו לקראת מעמד עצמאי. טלמון שאף לנסח הסכם 'פתוח' שיאפשר פתיחת תחומי לימוד חדשים והציע גם להכניס את הטכניון כצד בהסכם החדש, אך חושי השיב ש'הדבר מוקדם מדי' ושהוא אינו רואה בטכניון 'גורמים המוכנים עכשיו לדיון'.¹¹² אפשר לפרש את תגובתו של חושי כהבעת אי-אמון בכנות כוונותיהם של אנשי הטכניון וכביטוי לחששותיו שמעורבות הטכניון עלולה לעכב את תכניותיו להקמת האוניברסיטה.

בדצמבר 1968 התקיים דיון נרחב בהשתתפות נציגי העירייה ואנשי סגל האוניברסיטה העברית, ובראשם הרקטור, פרופ' נתן רוטנשטרייך. הנושא הראשון שעלה לסדר היום היה שינוי סעיף המטרות שהגביל את תחומי הלימוד של המכון למדעי הרוח והחברה, כדי לאפשר לו להתפתח לתחומים נוספים, בראשם ביולוגיה – פוטנציאל לחפיפה עם תחומי הלימוד של הטכניון. רוטנשטרייך דרש לנסח את הסעיף באופן שידגיש במפורש שבכל דיון על לימודי מדעי הטבע יובא בחשבון שיתוף הפעולה עם הטכניון. רינות ורפאלי התנגדו וטענו שהדבר עלול להגביל את המכון שלא לצורך, בייחוד אם שוב יתערערו היחסים עם הטכניון. לבסוף התקבל הנוסח שהציע רפאלי: 'האוניברסיטה תשקוד על פיתוח הלימודים במדעי הרוח והחברה ותטפח לימודים בתחומי מדע נוספים, כפי שיוסכם, ובראש וראשונה בתחומי הביולוגיה'. נושא נוסף שעלה היה בקשתה של העירייה לשנות את שם המכון ל'האוניברסיטה של חיפה'. אנשי האוניברסיטה העברית התנגדו בתוקף, וחושי בחר שלא להתעקש על כך.¹¹³

בסקירה בפני מועצת העירייה מסר טלמון שבמכון מתאמצים לחזק את הקשרים עם הטכניון ובוחנים אפשרויות להקמת מסלולי לימוד משותפים.¹¹⁴ ואמנם, בסוף פברואר 1969 הסכימו נציגי הטכניון ונציגי המכון להקים מכון משותף ללימודי ביולוגיה עבור סטודנטים של שני המוסדות.¹¹⁵ חנני דיווח לגולדברג על ההתפתחויות וסיכם ש'הגיע הזמן להגיע להסדר פורמלי' בין הטכניון ובין העירייה והאוניברסיטה העברית.¹¹⁶ גולדברג, שהיה מודע לעמימות שאפיינה את ההסכם המקורי בין העירייה לאוניברסיטה העברית, ביקש להבטיח שההסכם החדש אכן יגן על הטכניון מפני תחרות מול המכון ונפגש עם רוטנשטרייך בעניין. הרקטור הצהיר שהאוניברסיטה העברית רואה חשיבות רבה בהידוק הקשר בין המכון לטכניון ושהדבר ייקבל ביטוי בהסכם החדש.¹¹⁷ החלטת הקורטוריון בעניין המכון, שהתקבלה במושב יוני 1969, קראה 'להטיל על הנשיא לכונן בהסכמת הוועד המנהל והסנאט, ועדת פעולה, אשר תעיין בשיטות אפשריות של שיתוף פעולה

112 סיכום פגישה, 21.11.1968, אע"ח, 1607/2.

113 דיון בשאלת חידוש ההסכם, 6.12.1968-7.12.1968, שם, 1605/13.

114 'הושג הסכם לניהול המכון האוניברסיטאי בחיפה', למרחב, 22.1.1969.

115 'מכון ביולוגי משותף לטכניון ולמכון האוניברסיטאי', שם, 25.2.1969.

116 חיים חנני אל אלכסנדר גולדברג, 24.2.1969, אה"ט, B56-2-2.

117 נתן רוטנשטרייך אל אלכסנדר גולדברג, 7.4.1969, אא"ע, 1940 (1969).

והתקשרות, כולל הפעלת מכונים משותפים בהסמכת הטכניון, ונוסף על כך באפשרות של מיזוג סופי.¹¹⁸ אף על פי שבית הספר לרפואה לא הוזכר מפורשות, ייתכן שהביטוי 'מכונים משותפים בהסמכת הטכניון' רומז אליו.

באוגוסט 1969 התפטר טלמון מתפקידו כיושב הראש של המכון, בין היתר בעקבות חילוקי דעות בין העירייה והמכון בשאלת בית הספר לרפואה.¹¹⁹ בתחילת נובמבר, לקראת פתיחת שנת הלימודים, נחתם ההסכם המחודש בין העירייה לאוניברסיטה העברית לתקופה של שלוש שנים. פרופ' בנימין אקצין, שכהן עד אז כדיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, מונה ליושב הראש החדש של המכון.¹²⁰ רפאלי שהבין שמיזוג המכון והטכניון תלוי בשיוכה של 'הנדוניה' – בית הספר לרפואה – הציע לארליק לשלב אותו לאלתר במכון באופן קבוע. ארליק, שביקש להימנע מהתערבות בפולמוס, הודה לרפאלי על עזרתו לבית הספר ומסר שהנהלת המוסד דוחה את הבקשה ומעדיפה להמשיך להתנהל עצמאית.¹²¹ בישיבת ועדת המכון שהתקיימה בסוף השנה הביע אקצין את תמיכתו במיזוג שלושת המוסדות בחיפה, אך נשמע ספקני בנוגע לנכונותו של הטכניון להתמזג עם המכון, אולי בגלל הנוסח העמום והזהיר של החלטת הקורטורין.¹²²

הבחירות לכנסת התקיימו עם הבחירות המוניציפליות ב־28 באוקטובר 1969. מפ"ם הצטרפה למפא"י ולאחדות העבודה, וכך התמודדו כל שלוש מפלגות הפועלים ברשימה אחת בשם 'המערך של מפלגת העבודה הישראלית ומפלגת הפועלים המאוחדת' (המערך השני).¹²³ פלימן הועמד בראש רשימת המערך בחיפה, אך סניף מפלגת העבודה בעיר חשש שהוא יתקשה לשחזר את הפופולריות של חושי ולכן השתדל לשבץ ברשימה אישי ציבור. כך הוכנסו לרשימה נציגים משני המוסדות האקדמיים בעיר: יוסף עמי, המשנה לנשיא הטכניון למינהל ופיננסים (מקום שישי); וד"ר שבח וייס, ראש החוג למדע המדינה במכון (מקום 13).¹²⁴ שניהם נכנסו למועצה לאחר שרשימת המערך קיבלה 14 מושבים מתוך 25,¹²⁵ וכך נכנסה המחלוקת בשאלת מיזוג המוסדות לתוך מועצת העירייה.

העיסוק של מועצת העירייה בנושא מיזוג המוסדות האקדמיים לא איחר לבוא, ובפברואר 1970 הציע פלימן למזג את שלושת המוסדות – הטכניון, המכון ובית הספר לרפואה. אמנם הצעתו זכתה לתמיכת רוב חברי המועצה, אך מתוך הסתייגות. עמי, שביקש לקדם את המיזוג מתוך שמירה על האינטרס של הטכניון, טען שעל העירייה ליזום את המיזוג, אך להשאיר את הביצוע שלו בידי המוסדות האקדמיים העצמאיים. הוא חשב

118 אלכסנדר גולדברג אל משה פלימן, 20.6.1969, אע"ח, 2483/13.

119 'פרופ' טלמון סיים תפקידו כיו"ר אוניברסיטת חיפה', מעריב, 18.8.1969.

120 'פרופ' בנימין אקצין בראש המכון האוניברסיטאי בחיפה', למרחב, 2.11.1969.

121 דוד ארליק אל אליעזר רפאלי, 4.12.1969, אע"ח, 1612/5.

122 ישיבת ועדת המכון, 28.12.1969, אא"ח, 160099.00996.1972.

123 אלדר, הדרך ל-77, עמ' 98-104.

124 ראובן בן-צבי, 'לתשע רשימות המועמדים בחיפה אין בשורות חדשות לציבור', מעריב, 2.10.1969.

125 'פלימן רוצה להמשיך בחיפה בהרכב הקואליציה הנוכחית', למרחב, 31.10.1969.

שעם הזמן ישאפו שני המוסדות למיזוג, שכן 'המצב וההתפתחות הטכנולוגית והחברתית במדינה יביאו ללחץ על המוסדות האקדמאיים למען מיזוג בין-דיסציפלינארי'. וייס חייב אף הוא את עקרון המיזוג, אך חשש שמיזוג בטרם עת יביא להיבלעות המוסד הצעיר והחלש (המכון) על ידי המוסד הוותיק והחזק (הטכניון), וכך ייפגעו סיכויי ההתפתחות של המכון. לכן טען שתנאי מוקדם למיזוג הוא שהמכון יגיע לרמה אקדמית גבוהה.¹²⁶

הצעת המיזוג של פלימן עלתה בעקבות משבר כספי חמור בטכניון, שהחל עוד בתקופת דורי. הגידול במספר הסטודנטים, העלייה ביוקר המחיה והקושי בגיוס כספים בחוץ-לארץ הותירו את המוסד בגירעון עמוק שעורר קריאות להתיעלות ותקווה לקבל סיוע מהממשלה. ביולי 1967 אימץ הקורטוריון תכנית הבראה לטכניון. תכנית ההבראה כללה הימנעות מיצירת חובות חדשים עד לכיסוי הגירעון. עם פתיחת שנת הלימודים תשכ"ט השתפר המצב הכלכלי של הטכניון חלקית בלבד.¹²⁷ אולם למרות הגירעון, בינואר 1970 החליטה פה אחד הוועדה לפיתוח אקדמי של הקורטוריון להמליץ להנהלת הטכניון על מיזוג בית הספר לרפואה עם הטכניון. רוב חברי הוועדה ראו גם 'תועלת לשני הצדדים' במיזוג עם המכון, בתום מועד ההתקשרות שלו עם האוניברסיטה העברית, אך לא הציעו צעד מעשי בעניין.¹²⁸ במילים אחרות, ברור היה שהנהלת הטכניון מעוניינת במידה רבה יותר לאמץ את בית הספר לרפואה מאשר להתמזג עם המכון. פלימן, שתמך במיזוג שלושת המוסדות לאלתר, נאלץ לקבל את החלטת הוועדה.¹²⁹

נראה שבשלב זה הבינה העירייה שהשגת המיזוג תתאפשר אך ורק ביוזמתה. אקצין הגיש לפלימן 'תכנית אפשרית' לאיחוד שלושת המוסדות החיפאיים. שם המוסד המאוחד, לפי ההצעה, יהיה 'אוניברסיטת חיפה' או לחלופין 'אוניברסיטת הצפון'. ההצעה כללה מגוון הסדרים הנוגעים למבנה האקדמי, לאופן הניהול ולאופן המימון של המוסד עד לאיחודו הסופי.¹³⁰ אם כך, בתחילת 1970 כבר היה המכון בדרך לעצמאות אקדמית וכל הצדדים המעורבים – המכון, עיריית חיפה, הטכניון, האוניברסיטה העברית וגם בית הספר לרפואה – נדרשו להכריע בשאלת עתיד יחסיו של המכון עם המוסדות האקדמיים השכנים בחיפה. בצל חילוקי הדעות בחיפה ובצל הקושי של המוסדות המקומיים להכריע, נדרשה התערבות השלטון המרכזי. המועצה להשכלה גבוהה, שעד אז נמנעה מלהתערב בעניין המכון, נדרשה כעת להטיל את כובד משקלה.

126 'במועצת עיריית חיפה מסתמנת תמיכה במיזוג אקדמי', דבר, 19.2.1970.

127 Alpert, *Technion*, pp. 344-349, 360-363.

128 'בית הספר לרפואה בחיפה יאוחד עם הטכניון', דבר, 29.1.1970.

129 'דיונים על מיזוג המוסדות להשכלה גבוהה בחיפה', למרחב, 10.2.1970.

130 בנימין אקצין אל משה פלימן, 1.2.1970, אע"ח, 1605/12.

התערבות המועצה להשכלה גבוהה: ועדת כהן

ב־2 בפברואר 1970 התכנסה המועצה להשכלה גבוהה לשיבתה הראשונה בראשות שר החינוך החדש יגאל אלון. אלון הודיע שהחליט למנות ועדה בראשות השופט העליון חיים כהן, חבר המועצה להשכלה גבוהה, שתברר אם יש מקום למיזוג בין שלושת מוסדות ההשכלה הגבוהה בחיפה. 'מתוך קשרי עם הגורמים אני סבור כי בטווח של שנתיים-שלוש ניתן לדבר על מיזוג כזה', אמר אלון.¹³¹ דורי ואקצין, ראש המכון, שניהם חברי המועצה להשכלה גבוהה, בירכו על החלטת השר.¹³²

לקראת דיוני ועדת כהן כינס אקצין אספה של כלל מורי המכון. אל האספה הוזמנו גם פלימן ושני נציגים נוספים ממועצת העירייה. אנשי העירייה הודיעו שבכוונתם לקדם את מיזוג שלושת המוסדות בחיפה. מספר מורים ותיקים הביעו חשש שהמכון 'יבלע' על ידי הטכניון, שלא בטובתו, וסברו שמוטב להמתין עד שהמכון יתבסס ויפתח סגל בכיר משל עצמו. אקצין לא היה שותף לחששות, אך הדגיש שיש לוודא ש'במהלך הדיונים יהיה המכון בעל משקל שווה [לטכניון], וכי שוויון זה ישתקף גם בארגון החדש של המוסד'. באספה הוחלט לבחור שישה אנשי סגל שיהיו נציגי המכון לעניין המיזוג.¹³³ זאת ועוד, כפי שמסר פלימן באספה, קיבלה מועצת העירייה פה אחד מספר החלטות: 'לנקוט בצעדים מעשיים לקידום האיחוד הלכה למעשה', להטיל על ועדת המכון ובית הספר לרפואה להיכנס למשא ומתן עם הנהלת הטכניון ועם שרי הממשלה הרלוונטיים בנושא, להקים ועדה משותפת לתיאום תכניות הפיתוח של שלושת המוסדות כבר בשנת הלימודים הקרובה (תשל"א) כדי למנוע כפילויות בתכניות ובתחומי הלימוד האקדמיים ולהכריע בשאלת החסות האקדמית של בית הספר לרפואה בהתאם לסעיפים הקודמים.¹³⁴

בישיבה הראשונה של הוועדה השתתפו נציגים מהעירייה, מהטכניון ומהמכון.¹³⁵ אנשי העירייה העריכו שיהיה אפשר להשלים את האיחוד בתוך שלוש שנים, עם תום מתן החסות של האוניברסיטה העברית למכון, אך הודו שהוצאות הפיתוח של המכון מכבידות על קופת

131 פרוטוקול המועצה השלישית (37)9, 2.2.1970, א"מ, גל-13205/3, עמ' 3-4. יתר חברי הוועדה היו אקצין, ארליק, דה-פריס (שהיה חבר גם בוועדת ברנזון), פרופ' שניאור ליפסון, דיקן הפקולטה לכימיה במכון ויצמן למדע, פרופ' יהושע שכטר, לשעבר רקטור אוניברסיטת בר-אילן, ופרופ' רחל שלון, ראש התחנה לחקר הבנייה בטכניון (ומי שהשתתפה בשעתו בטקס הנחת אבן הפינה לקריית האוניברסיטה). אלכס דורון, 'ועדה תבדוק איחוד מוסדות אקדמיים', **מעריב**, 5.2.1970.

132 פרוטוקול המועצה השלישית (37)9, 2.2.1970, א"מ, גל-13205/3, עמ' 5-6.

133 מועצת המורים, 'ישיבה ד' בתש"ל', 26.2.1970, א"ח, 160099.00171.1972.

134 קטע מפרוטוקול ישיבה מס' 7 של מועצת עיריית חיפה, 2.3.1970, א"ח 1605/12.

135 נציגי העירייה היו פלימן ועו"ד מאיר בר-רב-האי; נציגי הטכניון היו גולדברג, עמי, פרופ' אלישע שקלרסקי, דיקן הפקולטה לארכיטקטורה, פרופ' אמיתי הלוי מהפקולטה לכימיה, פרופ' חיים פינקל, המשנה לנשיא לעניינים אקדמיים, ופרופ' אשר פרס מהפקולטה לפיזיקה; נציגי המכון היו רפאלי, ד"ר אוריאל רפפורט, ראש החוג להיסטוריה של עם ישראל, ד"ר עקיבא גלבוז מהחוג להיסטוריה כללית וד"ר שולמית וייסמן, ראשת החוג לצרפתית.

העירייה. המשתתפים שבו ונחלקו בדעותיהם בהתאם להשקפותיהם בשאלות היסוד, כאשר הדילמות העקרוניות בין ריכוז לביזור ובין חתירה להתמחות צרה להקניית ידע רחב מוצגות כסוגיות של חיסכון מול בזבז, לנוכח השיקול האקוטי של התקציב. רוב נציגי הטכניון לא ראו שום תועלת באיחוד בין המכון לטכניון, בין היתר בגלל אופיים השונה של שני המוסדות, וסברו שיש להגיע לחלוקת סמכויות הגיונית ביניהם. עמי תמך במיזוג, שלדעתו עתיד היה להביא להשגת המוצר המוצלח ביותר, אך גם הוא סייג זאת בתנאי שהדבר לא יפגע בתקציב הטכניון. גם גולדברג הסתייג מרעיון המיזוג: 'אם המיזוג פירושו להפוך את הטכניון לבית-ספר של הצפון – תהיה התנגדות רצינית לא רק של כל הסגל אלא של כל הקורטוריון'. מנגד היו אנשי המכון תמימים בדעתם וראו בחיוב את הקמתה של אוניברסיטה מקיפה בחיפה.¹³⁶

לקראת הישיבה השנייה ניסח המהנדס אוריאל שלון, חבר הוועד המנהל של הטכניון, את עמדתו בתזכיר שנשלח לחברי הוועד. שלון תמך בצירוף בית הספר לרפואה לטכניון ובהקמת 'גוף משותף' לטכניון ולמכון לשם מניעת כפילות אקדמית בין המוסדות, אך התנגד למיזוג עם המכון. שלון הציג מספר נימוקים לעמדתו: ראשית, ש'המיזוג יביא בהכרח להנמכת מעמדו ולהמעטת דמותו של הטכניון. בעוד וכיום הוא מוכר כמכון טכנולוגי לישראל ייהפך הוא לחלק של אוניברסיטה מקומית של חיפה (או של הצפון), אשר תדמיתו תהיה מטבע הדברים נחותה מזו של האוניברסיטה העברית ואף של אוניברסיטת תל-אביב (בהיותה שוכנת בעיר הגדולה ובמרכז אוכלוסייתה של המדינה)';¹³⁷ שנית, שמהלך המיזוג עשוי לפגוע ביכולת הטכניון לגייס תורמים ומרצים מחוץ לארץ; שלישית, שהמרצים במכון ידרשו להשוות את תנאיהם ואת מעמדם לאלו של עמיתיהם בטכניון; רביעית, שהסטודנטים במכון יציבו דרישות משלהם; חמישית, שהמיזוג לא יביא לחיסכון בתקציב הטכניון, וחמור מכך שהמכון יהיה לנטל עליו.¹³⁸

חברי הוועד קיבלו את עמדתו של שלון בעניין בית הספר לרפואה והחליטו להסמיך את הוועדה לפיתוח אקדמי לקדם את המיזוג עמו, בתנאי שהדבר לא ישית על הטכניון התחייבויות כספיות. בעניין המכון נחלקו חברי הוועד בדעותיהם, ולכן הוחלט שגולדברג והמהנדס יוסף אבן יציגו בפני הוועדה את העמדות השונות והמנוגדות.¹³⁹ גולדברג ואבן אכן השתתפו בישיבתה השנייה של ועדת כהן. לצדם הופיעו נציגי בית הספר לרפואה ורקטור האוניברסיטה העברית, פרופ' יעקב כ"ץ. ברזילי, יד ימינו של ארליק, תמך במיזוג שלושת המוסדות, ואילו ד"ר אפרים בנטל, מנהל המחלקה הגנירולוגית בבית החולים רוטשילד (לימים בני ציון), סבר שבית הספר לא יוכל לשאוב תועלת רבה מהמכון. גם כ"ץ סבר שהפתרון הרצוי ביותר מבחינת האוניברסיטה הוא מיזוג המכון ובית הספר לרפואה

136 פרוטוקול משיבת הוועדה לבדיקת איחוד המוסדות להשכלה גבוהה בחיפה, 13.3.1970, א"מ, גל-13210/1.

137 ההדגשות במקור.

138 אוריאל שלון אל חברי הוועד המנהל, 14.4.1970, אה"ט, B57-4-10.

139 ישיבת הוועד המנהל של הטכניון, 16.4.1970, שם, B57-4-9.

עם הטכניון. לאחר שמיעת העדים עברה הוועדה לדיון בממצאים, ובשלב זה ביקש אקצין לדבר לא כחבר הוועדה אלא כעד. הוא סיפר שנציגי סגל המורים במכון קיימו התייעצויות וביקשו ממנו למסור שדעתם החיובית בנוגע למיזוג עם הטכניון השתנתה לשלילה עקב דיוני הוועדה, וזאת משלוש סיבות: ראשית, רבים מאנשי הטכניון התנגדו למיזוג ועמדו על לא בישרה טובות לחיים המשותפים; שנית, התברר שגם תומכי המיזוג סבורים שתינתן בו עדיפות למקצועות הטכנולוגיים, ואנשי המכון חששו למעמדם של מדעי הרוח והחברה; שלישית, מהדיונים עלה שלאחר המיזוג תסלק העירייה את ידה, באופן הדרגתי לפחות, מתמיכתה הכספית, וגם הטכניון לא היה יכול להתחייב על תמיכתו במחלקות המכון. בתום הדיון החליט כהן לנסח נייר עמדה שימש כבסיס לדיון בישיבה השלישית.¹⁴⁰ דומה אפוא שהחשדנות ההדדית, עד כה נחלתם של ראשי המוסדות בלבד, חלחלה אל העובדים והעכירה את האווירה עוד בטרם ניתן סיכוי ליצירת תשתית קולגיאלית לישות המשותפת. בישיבה השלישית נידונה הצעת כהן באריכות, אך ככל שהתארך הדיון התחזר הקושי 'לרבע את המעגל', ולכן הוחלט שחברי הוועדה ינסחו הצעות לקראת ניסוח הדוח הסופי.¹⁴¹ לפי נייר העמדה של כהן, הטכניון ובית הספר לרפואה כבר הסכימו להתאחד, ולכן כל שנותר לוועדה הוא לאשר את ההסכם ביניהם; הטכניון והמכון יתאחדו כבר בשנת הלימודים תשל"ג, כשיפוג ההסכם בין העירייה לאוניברסיטה העברית; תוקם ועדה משותפת עם חמישה חברים (שלושה מהטכניון ושניים מהמכון) שתעבד במשך תקופת המעבר את פרטי האיחוד ותתכן את ביצועו בפועל, ועד אז יימנעו שני הצדדים מכפילויות אקדמיות ביניהם. שאלת שם המוסד המאוחד עוררה קושי מיוחד. דה'פריס הציע את השם 'אוניברסיטת חיפה', אך כהן קיבל את עמדת הטכניון 'שמוסדם אינו חיפאי לוקאלי אלא המוסד הטכנולוגי לכל ישראל' וכן 'שמן הראוי הוא כי שם המוסד המאוחד ישקף את משקלו של המוסד הגדול והוותיק והמפורסם לעומת המוסד הצעיר, על ידי שיושם הדגש על הטכנולוגיה'. על כן הצעתו הייתה: 'האוניברסיטה הטכנולוגית לישראל'.¹⁴²

במושב הקורטוריון השנתי השתתף פלימן בישיבת הפתיחה והפציר בשומעיו לתמוך במיזוג הטכניון והמכון. הוא הקריא את החלטת מועצת העירייה ממאוס 1970 והודיע שהעירייה החליטה לרכוש את השטח שבין הקמפוסים כדי לקדם את האיחוד בין שני המוסדות.¹⁴³ נראה שזה היה מעט מדי ומאוחר מדי. גולדברג, שהתיימר להביע 'בצורה נכונה את הלך הרוח בטכניון', סיכם אותו כך: 'גישה חיובית ונלהבת למיזוג עם בית הספר לרפואה בהקדם האפשרי, רגשות מעורבים ביחס למיזוג עם המכון האוניברסיטאי תוך דחייה לעת עתה'.¹⁴⁴ לא ברור אם כוונתו הייתה לדחייה במובן של סירוב או דיחוי. מכל מקום, בדיון שיוחד לנושא התלבטו חברי הקורטוריון כיצד לשמר את אפשרות המיזוג, אך

140 פרוטוקול מישיבה מס' 2, 17.4.1970, א"מ, גל-13210/1.

141 פרוטוקול מישיבה מס' 3, 5.5.1970, שם.

142 הצעות השופט חיים כהן, 17.4.1970, שם.

143 פרוטוקול המושב השנתי של הקורטוריון, 25.6.1970, אה"ט, B96-3-2, עמ' 5.

144 שם, עמ' 10.

ללא התחייבות על תנאיו. על הפרק עמדה הצעתו של פרופ' זאב רזניק, דיקן הפקולטה להנדסה כימית: 'הקורטוריון בדעה כי המיזוג של המכון האוניברסיטאי עם הטכניון יהיה לתועלת שני המוסדות כאשר ייווצרו תנאים הולמים לכך. הקורטוריון ממליץ על הקמת ועדה המשותפת לשני המוסדות במטרה להגיע לתקנות וסטנדרטים אחידים בכל הנוגע לאספקטים האקדמיים, המינהליים והכספיים וזאת מתוך מטרה להחיש את היווצרות התנאים ההולמים למיזוג'. ארליק ועמי תמכו בנוסח זה, ואילו גולדברג הביע חשש מהקמתה של ועדת תיאום לנוכח הבדלי הגישות בין המוסדות וכן בשל הוויתור על סמכות ההחלטה לטובת שר החינוך. בתום הדיון התקבלה הצעת רזניק ברוב של 26 מול 16.¹⁴⁵ בישיבתה הרביעית החליטה ועדת כהן להציע למכון לאמץ החלטה דומה להחלטת הקורטוריון. למשמע ההצעות השונות שהעלו החברים הוחלט שכהן יגיש מסמך מסכם חדש שיהווה בסיס לדוח הוועדה.¹⁴⁶ ההבדל העיקרי במסמך החדש היה שוועדת התיאום בין הטכניון למכון תהיה שקולה (פריטטית), ושרצוי שבראשה יעמוד אדם בלתי תלוי ושאינו משתייך לאחד המוסדות האקדמיים הנידונים.¹⁴⁷ בישיבה האחרונה קיבלו שישה מחברי הוועדה את המסמך שניסח כהן, בתיקונים קלים שהוצעו ואושרו. דה-פריס, בדעת יחיד, חשב שעל הוועדה להמליץ מפורשות על איחוד המוסדות, ושההכנות לאיחוד יסתיימו עם תום האחריות האקדמית של האוניברסיטה העברית.¹⁴⁸

ממכון לאוניברסיטה: הדרך לעצמאות

בקיץ 1970, כשהחלו להתבהר מסקנות ועדת כהן, החלה העירייה להציע את המכון לקראת עצמאות. ב-6 ביולי, לאחר שהאוניברסיטה העברית הסירה את התנגדותה, החליטה הנהלת העירייה לשנות רשמית את שם המכון ל'אוניברסיטת חיפה' – השם שהוצע בעבר עבור מוסד חיפאי כולל. בהודעתו לשר אלון ציין פלימן שלישינוי השם לא תהיה השפעה על סוגיות אחרות, לרבות 'עתיד היחסים בין מוסדות ההשכלה הגבוהה בחיפה'.¹⁴⁹ גם במכתבו להרמן ציין פלימן שלישינוי השם לא ישפיע על הקשר עם הטכניון, אפילו אם ועדת כהן תמליץ על איחוד המוסדות.¹⁵⁰

ב-13 בנובמבר 1970 התכנסה קבוצה בשם 'מייסדי אגודת אוניברסיטת חיפה', גוף שנועד להיות חבר הנאמנים של האוניברסיטה, והחליטה על שינוי מעמדה של האוניברסיטה – מגוף בבעלות העירייה לאגודה עצמאית. בין המייסדים היו פרופ' בנימין מזר, נשיא האוניברסיטה

145 שם, עמ' 33-38.

146 ישיבה בבית השופט חיים כהן, 9.8.1970, א"מ, גל-1/13210.

147 טיוטת דין וחשבון למועצה להשכלה גבוהה, 16.8.1970, שם.

148 ישיבה מס' 6, 7.12.1970, שם, ג-1/17955.

149 משה פלימן אל יגאל אלון, 26.7.1970, אע"ח, 12/1605.

150 משה פלימן אל אברהם הרמן, 2.8.1970, שם, 11/1605.

העברית לשעבר, וכן דורי, רפאלי, אקצין ופלימן.¹⁵¹ עמי בירך את פלימן על עצמאותה של האוניברסיטה וקרא לשלב במוסדותיה נציגים מהטכניון, ולהפך. עמי תמך גם במיזוג בית הספר לרפואה עם הטכניון, מתוך תקווה ששני המהלכים יחד יביאו בסופו של דבר למטרה המקוּוּה – הקמת אוניברסיטה כוללת גדולה, תוססת ומתקדמת בעירנו.¹⁵² בעת ההיא עלתה אפשרות למנות את עמי לחבר הנאמנים של האוניברסיטה, אך אקצין מחה על כך: 'דווקא בשל העניינים הרבים העומדים לדיון בין שני המוסדות, נכון היה להקפיד ולא לבחור למועצה המנהלת אחד מהם אדם שתפקידו ואחריותו העיקריים הם למוסד השני'.¹⁵³ לא ברור מה הייתה תשובתו של פלימן, אך נראה שעצם הנכונות של העירייה למנות את עמי ביטאה הבנה שהתפתחותה של האוניברסיטה נעשתה תלויה בשיתוף פעולה מצד הטכניון. ב־19 בינואר 1971 התכנס חבר הנאמנים של אוניברסיטת חיפה לשיבתו הראשונה. בדברי הפתיחה אמר אקצין שיעשה מאמץ למנוע כפילויות בתכניות האקדמיות, אך רמז ש'הכפילויות בחיי מוסדות להשכלה גבוהה מחויבות המציאות'. חבר הנאמנים קיבל 'בקורת רוח' את המלצות ועדת כהן: מיזוג מידי של בית הספר לרפואה עם הטכניון, שאיפה למיזוג עתידי של המכון והטכניון והקמת ועדה שקולה למכון ולטכניון לתיאום תכניות הלימודים.¹⁵⁴ גם סנאט הטכניון אישר את המלצות ועדת כהן, אך בו בזמן אישר גם תכנית ללימודי ביולוגיה בשנת הלימודים תשל"ב, החלטה שלכאורה סותרת את המלצות ועדת כהן, שכן מסלול דומה נועד להיפתח גם באוניברסיטה. מנגד דיברה הנהלת האוניברסיטה על הקמת חוג למתמטיקה, תחום 'טכניוני' מובהק,¹⁵⁵ וגם 'החוג המשותף' לכלכלה עורר מחלוקת. פרופ' רפאל טריפון, ראש החוג, התפטר כבר בתחילת שנת הלימודים תשל"א, ככל הנראה בגלל היעדר הסכמה בין המוסדות על ניהול החוג.¹⁵⁶ נראה שאף על פי ששני הצדדים, הטכניון ואוניברסיטת חיפה, אימצו את המלצות ועדת כהן, הם המשיכו לפעול לפי אינטרסים מוסדיים צרים.

ב־23 בפברואר 1971 אישרה גם המועצה להשכלה גבוהה את המלצות ועדת כהן, ואלון ביקש מגולדברג ואקצין למנות נציגים לוועדה שקולה. אקצין וגולדברג הסכימו ביניהם שנציגי שני המוסדות יכהנו לסירוגין כראשי הוועדה ושדורי ינהל את הישיבה הראשונה.¹⁵⁷ אפשר לומר שמבחינת דורי זו הייתה מעין 'סגירת מעגל': האיש שכנשא הטכניון הוביל את ההתנגדות להקמת אוניברסיטה עצמאית בחיפה, היה לאחד ממייסדיה ואף עמד בראש

151 'אוניברסיטת חיפה תיהפך למוסד עצמאי', דבר, 15.11.1970.

152 יוסף עמי אל משה פלימן, 1.12.1970, אע"ח, 1605/11.

153 בנימין אקצין אל משה פלימן, 21.12.1970, שם, 1612/5.

154 ישיבת חבר הנאמנים, 19.1.1971, שם, 1605/10.

155 מאיר הראובני, 'שניים או חוץ בביולוגיה', למרחב, 8.1.1971.

156 שמעון רפפורט, 'הכלכלה – נדבך למיזוג האוניברסיטה והטכניון, או מקור לתחרות המוסדות?', מעריב, 1.3.1971.

157 בנימין אקצין אל אלכסנדר גולדברג, 26.2.1971; אלכסנדר גולדברג אל שמואל בנדור, 28.2.1971; יגאל אלון אל אלכסנדר גולדברג ובנימין אקצין, 1.3.1971 – כולם בא"מ, גל-17955/1.

הגוף שנועד לקבוע את גבולות הגזרה בין הטכניון לאוניברסיטה. הקורטורין אישר את המיזוג של הטכניון עם בית הספר לרפואה והביע תקווה ש"יבדקו כל הדרכים האפשריות על מנת לחזק את שיתוף הפעולה והתיאום בין שני המוסדות במגמה למנוע כפילויות מיותרות ובזבוז משאבים". המילים 'איחוד' או 'מיזוג' לא הוזכרו בהחלטה כלל.¹⁵⁸

ב־2 באוגוסט 1971, בישיבה חגיגית, הודיעה העירייה על החכרת מבני המכון לאוניברסיטה. בהסכם נקבעו גם תקרת השתתפות העירייה בתקציב האוניברסיטה וזכויות עובדיה. כך זכתה האוניברסיטה בעצמאות כלכלית ומנהלית.¹⁵⁹ בעקבות זאת ביקש דורי להעלות בישיבת המועצה להשכלה גבוהה את שאלת שיתוף הפעולה בין האוניברסיטה לטכניון לקראת מיזוג אפשרי ביניהם. אלון השיב שאין הוא מרפה מהנושא ושימשיך ללחוץ על ראשי המוסדות להגביר את שיתוף הפעולה, אך 'לכפות את המיזוג עליהם, אין זה אפשרי ואין זה רצוי'.¹⁶⁰ זו הייתה ככל הנראה פעולתו האחרונה של דורי בנושא. באותו קיץ הוא לקה בשבץ מוחי, ובעקבותיו חדל מפעילות ציבורית עד למותו בינואר 1973.¹⁶¹

באוקטובר 1971 הגיש אקצין בקשה רשמית למועצה להשכלה גבוהה להכרה בתארים שיוענקו באוניברסיטה. אקצין אמר שנשיאי האוניברסיטה והטכניון תומכים במיזוג בין שני המוסדות, 'אך בקרב ציבור המורים קיימת הסתייגות'.¹⁶² בדיון שנערך במועצה להשכלה גבוהה הועלה שוב ושוב החשש מכפילות בתחומי הלימוד. אלון קיבל עליו לעקוב אישית אחר שיתוף הפעולה בין האוניברסיטה לטכניון.¹⁶³ המועצה להשכלה גבוהה מינתה ועדת משנה לבדיקת בקשתה של האוניברסיטה להכרה, שבראשה עמד פרופ' יהושע אריאלי מהאוניברסיטה העברית. ב־7 ביוני 1972, בעקבות המלצות ועדת אריאלי, החליטה המועצה להשכלה גבוהה בין היתר להסמיך את האוניברסיטה להעניק תואר בוגר בפקולטות למדעי הרוח ולמדעי החברה ותואר מוסמך במספר חוגים.¹⁶⁴ עם קבלת העצמאות האקדמית והמנהלית הושלם תהליך ההקמה של אוניברסיטת חיפה.

סיכום

סיפור הקמתה של אוניברסיטת חיפה מגלם את מגוון הדילמות שליוו את מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בעשור השני ובעשור השלישי להקמת המדינה. האם האוניברסיטה העברית הייתה צריכה להישאר האוניברסיטה המרכזית, השולחת זרועות לכל הארץ,

158 שמואל האוזר, 'הטכניון אישר המיזוג עם ביה"ס לרפואה', **על המשמר**, 25.6.1971.

159 'אוניברסיטת חיפה זכתה בעצמאות משקית ומינהלית', **מעריב**, 3.8.1971.

160 שמואל בנדור אל יעקב דורי, 26.8.1971, א"מ, גל-17955/1.

161 נאור, **הרמטכ"ל הראשון**, עמ' 452-454.

162 ישיבת המועצה להשכלה גבוהה, 21.12.1971, המועצה הרביעית, אמל"ג.

163 ישיבת המועצה להשכלה גבוהה, 2.2.1972, שם.

164 ישיבת המועצה להשכלה גבוהה, 7.6.1971, שם.

או שהיו צריכות לקום אוניברסיטאות עצמאיות? האם אוניברסיטאות היו צריכות לקום במרכזי האוכלוסייה הקיימים או דווקא במקומות מתפתחים בפריפריה? האם מוסדות ההשכלה הגבוהה היו צריכים להיות כוללניים ולהקיף מגוון רחב של תחומי דעת, או שהיה עליהם להתמקד בתחומים ספציפיים? כיצד יש להקים אוניברסיטה: מן המסד או בחסות מוסד אקדמי ותיק? מי מוסמך להחליט היכן ומתי מתעורר הצורך באוניברסיטה חדשה? מניין צריכה לבוא היוזמה להקמת אוניברסיטה חדשה: מהשלטון המרכזי או מיוזמה מקומית? ולמי אמור להשתייך מוסד אקדמי: לרשות המקומית שבו הוא נמצא או למערכת ההשכלה הגבוהה במדינה? לכל השאלות האלו היו היבטים ושיקולים אקדמיים, פוליטיים, גאוגרפיים, כלכליים ופרסונליים כאחד.

הקרבה הגאוגרפית למוסד אקדמי ותיק ייחדה את המקרה של אוניברסיטת חיפה בהשוואה לאוניברסיטאות אחרות בישראל. אפשר להשוות את תהליך ההקמה של אוניברסיטת חיפה לתהליך ההקמה של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; שני התהליכים התקיימו באותן השנים. שלא כעמדה המסויגת שהציג הטכניון כלפי המכון בחיפה, יחסו למכון להשכלה גבוהה בנגב היה אוהד בהרבה. הטכניון פרס את חסותו האקדמית על המחלקה להנדסה בבאר שבע, ופרופ' חיים חנני, איש הטכניון, כיהן כרקטור הראשון של האוניברסיטה שהוקמה בנגב.¹⁶⁵ מלבד העובדה שבחיפה כבר היה הטכניון, באותן השנים היה פיתוחה של באר שבע כבירת הנגב יעד לאומי. גם האוניברסיטה העברית סיעה למכון בנגב, בין היתר מחשש שאם לא תעשה כן יתפסו אוניברסיטאות תל אביב וברא"ל את מקומה.¹⁶⁶ שלא כאוניברסיטת חיפה, שהוגבלה בתחומי הלימוד מפאת הקרבה לטכניון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב הייתה חופשית לעסוק בכל תחומי הידע.

רעיון המיזוג עם הטכניון ליווה את אוניברסיטת חיפה עוד מימיה הראשונים כמכון אוניברסיטאי. במובן מסוים אפשרות הפיכתו של המכון לאוניברסיטה עצמאית, נפרדת מהטכניון, נולדה בעקבות כישלון רעיון המיזוג. בשנתיים הראשונות של המכון ניטשה מחלוקת בין אבא חושי, ראש עיריית חיפה והאב המייסד של המכון, ליעקב דורי, נשיא הטכניון. השניים הסכימו על רעיון המיזוג, אך ראו בדרכים מנוגדות את אופן השגתו. דורי טען שעל המכון להתמוזג בהקדם האפשרי לתוך הטכניון, המוסד הוותיק והמבוסס, ואילו חושי חשב שעל המכון להתפתח באופן עצמאי, ואז להקים אוניברסיטת גג שתכיל בתוכה את הטכניון ואת המכון גם יחד.

ניצחונו המובהק של חושי על דורי בבחירות 1965 אפשר למכון להתפתח במהירות, אך ייתכן שדווקא התפתחות זו הייתה בעוכריו, בכך שביטלה את יכולתו של הטכניון 'לבלוע' את המכון. אלכסנדר גולדברג, יורשו של דורי כנשיא הטכניון, היה פתוח לשיתוף פעולה בין המוסדות, אך זה נותר בעירבון מוגבל ולווה בתחרות על תחומי לימוד 'חופפים' כמו כלכלה וביוטכנולוגיה.

Alpert, *Technion*, pp. 359-360 165

166 ליבנה, 'האוניברסיטה של האומה', עמ' 636-639.

התחרות הקשה שחשיבותה ניכרה ביותר הייתה בנושא בית הספר לרפואה, לא רק בשל מעמדו של המקצוע, אלא גם משום שלא היה משויך לאף אחד משני המוסדות המתחרים ונדרש לגוף אקדמי מאמץ. אנשי העירייה והמכון הבינו שצירוף בית הספר לרפואה למכון הוא המנוף היחיד שיוכל לשכנע את הטכניון להתמזג עם המכון, אלא שכאן באה לידי ביטוי תלותו של המכון באוניברסיטה העברית. האוניברסיטה העברית חששה מבית ספר נוסף לרפואה שיתחרה בה בתחום וסירבה לסייע במהלך. מהרגע שהחליטה המועצה להשכלה גבוהה לצרף את בית הספר לרפואה לטכניון, אך בו בזמן נמנעה מלכפות על הטכניון מיזוג עם המכון, ירדה בפועל מהפרק אפשרות המיזוג, ורק אז התקבלה ההכרעה להפוך את המכון לאוניברסיטה נפרדת.

אם ב־1965 עוד היה יכול הטכניון לאמץ לחיקו את המכון, הרי שב־1970 כבר היה המכון גדול מדי וממוסד מדי, והאינטרס הבדלני של שני המוסדות התבסס גם בקרב עובדיהם. שני הצדדים קיוו להרוויח מהמיזוג והתאכזבו: הטכניון קיווה לזכות בסיוע מהעירייה, ואילו העירייה קיוותה שהטכניון יסבסד את המכון. גם המרצים בשני המוסדות החלו לחשוש מפגיעה במעמדם. תומכי המיזוג העלו על נס את החיסכון הצפוי מאיגום המשאבים, בעיקר לנוכח הקרבה הגאוגרפית בין המוסדות, ואת היתרון העקרוני שבהקמת אוניברסיטה כוללנית ורב־תחומית. המתנגדים הדגישו את ההבדלים בתחומי הדעת של המוסדות, את ההפרדה בין הקמפוסים ואת משבר התקציב שחייב משנה זהירות פיננסית. אך נראה שמעל הכול ריחף הפער באופיים השונה של המוסדות. החשש שמא המיזוג עם מוסד עירוני מקומי יפגע במעמד הלאומי הממלכתי של הטכניון הכריע את הכף, וברגע האמת דחו בטכניון את תכנית המיזוג.

הכוח המניע מאחורי המכון היה חושי. הוא ראה באוניברסיטה העירונית אמצעי להעלאת מעמדה של חיפה. חושי הפגין את כוחו לא רק בהקמת מבני האוניברסיטה מעל לראשו של הטכניון, כמעט פשוטו כמשמעו, תוך כדי גיוס אחד האדריכלים הידועים בעולם, אלא גם ביכולתו לרתום את ראש הממשלה לוי אשכול לטובת המוסד העירוני. לרוע מזלו של המכון, חושי מת בנקודת זמן מכרעת. למחליפו, משה פלימן, לא הייתה היכולת להניע מהלכים דומים, אף על פי שרשמית כוחו במועצת העירייה לא היה פחות משל קודמו. במובן מסוים העימות האישי והפוליטי בין דורי לחושי שיקף גם הבדלים מהותיים בהשקפות העולם. דורי, איש אמונו של בן־גוריון, דגל בגישה ממלכתית לניהול מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל שלפיה יש להקים מוסדות אקדמיים אך ורק על בסיס שיקול לאומי כולל. לעומתו, חושי היה מנהיג מקומי כריזמטי, ולכן היה היגיון בבחירתו לחבור לאשכול, איש המנגנון המפלגתי, שהיה פתוח יותר מבן־גוריון לביזור הכוח הפוליטי ולכן גם היה נכון יותר לתמוך ביוזמה אקדמית מקומית.

במבט כולל אפשר לראות בפרשה זו גם חלק ממיסודו של תהליך הקמת אוניברסיטאות בישראל. ברבות השנים נעשו תהליכי ההקמה של מוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל אישיים פחות וממוסדים יותר. ב־1962 נרָאה שביכולתה של עיריית חיפה להקים אוניברסיטה באמצעות התקשרות ישירה עם האוניברסיטה העברית (ובמידה מסוימת גם

עם ראש הממשלה), ללא התחשבות במועצה להשכלה גבוהה. באותה העת נפלו קריאותיו של דורי להתערבות ממלכתית על אוזניים ערלות. גם בתקופת גולדברג קראו בטכניון שוב ושוב לפיקוח ממלכתי על המכון, אך במועצה להשכלה גבוהה לא מיהרו להתערב, אולי מפאת מעמדה של האוניברסיטה העברית. בשנת 1970 דמויות המפתח שהקימו את המכון, חושי, פראוור ואשכול, כבר היו מחוץ לתמונה, ובעיריית חיפה נאלצו להתמודד עם המועצה להשכלה גבוהה. אמנם המועצה להשכלה גבוהה לא הציבה קשיים בהפיכת המכון לאוניברסיטה, אך במידה רבה היא טרפדה את תכניתיה של העירייה למזג את המכון עם הטכניון. לאחר הקמת הוועדה לתכנון ולתקצוב בשנת 1972, בסמוך להכרה באוניברסיטאות חיפה ובן-גוריון בבאר שבע, לא היו עוד יוזמות עירוניות מסוג זה להקמת אוניברסיטאות.¹⁶⁷

בסופו של דבר התגשמו אזהרותיהם של דורי ואחרים מפני היומרה שבהקמת המכון, ויכולתה של העירייה לתמוך באוניברסיטה מקומית התגלתה כמוגבלת. הכרעת ועדת כהן להשאיר את הזכות הבלעדית בשאלת המיזוג בידי הטכניון מחד גיסא ולהימנע מכפילויות בתחומי הלימוד בשני המוסדות מאידך גיסא הותירה את אוניברסיטת חיפה בעמדת זיגוק חלשה, ללא מקצועות ריאליים יוקרתיים. להכרעה זו היו השלכות ניכרות, עד ימינו, ואלו ראויות למחקר נוסף.

167 על הרקע להקמת הות"ת והשפעותיה ראו וולנסקי, **אקדמיה בסביבה משתנה**, עמ' 74-175.

דיוור

הבית הבורגני בישראל הצעירה במבט גלובלי

עודד היילברונר

תקציר

המחקר הישראלי הביקורתי נוטה לראות בבית הישראלי בשנות החמישים והשישים מכשיר ממסדי לעיצוב החברה, אולם העיסוק המרכזי של בני התקופה בבית המודרני, בעיצובו ובציודו בעשור השני לקיום המדינה מעיד על המקום המרכזי שלו ועל חשיבותו התרבותית, הרגשית והערכית בקרב הבורגנות הישראלית העולה. כמו בארצות מערב אירופה שאחרי מלחמת העולם השנייה, ביטא הבית הישראלי המודרני רצון להתנתק מעבר אלים, כואב ורצוף משברים ולנסות לבנות עתיד חדש, מודרניסטי, ובעיקר יציב. לצד רשויות השלטון והתכנון השתתפו בעיצוב הבית האזרחים, הדיירים והמשפחות שנעזרו בספרי עיצוב, בהדרכה ובעצות של יועצי עיצוב, אדריכלים וכאלו שהתיימרו להיות מומחים למשק בית. הבניין, הבית והדירה תוכננו גם לפי דרישות המשפחה ואופייה וביטאו את ערכי הבורגנות הישראלית ואת רצונה להשתלב בתרבות הצריכה. הבית הישראלי המודרני היה למבצר רגשי, המקלט המגונן של הישראלים מהמעמד הבינוני מפני זרים ומפני סכנות.

מילות מפתח: אירופה, בורגנות, בית, דיור, חברות אחרי מלחמה, ישראל

מבוא

'אין אוכל?'

'יש אוכל?'

'בא דואר?'

'לא בא דואר?'

'נאווה בבית?'

'נאווה בבית?'

'נו, אז לאכול!'

כך נפתח כל פרק בסדרת התסכיתים הפופולרית 'משפחת שמחון', ששודרה בקול ישראל בראשית שנות השישים והציגה משפחה ישראלית טיפוסית מהמעמד הבינוני: האב נוח, איש העלייה השנייה, בעל משרד ליבוא ויצוא, אשתו צפירה, בתם נאווה בת ה־17 והבן גבי בן ה־30, קצין בצבא קבע. כל פרקי הסדרה התרחשו בבית המשפחה, בזמן הפסקת

הצהריים, ונפתחו בכניסתו של נוח לבית ובסדרת השאלות והתשובות המובאת למעלה. אחרי כן עסקו שלושה מבני המשפחה (הבן הבוגר לא התגורר עמם) בענייני יום-יום: באוכל, במשפחה, בבית ובאירועים חברתיים שהתקיימו בבית. אחד הנושאים המרכזיים היה שיפור תנאי הדיור ועיצוב הבית, ומוטיב מרכזי היה התנגדותו של אב המשפחה השמרן לכל חידוש.¹

'משפחת שמחון' דומה לסדרות טלוויזיה פופולריות מאותה תקופה באנגליה ובגרמניה המערבית. באנגליה עסקה הסדרה 'רחוב ההכתרה' (Coronation Street) בחיי משפחה ממעמד הפועלים בצפון אנגליה, ובגרמניה היו אלו הסדרות 'משפחת שלרמן' (Familie Schölermann) ו'נערת היער השחור' (Schwarzwaldmädel). בכל הסרטים והסדרות הללו הוצגה משפחה טיפוסית: הורים שמרנים, צעירים שדורשים שינוי, מעורבות השכנים, השכונה והסביבה והשינויים בתחום הציבורי. בייחוד הודגשו בסדרות אלו הרצון לבנות בית לאחר הקשיים שהתמודדה עמם המשפחה: ערכי המשפחה, שמרנות מול מודרניות בחייה, ולבסוף עיצוב הבית וסידורו לפי ערכים אלו.

הסדרות האלה עסקו במציאות שאחרי המלחמה (postwar) בשלוש הארצות: הנורמליזציה ההדרגתית של החיים לאחר הסבל והמוות בימי מלחמת העולם השנייה (בישראל: השואה, המתחים הביטחוניים במחצית השנייה של שנות הארבעים ומלחמת העצמאות) והתקופה הקשה שבאה אחריה. הדרמה של שנות הארבעים והחמישים פינתה את מקומה לחיי היום-יום, ובישראל תפסה 'החלוציות הבורגנית' של המעמד הבינוני החדש – שבמוקדה המשפחה והבית – את מקום האתוס החלוצי ההרואי.²

'משפחת שמחון' ומקבילותיה האירופיות מדגימות את האופן שמחקר מיקרו-היסטורי, אשר מתמקד בחפצים וביחידים, יכול להשתלב במחקר מקרו-היסטורי. החשיבות והמשמעות שיוחסו לבית הישראלי ולעיצובו בעידן שלאחר המלחמה, לעומת חשיבותם ומשמעותם בארצות מערב אירופה באותה תקופה, יכולות ללמד אותנו על אופייה של החברה הישראלית המתגבשת.

'משפחת שמחון' היא דוגמה למקומם ולתפקידם של הבית ושל המשפחה בישראל הצעירה. מדובר במשפחות ישראליות ממוצא אירופי, שההורים בהן היו ניצולי שואה או הגיעו בגלי ההגירה שקדמו לה וראו בבית הבורגני חוף מבטחים. צורת חיים זו נועדה לפצות אותם על סבלות העבר.³

1. התסכיתים מובאים כלשונם בספרו של משה בן אפרים *מר שמחון ובנו: קורות משפחה אחת*, הוצאת ספרים ע"ן, תל אביב 1966. דוגמאות לשמרנות של האב מובאות למשל בפרקים 'אורי מחוסל', 'שקיעת הקיבוץ' ו'נאווה יוצאת לטייל'. התסכיתים עובדו לסרט, וזה יצא לבתי הקולנוע בשנת 1966. 2. על ישראל הצעירה כחברה אחרי מלחמה ראו: עודד היילברונר, 'לקראת היסטוריה גלובלית של ישראל הצעירה', ציון, פו, ד (תשפ"א), עמ' 593-630; על 'החלוציות הבורגנית' ראו: דני גוטוויין, "'החלוציות הבורגנית': תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי" – שירי נעמי שמר, 1956-1967, *ישראל*, 20 (2012), עמ' 21-80.

3. מתוך הספרות הענפה על אודות גלי ההגירה שקדמו להקמת המדינה ובתחילת שנות החמישים, בעיקר של ניצולי שואה, חיי המהגרים וילדיהם (ילידי אירופה או ילידי הארץ) ראו: חנה יבלונקה,

טענתי במאמר היא כי את דפוסי המגורים, הבית והמשפחה של מעמדות הביניים בישראל בעשור השני לקיומה יש להשוות לדפוסים דומים באירופה. כמו במקומות אחרים בעולם, היה הבית עבור הישראלים, ותיקים ומהגרים חדשים, ניסיון רגשי ומעשי להתנתק מעבר של אלימות, כאב ורצף משברים ולכנות עתיד חדש, מודרניסטי, ובעיקר יציב.

למרות ההבדלים בין ההיסטוריה של ישראל לזו של מערב אירופה – בעיקר בסדר הגודל של ההגירה, שבעקבותיה נעשתה ישראל מדינת מהגרים וילדיהם – החברה הישראלית מצטיינת בלא מעט מאפיינים דומים לאלה של חברות מערב-אירופיות שלאחר המלחמה; אחד מהם הוא השיח הבורגני הישראלי על הבית ועיצובו, שדומה לשיח אחר במערב אירופה באותה תקופה.

המאמר נפתח בסקירה קצרה של המחקר הקיים על דפוסי הדיור והמגורים בישראל. אחרי כן נדונה עלייתה של הבורגנות הישראלית בישראל שלאחר המלחמה, בעיקר בעשור השני. הפרק הבא עוסק בחשיבות הבית ובעיצובו עבור הבורגנות, בעיקר בתקופה שהיא החלה להתאושש מסבלות העבר ומצוקותיו באירופה ובישראל. בהמשך הדברים הבית הבורגני האידאלי מתואר במונחי עיצוב לפי צו האופנה. בית שנועד להיות לא מקלט נוח בלבד אלא סוכן מרכזי בבניית סדר יום אזרחי-בורגני, אשר צעירים מודרניים בעלי ערכי אזרחות מחודשים ורגישויות מטופחות לאסתטיקה ולהיגיינה משתתפים בו, כמיטב התרבות הבורגנית האירופית. פרק אחר עוסק בבית בתור כלי להבניית זהות, באמצעות הניגוד בין הבית 'האחר', שאינו מערבי, 'המזרחי', 'הערבי', לבית הישראלי-מערבי. אחרי כן נדון בתפקידה של המודרניות בעיצוב הבית: השפעת האמריקנים, הפרוור והטכנולוגיה. כל אלה, כמו שנראה סייעו לצקת לתוך הבית הישראלי משמעויות של קדמה ואסתטיקה, שאמנם נשענות על מסורת, אך גם מקדמות את הבורגנות הישראלית הצעירה לעבר העתיד. המאמר מסתיים בדיון קצר בנושא חשיבות המטבח בבית הבורגני.

מקום אנושי או מעשה סדום? המחלוקת על דפוסי המגורים בישראל

הדס שדר מאפיינת את תכנון הבנייה, אכלוס הדירות וחללי המגורים בישראל הצעירה בשלושה אפיונים: הראשון – 'המקום הציוני' – ראה בשיכון ובבנייה כלי למשימות לאומיות; השני – 'המקום האקלימי', שתוכננו בו שיכונים ובתי מגורים לפי האקלים

ילדים בסדר גמור – ביוגרפיה דורית של ילידי הארץ 1948-1955, משכל, תל אביב 2019; תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשוואה, כתר ודומינו, ירושלים 1992, עמ' 138-170; חנה יבלונקה, "היום המאושר בחיינו". על הניצולים וילדיהם הצברים, בתוך: דליה עופר (עורכת), ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה, יד ושם, ירושלים 2014, עמ' 459-484; גליה גלזנר חלד, 'ישראליות בגוף ראשון: המפגש עם ישראל מנקודת מבטם של ניצולי שואה', שם, עמ' 485-527; Ada Schein, 'Rooting the Rootless: The Absorption of Holocaust Survivors in Israeli Rural Settlements', in: Dalia Ofer et al. (eds.), *Holocaust Survivors*, Berghahn Books, Oxford, New York 2012, pp. 208-233.

והאזור; והשלישי – 'המקום האנושי', שבמרכזו צורכי האדם.⁴ המגמה השלטת כיום בהיסטוריוגרפיה הישראלית מתמקדת בשני ה'מקומות' הראשונים ורואה במדיניות הבינוי, הדיור והמגורים בישראל הצעירה מכשיר של המדינה וקבוצות העילית לכינון חברה ישראלית אחידה: מגמה היסטוריוסופית זו מייחסת לאוכלוסיות מסוימות את הכוונה לחנך מחדש, למחוק זהויות ותרבויות, לשלוט בעליות הגדולות מארצות אסיה אפריקה, של נשים (בעיקר עקרות בית) ושל ערבים ולדכא אותן.

דן פרייס רואה את 'השיכון הציבורי כמפעל ציוני, בעל סדר יום חברתי'.⁵ לדברי שרה חנינסקי, השיכון והבית הם 'מחנה אימונים משוכלל להפיכת האינדיבידואל לנתין', ומיכל חכם מייחסת ל'שיח הדומסטי' הציוני תפקיד 'בפרויקט המצאתה, שכפולה וטיפוחה של האשכנזיות הציונית המודרנית כקטגוריה לכידה והגמונית השקולה סימבולית לזהות הלאומית'. אחרות רואות במדיניות הדיור, המגורים, עיצוב הבית והמשפחה כלי למניפולציה של השכבות הנמוכות ושל נשים בישראל הצעירה, מעין אתר ליצירת גזע חדש. רוני בר כותבת על הדירה כמנגנון לשליטה על המשפחה. קלוש ולריון רואים בשיכון הציבורי מכשיר לדיכוי השכבות החלשות המזרחיות, ואילו לדעת צבי אפרת, פרויקט הדיור הציבורי הוא 'מעשה סדום [...] מנגנון יעיל של תרבות מתוכננת [...] חדשה, ישראלית, ממלכתית'.⁶ המאמר שלפנינו מתמקד ב'מקום השלישי', האנושי, לפי הסיווג של שדר: 'מי הוא האדם, מה רצונותיו החברתיים [...] צורכיהם רבי הפנים של חיי האדם'.⁷ להבדיל מן המוצג בגישות הביקורתיות שהבאתי למעלה, היו השיכון, הדירה והבית עבור הישראלים אף

4 הדס שדר, 'שלוש תפישות של מקום בשיכון הציבורי בישראל בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 16 (2006), עמ' 373-389.

5 דן פרייס, נחלת הכלל: השיכון החברתי והציבורי בישראל, 1945-1967, למדא עיון – הוצאת הספרים של אוניברסיטת הפתוחה ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, רעננה 2023, עמ' 15.

6 מיכל חכם, הבית שבבית, שיח דומסטי והמצאת האשכנזיות המודרנית 1920-1970, גמא, תל אביב 2020, עמ' 12; קרן קולן, 'עיצובה של "הדירה לדוגמא" בישראל בשנות ה-60 המוקדמות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2002; הדס חנני, 'מהבידעם לג'קוזי: תמורות בתרבות המגורים ועיצוב הבית בקרב המעמד הישראלי המבוסס בשנים 1948-2000', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2004; שרון גבע, האשה מה אומרת?: נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות, מאגנס, ירושלים 2020 (בעיקר עמ' 187-202); שרה חנינסקי, מלכות ענווי ארץ: הדקדוק החברתי של שדה האמנות הישראלי, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2015, עמ' 13; אורי ואקנין, 'תמונות אנושיות: כרוניקה של האדריכלות הישראלית ככלי דיכוי', בתוך: חיים יעקובי ושלמה כהן (עורכים), הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל, חרגול, תל אביב 2007; רוני בר, 'דירה: שכפול יחידת המגורים עבור "משפחת ישראלי"', בתוך: טלי חתוקה (עורכת), דפוס תכנון: דירה, בניין, שכונה, מרכז, עיר, מטרופולין, מדינה, רסלינג, תל אביב 2004, עמ' 45, 50-51; רחל קלוש ויוברט לו-יון, 'הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב', תיאוריה וביקורת, 16 (אביב 2000), עמ' 153-180; צבי אפרת, הפרויקט הישראלי: בניה ואדריכלות 1948-1973, מוזיאון תל אביב לאמנות, תל אביב 2004, עמ' 26; נועה חזן, 'צילום שחור לבן. הדיאלקטיקה של המסמן הגזעי בצילום ישראלי 1950-1970', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 71-72.

7 שדר, 'שלוש תפישות', עמ' 385.

'מקום אנושי', אשר הוגשמו בהם, לעתים הגשמה איטית וכואבת, דרישותיה ומאוייה של המשפחה הישראלית, גם זו המהגרת מארצות עולם שונות.⁸ עם המקורות למאמר נמנים מחקרים אשר עוסקים בתחומים דומים באירופה שלאחר המלחמה, בעיקר מערב גרמניה ובריטניה. עם המקורות הישראליים נמנים סקרים ודוחות של גורמים ממשלתיים ולא ממשלתיים, כמו המשרד למחקר חברתי-כלכלי של משרד השיכון והמכון למחקר חברתי שימושי, בנושא הבית הישראלי של המעמד הבינוני; מדורי עיתונים ופרסומות שקשורים לתרבות הדיור הישראלית; דעות של בני נוער בעלוני בתי ספר וכן ספרות הדרכה עצמאית למשפחות ישראליות, שכוונה בעיקר לנשים, בנושאים אשר קשורים לעיצוב הבית.

דיירי הבית הישראלי ואורחות חייהם: הבורגנות הישראלית ותהליכי אמריקניזציה

כמו במדינות מערב אירופה שלאחר המלחמה, כך גם בישראל של העשור השני אפשרו השגשוג והיציבות הכלכלית היחסית את עלייתה של הבורגנות הישראלית. 'העשור השני' לדברי אמיר בן פורת, 'צפן לבורגנות חיים חדשים'.⁹ ההגדרות של 'בורגנות' מעמד בינוני ו'מעמד ביניים' אינן אחידות, וחוקרים שונים משתמשים בהן שימוש שונה.¹⁰ לדברי ענת הלמן, הישראלים החלו 'להתברגן' עוד בשנות החמישים, בד בבד עם התהליך בארצות המערב, שמעמדות הביניים הנמוכים ועובדי התעשייה היו בו למעמד בינוני.¹¹

8 על תפיסת תכנון שהעמידה את רצון הדיירים דווקא במרכז ראו: ראובן כהנא ושולמית הוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים ועמדות ביחס למגורים, הטכניון, חיפה 1967, עמ' 16, 20.

9 אמיר בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית, מאגנס, ירושלים 2000, עמ' 128-129, 155.

10 על המונחים 'מעמד הביניים' ו'בורגנות' כמו שנתפסו במאה ה-19 ראו: עודד היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות', גילוי דעת, 8 (סתיו תשע"ו), עמ' 15-38. הסקירה להלן מתבססת בעיקר על: ג'וני גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל בשנות השבעים והשמונים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ו; גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; בן פורת, שם; אורי כהן, 'האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי-עדתי בעשור הראשון', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2005), עמ' 233-262; אבי בראלי ואורי כהן, 'השיח הציבורי במפא"י לקראת שביבת האקדמאים בשנת 1956', קתדרה, 143 (ניסן תשע"ב), עמ' 153-184; Avi Bareli and Uri Cohen, 'The Middle Class Versus the Ruling Party during the 1950s in Israel: The "Engine-Coach Car" Dilemma', *Middle Eastern Studies*, 44, 3 (2008), pp. 489-510; Idem, *The Academic Middle-Class Rebellion Socio-Political Conflict over Wage-Gaps in Israel 1954-1956*, Brill, Leiden 2018; הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר וביקורת, 2 (1979), עמ' 43-58.

11 ענת הלמן, בגדי הארץ החדשה: מדינת ישראל הצעירה בראי הלבוש והאופנה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ב, עמ' 307.

כמיטב המסורת האירופית, דני גוטוויין, שולמית כרמי והנרי רונפלד ואמיר בן פורת¹² מחלקים את מעמדות הביניים בישראל במחצית הראשונה של שנות השישים ל'ישנים' ול'חדשים'; בין חברי מעמד הביניים ה'חדש' נמצא בעלי מקצועות שקשורים לשינויים הטכנוקרטיים והבירוקרטיים במדינה מאז העשור הראשון. גוטוויין כותב: 'בישראל [בשנות השישים] התעצב המעמד הבינוני החדש בתוך המנגנון המדינתי והציבורי – הממשלתי, הצבאי, ההסתדרותי, הסוכנותי והמוניציפלי – אך הוא כלל גם טכנוקרטים שהועסקו במגזר הפרטי, שנהנה אף הוא מ"תמיכה כספית נרחבת של המדינה"¹³. כבשנות החמישים, מרבית המשתתפים לקבוצות המעמד הבינוני והבורגנות היו ממוצא אירופי או שהוריהם נולדו באירופה. הם היו שכירים בעלי צווארון לבן, בעלי מקצועות חופשיים, בעלי עסקים עצמאיים, פקידים ומנהלים במנגנון הציבורי, טכנוקרטים, אמנים, אנשי רוח ואינטלקטואלים. מדובר בערך ב־35 אחוזים מכלל ציבור המועסקים בישראל.¹⁴

לדברי כמה חוקרים, ובהמשך לתהליכים שהתרחשו עוד לפני הקמת המדינה, התגבשו מעמדות ביניים אחידים למדי מבחינת דמוגרפיה והשכלה בישראל הצעירה: בשנים ההן ניכרו זעזועים ואי־יציבות פוליטית, כלכלית וחברתית, ובעקבותיהם צמיחה כלכלית מהירה והנחת היסודות לחברת צריכה. בסדרת מאבקים של רופאים, עורכי דין, מהנדסים, מורים ופקידות בכירות מול קובעי המדיניות מאנשי מפא"י, בעיקר במחצית הראשונה של שנות החמישים, החלה להתגבש תודעה מעמדית־תרבותית בקרב כמה מחברי המעמד הבינוני, איתנה מזו של מעמדות אלה בעשורים קודמים.¹⁵ לדברי אבי בראלי ואורי כהן, השלטון בשנות החמישים הגביל את המטרות ואת השאיפות של קבוצות אלה. בראלי וכהן, וכן ג'וני גל, מצינים כי באותה תקופה שרר בישראל ניגוד עניינים חריף בין שני מעמדות מרכזיים שהתרחבו באותן שנים במהירות רבה: המעמדות הפרולטריות – החקלאיים והתעשייתיים – מצד אחד והמעמד הבינוני המקצועי־אקדמי מצד אחר. בני המעמד הבינוני המקצועי־אקדמי הרגישו מורת רוח ממעמד המשני במדינה, להבדיל ממעמדם

12 היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

13 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית', עמ' 28; בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?; רונפלד וכרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני'. ראו גם: בראלי וכהן, 'השיח הציבורי במפא"י'.

14 גוטוויין, שם. השפעתו של גרמשי ניכרת ביותר במאמר, בייחוד תאוריית ההגמוניה התרבותית. לגוטוויין מטרה פוליטית־חברתית במאמר: לבדוק את שורשי מדיניות ההפרטה של ממשלות ישראל משנות השבעים בכלל ומסוף שנות השמונים בפרט. להבנת גוטוויין סבור כי שורשי הבעיה נעוצים עוד בשנות השישים, בשכבה שהוא מכנה 'בורגנים חלוצים'.

15 לדברי אורית רוזין, תופעות של אינדיווידואליות אפשר לזהות עוד בתחילת שנות החמישים, אך רק בעשור השני לאינדיווידואל ביטוי אידאולוגי מגובש. ראו: אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, עם עובד, תל אביב תשנ"ח, עמ' 11-12. ג'וני גל כותב על קצירת פרות המאבק של שנות החמישים בשנות השישים. את הקבוצות השונות של מעמדות הביניים אפינו שכר גבוה, אוטונומיה ארגונית והרגשת שותפות גורל, גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל', עמ' 145-148.

האיתן במדינות אחרות במערב באותה תקופה.¹⁶ בני המעמד הבינוני דרשו לעצמם – בזכות התארים האקדמיים שרכשו – משאבים, יוקרה, השתתפות בהנהגה החברתית והפוליטית של המדינה והכרה בחופש האינטלקטואלי שלהם. כמו שעשו בני מעמדות הביניים במערב מאז המאה ה-19, גם בישראל הם הציגו את דרישותיהם המגוריות כמייצגות את רצון הכלל ואת טובתו.¹⁷ לדבריהם, קיומה של המדינה היה תלוי ברמה טכנולוגית ואקדמית גבוהה, וזו יכולה להיות מובטחת רק אם תוכרנה דרישותיהם. מובן שהשלטון התקומם נגד דרישות השכר והפריבילגיות וחשש מיצירת שכבת בורגנות חזקה שתפגע בהישגים של המשטר הסוציאליסטי ובממלכתיות שניסה לייצר בישראל.¹⁸ לדברי אורית רוזין, אמנם גם קבוצות שהשתייכו למעמד ביניים מסורתי – סוחרים, מעסיקים זעירים, בעלי בתים ובעלי מלאכה – לא היו שותפות למאבקי השכר של מעמד הביניים החדש, אך הן הרגישו לא פעם מאוימות וחנוקות במדינה הריכוזית על צויה.¹⁹

חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי והסוציולוג מנחם רוזנר הצביעו עוד בשנות השישים על דפוסי התרבות הפוליטית של קבוצות אלו. רובן העדיפו את 'המשטר הכלכלי' בארצות הברית, תמכו בסוציאליזם ובהסתדרות תמיכה רופפת או התנגדו להם והיו בעלי נטייה מדינית ביטחונית 'אקטיביסטית'. רובם נטו להצביע למפא"י, לאחדות העבודה ולליברלים, אם כי היו שהצביעו למפלגות השמאל. מקצתם נטו לשמאל מן המפה הפוליטית ולמפלגת חרות הימנית.²⁰

לדברי דן הורוביץ ודני גוטוויין, דור ילידי הארץ, שראה בעצמו מייצג את התרבות הישראלית, בלט במקצועות טכנולוגים, מנהלתיים, כלכליים וצבאיים, להבדיל מהדור הקודם – 'דור היישוב'. אלה דרשו ערנות אידאולוגית מועטה וניטרליות ערכית. עקבות הריב הזה – בין מורשת החברה היישובית ובין תהליכי הנורמליזציה – ניכרו היטב בסבך

16 Mike Savage, 'Affluence and Social Change in the Making of Technocratic Middle-Class Identities: Britain, 1939-1955', *Contemporary British History*, 22, 4 (2008), pp. 457-476; Idem, *Identities and Social Change in Britain since 1940*, Oxford University Press, Oxford 2010

17 Ricardo Lopez and Barbara Weinstein, 'Introduction: We Shall be All', in: Idem (eds.), *The Making of the Middle Class: Towards a Transnational History*, Duke University Press, Durham and London 2012, pp. 1-29

18 Bareli and Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion*; ברעלי וכהן, 'השיח הציבורי במפא"י'.

19 רויזין, *חובת האהבה הקשה*; Orit Rozin, *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016.

20 Aaron Antonovsky and Alan Arian, *Hopes and Fears of Israelis: Consensus in a New Society*, Jerusalem Academic Press, Jerusalem 1972, ch. 5; אהרן אנטונובסקי, *אידאולוגיה ומעמד בישראל*, אקדמון, ירושלים 1966; מנחם רוזנר, "תמורות במערך המעמדי בישראל" הבורגנות ובעלי הצווארון הלבן – מאבק מעמדי ותודעה מעמדית בראי המחקר הסוציולוגי, *בשער: במה לבעיות חברה ותרבות*, 61 (מאי 1964), עמ' 71-99.

הבעיות והסתירות שהתלבטה בהן החברה הישראלית בשנות החמישים והשישים. גוטוויין מתאר את תהליך שילובו של המעמד הבינוני החדש, לא רק המקצועי, באתוס החלוצי, מאמצע העשור הראשון. המעמד הבינוני פיתח אז תחום ערכי שהוא מכנה 'החלוציות הבורגנית': המשכיות מוסדית עם שינוי ערכי, ששילבה בין חברה מגויסת לאינדיווידואליזם. התחום הציבורי שפעלה בו הבורגנות הישראלית נהיה ליברלי וקפיטליסטי יותר ויותר, הן במישור הכלכלי והן בזה החברתי והתרבותי.²¹ כמו מדינות מערב אירופה, ישראל אימצה את הדגם של כלכלת שוק חברתית, שמשלבת שוק חופשי עם הגנה וחסות של המדינה ותרבות קפיטליסטית של ייצור סחורות, הון אנושי ותרבותי. מאימוץ כלכלת שוק קצרה הדרך לאימוץ אורחות חיים ותרבות בעלי תכנים קפיטליסטיים. לדברי אווה אילוז,²² הקפיטליזם עוזר לנו להבין אורחות חיים. אופני ההתנהלות של כלכלת שוק, שווקים וארגון כלכלי שבנוי על רווח והפסד קשורים לתופעות תרבותיות: הפרדה בין המשפחה לעבודה, יחסים בין גברים לנשים, מסחור האמנות, רציונליזציה של רגשות וחיים אינטימיים, עליית האדם, ולענייננו בניית הבית הפרטי והתרכזות בו כמבצרו של הבורגני. כמו שטימותי מיטשל טוען בנוגע למערב, מסוף שנות הארבעים החל לחזור שיח כלכלת שוק קפיטליסטית לא רק לשדות כלכליים ופיננסיים אלא לתרבות בכלל, וכעשור מאוחר יותר אף לישראל.²³

חוקרים אחרים מצביעים על המנטליות ועל דפוסי הפעילות התרבותית של מעמדות אלו באותן שנים. גידי נבו משתמש בטוריו של אפרים קישון, שגיבורם הוא האדם הפועל והיוצר, המונע באמצעות יצר רווח ומימוש עצמי.²⁴ אורית רוזין עמדה על התפתחות מנטליות של האדם, אחד מסימני ההיכר הבולטים של הבורגנות, בקרב מעמדות הביניים בשנות המצוקה הכלכלית והחברתית בישראל בראשית שנות החמישים.

עוד בתחילת שנות השישים עמד מחקר פרטני של המכון למחקר חברתי שימושי על טיבה של התרבות הבורגנית הישראלית באותה תקופה, שהייתה מרוכזת בעיקר באזור גוש דן, בכמה שכונות בירושלים ובחיפה שעל הר הכרמל ומאופיינת באימוץ תרבות צריכה מערבית.²⁵ אכן, חוקרים רבים בני התקופה מצביעים על אימוץ התרבות המערבית כמאפיין

21 היילברונר, 'לקראת היסטוריה גלובלית'.

22 אווה אילוז, 'תרבות הקפיטליזם, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 2010.

23 Timothy Mitchell, 'Economentality: How the Future Entered Government', *Critical Inquiry*, 40, 4 (2014), pp. 479-507

24 גידי נבו, 'הסטירה הבורגנית של אפרים קישון', בתוך: בראלי, גוטוויין ופרילינג (עורכים), *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, עמ' 711-745, ובייחוד עמ' 730.

25 עוזי פלד, 'מגוי 'הארץ' בקורא ובצרכן, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1962; אברהם זלוצ'ובר, 'דפוסי המוביליות החברתית ודימויי הריבוד באוכלוסיה עירונית בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1968; ניסן לויתן, 'דפוסי צריכה בישראל', מרכז פאלק למחקר חברתי כלכלי, ירושלים 1964; המחקר שערכו אליהוא כץ ומיכאל גורביץ בתחילת שנות השבעים על תרבות הפנאי בישראל מתמקד בסוף שנות השישים, אך יש בו כמה מסקנות על התקופה שקדמה למלחמת ששת הימים. אליהוא כץ ומיכאל גורביץ (עורכים), *תרבות הפנאי*

כולט של מעמדות הביניים והבורגנות הישראלים. בראש ובראשונה הדבר בא לידי ביטוי בבית המשפחה הבורגנית, בעיקר במרכז הארץ, באופנת הלבוש ובאימוץ טכנולוגיות, תרבות ומוזיקה מערביות.²⁶ ענת הלמן בחנה את דפוסי הלבוש של מעמדות הביניים כביטוי של תהליכי התברגנות: אימוץ טעם עיצוב שונה משל בני המעמד הנמוך ומן הקבוצות המזוהות עם אידאולוגיה כוללת, סוציאליסטית, חלוצית ומגשימה.

הבורגנות הישראלית כ'חברה ממוקדת בית'

בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים והשישים משכו הבית והמשפחה תשומת לב ציבורית יוצאת דופן במערב ובישראל. זו התבטאה בסוכנויות ממשלתיות שעסקו בנושאי שיכון ובנייה כמפעלים לאומיים, בבתי משפט מקומיים ומחוזיים שעסקו בתלונות אין-ספור על גובה שכר דירה וניצולו בידי בעלי דירות ודייריהם,²⁷ בקובעי מדיניות עירונית, בעובדי רווחה, ארגוני נשים, חוגי אדריכלות ועיצוב, צעירים שבנו את ביתם לאחר נישואים, בני נוער שכתבו על חוויותיהם בדירה החדשה, וכן מפרסמים, פעילים ופעילות בתחום הצרכנות.²⁸

בישראל: דפוסי בילוי וצריכה תרבותית, תרבות וחינוך ועם עובד, תל אביב 1973. מחקר מודרני יותר בנושא הוא עבודת הדוקטור של חמי שיינבלט, "לתפוס את אמריקה" – תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958-1967, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017.

26 שיינבלט, שם; פלד, שם; כהנא והוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים; מיכאל חן ודוד שיפנבאור, סקר דרכי הבילוי של שעות הפנאי של תלמידי ביה"ס על יסודיים בישראל, מוסד סאלד למען הילד והנוער, ירושלים תשכ"ד; יהודית שובל, מחקר חברתי בשכונות בירושלים, 1966, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1968; הנ"ל, דפוסי מגורים ויחסים חברתיים בשכונת נסיון בקרית גת, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1966; מנחם רוזנר, 'תמורות במערך המעמדי בישראל: הבורגנות ובעלי הצווארון הלבן', בשער: במה לבעיות חברה ותרבות, 54 (מארס 1963), עמ' 44-58; מלכה קנטי, הדיוור והשאיפות של זוגות צעירים באזורים נבחרים, [חמו"ל], תל אביב 1967.

27 מאיה מארק, 'דירה להסדיר: היסטוריוגרפיה מוסדית של בתי הדין לשכר דירה, 1910-1954', משפט, חברה ותרבות, ה, (2022), עמ' 47-84; David Kynaston, *Modernity Britain: Opening the Box*; 84-47, (2022), עמ' 47-84; Alan Simmonds, 'Raising Rachman: The Origins of the Rent Act, 1957', *The Historical Journal*, 45, 4 (2002), pp. 843-868.

28 ב-1960 הקים משרד השיכון של ישראל את המחלקה ליעוץ כלכלי ומחקר חברתי, וזו יזמה סקרים, מחקרים וייעוץ לדיירים בנושא בנייה ומגורים. בבריטניה נערכו ירידים ותערוכות אשר ניתנו בהם עצות למשפחות שרכשו דירות חדשות. בצפון אנגליה הקימו דיירים אגודות ייעוץ בהתנדבות לדיירים שבחרו לעצב בעצמם את בתיהם בשמות כמו Society DIY או Register Your Choice. ראו: David Kynaston, *Family Britain 1951-57*, Bloomsbury, London and New York 2009, pp. 665-667. בגרמניה המערבית הוקמו כמעט בכל עיר אגודות ליעוץ למשפחות שעברו לגור בדירות חדשות. 'עוץ בית' (Wohnberatungen) נועד בעיקר למשפחות ממעמד פועלים, סיפק ייצוג משפטי, סייע להתמודד עם צווים עירוניים וייעץ אף בנושאי קנייה וריהוט הבית. Katrin Schreiter, *Designing one Nation, The Politics of Economic Culture and Trade in Divided Germany*, Oxford 2020, 157ff; Kynaston, *Modernity Britain*, pp. 46-52.

הן אירופה שלאחר המלחמה הן ישראל של שנות החמישים, ובעיקר שנות השישים, התאפיינו בשיקום אזורים חרבים ובתנופת בנייה של שיכונים ודירות. עם התגברות הרגשת הרווחה הכלכלית והעמקת חברת הצריכה, עמד הבית במוקד המדיניות החברתית ובמרכז סדר העדיפויות של האזרחים.²⁹ המשותף לכולם היה רצון עז להתחיל מחדש. בין שתי מלחמות העולם הם חוו משבר כלכלי, עוני ואבטלה עמוקה. במלחמת העולם השנייה היו ערים ואוכלוסיותיהן האזרחיות למטרות צבאיות: ברלין, רוטרדם, דרזדן, ורשה והירושמה, ולהבדיל – חלקים גדולים בירושלים, היו לסמלים של עולם הרוס. את מלחמת העולם השנייה, שלא כקודמותיה, אפיינה פגיעה מתוכננת באזרחים לא חמושים במדדים חסרי תקדים, וכן גירושם של אוכלוסייה אזרחית בזמנה ובעקבותיה. מלחמות העצמאות והשחרור משלטון האימפריות, ובכלל זה בפלשתינה-א"י, לוו בטרור, בהרס ובגלי פליטים. כל אלו העצימו עוד את ההרגשה שלא הייתה מוכרת קודם לכן, של חוסר בית, שסימלו הפליט ומשפחתו מכל שכבות החברה, אשר ביתם חרב או שהם נאלצו לעזבו מסיבות אחרות.³⁰

באותה תקופה של שיקום ובנייה התגבש האידאל המודרני של משפחה גרעינית אמידה אשר מתגוררת בבית משלה ונהנית מהיתרונות של חיי בית ניוחים. ג'יימס אובלקביץ ופול קטראול רואים בכך קונסנזוס חובק עולם. 'המגמה היחידה שלאחר המלחמה הבולטת מעל הכל [...] היא המשמעות הגוברת של המשפחה והבית. הבית המודרני ותושביו היו מיוצגים כמרכז בולט, וממשי, של המערב שלאחר המלחמה'.³¹ בבריטניה, במשאלי דעת קהל שחקר הארגון השקפת ההמונים (Mass Observation) חזרו מרבית הנסקרים על המשפט 'לפני המלחמה לא הערכתי את הבית מעולם כמו שאני מעריך עכשיו' (I never appreciated 'home before the war so much as I do now').³² בישראל של שנות החמישים, 'הבתים [המודרניים] מבהירים לעולים כמה, יותר משנים עברו, הבית הוא מרכז החיים'.

29 טוני ג'אדט, אחרי המלחמה, תולדות אירופה מאז 1945, מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 492; Annmarie Adams, 'Family and Household', in: Despina Stratigakos (ed.), *A Cultural History of the Home in the Modern Age*, Bloomsbury, London 2024, pp. 39-60.

30 ג'אדט, עמ' 215.

31 על גרמניה המערבית ראו: James Obelkevich and Paul Catterall, *Understanding Postwar Britain*, Routledge, London 1994, p. 144; Michael Andritzky, 'Balance zwischen Heim und Welt: Wohnweisen und Lebensstile von 1945 bis heute', and Margret Tränkle, 'Neue Wohnhorizonte. Wohnalltag und Haushalt nach 1945 in der Bundesrepublik', both in: Ingeborg Flagge (ed.), *Geschichte des Wohnens*, vol. 5: *Von 1945 bis heute. Aufbau – Neubau – Umbau*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1999, pp. 615-686, and 687-806 respectively. Claire Langhamer, 'The Meanings of Home in Postwar Britain', *Journal of Contemporary History*, 40, 2 (April 2005), pp. 341-362; Graham Crow, 'The Post-war Development of the Modern Domestic', in: Allan Graham and Idem (eds.), *Home and Family: Creating the Domestic Sphere*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1989.

32 Langhamer, *ibid.*, p. 343.

בעיני רבים, באירופה ובישראל, הרצון וההבטחה ל'בית משלנו', 'בית משפחתי' (family home) סימנו את הסיום האמתי של המלחמה ושנות הצנע והסבל שבאו אחריה. 'בית נקי, חם ונוח', לדברי פול בטס ודיוויד קראולי, 'היה למעשה שם נרדף לרצון להתחיל חיים חדשים ולשכוח את המלחמה ותוצאותיה המיידיות'.³³ לדברי מרק מזובר, 'אחרי 1945 [...] הפוליטיקה הפכה למשהו שאפשר לסבול, ואילו האינטימיות והביתיות היו לחשובים יותר מתמיד כגורמים מייצבים בחייהם של אנשים'. 'אני משתוקקת כל כך לבית', מצטט טוני ג'אדט אישה בת התקופה, 'שאני מוכנה לקחת כל דבר'.³⁴ בני נוער ישראלים, שחוו בילדותם את קשיי שנות הארבעים והחמישים, הכירו בחשיבות הבית: 'כשעברנו לדירה החדשה, הכל נראה מושלם, חדש ונקי. דמעות של אושר נצצו בעיני. הזכרונות מהעבר נעלמו כלא היו. כל מה שאבא ואמא הבטיחו התגשם. סוף לקשיים, לצפיפות ולרעש. הידד לחדש, לשקט, לנקי ולמצוחצח'.³⁵

לאחר התפוררות הבית והמשפחה הגרעינית בזמן המלחמה הם היו לגרעין האידאליזם המוסרי והאסתטי שלאחריה, הן במערב והן בישראל. בשנות החמישים והשישים כוננו החברות המערביות את המדיניות החדשה, המודרנית והליברלית, על יסודות הבית המשפחה. מדיניות לחיזוק המוסר ומשפחה לא הייתה חדשה באירופה: מאז המאה ה-19 הביעו ארגונים דתיים, ארגוני נשים, פועלים ושמרנים תמיכה בעקרונות המוסר, המשפחה וחינוך הילדים.³⁶ כל אלו ניכרו אף לאחר מלחמת העולם השנייה. לאמונה המסורתית שהתחזקה לאחר המלחמה כי משפחה יציבה היא ההגנה הטובה ביותר מפני חזרה על השבר המוסרי והחברתי העמוק שיצרה מהמלחמה התווספה האמונה בכוח עיצוב הבית, כבסיס לעיצוב המשפחה ולחיים מוסריים.

החברה המערבית וחלקים מן החברה הישראלית, בעיקר יוצאי אירופה, תוארו במילים 'חברה ממוקדת בית' (home-centered society).³⁷ בספרי הדרכה בעברית נזכרה 'מערכת חיים ביתית', ובה אורחות חיים מהולדת הילדים עד המוות, והמשמעות הרוחנית של הבית.³⁸ 'לדירה משמעות פסיכו-היסטורית', קבע חוקר של משרד השיכון מאותה תקופה,

33 Paul Betts and David Crowley, 'Introduction', *Journal of Contemporary History*, 40, 2 (April 2005), pp. 213-236 (see p. 214). התרגום כאן ובהערה העוקבת שלי.

34 Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Allen Lane, New York 1998, p. 223. ג'אדט, *אחרי המלחמה*, עמ' 24.

35 [מחבר לא ידוע], *בית משלנו: בטאון תלמידי ביה"ס הריאלי העברי חיפה. הכתות התיכוניות*, 1 (תשכ"ב), עמ' 54.

36 Ruth Oldenziel and Mikael Hård (eds.), *Consumers, Tinkerers, Rebels the People who Shaped Europe*, Palgrave, London 2015, p. 215ff.

37 Katrin Schreiter, *Designing One Nation: The Politics of Economy Culture and Trade in Divided Germany*, Oxford University Press, New York 2020, p. 157; Langhamer, 'The Meanings of Home', p. 341.

38 Paul Betts, *Ruin and Renewal: Civilizing Europe After World War II*, Oxford University Press, Oxford 2020. באנציקלופדיה לבית מגישים המחברים ארנה מאיר ואלעזר מרקין עצות

'יש לראותה בהקשר רחב יותר, והכוונה למשפחה ולמשק הבית [...] משק הבית הנו חלק משלמות גדולה יותר, המשק הלאומי'.³⁹ ובתוך הבית, 'הכוונה הגדולה', שהיא אם המשפחה. 'לאשה' [יש] את הזכות הגדולה ליצור את ביתה ואת האווירה הרוחנית בו [...] לעבוד בבית ולטפל בילדים – אין פירושו רק לנקות, לכבס לבשל וכו'. אלא ליצור בשביל הבעל והילדים את הדבר המיוחד הזה אשר אנו מכנים "האווירה הרוחנית" של הבית או של המשפחה'.⁴⁰

הבית הבורגני האידאלי

לבית החדש, ולאורח החיים שהתפתח סביבו, היו מאפיינים חדשים: פונקציונליות, רהיטים מודרניים, שימוש במכשירי חשמל חדישים, ומבחינה אנושית תפקידי מגדר שעובדו מחדש, 'בעל מבית' ואשת קריירה.⁴¹ בישראל 'דפוס התכנון של הדירה הישראלית הטיפוסית ודפוסי הפעילות של הדיירים בתוכה משקפים [כעת] את המרכזיות של המשפחה ושל הילדים בתוך המשפחה בחברה הישראלית'.⁴²

לדברי דגמר הרצוג, 'הייאוש' [לאחר המלחמה] יצר רצון אדיר לנורמליות, רצון להיות שמח בכל מחיר, בעיקר בעזרת קדמה טכנולוגית.⁴³ זו התבטאה בתרבות הצריכה של בני הבית והמשפחה, אשר פיצתה על מצוקות העבר – בעידוד המדינה. לדברי בטס וקראולי, המאמצים למודרניזציה של חיי הבית באירופה (ובישראל) שלאחר המלחמה הצביעו על התערבות המדינה בתחום הביתי. הדבר בא לידי ביטוי בשלל תערובות דיור, תערובות עיצוב פנים וירידים וספרי הדרכה לעקרונות בית, למשפחה וכמובן תכניות בנייה בהיקף שהיה עד אז חסר תקדים בעולם המערבי.⁴⁴ כך אפשר להבין בין היתר את תערובת העשור

רבות לחיים נוחים ונכונים בבית, ובכללן מידע על הולדת התינוק וארגון המשפחה סביבו וכתובת צוואה כחלק מחיי משפחה נאותים. ראו: 'צוואה', אנציקלופדיה לבית: ביתנו מאז עד ת, מסדה, רמת גן [1968], עמ' 574; 'תינוק', שם, עמ' 670.

39 מלכה קנטי, 'הדיוור והשאיפות של זוגות צעירים באזורים נבחרים, משרד השיכון, היחידה למחקר חברתי-כלכלי, [חמ"ד] 1967, עמ' VI.

40 אורים להורים: ירחון לחינוך ילדים במשפחה, 2 (פברואר 1965), עמ' 37.

41 אילה הירש, 'תגובות הדיירים בשיכוני מפעל החסכון לבנין רמת-אביב', שיכון ובנייה, משרד השיכון, המחלקה למחקר לייעוץ כלכלי ומחקר חברתי, ירושלים 1962, עמ' 21; פלד, מנוי 'הארץ'.

42 בר, 'דירה: שכפול יחידת המגורים', עמ' 35.

43 Dagmar Herzog, 'Desperately Seeking Normality: Sex and Marriage in the Wake of the War', in: Richard Bessel and Dirk Schumann (eds.), *Life after Death Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, pp. 161-192; Joe Perry, 'Healthy for Family Life: Television, Masculinity, and Domestic Modernity during West Germany's Miracle Years', *German History*, 25, 4 (October 2007), pp. 560-595

44 Betts and Crowley, 'Introduction'; Betts, *Ruin and Renewal*, pp. 208-211

שהתקיימה בירושלים בשנת 1958. תרבות הצריכה מילאה תפקיד מרכזי בהאדרת הישגי המדינה החדשה, וביתן 'הבית הישראלי ועיצובו' משך קהל רב. קטלוג התערוכה לא רק הציג את הביתנים השונים אלא נתן במה מרכזית לאינספור חברות ויצרנים ישראלים של מוצרי צריכה.⁴⁵

תפיסת העיצוב וההיגיינה כבסיס להתפתחות פיזית ומוסרית של המשפחה הייתה מעקרונות הבסיס של הבורגנות האירופית המסורתית ומחבריהם של כמה ספרי הדרכה הדגישו כי זו הדרך ליצירת 'משפחה מאולפת', 'אזרחים טובים יותר', 'משפחה מתפקדת' וחברה מוסרית יותר.⁴⁶ בשנת 1962 ראה אור הספר **המשפחה והבית, ספר עזר והדרכה למשפחה**, בעריכת יעקב סמילנסקי, שנועד להדריך זוגות צעירים – בעיקר את בנות הזוג – בהלכות תחזוקת הבית. כמו ספרים רבים שראו אור בישראל ובמערב באותה תקופה, לא הסתפק המחבר במתן עצות בנוגע לסגנונות עיצוב, ניקיון וחלוקת חדרים פונקציונלית. סידור הבית ושמירה עליו לדבריו הם מתכון לחיים בריאים ומוסריים יותר. הספר היה רווי עצות שקשרו בין עיצוב הבית לעיצוב המשפחה. 'הרגילו את ילדכם לסדר וניקיון, חשיבותם לא רק למוסר הילד אלא אף להתפתחותו הפיזית'; 'ארגון נכון של הבית וההווה המשפחתי בנויים על יושר, דאגנות, חסכוניות, אחריות, כשרונות ארגוניים'; 'חמימות הבית נוצרת על ידי נקיון, סדור בטעם טוב, כל דבר במקום קבוע ונוח לגישה. אין חמימות בית ללא יופי ונקיון [...] יש לטפח את הטעם הטוב ואת הסלידה מפני הגס והבלתי נאה'; 'ריהוט – פשטות, חן ותכליתיות שתשמור על בריאות המשפחה'.⁴⁷

אולם זוגות צעירים רבים ראו בתכניות הממשלה הללו פיצוי על קשיי העבר. במחקר על האכלוס העתידי של העיר כרמיאל ציין המכון למחקר חברתי-כלכלי של משרד השיכון כי זוגות צעירים מהמעמד הבינוני, מהחברה הישראלית הוותיקה, שואפים לדירה פונקציונלית שתכיל את כל פעילות המשפחה ולדירור טוב יותר מתנאי המגורים שלהם ושל הוריהם בעבר. השינויים שביצעו רוב הדיירים, או שואפים לבצע, הם 'ארונות קיר בחדרי השינה. ארונות מטבח במטבח, חרסינה ושיש. באמבטיה – חרסינה ושיש, מקלחת קבועה'.⁴⁸ בחיפה 'הדירות מעוצבות כך שיענו על דרישות התא המשפחתי. חדרי השנה

45 תערוכת העשור תשי"ח, **ספר התערוכה הלאומית לציון עשר שנות מדינת ישראל**, [חמו"ל] ירושלים 1958. על תערוכת העשור ראו: גליה לימור, 'תערוכת העשור: התערוכה שנעלמה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2002; אסף זלצר, 'השתקפויות מדינה ומרחבה בחג לאומי – אירועי העשור למדינת ישראל (1958-1959)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2006.

46 רבקה רולניק, 'ניקיון הבית', **ספר הבית**, מפעלי חינוך, תל אביב 1965, עמ' 4; 'כיצד אבחר את ביתי', שם, עמ' 20.

47 יעקב סמילנסקי (עורך), **המשפחה והבית, ספר עזר והדרכה למשפחה**, חן, תל אביב תשכ"ב, עמ' 173, 174, 179 ו-180 בהתאמה.

48 אילה הירש, 'דפוסי דיור בארבעה טיפוסים דירה: כרמיאל', תכנון הסקר – א' ברלר, ח' מרטנס, ניתוח הממצאים וכתובת הדוח – אילה הירש, משרד השיכון – היחידה למחקר כלכלי חברתי, תל אביב תשכ"ח, עמ' 13.

והמטבח תוכננו על פי זוגות צעירים שזה מקרוב נעשו עשירים או אמידים ורוצים להפגין זאת דרך עיצוב וחשיבות חדר האורחים והמטבח. חדר האורחים עונה על צורכי המשפחה ולא האורחים.⁴⁹

דליה רביקוביץ לעומת זאת מתחה ביקורת על הסנוביות של המעמד הבינוני הצעיר:

הסנוב הישראלי המצוי מרהט את דירתו בשולחן סלוני, ספת גומאוויר ושתי כורסאות, אצטבת ספרים עשויה כלונסאות ובתוכה באר מואר, מיטת זוג עם שתי אצטבאות ושתי מנורות קיר לצדדיה [...] הסנוב הישראלי יוציא את כספו על [...] כרטיס מנוי לתזמורת הפילהרמונית, חתימה על הספריה של עם-עובד, התעמלות-יוגה, כורסא שלישית לסלון, נופש שנתי בן יומיים במלון 'השרון' או 'אקדיה', מעיל עור לאישה, מערכת כלים מקרמיקה, תריסול, מכונית, שיעורי צרפתית.⁵⁰

תלמידת התיכון יונה קליגמן ראתה בעיצוב הבית המודרני ביטוי לכוחה של האישה: 'אנחנו הנשים נגזר עלינו להיות בעלות הטעם הטוב [...] בבית שלי תשלט האחדות! אם הכורסאות בכחול אז גם הווילון'.⁵¹

טענה ביקורתית אחרת הייתה שהדירה המעוצבת והמודרניסטית באה פעמים רבות על חשבון החמימות המשפחתית. בדירות רבות של משפחות מעולי אירופה בקריות הסמוכות לחיפה 'שוררת קרירות בין ההורים לילדים הבולטת ומורגשת אפילו מצורת ריהוט הבית, שהוא החדש ביותר משוכלל ומסודר למופת [...] החינוך מבוצע לפי כללי ספרי החינוך, או "כמו שצריך", אך ללא רגשות והיחס האישי והישיר בין ההורים והילדים'. בדירות רבות, נטען בעיתון **מעריב**, 'הכל ממתכת, וכך לא יהיה צורך לצעוק על הילדים שהם הורסים ריהוט מעץ והבית פחות עצבני. הארונות של כל המשפחה מרוכזים בחדר הילדים. ברור שבחדר כזה צריך להשליט משמעת בין הילדים, אחרת יהיה שם יותר מדי שמח'.⁵²

בני נוער, שכתבו בדרך כלל בעלוני בית הספר,⁵³ הצטרפו לדעה המקובלת על חשיבות חום הבית וערכי המשפחה כבסיס לעיצובו של אדם מוסרי ומניעת עבריינות נוער: 'לנער בן טובים חסר חום, אהבה ביתית ומשפחתיות [...] הורים עסוקים [...] הם נתנו לו אוכל, משחקים ולבוש [...] ריהוט חדש [...] אך כל הטיפול בו נעשה על ידי מטפלת'.⁵⁴ בני נוער

49 כהנא והוכברג, **רקע חברתי, דפוסי מגורים**, עמ' 20.

50 דליה רביקוביץ, 'דרושים סנובים', **רמזור: חוגי צעירים וסטודנטים חברי מפא"י** (דצמבר 1964), עמ' 17.

51 יונה קליגמן (כיתה יב), 'שפריץ בתכלת', **ניב**, בית הספר התיכון בחולון ע"ש קוגל, חולון תשכ"ד, עמ' 10.

52 הנהלת שירות מבחן לנוער, **אזור המפרץ – קריית חיים המזרחית**, 22.7.1959, ארכיון המדינה, גל-8/61063; 'צפוף אבל חמים: תכנון אדריכלי לדירות קטנות', **מעריב**, 5.7.1965.

53 יש לזכור כי עלוני בתי הספר ראו אור בפיקוח של המורים, שהיו בעלי השפעה על התכנים שלהם וכן כי דעותיהם של בני הנוער הושפעו, במידה כזו או אחרת, ממסרים שהם קיבלו מסביבת המבוגרים.

54 אהרן זך (כיתה יב), 'עבריינות נוער והמלחמה בה', **לקראת**, עיתון תלמידי ביה"ס התיכון העירוני בהרצליה, (אדר תשי"ח), עמ' 3.

אחרים גינו את תופעת 'ילדי המפתח', שהייתה מקובלת באותן שנים במשפחות מעמד בינוני שההורים בהן עבדו עד שעות אחר הצהריים המאוחרות ומפתח תלוי על צוואר ילדיהן; עמו הם חזרו לבית גדול וחדש, אך ריק, ואכלו לבד אוכל קר.⁵⁵ המפתח על הצוואר סימל עבור בני הנוער לא רק משפחה קרה אלא אף אי-הרגשת בית ושייכות. נושא אובדן המפתח חוזר ונזכר בעלוני בתי ספר יסודיים, בתור סיוט רווי הרגשת תלישות ואי-שייכות.⁵⁶

הבית המערבי לעומת הבית המזרחי

עיצוב הבית וחשיבות המשפחה אף ביטאו את ערכיה של ישראל (כבכל העולם המערבי) במאבקה בארצות אויבות וברצון לעשותה חברה מודרנית, מתקדמת ונעלה מאויביה. במערב, האויב היה ארצות הגוש הקומוניסטי, בישראל – המדינות הערביות. הדוגמה המפורסמת ביותר לשימוש בעיצוב הבית במלחמה הקרה הוא 'יכוח המטבח' בין ריצ'רד ניקסון, סגן נשיא ארצות הברית לניקיטה חרושצ'וב, נשיא ברית המועצות, ובישראל התבטא הדבר בספרי הילדים של שרגא גפני: גיבוריו הישראלים של גפני גרים בבתים נקיים ופשוטים, ואילו אויביהם גרים בחושות וצריפים או בארמונות פאר וולגריים. בספר **עוז יעוז נגד תניני פרעה** ראש מרגלי מצרים רמדאן אף-נשר מתגורר בארמון שיש שחור, מרופד שטיחים יקרים ומוקף תיל דוקרני, ואילו יצחק לוי, המרגל המצרי המחופש לישראלי, גר בחדר גדול, בלי תמונות, נברשות או שטיחים. צריפי המעברות ושכונות העוני הישראליות, שמזרחים מתגוררים בהן, אכן נזכרו באותה תקופה, בעיקר בשנות החמישים, בספרות ילדים שמרבית גיבוריה באו ממשפחות אירופיות, כגון ספרי **חסמבה**. יש לשער שתפיסתו האוריינטליסטית של מחבר הסדרה יגאל מוסינזון תרמה לכך.⁵⁷

55 חיה קליין (כיתה י), 'ילדי מפתח': 'מוציא את מנת המזון הקרה שלו [...] ואז הם מתפורים איש איש אל קור הריקנות שבבית [...] חולמים על ארוחת צהריים חמה, מוגשת בזמן הרצוי, על נשיקת ברוך הבא לילד החוזר מן החוץ', **הדים, בטאון תלמידי גמנסיה הרצליה**, 1 (תשכ"ד), עמ' 7.

56 עירית אילון (כיתה ו), במאמרה 'אבד לי המפתח' כתבה: 'עמדתי מול הדלת הנעולה ודמעות זלגו מעיני', **ניב הרמה**, בית הספר הממלכתי רמת חן, רמת גן, גיליון 28 (תמוז תשכ"ו), עמ' 6; זהבה סלם (כיתה ח), 'אבד לי מפתח', **קול הבונים**, ביה"ס היסודי ממלכתי הבונים, רמות רמז, חיפה (סיוון תשכ"ו), עמ' 8; הנריקה קוסטינר (ד), 'אבד לי המפתח', שם (ניסן תשכ"ה), עמ' 12; אילת אמיר, 'חדרי', **ילדים כותבים**, ביה"ס היסודי רחביה, שנה שנייה, גיליון ג (תמוז תשי"ח), עמ' 3. יש לזכור כמובן את מגבלות הכתיבה בעלוני בתי הספר.

57 עידו סתר (שם העט של שרגא גפני), **עוז יעוז נגד תניני פרעה**, נ' טברסקי, תל אביב 1963, עמ' 35, 55. ראו: סלינה משיח, 'לדמיין אויב: יריבים פוליטיים בשבועוני הילדים והנוער לפני ואחרי מלחמת תש"ח', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 261-262. בסדרת ספרי חסמבה ראו בעיקר את הספר **חסמבה וילדי ההפקר**, נ' טברסקי, תל אביב תש"ב. על יגאל מוסינזון ראו: מוטי זעירא, **חסמבה בערבות הנגב**, יגאל מוסינזון: סיפור חייו ויצירתו של יגאל מוסינזון, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2021.

התא המשפחתי ועיצוב הדירה נחשבו אבן בוחן להבדלים בין מזרחים לאשכנזים. כך העיתונאית שושנה שגב מתארת אותם.

את כרמלה, חיננית, שחורת שיער, פגשנו כאשר עדיין היו ידיה רטובות מכביסה והיא לבושה בשמלת בית. הדירה מבולגנת. [כרמלה] סבלה מדיכאון ובדידות אחרי החתונה [...] חגית ודוב נאדל גרים ברחביה בדירה מרווחת היא עוסקת ברקמה. ליאורה וגדעון בן דרור. היא כחולת עין ובלונדינית. סטודנטים לפסיכולוגיה. הדירה קטנה ומרוהטת בטוב טעם. אהבה אמיתית שוררת בניהם.⁵⁸

לעתים הוצגו משפחות מעולי ארצות אסיה ואפריקה שניסו והצליחו לבנות תרבות דיור דומה לאלו של יוצאי אירופה: דירות מעוצבות בסגנון המעמד הבינוני, עמוסות ספרים, נקיות ומודרניות, אך חמות ומשפחתיות.

איבון גם עובדת במפעל האלקטרוניקה וגם אם לשלושה ורעיה מסורה לבעלה. היא גרה בתל גיבורים בחולון [...] בבתים מסביב דלקו אורות חמימים [...] שעת ארוחת ערב שהיא שעת המפגש היחידה של כל בני הבית. בת ושני בנים בגילאי העשרה [...] אווירת שלווה ורוגע שוררת בבית. 'קן חמים שטוב לחזור אליו!' הגיעו ממצרים ב־1957 [...] כוכבה, הבת, בת 18, למדה פקידות, שולטת בצרפתית. בערב לומדת אנגלית. פקידה בסניף דיסקונט. יש לה מבטא צברי נקי. הבן אליהו, בהיר שיער ושקט, לומד מכונאות מטוסים. הילדים ממושמצים ונוחים. בשעה 8 בערב הם כבר במיטה. הבית היה דירת שיכון בת חדר אחד, הורחבה ומצוידת בכל הנדרש לבית מודרני [...] ניקיון שולט בכל [...] החדר נראה עמוס עם מדפי ספרים [...] יום שבת נחים וקוראים ספרים ושבוועונים. עד לאחרונה נהגו לקבל עיתון יומי מידי בוקר.⁵⁹

בדירתם של איבון ובעלה נחשבו מדפי ספרים, ציוד חשמלי ועיתון יומי ייצוגים לבית מודרני, להבדיל מדירותיהם במצרים או מדירת החדר המקורית שהצטופפו בה לאחר שהגיעו לישראל בסוף שנות החמישים. לעומת זאת, חוקרים ישראלים בני התקופה ציינו דווקא הבדלים בתכנון הדירה ובשימושים בה בין מזרחים ליוצאי אירופה, להבדיל מהגישה העכשווית במחקר, המדגישה את התכנון האחיד של המוני דירות ישראליות כמכשיר לאינדוקטרינציה, שנועדה להפוך את המהגר לאזרח ישראלי ממושמצ.⁶⁰ ראובן כהנא ושולמית הוכברג, שיעצו למשרד השיכון בתכנון דירות בחיפה, כתבו:

על המתכנן לשקול בעת תכנון הדירה לאיזה סוג של דיירים היא מכוונת ובהתאם לעצב את הדירה [...] יש הבדל בדרישות לגבי תכנון הדירה בין העדות השונות בהתאם להרגלים שהובאו עוד מחו"ל. יוקרה חשובה ליוצאי אירופה ופחות ליוצאי אסיה-אפריקה [...] חדרי שינה נוחים הנם הגורם העיקרי להגדרת דירה טובה. מאידך,

58 שושנה שגב, 'חודש לאחר ענידת הטבעת', לאשה, 9.11.1965.

59 'חייה הכפולים של איבון סנסינו', תדירון, בטאון עובדי חברת תדיראן, 1 בפברואר 1966, עמ' 14-17.

60 ראו לעיל, הערה 6.

הם חשובים בעיקר אצל משפחות יוצאי אסיה אפריקה, בניגוד לחדר האורחים שחשוב יותר אצל יוצאי אירופה ופחות אצל יוצאי אסיה אפריקה. נראה כי (וזו השערה) אלו האחרונים פחות צריכים הפגנת יוקרה ודפוס יארוח [...] ככל שרמת ההשכלה עולה ורמת משלח היד עולה יש פחות הערכת חדר השינה כחדר החשוב ביותר.⁶¹

הבית המודרניסטי

כבכל המערב, אף בישראל הושפעה המשמעות החדשה של בית מתרבות עליונה חדשה – תרבות הפרוורים האמריקנית. הבית המודרני, הפונקציונלי, שבעיצובו החלה אסכולת הבאוהאוס הגרמנית עוד לפני המלחמה, קיבל אחריה משמעות רגשית בסביבה חדשה: הפרוור. עבור האירופים והישראלים סימן הפרוור האמריקני לאחר המלחמה תפיסה חדשה של הבית כמייצג פנאי וביטחון, יעילות ומודרניות.⁶² עמרים גונן תיאר דפוס מגורים חדש של התרבות הישראלית בשנות השישים: המעבר ממרכז העיר לפרוורים. רבים מבני המעמד הבינוני שאפו לפרטיות ולמגורים צמודי קרקע, לגינה – בשכונה של פרוור או בשכונה עירונית ציורית. הדבר משתקף במונחים שחדרו ללשון הבורגנות ומשתקפים בין השאר בפרסומות: הווילה או הקוטג' הוצגו כצורת מגורים אידאלית, ומונחים מתרבות המגורים האמריקנית כמו 'כניסה פרטית', 'בית פרטי' ו'חצר' היו למונחי יסוד בקרב הבורגנות.⁶³ בפרסומות לשכונות בפאתי תל אביב, כגון קראון, נווה דוד או נאות רחל, הודגשו הנוחות, ההרגשה הביתית הנעימה ו'אורח החיים המסודר והממושמע'. הביטוי 'תרגיש בבית' (אולי המקבילה בעברית לביטויים הוויקטוריאניים home is where the heart is, או home sweet home) נזכר באין-ספור פרסומות לרכישת בית או דירה בשכונות הפרוורים של תל אביב, לריהוט הבית ועיצובו. הבית בפרוורים הוצג לא רק כמפלט מן החיים העירוניים הרועשים אלא כמקור החיים המודרניים.⁶⁴ בפרסומות 'על מה מדברים ברחוב דיזינגוף' ריכלו כמה זוגות צעירים על זוג אחר שעומד לעבור לקראון: 'קרית גנים ללא תקדים'. האזור מתואר בפרסומות כגן עדן, ובכל דירה מיטב מכשירי החשמל. לאלו המתגעגעים לבילויים בעיר,

61 כהנא והוכברג, רקע חברתי, דפוסים מגורים, עמ' 16-21.

62 John Tosh, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, Yale University Press, New Haven, CT 1999; עמרים גונן וגד כהן, 'התברגנות רבת הפנים של שכונות בירושלים', עיר ואזור, כתב עת לשלטון מקומי, 19-20 (1989), עמ' 9-27; עמרים גונן, 'דפוסים מגורים של המעמד הבינוני במטרופולין של תל אביב', נופים: עיונים בדיעת הארץ, 9-10 (סתיו-חורף תשל"ח), עמ' 171-178; כהנא והוכברג, שם. במחקר שכותרתו 'התפתחותה של רמת הדיור בישראל בהשוואה לעליה הכללית ברמת החיים', מדינת ישראל, משרד השיכון, המחלקה למחקר כלכלי-חברתי, מארס 1969 נסקרות השנים 1954-1965, ובכלל זה הרצון של זוגות צעירים ממעמד בינוני לעבור לפרוורי העיר שהתגוררו בה הוריהם.

63 גונן וכהן, שם; גונן, שם; כהנא והוכברג, שם.

64 מ' קון, 'התפתחות הדירה בישראל', ספר הבית, עמ' 20-21.

בהמנוה: שמעאל לישינ, מיכל ר. מוכינה במשרד חירי, בעלה שלמה ר. מונר, רוני ג. סקיד, חברה רפי ב. סקיד בחברת ביטוח.

על מה מדברים ברחוב דיזנגוף?

על מה מדברים ברחוב דיזנגוף? — כמובן על קיראון.

מיכל ר.:
השמות כבר את החדשות? ראובן ועדנה עומדים לחנושא כבר בחדש הבא. וגם דירה יש להם! ויודעים אתם היכן? מותר לכם לנחש 3 פעמים.

רפי ב.:
אם את שואלת כך — ודאי בקיראון! דרי כל זוג שני מתחברה עובר לקיראון.

מיכל ר.:
נכון נחשט. היינו שם עם עדנה לפני ימים אחרים. אני אומרת לכם, ולמורי וימינו כבר במקומם... 3 חדרים ויפם עם כל הנוחות, המקט ממוכית, אספקת גז ממוכית, מים חמים ועוד ועוד. בקיראון דירה נחדרת.

שלמה ר.:
וקיראון עצמה — כמה שזו התפתחה! היא, שיבנת על רסה הכבישים היסודיים והרחבים, נוף נפלא מכל פינה. למה נומעים שם גנים וכרי דשא. וכן הוירח עצמה אתה משיקף לעבר פארק גדול התולך ונשאל, ומקומות התנהגו הגדולים!

מיכל ר.:
אני אומרת לך, רוני, מרכז קניות יש להם! באמת יוצא כן הכל, ובשפתחנה כל החנויות ויהיה שם הכל. כ-א עד ת, סופרמרקט, בית-מקלות, סמפרה, חנות אהא, בית קפה, בנק וחנות ספרים. שמעתי שתוך זמן קצר תהיינה שם 40 חנויות.

רוני ג.:
חרי נא, רפי, מה דעתך שנדבר עם החורים. הם חרי ויודעים שאני מתכננת לנחש בקיראון. אולי יוכלו לעזור לנו בקניית דירה בקיראון. שמעתי שהדירות שקיראון בונה כעת אינן יקרות, על כל פנים, נמוך מחירי בהרבה מזה בתל-אביב והתנאים מובנים יותר.

רפי ב.:
את צודקת, ואף לא נדחק לעזרת מה גדולה מהחירי. אבל, רוני, את תוותר על רחוב דיזנגוף?

מיכל ר.:
מדוע על רוני לוותר? תוך 10 דקות תחיו בקיר, אין זו בעיה כלל ובכן, אם אתם מתכננים אל רחוב דיזנגוף, אתם שתיים — ואתם שם, ובחור — בקיראון — אתם נחנים משכונות מרחב, אויר צה ורענן, דירה יפה וחברי מקום חניה למכונית על ידי הכרת וכשוהיו לכם ילדים. בשבילם יהיה זה כמש-נ-עדי.

קיראון

קירית גלים ללא מקדים
גיד תל-אביב גין רמת-חן לסביב

פרטים במשרד המכירות של "קיראון", תל-אביב, שדרות רוטשילד 37, טלפון 622325
מיטם דרי יענקבסן

'על מה מדברים ברחוב דיזנגוף', הארץ, 3.1.1965, עמ' 8. מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית, הספרייה הלאומית (אוחזר ב־9.11.2022).

הרי 'רחוב דיזינגוף מרוחק רק 10 דקות נסיעה'.⁶⁵ כבאירופה, היה מעברם של זוגות צעירים לפרוורים מעין מרד נגד ההורים. 'תהרהרו באפשרות להרחיק לאזור פרברי'. מייעצת תחיה בת-אורן, 'הורינו, אנשים שמרנים נוהים [...] אחרי חמדות מרכז העיר [...] בפרוורים] תנאי בריאות ושלווה שאין העיר מאפשרת'.⁶⁶

'ניהול [...] הבית מבוסס על יסודות מדעיים [...] כל מערכת החיים בבית השתנתה מיסודה [...] כלים ומתקנים חדשים, אשר לא היו תמול שלשום', נכתב במבוא לספר הבית הישראלי. באנגליה נהיו תכנון הבית ועיצובו עירוניים ומודרניסטיים יותר. רהיטים מעוצבים ונוחים, ובעיקר מטבח מאובזר, היו המוטיבים המרכזיים של החיים אחרי המלחמה במערב אירופה ובמזרח, 'הבית המודרני', או שמא יש לומר 'המודרניסטי' (אין הכוונה רק לבית שנבנה ועוצב בעת המודרנית אלא לבית שניכרה בו מודרניזציה), היה עתיר מכשירים חשמליים: רדיו (באירופה גם טלוויזיה), מקרר, מכונת כביסה, כיריים חשמליים או של גז, תריסי גלילה ומאווררים.⁶⁷ ב-1964 כתב אלון גינצברג להוריו המטיילים באנגליה על ההכנות לחתונה של נילי: 'קונים יותר ויותר רהיטים, רהיטי "תעל". בחרתי ברהיטים אלו המכוסים פורמיקה [...] קונים מקרר, גז [...] לאט לאט מתלבשת הדירה והופכת לבית משפחה'.⁶⁸

בבריטניה ובגרמניה המערבית באותה תקופה נחשבו המכשירים החשמליים והמזון המוכן פיצוי עבור עקרת הבית, אשר כה סבלה בעשורים של עבודה במטבח שקדם למטבח 'החשמלי'.⁶⁹ בגרמניה המערבית אלו נחשבו 'עולם שהפך להיות מאושר יותר' או 'טכנולוגיה מודרנית לאנשים מודרניים'.⁷⁰ אולם בישראל, כמו ששרון גבע כותבת, היו

65 הארץ, 3.1.1965, עמ' 8.

66 תחיה בת-אורן, הליכות הבית, הגל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 17.

67 'התחלקות הבעלות על אביזרי צריכה לפי מעמד בעבודה 1958-1962', השנתון הסטטיסטי לישראל, ירושלים 1963, עמ' 78; התפתחותה של רמת הדיור בישראל לעומת העלייה הכללית ברמת החיים, משרד השיכון, המחלקה למחקר כלכלי-חברתי, מארס 1969. מהסקר עולה כי ל-87 אחוזים ממשקי הבית יש בית שימוש בתוך הבניין עם מתקן שטיפה, מטבח, מקרר מרכזי, אמבטיה לשימוש המשפחה בלבד וחימום מים באמבטיה באמצעות הסקה מרכזית לכל דירה. רוב המשפחות ילדות אירופה. ראו עמ' 30-31. על כניסת מכשירי חשמל לדירה הבורגנית הישראלית ראו אצל שיינבלט, 'לתפוס את אמריקה'.

68 אלון גינצברג, 'מסע בזמן - קייץ 1964' (מסמך בשם זה בספרייה הלאומית), 16.9.1964, ללא ציון עמוד.

69 האוכל המוכן הוא המוטיב המרכזי בשירם של הרולינג סטונס 'Mother Little Helper' ('העוזר הקטן של אמא'). 'Things are different today/I hear every mother say/Cooking fresh food for her husband's just a drag/So she buys an instant cake/And she burns a frozen steak'.

70 Perry, 'Healthy for Family Life', p. 581; Paul Betts, 'The Nierentisch Nemesis: Organic Design as West German Pop Culture', *German History*, 19, 2, 1 (April 2001), pp. 185-217, especially p. 209; Pat Thane, 'Family Life and "Normality" in Postwar British Culture', in: Richard Bessel and Dirk Schumann (eds.), *Life after Death*, 'יהודית ט' שובל ואליהו ל', Cambridge University Press, Cambridge 2003, pp. 193-210.

מקרה חשמלי, תנור אפייה, מכונת כביסה ומקפא משאת נפשן של נשים, ובה בעת היו שנתעו מהם. לא הייתה זו רתיעה מטכנולוגיה, אלא מהתוצאות של שימוש במכשירים כאלה, שיקצרו באופן משמעותי את הזמן המוקדש לעבודות הבית, כך שעלולים להתערער סדרי העולם המסורתיים והשגרה המוכרת.⁷¹

לעומת זאת, רבים ראו במכשירים ובריהטים מודרניים, ובכלל בבית המעוצב, ביטוי לתרבות המונית, וולגריזם, איבוד ערכים ואמריקניזציה.⁷²

הבית הבורגני בין 'תרבות שיורית' ל'תרבות עולה'

כמו באירופה ובבריטניה, גם השיח בישראל בקרב מעצבים, יועצי עיצוב ומחנכים היה על משמעותה של 'תרבות ביתית מתקדמת, מודרנית'. האם זו התנכרות מוחלטת לעבר או שמא סגנונות מסורתיים מסוימים והשפעות היסטוריות נחשבות מורשת חיובית? האם 'תרבות שיורית' (residual culture), תרבות שנשענת על ערכי העבר,⁷³ יכולה להתקיים לצד תרבות דיור חדשה, מתקדמת ומודרנית? האם התרבות הביתית החדשה צריכה לחקות דגמים אמריקניים או אירופים או להיות ביטוי לתרבות לאומית-מקומית? כללו של דבר, האם הבית החדש, המשמש חוף מבטחים לאחר שנות סבל, צריך להכיל מאפיינים מסורתיים שיקנו למשפחה החיה בו חמימות, 'תחושת התרפקות על העבר המשפחתי' כדברי אחת ממשפחות הפועלים בבריטניה? בתכנון המטבח, כותבת יועצת העיצוב תמר קפלן, 'יש [בארצות הברית ובמערב אירופה] נטייה ברורה לאופנה מיושנת [...] השילוב בין חדש לישן הוא בדרך כלל מעניין ואפילו יפה וחם. אך כמה מאתנו יכולים להרשות לעצמנו מטבחים כאלה? [...] הם דוגמא למטבח [...] של ימים עברו'.⁷⁴ כמותה גם מעצבי הבית באנציקלופדיה לבית ארנה אמיר ואלעזר מרקין כותבים: 'הסגנון הכפרי (העתיק) [...] מבחינת אנכרוניזם [...] כמובן יש לנו נוסטלגיה לדברים מסוימים, לימים עברו [...] אך מה יותר נאה לו [...] מסגנון כללי מרוסן בעל קווים פשוטים? [...] הדגש [של חדר המגורים...] צריך להיות לא על פארו אלא אלא החמימות והאווירה שלו'.⁷⁵

גוטמן, היחס למצרכי מזון מוכנים: מחקר בין עקרות בית בתל-אביב ובבאר-שבע, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים תשכ"ג.

71 גבע, האשה מה אומרת?, עמ' 206.

72 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; עודד היילברונר, 'הוויקטוריאנים הישראלים: פחדים ואי-נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה', עיונים בתקומת ישראל, 28 (2017), עמ' 167-128; Betts, 'The Nierentisch Nemesis', p. 211ff.; Kynaston, *Modernity Britain*, p. 290ff; Idem, *Family Britain*, pp. 666-667.

73 על תרבות 'שיורית', תרבות 'עולה' ותרבות 'דומיננטית' ראו: Raymond Williams, *Marxism and Literature*, Oxford University Press, Oxford 1977, pp. 123-127.

74 תמר קפלן, 'המטבח', ספר הבית, עמ' 2.

75 מאיר ומרקין, אנציקלופדיה לבית, עמ' 618-619.

במערב אירופה ובבריטניה לא תמיד היו שאלות של המשכיות או התנתקות מהעבר בעיצוב הבית קשורות לאנכרוניזם, למודרניות או להתנגדות לאמריקניזציה. ויכוחים כאלה במערב גרמניה העלו לעתים דילמות פוליטיות: בלי קשר לעובדה שהתרבות הביתית נהרסה כליל במלחמה והיה צריך לבנותה מן היסוד, הייתה תרבות ישנה זו קשורה במידה רבה לערכי אסתטיקה, פשיזם ונאציזם. 'במדינות אקס־פשיסטיות', כותבים בטס וקראולי, 'ניזון חלק ניכר ממסע הצלב [למודרניזציה של עיצוב הבית] מהרצון להיפרד מהעבר הבלתי־ליברלי'.⁷⁶ בגרמניה המערבית יצר השילוב בין כלי בית חשמליים, רהיטים מפלסטיק וגומי סגנון עיצובי־אורגני חדש־ישן. Nierentisch, שולחן הסלון בעל שלוש רגליים, בישר חזרה לטבע, לפשטות ולהרגשת החופש וגם התנגדות לעיצוב האמריקני הזול. כמו שפול בטס כותב, היו בסגנון זה מרד, התרסה והתנגדות לסגנון העיצוב הטבעי־פולקיסטי שהיה נהוג בתקופת ויימאר וברייך השלישי, לצד המודרניזם של הבאוהאוס,⁷⁷ ומנגד הזכיר את העיצוב הפולקיסטי־הנאצי. בישראל התבטא הרצון להתנתק מהעבר בעליית תרבות בורגנית בקרב צעירים מהמעמד הבינוני, ששאפו בין היתר להתנתק מערכי הצניעות החברה החלוצית, שנבעה ממצבם הכלכלי של המהגרים, בעיקר ממרכז אירופה ותנאי המחיה הקשים בזמן המשברים הכלכליים של שנות השלושים בארץ ישראל. שאיפה זו עולה פעם אחר פעם, למשל בדיאלוגים בין בני 'משפחת שמחון'. 'את [...] המעצבת את פני הדור בא [...] איתך] אנחנו בונים את העתיד'.⁷⁸ כותבת תחיה בת־אורן בספר העצות לזוגות צעירים השואפים לעצב בית מודרני. 'ההשקפה החלוצית הישנה כי יש להקריב את הנוחות הפרטית לטובת הכלל [...] אינה פופולרית היום [...] יש להבטיח את פרטיות הזוג הצעיר, מוטב לגור אפילו בחדר אחד בלבד, אבל פרטי, מאשר בבית מרווח משותף להורים'.⁷⁹

אולם גם בבתים החדשים עוד התקיימו דוגמאות לתרבות 'שירית', שביטאו המשכיות לתרבות הבית האירופי שבין שתי המלחמות וחיברו בין המשפחה הצעירה לעבר שלה: על שידת הסלון, במרכזו של הקן המשפחתי היו מונחים חפצים משפחתיים: תמונות משפחתיות, שעון אורלוגין, 'ששרת את בעליו שנים רבות'.⁸⁰ בחדר האורחים של משפחות רבות ממוצא אירופי ניצב 'בר משקאות' – ארון מיוחד למשקאות חריפים, לעתים כקישוט ולעתים בר שימוש – שהיה אופייני לפרוטוקול האירוח בחברה האירופית־הבורגנית לפני המלחמה.⁸¹ סקר שנערך עבור עיתון הארץ מצא כי לרבים מקוראיו, בני המעמד הבינוני, יש רדיו ישן שהם קשורים אליו, ואין הם מתכוננים להחליפו בחדש, אף שהישן פוגם

76 Betts and Crowley, 'Introduction'

77 מבוא, ספר הבית (ללא מספרי עמודים); pp. 211-217. Betts, 'The Nierentisch Nemesis'.

78 בת־אורן, הליכות הבית, עמ' 8-9.

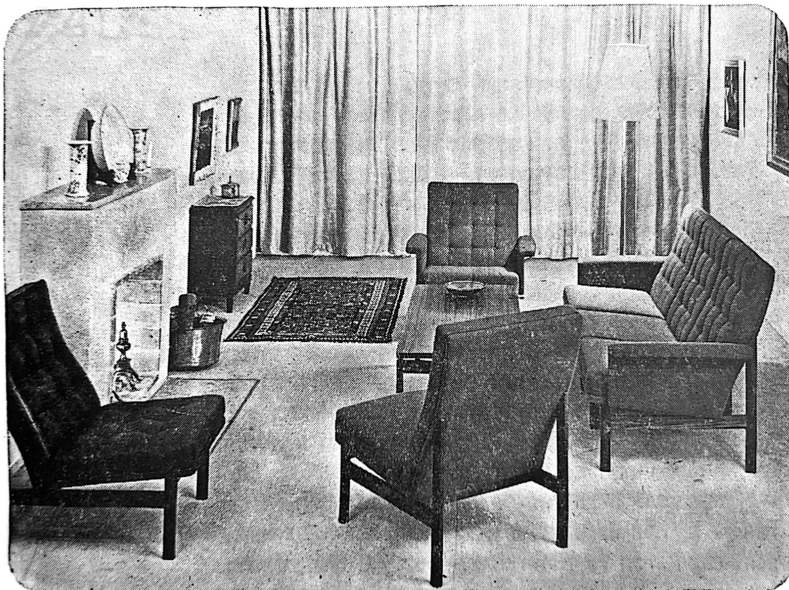
79 שם, עמ' 15.

80 מאיר ומרקין, אנציקלופדיה לבית, עמ' 659.

81 על בר המשקאות ראו: זאב פוזנר, 'הדירה והרחוב בישראל כחלק ממידול העולם', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1998, עמ' 27.

חדרי־מגורים

זוהי מערכת ישיבה גמישה ביותר, המורכבת מכיסאות נפרדים (שאפשר להשיגם עם משענות־זרוע או בלעדיהן) והיוצרים עם הצמדתם ספות או פינת ישיבה. מערך הצבעים הוא מונוכרומי מובהק, עם כמה צבעי־דגש של שולחן־קפה מפוליסאנדר, כיסא בצבע שחור ושטיח מזרחי.

חדר מגורים, מתוך: רבקה רולניק (עורכת), **ספר הבית**, דר עם - מפעלי חינוך, תל אביב 1965

בצורתו של הבית החדש.⁸² לדברי מיכל חכם, חפצים אלו אינם מבקשים 'לבנות מחדש את הבית האבוד [...] ואין בהם לשחזור מונומנטים של העבר [...] ולכן גם אינו יכול להיות אלטרנטיבה לתרבות הדומיננטית'. התרבות הדומיננטית הדגישה את הבית המודרניסטי העתיר חידושים ומתאים לעתיד.⁸³

בכל מערב אירופה ביטאה הספרות העוסקת בתרבות הבית בחינוך לעיצוב הבית, ברצון לחנך את ההמונים, לשלוט בתאבונם לקיטש מסחרי, המזוהה עם הקפיטליזם האמריקני, לחברם למקורותיהם המשפחתיים או הלאומיים, ולעתים להשתמש בעיצוב הדירה כחלק מהמאבק הלאומי האידאולוגי: המלחמה הקרה במערב, וב־ישראל - בין הערבים למדינת ישראל. דרך אחת לחנך את הצעירים לערכי אסתטיקה אירופיים לעומת הוולגריות

82 ראו לדוגמה סדרת כתבות על הריהוט המשפחתי, **הארץ**, מדור לאישה ולבית, 23.9.1964-12.8.1964. פלד, **מנוי 'הארץ'**, עמ' 65.

83 חכם, **הבית שבבית**, עמ' 201.

חדר מגורים, מתוך: ארנה מאיר ואליעזר מרקין (עורכים), *אנציקלופדיה לבית: ביתנו מאז עד ת, מסדה, רמת גן [1968]*

האמריקנית הייתה להמליץ על עיצוב ועל רהיטים סקנדינביים, בעיקר שוודים ודניים, כשיא הקדמה, ההיגיינה והאסתטיקה בריהוט הבית. בישראל אף החלו בשנות השישים להדריך זוגות צעירים (בעיקר את בת הזוג) לרכוש רהיטים סקנדינביים, מסיבות של עיצוב וגם מרצון להציג בפניהם דרך חדשה לריהוט הבית. היו שראו בסגנון השוודי, הפשוט והבהיר, ובכלל בבחירת רהיטים סגפניים, אמצעי לחינוך הילדים להתנהגות נאותה ולשמירה על היגיינה. אחרים ראו בו תשובה לרהיטים הסובייטיים המגושמים, האפורים והגסים.⁸⁴ המטבח הבורגני

84 Betts, *Ruin and Renewal*, pp. 199-200; Oldenziel and Hård, *Consumers, Tinkerers, Rebels*, p. 222ff. בישראל ראו: הארץ, מדור לאישה ולבית, 16.10.1963 על הרהיטים הדניים הפונקציונליים והנוחים. במשפחת שמחון נאוה מציעה 'ריהוט מודרני, ריהוט שוודי' להוריה כאשר הם דנים בשיפוץ הבית, ראו: בן אפרים, *מר שמחון ובנו*, עמ' 76.

במרכזו של הדיון בבית המודרני, במערב ובישראל, עמד המטבח. אם המטבח ועקרת הבית ימלאו את תפקידם נאמנה, במוקדו של בית קטן יחסית, פונקציונלי ומתפקד, תהיה בבית משפחה קטנה ומתפקדת, כאבן הפינה לקהילה מאוחדת ומודרנית ולמדינה עשירה בתכנים חברתיים ותרבותיים, לעומת אויביה הדלים תרבותית. ב'ויכוח המטבח' המפורסם, שכבר הזכרתי במאמר, ביקש ניקסון, סגן נשיא ארצות הברית בסוף שנות החמישים, להוכיח לנשיא ברית המועצות חרושצ'וב את עליונותו של אורח החיים המערבי – כשיטה פוליטית, כתרבות וכקיום של האנושות, והוא עשה זאת דרך תיאור נפלאות המטבח המודרני והטכנולוגי האמריקני.⁸⁵ באנגלייה נתפס מטבח כמפתח לאושר האישה והמשפחה. 'המטבח החלומי' היה מורכב משטח פתוח, כיור כפול, ארונות מטבח מובנים (built in), עליונים ותחתונים, וחלל למדיח כלים עתידי. שולחן האוכל המשפחתי חזר אל המטבח.⁸⁶ אף במערב גרמניה ובישראל חזרו המשפחות לאכול במטבח, כדי להקל את המפגש המשפחתי, שהתקיים בעיקר סביב אכילה משותפת. במערב גרמניה כונה העניין 'בחזרה למטבח הביתי' (Zurück zur Wohnküche). עד שנות הארבעים אכלו במטבח הגרמני משפחות האיכרים ומעמד הפועלים, ואילו משפחות מהמעמד הבינוני העדיפו לאכול בחדר אוכל. בשנות החמישים שבו בני המעמד הבינוני לאכול במטבח. בישראל היה המטבח 'הזירה המרכזית' [...] לנורמטיביות המערבית המודרנית, 'המעבדה של עקרת הבית'. איכותה של הדירה נקבעה קודם כול לפי 'מטבח נוח' (ובעדיפות שנייה – חדרי השינה). בישראל רצו לעשות את המטבח 'מקום אכילה לכל המשפחה, אשר יוכל לשמש גם את הילדים לקריאה, משחק, הכנת שיעורי בית [...] הנטייה היא לבטל את המטבח כחדר לחוד ולשלב אותו עם חדר המגורים כחדר אחד',⁸⁷ אולם למגינת לבם של אדריכלים ומתקנים חברתיים, נהגו המשפחות באירופה ובישראל כרצונן: הרסו קירות, אכלו בעמידה בסלון, בנו שולחן אוכל בלב המטבח לשם אכילה של כל המשפחה סביבו ואפשרו לילדים לשחק בו.⁸⁸ עקרת בית ישראלית ממוצעת אף העזה בזמן העבודה במטבח להאזין לתכניות רדיו, 'שיכולות להסיח את דעתה מחובות הבית'.⁸⁹

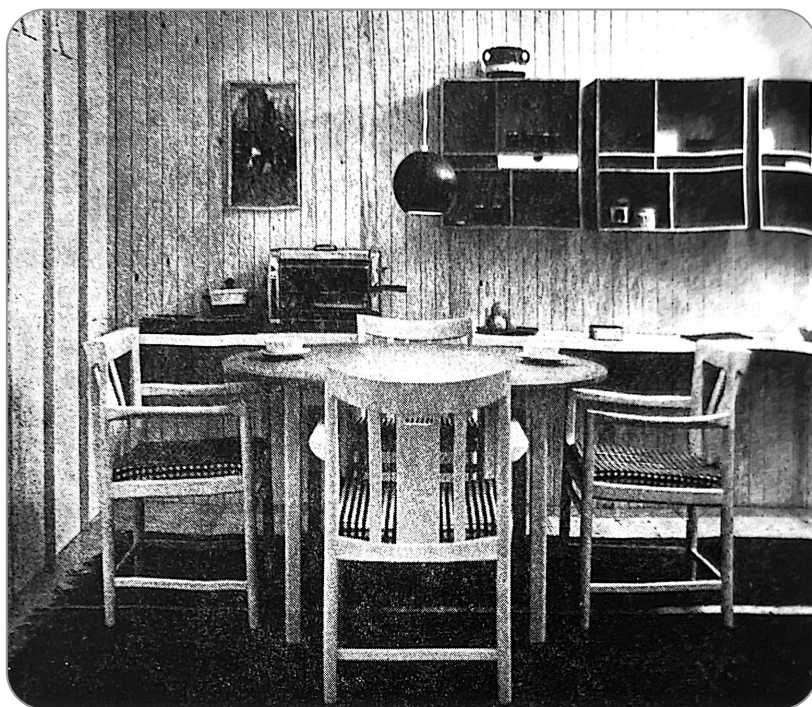
Betts and Crowley, 'Introduction', p. 225; Oldenziel and Hård, *Consumers, Tinkerers, Rebels*, pp. 197-232 85

Kynaston, *Family Britain*, pp. 665-666 86

הירש, 'דפוסי דיור בארבעה טיפוסים דירה', עמ' 50. כהנא והוכברג, *רקע חברתי, דפוסי מגורים*, עמ' 15-14. חכם, *הבית שבבית*, עמ' 233. מאיר ומרקין, *אנציקלופדיה לבית*, עמ' 407; Tränkle, 'Neue Wohnhorizonte', p. 762; Oldenziel and Hård, *Consumers, Tinkerers, Rebels*, p. 218 87

Oldenziel and Hård, *ibid.*, p. 221; הירש, שם, עמ' 37-36. 88

רדיו – שבועון קול ישראל, 18.1.1962. 89

11

פינת אכילה

זוהי פינת-אכילה חמימה ונוחה. קיר אחד מצופה לוחות ובו מדף הגדשה, הכולל יחידות אחסון תלויות לאחסנת פריטים לעריכת השולחן. פינת-האכילה הממוצעת בישראל אינה נעימה במיוחד. היא דחוסה, קודרת, תפקודית – ועם זאת אינה ממלאת את תפקידה כראוי. הסיבה לכך נובעת מן העובדה שאין הישראלים מיחסים תשומת-לב מספקת לדקויות הכרוכות באמנות האכילה, וכתוצאה מכך מאבדים חלק מההנאה. האכילה היא אחת ההנאות שבחיים נוחים – אווירה נכונה סביב השולחן היא חלק בלתי נפרד מהנאה זו. מפת-שולחן או מפיות-קש, כלי שולחן יפים, כסאות נוחים וכיסא מיוחד לילדים בגיל שנתיים עד חמש יתרמו לאווירה הרצויה.

פינת אכילה, מתוך: רבקה רולניק (עורכת), ספר הבית, דר עם – מפעלי חינוך, תל אביב 1965

מטבח, מתוך: ארנה מאיר ואליעזר מרקין (עורכים), אנציקלופדיה לבית: ביתנו מאז עד ת, מסדה, רמת גן [1968]

סיכום

בשנת 1957 כתב המשורר הישראלי הצעיר טוביה ריבנר את השורות האלה: 'אמי עלתה כלהבה./ אבי הלך ולא ישוב/ בראש מורכן, בכול אהבה/ בתוך האפר אלקט/ לי אבנים מפאת מוקד'. כמה פרשנויות הוצגו למשפט האחרון. לי נראה כי המשורר התכוון לאבנים אשר אפשר לבנות מהן עתיד חדש, בית חדש אשר מפצה על העבר שנשרף, על אבני הבית שנהרס.⁹⁰ פרשנות זו מתכתבת עם טענתי במאמר כי לצד הראייה המקובלת בקרב חוקרים ביקורתיים שניתחו בדיעבד את עיצוב הבית והדירה הישראליים ככלי לדיכוי, לאפליה לרעה ולהכוונה 'מלמעלה', בישראל הצעירה, בתקופה שעלתה רמת החיים של המעמד הבינוני הצעיר ברבות מארצות המערב ובישראל, נחשב הבית בין היתר משאת נפש ופיצוי על סבלות העבר של ניצולי שואה, ילידי הארץ בתקופת היישוב ומהגרים מארצות אירופה. בחברה הישראלית, כחברה של אחרי מלחמה וחברת הגירה, היה הבית

90 טוביה ריבנר, ללא שם, **האש באבן: [שירים]**, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1957, עמ' 58.

הנוח, הפונקציונלי, המשפחתי של המעמד הבינוני הן בישראל והן באירופה, סמל לביטחון, ליציבות ולרווחה לאחר שנות הסכנה, הפליטות והעוני. עבור המדינה ואזרחיה הוא סימל את ההבטחה במערב לרווחה חומרית ואת המשפחה הבריאה שעמדה במוקד האידאולוגיה המערבית, באירופה ובישראל. מכשירי החשמל והעיצוב המודרני הפונקציונלי סימלו ניתוק מהעבר ומערכיו, מהעול שהיה מוטל בעבר על עקרת הבית ומהסגפנות החלוצית של ימי טרום המדינה. אך יותר מכול, מלבד האידאולוגיה הביתית, הותאם הבית המודרני לצורכי המשפחה הבורגנית הצעירה – הנושאת העיקרית של חברת הצריכה החדשה, בישראל כבמערב אירופה. לא תמיד השכילה או רצתה קבוצה חברתית ותרבותית זו להבין או לקבל את האחידות הביתית שהכתיבו לה סוכני המדינה, ספרי הדרכה וייעוץ לריהוט הבית ולתפקודו. כמו שהראו סקרי דעת הקהל של המכון למחקר חברתי-כלכלי של משרד השיכון, לא פעם חרגו הדיירים מן המוסכמות המקובלות בסידור הבית או התמרמרו על סידור החדרים בדירות שקיבלו וייבאו לנוחותם דגמים וצורות עיצוב מארצות אירופה או מארצות הברית.

כך מילאו בניית הבית המשפחתי הישראלי של המעמד הבינוני בעשור השני לקיום המדינה, סידורו וצידודו צורך רגשי ופונקציונלי וביטאו את ערכי הבורגנות הישראלית העולה, שזיהתה את עצמה עם מדינת ישראל ואת הצרכים והאינטרסים שלה עם אלה של המדינה והחברה הישראלית. הבית הישראלי המודרני נתפס כפיצוי על סבלות העבר; ביטא רצון לאמץ את תרבות הצריכה המערבית והאמריקנית בתנאי השפע היחסי שהחלו לשרור בישראל בסוף שנות החמישים ובשנות השישים, ואת ערכי המעמד הבינוני במערב אירופה ובארצות הברית.

סוגיית העדפת בני המקום בהקצאת קרקע למגורים בסוגי יישוב שונים בישראל אביטל מרגלית ושי שטרן

תקציר

השאלה למי נתונה זכות המגורים במקום יישוב מסוים עומדת זה שנים במוקד שיח ציבורי ומשפטי בישראל בשל קיומם של מנגנונים פורמליים ולא פורמליים שתכליתם הדרתם של יחידים או של קבוצות ממקום יישוב מסוים. מאמר זה עוסק בשאלה שונה אך משיקה, ובמוקדו סוגיית מתן עדיפות לבני המקום בעת הקצאה של מקרקעין שהם חלק ממקרקעי ישראל. מענה לשאלה זו מצריך דיון בשאלות של חופש הפרט, משמעותו של בית המגורים, חשיבותה של המשפחה, משמעות התושבות במקום מסוים, המהות השונה של מגוון היישובים בישראל, תוכנו של צדק חלוקת מקרקעין והנחיצות בתיקון היסטורי לעומת הנצחת ריבוד חברתי קיים, וגם סוגיות של שימור קהילות קיימות מול חשש מפני דחיקתן אל מחוץ לשכונה או ליישוב. לאחר הצגת מתווה חשיבה ראוי לסוגיית עדיפות לבני המקום המאמר עורך בחינה ביקורתית של ההסדר המשפטי הקיים בישראל הן במרחב הכפרי שמתקיימים בו הסדרי מגורים מכוח התאגדות כאגודה שיתופית הן במרחב העירוני, ובכללו לצורך זה יישובים שמוגדרים יישובי מיעוטים. המסקנה העולה מניתוח זה היא שאותם כשלים בנוגע לקביעות המשפטיות בעניין זכות הכניסה ככלל מתקיימים גם באסדרת עדיפותם של בני המקום. התוצאות החברתיות והכלכליות המשפיעות על חיי הפרטים ועל תוצאות החלוקה במקרקעי ישראל מנציחות את דפוסי החשיבה המקובעים בדבר צורות מגורים ואת הפערים ואת הבידול החברתי בישראל.

מילות מפתח: אגודות שיתופיות, בני מקום, הזכות לדיוור, מועצת מקרקעי ישראל, מרחב עירוני

יעל ודן מתגוררים כשוכרים בגבעתיים. יעל גדלה בגבעתיים, התחנכה במוסדות החינוך המקומיים, הייתה חברה בתנועת נוער בעיר, התנדבה במגוון פעולות לטובת אוכלוסיות שונות בעיר, והיא חברה פעילה בוועד ההורים בבית הספר שילדיה לומדים בו. גם הוריה המבוגרים של יעל וכן אחיה ואחותה מתגוררים בגבעתיים. עתודות הקרקע לבנייה חדשה בעיר מצומצמות מאוד ומחירי הדיוור גבוהים. למרות זאת, יש ביקוש ער לדיוור בעיר. האם

* מחקר זה (מספר 2609/20) נחמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

ראוי כי ליעל ולאחרים שגדלו בעיר ורואים בה את ביתם תינתן עדיפות ברכישת דירה בגבעתיים? האם לא יהיו בכך משום הפליה לרעה והדרה של אחרים שלא גדלו בעיר אך מעוניינים מאוד לגור בה ולממש את זכות הכניסה שלהם למגורים בתחומה? האם אין לאפשר להם ולילדיהם ליהנות מכל הטוב שיש לעיר להציע ללא הטלת מגבלות על יכולתם להתחרות באחרים על רכישת דירה בעיר? האם התשובה לשאלות אלו תהיה שונה לו דובר במי שגדלה בקיבוץ הגושרים, במושב פטיש, באופקים, באלעד, ברהט או בכפר כנא?

סוגיית מתן עדיפות לבני מקום במגורים מחייבת דיון בשאלות של חופש הפרט, חשיבותה של המשפחה, משמעות התושבות במקום מסוים, מהותם השונה של מגוון היישובים בישראל, תוכנו של צדק חלוקת מקרקעין והנחיצות בתיקון היסטורי לעומת הנצחת ריבוד חברתי קיים, וגם סוגיות של שימור קהילות קיימות מול חשש מפני דחיקתן אל מחוץ לשכונה או ליישוב. סוגיות אלו מתעצמות בשל חשיבותו וריבוי פניו של בית המגורים. המונח 'בית' הוא תוצר של הליך הבניה תרבותי, חברתי ומשפטי, ובאמצעותו האדם מתייחס אל ביתו ומבין את הקשר בין אחרים לביתם. הבית הפיזי מעניק מחסה וביטחון, והוא גם נכס הוני שמשמש לעתים קרובות עיקר עושרם של רבים מבני החברה. הבית מאפשר ומקדם פרטיות וחירות אישית. הבית משקף את זהותו של האדם ואת ערכיו, והאדם מקיים בו את מערכת יחסיו החברתיים, לרבות עם בני משפחה. הבית הוא גם חלק מקשר ארוך טווח עם קהילות שהאדם משתייך אליהן.¹ אם כן, שאלת יכולתו של אדם להקים את ביתו במקום שיחפץ, לרבות שאלת יכולתו של בן מקום להישאר במקום דרך קבע, משפיעה על כל מעגלי החיים שלו – מעולמו הפרטי, המשך בקשרי המשפחה שלו עד חברותו בקהילות מגוונות.

לסוגיית מתן עדיפות לבני מקום חשיבות בישראל, וזו חורגת מעניין הבית הפרטי וקשורה הדוקות בשאלות של צדק בחלוקה על רקע היסטוריית ההתיישבות בישראל. השאלה רחבה בהיקפה, אך די אם נזכיר בהקשר זה את דפוסי ההתיישבות של העולים בשנות החמישים של המאה הקודמת ואת הפער החברתי-כלכלי אשר נוצר בין מי שיושבו באזור המרכז למי שיושבו בערי הספר ובין מי שיושבו בהתיישבות חקלאית שיתופית אשר קשורה לתנועות ההתיישבות רבות הכוח הפוליטי למי שיושבו כפרטים בערים החדשות.² במשך השנים אף נוצרו פערים גדולים בהיקף הקרקעות שהוקצו לאזרחים יהודים לעומת

1 לדיון במשמעותו של הבית והשונות בין תרבויות ראו: Lorna Fox, 'The Meaning of Home: A Chimerical Concept or a Legal Challenge?', *Journal of Law & Society*, 29 (2002), pp. 580, 588-601; Avital Margalit, 'The Meaning of Home Ownership', *Theoretical Inquiries in Law*, 7 (2006), pp. 389, 392-396; Stephanie M. Stern, 'Residential Protectionism and the Legal Mythology of Home', *Michigan Law Review*, 103 (2009), pp. 1093-1144.

2 נעמי כרמון, **מדיניות השיכון של ישראל – 50 השנים הראשונות, המדיניות הציבורית בישראל**, הטכניון, חיפה 1998, עמ' 381; יובל אלימלך ונח לוין-אפשטיין, 'הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי שוויון אתני', **מגמות**, לט (1998), עמ' 243; נטע זיו, 'בין שכירות לבעלות: חוק הדיור הציבורי והעברת הון בין דורות בפרספקטיבה היסטורית', **משפט וממשל**, ט (תשס"ו), עמ' 411, 418-441.

אלה שהוקצו לאזרחים ערבים.³ ככל שתינתן עדיפות לבני המקום בהקצאת קרקע למגורים, כן יונצחו פערי החלוקה הקודמים.⁴

השיח הציבורי והמשפטי בישראל התמקד בעיקרו בשאלת זכות הכניסה למקום יישוב, בעיקר ביישובים שהם אגודות שיתופיות במרחב הכפרי, בשל קיומם של מנגנונים פורמליים ולא פורמליים שתכליתם קביעת זהותם של יחידים או של קבוצות אשר יתגוררו במקום יישוב מסוים.⁵ גם סוגיית בני המקום עוסקת בזכות הכניסה של אלו שכבר מצויים במקום או מבקשים לעגן זיקה קיימת למקום, אך זו הייתה עד כה שולית בשיח הציבורי. לפני כמה שנים פעלה קבוצה לקידום הרעיון של בן ממשך בפריפריה,⁶ אך פעילות זו נמשכה זמן קצר בלבד. מאמר זה מבקש להתחיל למלא את החסר בשיח הקיים ולהתמקד בשאלת מתן עדיפות לבני מקום, הן במרחב הכפרי הן במרחב העירוני.

אף שמתן מעמד מיוחד לבני מקום אפשרי גם כחלק מפעולתם של פרטים בחברה באמצעות מכשירים משפטיים כמו חוזה או ירושה, המאמר מתמקד במגוון ההסדרים המשפטיים החלים על הקצאה ראשונה של מקרקעין למטרת מגורים במרבית שטחה של המדינה הנחשבים מקרקעי ישראל שבעליהם הם מדינת ישראל, רשות הפיתוח וקרן קיימת לישראל והמנוהלים על ידי רשות מקרקעי ישראל.⁷ דפוסי הקצאת הקרקע

3 אורן יפתחאל ואלכסנדר קדר, 'על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי', תיאוריה וביקורת, 16 (2000), עמ' 67.

4 דפנה ברק ארז, **משפט מנהלי**, ג, ההוצאה לאור של לשכת עורכי הדין, תל אביב-יפו 2013, עמ' 138-139, 565-566.

5 אמנון להבי (עורך), **קהילות מגודרות**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב-יפו 2010; ארז צפדיה, 'במסווה הפרטה וקהילתיות: עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בנושא קהילות מגורים חדשות בישראל', **דין ודברים**, ב (2000), עמ' 141, 148-149, 153; אייל בנבנישתי, "'נפרד אבל שווה" בהקצאת מקרקעי ישראל למגורים', **עיוני משפט**, כא (1998), עמ' 769; יפה זילברשץ, 'בדלנות במגורים בגין השתייכות אתנית-לאומית – האומנם רק זכותו של המיעוט?', **משפט וממשל**, ו (תשס"א), עמ' 87; רות גביוון, 'ציונות בישראל? בעקבות בג"ץ קעדאן', שם, עמ' 25; חסן ג'בארין, 'ישראליות "הצופה פני העתיד" של הערבים לפי זמן יהודי-ציוני, במרחב בלי זמן פלסטיני', שם, עמ' 53; שי שטרן, 'הכלה והדרה במרחב הישראלי: הזכות לקניין כמפתח לפתרון סוגיית ההדרה הגיאוגרפית', **עיוני משפט**, לו (2014), עמ' 95; הנ"ל, 'כניסה, משטר ויציאה: קהילות מגורים במשפט הישראלי', שם, יח (2017), עמ' 7; אמנון להבי, 'קהילות מגורים חדשות בישראל – בין הפרטה להפרדה', **דין ודברים**, ב (2005), עמ' 63; גלעד רוזן וערן רזין, 'מתחם המגורים המגודר בישראל: שלב חדש של היבדלות במרחב', **סוציולוגיה ישראלית**, ט (2007), עמ' 103. ראו לדוגמה: בג"ץ 6698/95 קעדאן נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד (נד1) 258 (2000) (להלן: עניין קעדאן); בג"ץ 528/88 אביטן נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד מג(4) 297 (1989) (להלן: עניין אביטן); בג"ץ 4906/98 העמותה עם חופשי לחופש דת, מצפון, חינוך ותרבות נ' משרד הבינוי והשיכון, פ"ד (נד2) 503 (2000) ובג"ץ 2311/11 סבח נ' הכנסת, מאגר המידע המשפטי נבו (להלן: נבו), 17.9.2014.

6 גילי אהרן, 'אל תביאו שחקני חוץ – חזקו את בני המקום', **העוקץ**, 18.2.2015, <https://tinyurl.com/5n7hzen6> (אוחזר: 24.4.2024).

7 חוק יסוד: מקרקעי ישראל וחוק רשות מקרקעי ישראל, תש"ך-1960, ס"ח תש"ך מס' 312 (29.7.1960).

במקרקעי ישראל משקפים את ההיסטוריה של דפוסי דיור בחברה הישראלית ומעצבים במידה רבה את חלוקת העושר הקרקעי בין בני החברה כפרטים ובין קהילות מגוונות שמרכיבות את החברה.⁸ רשות מקרקעי ישראל ומועצת מקרקעי ישראל, האמונה על קביעת מדיניות הקרקעות, מחויבים – בשל היותם גופים מנהליים של המדינה – לפעול לפי עקרונות היסוד החוקתיים, ובהם עקרון השוויון, ולפי מתווה הפעילות הראוי של גוף שלטוני.⁹ המשפט הישראלי הכיר בפתח צר כחריג לעקרון השוויון, וזה מאפשר לקהילות להתבדל גאוגרפית ואף התיר להן להטיל מגבלות על זכות המגורים בקרבן. הקביעות המשפטיות הבאות לידי ביטוי בפסיקה ובהחלטות מועצת מקרקעי ישראל בדבר אפשרות הבידול ובחירת המתגוררים בקרב הקהילה מתאפיינות בעמימות, לרבות בהגדרה מהן אותן קהילות זכאיות, בהיעדר תשתית נורמטיבית מקיפה, ולפיכך בהחלטות בכל מקרה לגופו, ובהיצמדות למוסכמות העבר בדבר מהותן של קהילות מגורים מסוימות כמו הקיבוץ והמושב שאינן תקפות עוד במלואן.¹⁰

מאמר זה מבקש להעמיק את הדיון בשאלות ההכלה וההדרה בהסדרי דיור בישראל ולפתח שיח שבמוקדו השאלות אם ראוי להעדיף את בני מקום בעת הקצאה ראשונית של קרקע למגורים במקומות יישוב מגוונים בצביונם ובמקומם הגאוגרפי; ואם כן, מתי. המאמר משמש פתיח לדיון נרחב בהציעו הן תשתית עובדתית בעניין האסדרה המשפטית הקיימת הן תשתית נורמטיבית לחשיבה סדורה בסוגיה. המאמר מציג תחילה מתווה חשיבה עקרוני שמסייע במתן מענה לסוגיה המורכבת – מתן עדיפות לבני מקום. אחרי כן, לפי מתווה החשיבה שהוצג, המאמר עורך ניתוח ביקורתי של המצב המשפטי הנוהג בנוגע להעדפת בני מקום במגוון צורות מגורים במרחב הכפרי ובמרחב העירוני.¹¹ המסקנה העולה מניתוח זה היא שאותם כשלים שקיימים ככלל בעניין הקביעות המשפטיות בנוגע לזכות הכניסה אל צורת מגורים וזכותן של קהילות לקבוע מי יוכל לממש זכות זו למגורים במקום מתקיימים גם באסדרת עדיפותם של בני המקום. התוצאות החברתיות והכלכליות המשפיעות על חיי הפרטים, ותוצאות החלוקה במקרקעי ישראל מנציחות את דפוסי החשיבה המקובעים בדבר צורות מגורים ואת הפערים והבידול החברתי בישראל. לסיום, על רקע התהיות העולות מהניתוח המפורט של הדין הקיים המאמר מציע בסיס למחקרי המשך מעמיקים בסוגיית עדיפות בני מקום במגוון רחב של הקשרים חברתיים וצורות מגורים.

8 דפנה ברק ארז, 'דונם פה ודונם שם: מינהל מקרקעי ישראל בצבת האינטרסים', עיוני משפט, כא (1998), עמ' 613; הנ"ל, 'צדק חלוקתי במקרקעי ישראל: בעקבות בג"ץ הקרקעות החקלאיות', המשפט, י (2005), עמ' 291.

9 ראו לדוגמה: בג"ץ 244/00 עמותת שיח חדש, למען השיח הדמוקרטי נ' שר התשתיות הלאומיות, פ"ד נו(6) 25 (2002).

10 שטרן, 'כניסה', משטר ויציאה', עמ' 11-13.

11 בתיאור הדין הנוהג בישראל נכון למועד כתיבת המאמר יש התייחסות למגוון מקורות משפטיים, ובהם חקיקה ראשית, חקיקת משנה, פסיקה והחלטות מועצת מקרקעי ישראל. ההתייחסות לפסיקה מבוססת על חיפוש מעמיק במאגר המידע המשפטי נבו.

מתווה חשיבה לניתוח האסדרה המשפטית בסוגיית מתן עדיפות במגורים לבני מקום

הסדרים משפטיים בתחום הדיור מצויים במתח שבין הפרטי לציבורי. בבסיס מקצת ההסדרים האלה, דוגמת רכישת דירה מבעלים פרטיים או מקבלן, עומד היגיון שוקי אשר מעמיד את יכולותיהם הכלכליות של הצדדים במרכז ומתעלם במידה רבה מההשלכות החברתיות של הפעולה. מנגד, הסדרים אחרים מעניקים משמעות גם לעניינים חברתיים רחבים יותר, ובהם שייכותו של הפרט לקהילות זהות והצורך בסיוע מן המדינה לשם מימוש יכולתם של פרטים להתגורר בקהילות אלה. הסדרים אלה באים לידי ביטוי במגוון רחב של מנגנונים. כך לדוגמה, החוק הישראלי מאפשר לקבוצות שונות התאגדות אגב התייחסות לרכיבי הדיור של המתאגדים (המוסד המשפטי של האגודה השיתופית הוא הדוגמה הבולטת לכך),¹² לקבל עדיפות בהקצאת מקרקעין על ידי רשות מקרקעי ישראל או לחלופין לקבל סבסוד או הטבות ייעודיות עבור מגורים של קבוצה מסוימת באוכלוסייה.¹³ ככלל, מדינה ליברלית אינה נדרשת להקנות עדיפות ליחידים, לקהילות או לקבוצות אוכלוסייה. במובנים מסוימים, הענקת עדיפות במרחב עלולה להתפרש כחריגה מניטרליות מצד המדינה או כקידום טובתן של קבוצות אוכלוסייה שנמנות בדרך כלל עם קבוצת הרוב. עם זאת, לפי תאוריה פלורליסטית, אף שהמדינה הליברלית אינה נדרשת להקנות עדיפות ליחידים, לקהילות או לקבוצות אוכלוסייה, היא עשויה להידרש לכך אם תעמוד בסכנה יכולתם של אלה לממש את תפיסת עולמם.¹⁴ על פי תאוריה זו, הסדרים משפטיים אשר מקנים עדיפות בהקצאת מקרקעין או הגנה משפטית על קהילות במרחב צריכים לנבוע מהכרה בתרומתם ליכולת מימושן של תפיסות עולם הנדרשות להגנה או תמיכה. כאמור, אחד ההסדרים המשפטיים אשר מבטא את המתח בין הפרטי לציבורי

12 ראו לדוגמה תקנות האגודות השיתופיות (סוגי אגודות), תשנ"ו-1995. רכיב של דיור או קיומו של יישוב הוא חלק מהגדרת אגודות שיתופיות מסוג מושב עובדים, כפר שיתופי, יישוב קהילתי כפרי, אגודה שיתופית להתיישבות קהילתית, קיבוץ שיתופי, קיבוץ מתחדש, קיבוץ עירוני, מושב שיתופי ואגודת שיכון.

13 ייתכן שבמקצת המקרים ישולבו שני מנגנונים או יותר. ראו לדוגמה תקנה 25 לתקנות חובת המכרזים (תשנ"ב-1992), שמאפשרת במגוון מקרים הקצאת קרקע במקרקעי ישראל ללא מכרז. ראו לדוגמה גם הסדרים קבועים בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל (מעודכן ל-11.2.2023), ובהם קביעת הסדרים מיוחדים להקצאת קרקע ותנאי ההקצאה ליישובים באזורי עדיפות לאומית ויישובי קו עימות, הקצאת קרקע לחיילי מילואים, הקצאת קרקע למשרתים בכוחות הביטחון שהם בני מיעוטים ביישובי המיעוטים, הקצאת קרקע לכמה מנכי צה"ל, הקצאת קרקע למיזמי שכונות מגורים ביזמת צה"ל, הקצאת קרקע לרשות מקומית לשם הקמת דיור לקשישים והקצאת קרקע למטרת בניית דיור להשכרה בהישג יד.

14 Elizabeth Anderson, *Value in Ethics and Economics*, Harvard University Press, Cambridge, MA and London 1995, p. 149; Shai Stern, 'Takings, Community, and Value: Reforming Takings Law to Fairly Compensate Common Interest Communities', 23 (2014), *Journal of Law & Policy*, pp. 141-202

ואשר עשוי להשפיע על יכולתם של יחידים וקהילות לממש את תפיסות עולמם הוא ההסדר הנוגע להעדפת בני מקום ברכישה של דיור.¹⁵ ההחלטה להעניק עדיפות ברכישה דיור למי שנחשבים בני המקום נראית טבעית, שכן היא מאפשרת לאלו המעוניינים לשמר את מרכז חייהם במקום שגדלו בו ועיצבו בו את חייהם לעשות כן.¹⁶ לצד ההכרה בזכותם של אלו לשמר את מרכז חייהם במרחב הטבעי להם, העדפת בני מקום ברכישה של דיור באותו המרחב תורמת גם למשפחתם של אותם רוכשים וגם לקהילה כולה. כך לדוגמה, יכולתם של בני הדור השני לרכוש דיור סמוך לבית הוריהם מייצרת סביבה מגוננת לבני הדור המבוגר ותורמת לקשר הבין-דורי.¹⁷ נוסף על כך, הסדר כזה עשוי לתרום להתגבשות זהותה ותרבותה של הקהילה,¹⁸ בעיקר משום שהוא מאפשר את המשכיות הקהילתיות, תפיסת האזרחות הקהילתית¹⁹ וגיבושה של מנהיגות מקומית.²⁰ ככל שתפיסתנו בדבר קיימות עירונית מושתתת על קיומן של קהילות יציבות, פעילות ומתפקדות – נראה כי הסדרים שמעניקים עדיפות לרכישת דיור לבני מקום תורמים הן לפרט הן לחברה בכללותה.

הסדרים שמעניקים עדיפות בדיור לבני מקום מציבים אתגרים לא פשוטים לפני בעלי הסמכות להחליט. גם כאן, האתגרים הנשקפים מקיומן של הסדרים אלה מוצבים בקרב החברה כולה וכן בקרב הפרט. אחד האתגרים נוגע דווקא לאלו המבקשים לרכוש דיור במרחב מסוים, אף שלא נולדו או גדלו באותו המרחב, והדבר נמנע מהם בשל הסדרים אלה.²¹ הסדרים שמקנים עדיפות לבני מקום ברכישת דיור מצמצמים מטבע הדברים את יכולתם של מי שאינם בני המקום לרכוש דיור באותו המרחב.²² צמצום יכולתה של אוכלוסייה חדשה לרכוש דיור במרחבים ותיקים עלולה, לצד הפגיעה בחירות של אלו

15 קובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל, סעיפים 4.5.10-4.5.7.

16 על משמעותה ועל חשיבותה של ההיקשרות למקום ראו: Leila Scannell and Robert Gifford, 'The Experienced Psychological Benefits of Place Attachment', *Journal of Environmental Psychology*, 51 (2017), pp. 256-269.

17 ורדה גרין וליאת איילון, 'השיח הבין-דורי במעבר לדיור מוגן למבוגרים', *גרינטולוגיה וגריאטריה*, לט, 3 (2012), עמ' 31, 33-35.

18 Andrew Maisson, *Community, Solidarity and Belonging: Levels of Community and their Normative Significance*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

19 Charis E. Anton and Carmen Lawrence, 'Home is Where the Heart Is: The Effects of Place of Residence on Place Attachment and Community Participation', *Journal of Environmental Psychology*, 40 (2014), pp. 451-461.

20 יצחק דהן, *מנהיג מקומי, מכניזם של שינוי עומק בפריפריה: ירוחם 1983-2006*, מחקרי פלורסהיימר, ירושלים 2009.

21 ראו את דבריה של השופטת דפנה ברק ארז בע"א 8956/17 מנסור נ' המועצה המקומית כוכב יאיר צור יגאל, נבו, 14.1.2021.

22 הזכות לבחור את מקום המגורים היא אחד הרכיבים בפרשנות היקפה של הזכות לדיור במשפט הבין-לאומי. ראו: אלון גילדין, *דיור בר השגה*, נבו, צפרירים 2018, עמ' 157-175.

המבקשים להתגורר במרחבים אלה, לפגוע גם ביכולתן של קהילות להתחדש ולהשתנות.²³ מניעת יכולתן של קהילות להתחדש עלולה לפגוע בתפיסת קיימות בעיר, במרחב ובחברה שמבוססת על קיומן של קהילות חיוניות ומתפקדות. יתרה מזאת, הסדרים אלה עשויים לשמש כסות לניסיונות לשמר שליטה של קבוצה חברתית מסוימת במרחב, ובעיקר מנגנון להדרה מהמרחב ולהפליה לרעה של מי שאינו משתייך לקבוצה זו.²⁴ אם כן, הסדרים שמקנים עדיפות לבני מקום ברכישת דיור עלולים לשמר מצב קיים, למנוע מקהילות את היכולת להתאים את עצמן למציאות מתחדשת, וממילא להביא לפגיעה קשה ביכולת של אותן קהילות לתפקד כראוי.

לפיכך ההבנה כי הסדרים שמקנים עדיפות לבני מקום ברכישת דיור עשויים לשמש חרב פיפיות מחייבת הנחת תשתית נורמטיבית יציבה, שיהיה אפשר לתרגם אותה מהלכה למעשה. התאוריה הפלורליסטית מאפשרת זיהוי של שלושה צירים עיקריים לצורך שקילת הקניית עדיפות ברכישת דיור לבני מקום: משמעות מקום מגורים למימוש חירות הפרט ושייכות קהילתית, מעמדו החברתי-כלכלי של הפרט וכוחו כשחקן בשוק הדיור ובחירת המרחב שנשקל בו מתן עדיפות לרכישת דיור לבני מקום.

הציר הראשון מבקש לאמוד את השפעת רכש הדיור במרחב המסוים על מימוש האוטונומיה של הפרט וגם על השתייכותו למשפחה ולקהילה. הבנת המשמעות של רכישת הדיור במרחב בידי בני מקום מבטאת גם את טובת הקהילה, העיר ואף החברה בכללותה. ביסוסו של דגם זה על תאוריה פלורליסטית והעמדת חובתה של המדינה הליברלית לאפשר לכל אזרחיה לממש את תפיסת עולמם מפנה את המבט לא רק אל הפרטים אלא גם לקהילות שהם פועלים בהן. באופן זה, הבנת משמעותה של רכישת הדיור במרחב עבור יישומה של תפיסת עולם תרבותית, דתית או כלכלית, משקפת גם את השלכותיה של הקניית עדיפות ברכישת דיור עבור הקהילה. במקצת המקרים, הערכים של חירות הפרט והתועלת הקהילתית והחברתית תומכים בכינונו של הסדר בני מקום או שוללים אותו, ואילו במקרים אחרים הם עשויים לעמוד בסתירה זה לזה. עם זאת, וכדי לאפשר מחשבה מעמיקה יותר על אודות רציותם הנורמטיבית של הסדרים אלה, וגם היכולת ליישם אותם מעשית, נכון יהיה לפרוט את הערכים החברתיים הללו לערכי משנה, לפי הרמות השונות שהסדרים אלה פועלים בהן: מרמת הפרט עד החברה בכללותה. הסדרי דיור בכלל והסדרי דיור שמקנים עדיפות לבני מקום בפרט פועלים לא רק ברמת הפרט אלא גם במעגלי השפעה שונים דוגמת המשפחה, הקהילה, העיר, האזור והחברה בכללותה. הערכים החברתיים המושפעים ברמות אלה נעים על הרצף שבין חירות הפרט ובין התועלת החברתית הכללית, ובכללם ערכים של זהות אישית וקהילתית, הזכות להשתייכות לקהילה, ההכרה בחשיבות קיומן של קהילות בנות קיימה למערך העירוני

23 ראו לדוגמה: Jeffrey A. Dubin, D. Roderick Kiewiet, and Charles C. Noussair, 'Voting on Growth Control Measures: Preferences and Strategies', *Economics & Politics*, 4, 2 (1992), pp. 191-213.

24 שטרן, 'הכלה והדרה', עמ' 100-104; עניין קעדאן ועניין סבח.

והלאומי ושמירה על פלורליזם ערכי של תפיסות טוב. ערכים אלה הם אבני המבחן הנורמטיביות לבחינת רציותו של הסדר המעניק עדיפות לבני מקום ברכישת דיור. בחינה נורמטיבית זו צריכה להתמודד עם עוד מורכבות, שנובעת ממגוון בעלי העניין המעורבים בהסדרי דיור אשר מעניקים עדיפות לבני מקום. אפשר לחלק את קבוצות בעלי העניין המעורבים לשלוש קבוצות עיקריות: קבוצה אחת היא התושבים הוותיקים. זו קבוצה אשר בעת החלת ההסדר מורכבת מתושבים שוותק המגורים שלהם במרחב המדובר ארוך שנים. קבוצה אחרת היא התושבים החדשים, כלומר תושבים שמתגוררים בעת החלת ההסדר במרחב המדובר למשך זמן קצר יחסית. ועוד קבוצה היא של המעוניינים להיות תושבים ואינם מתגוררים בעת החלת ההסדר במרחב המדובר. מטבע הדברים לקבוצות בעלי עניין אלה מניעים שונים, ואף מנוגדים זה לזה במידה מסוימת. הבדלים אלה יורדים לעתים לשורש ההצדקות הנורמטיביות לקיומם של הסדרי דיור המעניקים עדיפות לבני מקום. דוגמה לכך אפשר לראות בהבחנה בין קבוצת התושבים הוותיקים ובין זו של התושבים החדשים. המשתייכים לשתי הקבוצות מתגוררים בעת החלת ההסדר במרחב המדובר, וכמה מההצדקות למתן עדיפות לבני מקום – לדוגמה מתן אפשרות לרוכשים בכוח לשמר את הזהות המרחבית שהם גדלו עמה וגם את קרבתם למשפחתם – אינן חלות בהכרח בקבוצת התושבים החדשים, שזה לא מכבר הגיעו להתגורר במרחב. יתרה מזאת, מקצת ההצדקות עשויות שלא לחול גם בנוגע למי שמשתייכים לקבוצת התושבים הוותיקים. כך לדוגמה במצב שמשפחתם של הרוכשים בכוח עזבה את המרחב ואינה מתגוררת בו עוד.

הציר השני מעניק משמעות למצב החברתי-כלכלי של רוכשים בכוח, בדגש על יכולתם לרכוש, בכוחות עצמם, דיור בסביבה המקדמת את החירות האישית ואת ההשתייכות שלהם לקהילה. גם ציר זה מאפשר ראייה רחבה, ובכללה לא רק טובת הפרט, המבקש לרכוש דיור במרחב מסוים אלא גם טובת הקהילה, העיר והחברה בכללותה. בחינה המצב החברתי-כלכלי של רוכשים בכוח מאפשר לרשות האמונה על הקניית עדיפות לרכישת דיור לבני מקום לשקול שאלות שקשורות להדרה של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות מן המרחב, לעילות (ג'נטריפיקציה) ולהתבדלות של מרחב מרצון. ממילא הציר הכלכלי מספק את נדבך החלוקה לדגם – זה המאפשר הכרעה שהדעת ניתנת בה להשלכות החלוקה על המרחב המסוים וגם על מרחבים סמוכים.

לבסוף, הציר השלישי נוגע למקום המרחבי שנשקל בו מתן העדיפות לרכישת דיור לבני מקום. בבחינה זו יש להבחין בין המרחבים שההסדר המקנה עדיפות לבני המקום עתיד לחול בהם, בדגש על ההבחנה בין המרחב הכפרי למרחב העירוני. ההנחה העומדת בבסיס הבחנה זו נובעת מהערכים החברתיים השונים שהסדרים אלה עשויים לעורר בכל אחד מהמרחבים (וגם בין צורות מגורים שונות באותו המרחב) וכן מהיתכנות יישומם של הסדרים מעין אלה במרחב נתון. כך יש להתחשב בשונות הנוהגת במרחבים אלה בכל הקשור ליחסי פרט-קהילה (מידת ההשתייכות), לטובתן של קהילות קטנות אשר מבקשות להתבדל מרחבית ולמגורים במרחבים עירוניים מגוונים. ציר זה נע בין הקטבים של פריפריה ומרכז, וכלל האצבע הוא כי ככל שהמרחב שהענקת העדיפות ברכישת דיור

לבני המקום נשקלת בו מצוי באזורי ביקוש, כן תפחת הנטייה להעניק עדיפות כזו, ואילו באזורים פריפריאליים, שהביקוש לדיור נמוך בהם, ייטה שיקול הדעת לטובת הענקת עדיפות לאלו מבני המקום המבקשים לרכוש דיור במרחב. עם זאת, ראוי להבהיר כי ייתכן שגם באזורי ביקוש תוענק עדיפות לרכישת דיור לבני מקום, אולם הקניית עדיפות כזו צריכה להיות מוצדקת בהתקיימותם של שיקולי זהות (הציר הראשון) ושיקולי כלכלה וחלוקה (הציר השני) חזקים במיוחד.

מתווה החשיבה שפורט למעלה משמש כלי לבחינת ההסדרים המשפטיים הקיימים בישראל בנוגע לעדיפות בני מקום. ההסדר אינו מרוכז במקום אחד אלא פרוס במגוון מקורות ברובדי משפט שונים ומשלב בין תחום המשפט הפרטי, המסדיר מערכות יחסים בין פרטים לקבוצות, דוגמת ההסדר התאגידי של מוסד האגודה השיתופית, ובין תחום המשפט הציבורי, המסדיר את מערך היחסים בין השלטון ובין הפרטים ואת פעולת רשויות השלטון עצמן, דוגמת הסדרי השלטון המקומי והסדר התכנון והבנייה בישראל. את רוב הפרטים המרכיבים את ההסדר החל נמצא בהחלטות מועצת מקרקעי ישראל, הקובעות את מדיניות הקצאת הקרקע הציבורית בישראל. סוגיה חשובה לעניין היכולת של המועצה להעדיף בני מקום היא השאלה אם הקרקע תוקצה באמצעות מכרז פתוח ושוויוני, כמתחייב מסעיף 2 לחוק חובת המכרזים, תשנ"ב-1992. אם כן, אי אפשר להעדיף בני מקום או שהקצאת קרקע במקרה מסוים תהנה מפטור מחובת המכרז הפתוח, שכן אז נפתח פתח בנסיבות מסוימות להעדפה. כך נקבע בתקנות חובת המכרזים כי רשות מקרקעי ישראל רשאית להתקשר בעסקה ללא קיומו של מכרז בעת הענקת זכויות לבנייה למגורים באזורים כפריים וביישובי קו עימות ובעת הענקת זכויות בנייה למגורים לבדואים ביישובי הבדואים.²⁵ המשך המאמר מנתח את מגוון ההסדרים בישראל, אגב חלוקת הדיון לשניים. תחילה ייבחנו ההסדרים החלים באגודות שיתופיות במרחב הכפרי שיש בהן רכיב של דיור, ואחרי כן יידונו ההסדרים במגוון מקומות היישוב האחרים, כפרים ואזורים עירוניים לגוניהם.

עדיפות לבני מקום באגודות שיתופיות במרחב הכפרי

במרחב הכפרי אפשר למצוא מקומות יישוב רבים מאוגדים באגודה שיתופית או שפועלת בהם אגודה שיתופית אשר מסדירה סוגיות של התיישבות ודיור.²⁶ הדין הישראלי מאפשר לאגודות שיתופיות לקבוע תנאי כשירות לחברות,²⁷ ואגודות הדיור במרחב הכפרי מרבות להשתמש בהיתר זה. בפסיקה הישראלית ניכרת מגמה ברורה של הכפפת האגודות לזכויות חוקתיות (כגון זכות הקניין וחופש ההתאגדות) ולערכי היסוד של המשפט

25 ראו את תקנות חובת המכרזים, תשנ"ג-1993, תקנות 19) – 25)20).

26 קיימות גם אגודות שיכון בערים, אך אין זו תופעה נרחבת. ראו: דני רבינוביץ, 'האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי', **תיאוריה וביקורת**, 16 (2000), עמ' 101.

27 ראו את התוספת השנייה לתקנות האגודות השיתופיות (ייסוד), תשל"ו-1976.

הישראלי (כגון חובת תום הלב בעת השימוש בכל זכות משפטית).²⁸ בהפעלת ביקורת שיפוטית על החלטות בדבר קבלת אדם לחברות המשפט מקפיד כי ההחלטה תעמוד בתנאי פקודת האגודות השיתופיות והתקנות, כי יתקיים הליך הוגן ויישמרו כללי הצדק הטבעי, ובמישור הנורמטיבי – כי ההחלטה עומדת במבחני הסבירות והמידתיות וכי זכויות חוקתיות נשמרות כראוי.²⁹

כמה מהאגודות השיתופיות, דוגמת קיבוצים ומושבי עובדים, הוקמו על בסיס תפיסת עולם שיתופית של בני הקהילה, והדבר מצדיק את האפשרות שניתנה להם לברור את חבריהם, לרבות העדפת בני המקום. בעניין יישובים אחרים דוגמת היישובים הקהילתיים קיים ספק בנוגע לעומק הקהילתי שיש בהם, מלבד עצם המגורים הסמוכים, ביישוב נפרד. חוזק הקהילה הוא משתנה חשוב בבחינת ההצדקה למתן עדיפות לבני מקום. עם השנים חלו שינויים רבים בקיבוצים ובמושבים, ועולה השאלה אם יש הצדקה להמשכיות הסדרי העבר. בחינת ההסדרים המשפטיים בתחום זכות הכניסה לדיור בתחומם של יישובים אלו או אף קבלה לחברות בהם מעידה שבמידה רבה העדיף המשפט הישראלי להמשיך להתייחס אל הצורה המשפטית של דפוס ההתאגדות שקהילת המגורים פועלת מכוחו, למרות הפער שנוצר בין הצורה ובין מאפייניה של הקהילה במקום.³⁰ פרק זה יבחן בין היתר את הסוגיות האלה אגב התייחסות להעדפת בני מקום בארבעה סוגים של התיישבות במרחב הכפרי: קיבוץ, מושב עובדים, יישוב קהילתי והרחבה קהילתית במושב.

חברות בקיבוצים

על אף השונות בין הקיבוצים השונים, אפשר לומר בהכללה כי הקיבוץ במהותו הוקם כדפוס התארגנות של אנשים לצורך חיים משותפים ושיתופיים. הערכים שוויון ערך האדם וערך העבודה, שיתוף במגוון מישורי החיים (חברה, כלכלה ותרבות), ערבות הדדית והחלטות דמוקרטיות בלטו בקיבוצים.³¹ הגדרת הקיבוץ כאגודה שיתופית במשפט שיקפה מערכת ערכים זו.³²

בפסק דין מאמצע שנות השישים אפיין בית המשפט העליון את הקיבוץ כמשפחה גדולה אשר חיה חיים משותפים על בסיס של שוויון ועזרה הדדית.³³ בולטת כאן ההבנה כי הקיבוץ הוא בעיקרו גוף חברתי קהילתי וכי המסד ליחסים שבין חברי הקיבוץ הוא הרצון

28 אביטל מרגלית, 'אתגר ההסדרה המשפטית של אגודות שיתופיות בישראל', בתוך: מנחם טופל (עורך), **הקואופרציה בישראל: עבר הווה ועתיד**, יד טבנקין ומוסד ביאליק, רמת אפעל וירושלים 2021, עמ' 424; הנ"ל, 'קהילה ו/או תאגיד? הליך המעבר לקיבוץ המשתנה ומשפט המדינה', מחקרי משפט, ל' (2016), עמ' 291, 315-317.

29 ע"א 10419/03 דור נ' רמת הדר, נבו, 5.9.2005.

30 שטרן, 'כניסה', משטר ויצאה', עמ' 5-6.

31 שלומי רביד, **נורמות וערכים – המשכיות או מהפכה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב-יפו 1999, עמ' 87-112.

32 תקנה 2 לתקנות האגודות השיתופיות (סוגי אגודות), התשנ"ו-1995.

33 ע"א 209/65 'הסנה' חברה ישראלית לביטוח בע"מ נ' רייף, פ"ד כ(2) 393, 400 (1966).

בקשר בין אישי המושתת על אמון הדדי ועל חיים לפי אמונה משותפת. אין זה פלא כי המשפט הותיר לקיבוץ את מלאכת ההכרעה בדבר זהות חבריו. קבלה לחברות של בני הקיבוץ מסורה בידה של האספה הכללית של הקיבוץ, לפי הכרעת הרוב. סוגיה זו כמעט לא הגיעה לפתחו של בית המשפט, ובמקרה היחיד אשר הגיע לפתחו של בית המשפט העליון התמקד בית המשפט בשאלה של הרוב הדרוש להחלטה והתעלם כמעט לגמרי מתוצאת ההכרעה, שלפיה נדרשה בת קיבוץ לעזוב את המקום.³⁴ הכרה במעמד מיוחד של בני המקום ובזכותם להתקבל לחברות בולטת בדבריו של השופט אברמוביץ מבית המשפט המחוזי בנצרת בעת שהוא דן בעתירה של בת קיבוץ אשר לא התקבלה לחברות ודחה אותה לגופה. כך הוא כתב: 'יש לראות את החברה באותו קיבוץ כמשפחה אחת גדולה, שצריכה לעשות כל מאמץ על מנת לסייע בידי אותו בן או בת המבקשים להתקבל כחבר בקיבוץ, ולא לדחותם'.³⁵

דברים אלו משקפים עמדה בדבר עומק הקהילתיות בקיבוץ וההיקשרות שבין בני הקיבוץ לקהילה ולמקום וגם הכרה בחשיבות ההמשכיות הקהילתית, הדומה להמשכיות משפטית, והם מצדיקים, ואולי אף מחייבים, מתן עדיפות לבנים של חברי הקיבוץ. השאלה שלא עלתה, ולפיכך לא זכתה למענה, היא אם גם מי שגדלו והתחנכו בקיבוץ ואינם צאצאים של חברים זכאים ליחס דומה.

עם השנים חלו שינויים רבים באורחות החיים בקיבוצים, ואלו גברו בעת משברים כלכליים וחברתיים.³⁶ שינויים יסודיים נערכו במרבית הקיבוצים בהיבטי כלכלה, ניהול וחברה.³⁷ בהליך זה עוצב המתווה של דפוסי הפעולה החדשים המבחינים בין הקיבוץ המסורתי ובין הקיבוץ המתחדש. דפוסים אלו באו לידי ביטוי גם בסיווגם של הקיבוצים השונים כאגודות שיתופיות ובתקנות אשר מסדירות מכלול של סוגיות אשר קשורות בשינויים בקיבוץ ובהפרטת נכסים.

גם במישור הקנייני ההסדר של הקיבוץ המתחדש מאפשר העברת הזכויות לחכירת בית המגורים מרשות מקרקעי ישראל מידי הקיבוץ לידי חבריו בהליך שמכונה שיוך דירות. לכאורה אם הזכות בבית המגורים תהיה בידי החברים, בהיעדר הסדר מפורש יהא בידי החברים הכוח להחליט לידי מי יועברו זכויות אלו – לבני המקום או לאחרים. עם זאת, ההסדר החל מאפשר המשך שליטה חלקית של הקיבוץ בזהות בעלי הזכויות, לרבות בשאלת מתן עדיפות לבני המקום. כך, אם בחר הקיבוץ בהליך שסופו יצירת מערכת חוזית

34 בג"ץ 4222/95 פלטין נ' רשם האגודות השיתופיות, פ"ד נב(5) 614. ראו: ברק אטירס, 'בין איסור ההפליה בקעאדן לשינוי תקנון התאגיד בפלטין – על הפליה סמויה, הטרוגנית ורבודה', משפט וממשל, כג (תשפ"ב), עמ' 373.

35 ת"א (נצ') 1289/86 ספרו נ' קיבוץ גזית, פ"מ תשמ"ט (3) 418, 420.

36 אורי וובר, להתחדש – הקיבוץ מול עתידו, הקיבוץ המאוחד, תל אביב: יפו 1992; אליעזר בן רפאל, מהפכה לא טוטלית (תרגם מאנגלית מנשה ארבל), יד טבנקין, רמת אפעל 1996, עמ' 44-57.

37 אבי לפידות, לביאה אפלכום ומירה יהודאי, מפרחבר מוגן לצמח בריחרות – השפעת התהליכים בסביבה על הקיבוץ, יד טבנקין, רמת אפעל 2000, עמ' 59-99.

ישירה בין החברים ובין הרשות או אם בחר לחזור בעצמו את מלוא הזכויות למגורים ולהעניק לחבריו רק זכות חכירת המשנה, ההסדר המשפטי מתיר קביעת מגבלות על אפשרות העברתן של זכויות החבר בבית המגורים.³⁸

דומה כי ככל שיתרחק הקיבוץ מן הדפוס הקיבוצי המסורתי, כן יהיו לכך השלכות בנוגע לבחינת ההתנהלות והליך החלטת ההחלטות בקיבוץ וגם על היקף הביקורת השיפוטית על תוכן ההחלטות.³⁹ אם תגיע לפתחו של בית המשפט שאלת קבלתם או אי-קבלתם של בני קיבוץ לחברות בכלל ובקיבוצים שהתקיים בהם הליך של שיוך דירות המגורים לחברים, תהיה אכן בוחן להשפעת שינוי העומק בקיבוצים על מידת נכונותו של המשפט ליתן אוטונומיה לקהילה הקיבוצית בבחירת חבריה, גם אם תחליט להעדיף את בניה ובנותיה. שינוי הדפוסים הקהילתיים בקיבוצים והפחתת הרכיבים השיתופיים משפיעים בעיקר על שני צירי בחינה המבנים את המתווה המוצע. כאמור, בבסיס המתווה המוצע במאמר זה עומדת ההנחה כי הערכים החברתיים (חירות אישית מול תועלת חברתית), מכלול המניעים של בעלי העניין, והמרחב המדובר להחלת ההסכם צריכים להיות בעלי משמעות בקביעת הסדרים שתוצאתם העדפה של בני מקום. ירידת השיתופיות מחדדת את עליית החירות האישית במרחב הקיבוצי באופן שמערער על יכולתם של קיבוצים להמשיך להצדיק העדפת תושבים קיימים על פני מי שמבקשים להצטרף לקהילה. גם המשקל שראוי להעניק למניעים של בעלי העניין השונים עשוי להשתנות בשל התמורות שחלו, ועודן חלות, בקיבוצים, שכן פרימת השיתופיות העמוקה שנהגה בקיבוץ המסורתי מפחיתה את התלות במשפחה ובחברה הנוהגת ביישובים אלה. במצב דברים זה, התמורות האידאולוגיות, הכלכליות והחברתיות החלות בקיבוצים בעשורים האחרונים אינן מאפשרות עוד לראות בקיבוץ משפחה גדולה, ומציאות זו מערערת את ההנחה כי על המשפט להגן על המשך התקיימותה לפי כלליה שלה. אף שאין בתמורות אלו כדי לשלול ככלל את העדפת בני המקום במרחב הקיבוצי, הן מחייבות בחינה פרטנית, ובכללה מעקב אחר התפתחותם של שינויים, למען איזון ראוי של המניעים ושל התועלות של החברה בכללותה ושל כלל בעלי העניין בה.

חברות בעלי נחלות חקלאיות במושבי עובדים

מושב העובדים מוכר במשפט בתור אגודה שיתופית שהיא יישוב נפרד, ועם מטרותיה נמנות ארגון ההתיישבות של חבריה, שיתוף באספקה, בשיווק ובעזרה הדדית וניהול חיי הקהילה ביישוב, כמפורט בתקנון האגודה.⁴⁰ ההגדרה מתארת מסגרת שיתופית בכמה מאמצעי הייצור ופעולה במשק משפחתי בנוגע לחלק אחר. רכיבים אחרים בהגדרה

38 ראו את סעיף 6 בתקנות האגודות השיתופיות (שיוך דירות בקיבוץ המתחדש) התשס"ו-2005 ואת סעיפים 8.4.29 – 8.4.47 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

39 ראו: ע"א 1773/06 אלף נ' איילת השחר, נבו, 19.12.2010. המרמז על תפיסה חדשה של הקיבוץ בתור גוף דו-מהותי, אשר על אף התאגדותו מכוח המשפט הפרטי חלות עליו חובות מסוימות מהמשפט הציבורי המחייבות בדרך כלל את הרשויות הציבוריות.

40 סעיף 2(2) בתקנות האגודות השיתופיות (סוגי אגודות), תשנ"ו-1995.

מדגישים היבטים חברתיים של חיי קהילה ועזרה הדדית. על אף התמורות שהתחוללו בצורת ההתיישבות שהיא מושב,⁴¹ וצמצומה, התנוונותה או אי-קיומה של מסגרת כלכלית משותפת, נותרה ההגדרה בין נאמנה לרעיונות העבר.⁴²

החברות במושב העובדים קשורה קשר הדוק בזכויות באחת הנחלות החקלאיות שבתחום המושב.⁴³ הסדר הנחלה טומן בחובו אפשרות להעברה בין-דורית והגשמת רעיון עדיפותו של בן מקום באמצעות הסדר הבן הממשיך והסדר ההורשה, אולם המשפט אינו מחייב זאת. כל מי שיבוא במקומו של חבר המושב, בין אם רכש את זכויות החבר בנחלה החקלאית, קיבל זכויות בנחלה מכוח מעמד של בן ממשיך או זכה בזכות לנחלה מכוח הסדרי ירושה, חייב לעבור הליך של קבלה לחברות. גם הקצאת זכויות ראשונות בנחלה פנויה במושב, מקום שהדבר מותר בו, מותנית בקבלה לחברות לאגודה השיתופית.⁴⁴ השינויים שחלו ביחסו של המשפט לאגודות שיתופיות לא פסחו על המושבים, וכחלק מן הביקורת השיפוטית פסלו בתי המשפט תנאים מסוימים מתנאי הכשירות לחברות שנכללו בתקנון האגודה.⁴⁵ אמירה נוקבת לעניין עדיפות בני מקום בהקצאת זכויות חדשות בנחלות נשמעה מבית המשפט עליון, בדבריו של השופט פוגלמן: 'אין להלום מצב שבו עובדת היותו של מועמד בן המקום היא שיקול יחיד ומכריע כאשר משמעות הקבלה לאגודה היא – בסופו של דבר – הקצאת אדמות מדינה'.⁴⁶ דברים אלו משקפים התבוננות בפני המציאות העכשווית במושבי העובדים והיחלשות הממד השיתופי-קהילתי, תוך כדי הדגשת רעיון הצדק בחלוקה במקרקעי ישראל. בכל זאת בית המשפט מכיר באפשרות של מתן יחס מיוחד לבני מקום בעת הקצאת זכויות במקרקעין, אך מתוך איוון עם שיקולים אחרים ומתוך מתן הזדמנות הוגנת למי שאינם בני המקום.

בעבר יכול בעל הזכויות בנחלה לבנות עד שלושה בתי מגורים בנחלה בתנאי שיגורו בהם בני שלושה דורות של המשפחה,⁴⁷ ואילו ההסדר הנוכחי מאפשר בתנאים מסוימים

41 על השינויים בחקלאות ובהתיישבות החקלאית ראו: לביאה אפלבוט ומיכאל סופר, 'המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד', **אופקים בגיאוגרפיה**, 59 (2004), עמ' 36; אילת בורסקי, 'הפעילויות הלא-חקלאיות במושבים והשפעתן על הסביבה ועל היחסים החברתיים-כלכליים בעיני התושבים', שם, עמ' 78; מיכאל סופר, 'דחיקה לשוליים (מרגינליזציה) של המרחב הכפרי: החקלאות והחקלאים', שם, 66 (2006), עמ' 176.

42 ראו גם את דברי השופט מישאל חשין בבג"ץ 6627/98 גוימן נ' רשם האגודות השיתופיות, פ"ד נד(5)299, 318.

43 על מהותה של הנחלה החקלאית ראו: יוסי כץ, **מחזון לחווה: תולדותיו ומורשתו של חוזה החכירה של הקרן הקיימת לישראל עם ההתיישבות העובדת, 1901-1960**, הספרייה הציונית, ירושלים תשע"ב; אביטל מרגלית, 'מנוחה ונחלה: רעיונות העבר הסדרי הווה', **הון משפחתי**, א (2014), עמ' 79.

44 ראו את ההסדר בדבר איוש נחלות פנויות, ס' 8.3.5.6 – 8.3.5.7 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

45 ראו לדוגמה: ת"א (ת"א) 1664/97 סגל נ' יד נתן מושב עובדים של העובד הציוני (6.9.200) וה"פ (ת"א) 362/03 רזון נ' בני דרור (9.1.2004).

46 ע"א 7094/10 צורן נ' שפירא, נבו, 8.4.2012, סעיף 23 בהחלטתו של השופט פוגלמן.

47 ראו את סעיף 8.3.37 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

לשנות מהותית את הסדרי הדיור בחלקת המגורים שבנחלה ולבנות יחידות דיור רבות יותר (בכפוף להוראות התמ"א) ואף הוסרה דרישת הרציפות הבין-דורית.⁴⁸ ההחלטה מהו הסדר הדיור בכל נחלה נתונה בידי של בעל הזכויות בנחלה. החלטות אלו מאפשרות לבעל הנחלה להעדיף בני מקום, אם אלו צאצאיו או בני שכניו, אך אין מוטלת עליו חובה לעשות זאת.

ההסדר החדש עורר טענות בדבר חוסר הסבירות שבהחלטות מבחינת התכנון, היעדר איזון ראוי בין המרחב הכפרי ובין המרחב העירוני וטענות בנוגע לחוסר הצדק שבהענקת זכויות אלו בנחלות מול הסדרים החלים על קבוצות חברתיות אחרות. העובדה שבעלי נחלות רבים אינם עוסקים כלל בחקלאות או אינם גרים במושב מעצימה טענות אלו. למרות טענות כבדות משקל אלו, אישר בית המשפט העליון את המגמה החדשה בנוגע לבנייה למגורים בנחלה.⁴⁹ התוצאה היא שבעבר ניתן חופש רב למושבים להחליט מי יגור בשטחם, גם אם זה צומצם בפסיקה, ואילו כיום שיקול הדעת הרחב בהחלטה בדבר זהות התושבים, לרבות בני המקום, מסורה בעיקרה לפרטים חברי המושב בעלי הזכויות בנחלות. הדבר מחدد את האתגר שבהעדפת בני מקום במושבי העובדים בשני אופנים: ראשית, מתחזקת יכולתם של הפרטים לבחור את תושבי המושב, וכך החלטות אלה עוברות למישור הפרטי (כמו מכירה והורשה). שנית, וחשוב יותר לעניין המתווה המוצע במאמר זה, משקלה של החירות האישית גובר על משקל התועלת החברתית, והדבר מפחית את התמריץ שהיה למדינה בהקצאת מקרקעין עבור אלו אשר כביכול היו בשר מבשרה של קהילה מתפקדת. במובן זה הרחבת החירות האישית חותרת תחת טענות אפשריות בדבר חשיבות העדפת בני מקום (בעיקר ותיקים) כתנאי לשימור פעילותה של הקהילה ומחזקת טענות של אלו המעוניינים להתקבל כחברים בקהילה בדבר היעדר פגיעה במכלול הקהילתי.

חברות ביישובים קהילתיים

יישובים קהילתיים הם תוספת מאוחרת למגוון צורות מגורים מאגדות במרחב הכפרי, וכיום נמצא יישובים כאלו בכל רחבי הארץ. ככלל, יישובים אלו מוקמים במקרקעי ישראל בסיוע המדינה והסוכנות היהודית. ביישובים אלו אין שיתופיות כלכלית ואף אין מופעלים בהם מנגנוני חובה של ערבות הדדית בין החברים. על אף זאת, הם מאוגדים כאגודות שיתופיות, ולפיכך קבלה לחברות ביישוב קהילתי מותנית בהליך קבלה. ההטבה הגלומה במגורים ביישוב קהילתי, היקף הסיוע שניתן והיכולת ליצור קהילת מגורים נבדלת אשר בוחרת את חבריה כרצונה ומדירה אחרים על אף עמימותו של הרכיב הקהילתי בה החלו לעורר תרעומת וביקורת ציבורית, והעניין הובא לפתחם של בתי המשפט.⁵⁰ פסק הדין

48 על ההסדרים האפשריים החדשים ראו את סעיפים 8.3.40 – 8.3.53 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

49 בג"ץ 1027/04 פורום הערים העצמאיות נ' מועצת מקרקעי ישראל, נבו, 9.6.2011.

50 ראו לדוגמה: אפרת ואש, 'מנגנוני כניסה ויציאה בהתיישבות במרחב הכפרי בישראל: תפקידיהם ומעמדם המשפטי-ציבורי', מקרקעין, 1 (2007), עמ' 22; לתיאור המאבק המשפטי נגד מנגנוני הסינון

בעניין קעדאן היה נקודת מפנה בהתייחסות המשפטית לסוגיית ההדרה הגאוגרפית. אף שמדיניות זו נמשכה עשרות שנים, הייתה זו הפעם הראשונה שפסל בית המשפט העליון מדיניות מדירה זו במפורש, ובתוך כך הוא חייב לקיים במקרקעין שבבעלות המדינה מדיניות שוויונית של הקצאת קרקעות, המבוססת על שיקולים ששייכים לעניין בלבד. סוגיית הקבלה לחברות ליישובים הקהילתיים לא נעלמה גם לאחר פסק הדין בעניין קעדאן. כיום חולשות על סוגיית זכות הכניסה ליישובים קהילתיים הוראות תיקון 8 לפקודת האגודות השיתופיות, אשר התקבל בשנת 2011 ונועד להסדיר את פעולתן של ועדות קבלה ליישובים קהילתיים קטנים המתאפיינים באורח חיים קהילתי שמבוסס על לכידות חברתית ותרבותית והוראות תיקון 12 לפקודה משנת 2023, אשר הרחיב מאוד את תחולתו של הסדר סינון התושבים הן בנוגע לגודלו של היישוב הן בנוגע למקומו הגאוגרפי.⁵¹ אמנם פקודת האגודות השיתופיות מאשרת את יכולתם של יישובים קהילתיים להתבדל במרחב, אך יכולת זו צומצמה בשלושה מישורים: טריטוריאלי, דמוגרפי ונורמטיבי. לצד ביסוס השוויון הפורמלי ביסוס התיקונים לחוק גם את ההפליה המהותית לרעה במרחב הישראלי הן בשל שימור העמימות בפעולתן של ועדות הקבלה ואבני הבוחן שאלו עתידות לפעול לפיהן, הן משום שמרבית היישובים הקהילתיים בישראל ממלא חוסים תחת כנפי החוק. אורי סבח ואחרים עתרו לבית המשפט העליון בבקשה לפסול את ההסדר הקבוע בפקודת האגודות השיתופיות בנוגע לסמכותם של יישובים קהילתיים לממש הדרה מרחבית באמצעות שימוש בוועדות קבלה. בית המשפט העליון בעניין סבח נמנע מלדון לגופן של הטענות בנוגע לתיקון 8 וההכשר שניתן מכוחו לוועדות קבלה ביישובים קהילתיים. רוב השופטים בחרו להימנע מהחלטה מהותית בשל עמדתם כי בשל הזמן הקצר יחסית שחלף מאז קבלת התיקון, טרם בשלה לדיון סוגיית החוקיות של התיקון. בכך התעלמו שופטי הרוב מהפרקטיקה הנוהגת במשך שנים לפני התיקון לפקודה של קיומן של ועדות הקבלה. השופט ג'ובראן בדעת המיעוט קרא לחבריו לנצל את העתירות כדי להכריע, או לכל הפחות לדון, בשאלות המהותיות העולות מהוראות פקודת האגודות השיתופיות, בדגש על מנגנוני הסינון וההדרה מן המרחב הקבועים בה,⁵² ואולם קריאתו של השופט

בהתיישובות ראו: נטע זיו וזון תירוש, 'המאבק המשפטי נגד מיון מועמדים ליישובים קהילתיים: מלכוד ברשת טובענית ומחוררת', בתוך: להבי (עורך), *קהילות מגודרות*, עמ' 311-360. לביקורת על המנגנונים שהופעלו במלאכת סינון המועמדים ראו: מרים מרקוביץ-ביטון ושי שטרן, 'חומות של ייאוש: על הליכי מיון של מועמדים ליישובים קהילתיים', *משפט וממשל*, כג (תשפ"ב), עמ' 537.

51 חוק לתיקון פקודת האגודות השיתופיות (מס' 8), התשע"א-2011, ס"ח 683 וחוק לתיקון פקודת האגודות השיתופיות (מס' 12), התשפ"ג-2023, ס"ח 3068. ראו גם: סעיף 4.16.6 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל. לביקורת על הסדר פקודת האגודות השיתופיות, לרבות הקושי באכיפת עקרון השוויון במשפט הפרטי ראו: Michal Tamir, 'The Freedom to Exclude: The Case of the Israeli Society', *Israel Law Review*, 49 (2016), pp. 237-266.

52 מיטל פינטו, 'בשבח פסיקתו של השופט ג'ובראן בעניין סבח: על הקשר בין שרירותיות לבין אפליה במישור החוקתי', בתוך: אהרן ברק, מוחמד ס' וותד, גד ברזילי ודורית פרידמן (עורכים), *ספר סלים ג'ובראן*, נבו, צפריים 2023, עמ' 341-325.

ג'ובראן נותרה ללא מענה. הימנעותם של שופטי הרוב בעניין סבך מלדון בהוראותיה של פקודת האגודות השיתופיות שימרה את העמימות ביחסו של המשפט הישראלי להתבדלות במרחב וכן מכוח אגודות שיתופיות.

הדיון הציבורי והמשפטי בסוגיית זכות הכניסה ליישובים הקהילתיים לא עסק כלל בעדיפות של בני מקום. אפשר לטעון כי עדיפות זו מובלעת באמת המידה של התאמה לחיי הקהילה ביישוב, שהרי מי מתאים יותר ממי שהוא כבר בן מקום. עם זאת, עמימות מהותו של רכיב הקהילה ביישובים מסוג זה, היקף ההטבה הגלומה במגורים ביישוב וחסימת יכולת הכניסה תוך כדי הפעלת מנגנוני סינון מביאים דווקא לטענה כי אף שאפשר לקבל לחברות בני מקום, אין זה ראוי כי תהא זו אמת מידה בלעדית או אף מכריעה. יישובים קהילתיים מציגים אתגר במתווה המוצע. להבדיל מקיבוצים וממושבים, יישובים קהילתיים הם מלכתחילה יישובים שנעדרים מאפיינים שיתופיים ברורים. במובן זה, יישובים קהילתיים משמשים במידה רבה יישובים עירוניים בקנה מידה קטן, בעיקר בכל הקשור לממד השיתופיות והקהילתיות הנוהג בין חבריהם. למשקלה של החירות האישית של חברי היישוב הקהילתי יש ערך (כמעט) אולטימטיבי, והיא מוגבלת מינורית, בעיקר במגבלות על העברת נכס בכפוף להחלטות ועדות קבלה (ביישובים הזכאים לכך) ובכפיפות להחלטות אספת היישוב. מאפיינים אלה משפיעים בעיקר על הציר הערכי, הנע בין החירות האישית לתועלת חברתית, ולפיכך הכף נוטה בבירור לצד החירות האישית, המפחיתה את הצורך בהסדרים אשר תוצאתם העדפת בני מקום. הם משפיעים גם על היקף הטענות של בעלי עניין ועל מהותן, בעיקר אלו של הקבוצה השלישית, אלו המבקשים להיות תושבים. כאשר אי אפשר להצביע על שיתופיות או על קהילתיות וכאשר החירות האישית שולטת בכיפה, קשה להצדיק פגיעה ביכולתם של אלו המבקשים להיות תושבים לעשות כן. במובן זה, החלת הסדרי בני מקום ביישובים קהילתיים שונה מהחלתם במרחבים עירוניים רק בכל הקשור למאפייני המרחב. מן הראוי לפיכך שהכשרת הסדרים כאלה ביישובים קהילתיים תביא לידי ביטוי את מיקומו של היישוב וגם את תרומת התקיימותו והמשכיותו עבור המרחב הסובב.

חברות בהרחבות קהילתיות

אחד השינויים בפני המרחב הכפרי הוא מתן היתר נרחב לבניית שכונת מגורים בשטח האגודות השיתופיות המכונות ההרחבות הקהילתיות.⁵³ היתר זה הוסבר בחלקו ביצירת אפשרות לבני היישוב המעוניינים בכך להתגורר סמוך להוריהם במקום שהם גדלו בו והם מרגישים שייכים אליו, בלי להיות חברים באגודה חקלאית וכלי לעסוק בחקלאות.⁵⁴ בפסק

53 לביאה אפלבוים, 'תמורות מבניות ומוסדיות במרחב הכפרי בישראל', אופקים בגיאוגרפיה, 9 (1998), עמ' 48-49.

54 ע"א 4127/95 זלקינד נ' בית זית – מושב עובדים להתיישבות שיתופית בע"מ, פ"ד נב(2) 306. לדיון נרחב במשמעות הקמתן של שכונות קהילתיות ראו: ורד דשא, המשפט החקלאי בישראל, נבו, שריגים-ליאון 2014, עמ' 134-148. החלטת מועצת מקרקעי ישראל מס' 612 מ' 13.10.1993.

הדין בעניין בארתיים הסביר השופט אור כי הזכות למתן המלצה בדבר זהותם של הזכאים להתגורר בשכונה הקהילתית נמסרה למושבים כי זוהי צורת התיישבות מיוחדת ולכל יישוב אופי משלו ויש מקום לאפשר שמירה על האופי והצביון המיוחד. נוסף על כך, בשל הקושי לקבוע אמות מידה מפורטות שיהיה אפשר להחיל על קבוצה גדולה של יישובים שונים בצביונם, 'ההנחה המתבקשת היא כי לכל יישוב ויישוב הכלים הטובים ביותר לבצע את המיון והסינון הראשוניים של המועמדים להתיישבות במסגרתו. המדיניות שנבחרה מבטאת הנחה זו'.⁵⁵ כיום, לפי תיקון 8 בפקודת האגודות השיתופיות ולפי תיקון 12, החלטות מועצת מקרקעי ישראל מאפשרות לאגודה הנמצאת בנגב ובגליל או כזו המוגדרת כיישוב עדיפות לאומית לתת את המלצותיה בדבר מאפייני זהותם של אלו שיזכו לבנות את ביתם בשכונת ההרחבה, לאחר הליך קבלה, לפי מנגנון שנקבע בהחלטות מועצת מקרקעי ישראל.⁵⁶ באגודות האחרות יוקצו מגרשי המגורים בהרחבה בדרך של מכרז פומבי. גם בהקשר זה עלו במשך השנים שאלות נכבדות בסוגיית הצדק בהקצאת מקרקעי ישראל ושאלת היחס בין הפעלת מנגנוני סינון ובין עקרון השוויון.

הכרה בזכות המושב להמליץ על מועמדים להתיישבות בהרחבה עוררה סכסוכים רבים בין המחזיקים בזכויות שונות במושב. נוסף על בעלי זכויות בנחלה חקלאית נמצאים במושב גם בעלי זכויות במשקי עזר שיש בהם יחידת דיור ושטח קטן בהיקפו אשר מיועד לפעילות חקלאית וכן בעלי זכויות במגרשי מגורים. במושבים רבים רק בעלי זכויות בנחלה הם חברי המושב, ולפיכך רק הם זכאים להשתתף באספה הכללית אשר מחליטה על מומלצי האגודה. לפי הפסיקה, בכמה מושבים החליטה האספה כי הזכות למתן המלצה תהיה מסורה אך ורק לידי בעלי הנחלות. נקבע כי החלטה זו פסולה בשל פגיעה בעקרון השוויון.⁵⁷ הכרעה זו כשלעצמה מצביעה על תפיסה אשר לפיה כל המתגוררים במושב, יהא מעמדם הקנייני והתאגידי אשר יהא, הם בני המקום וזכאים להיות שותפים בהחלטה בנוגע למומלצים שתיבחן מועמדותם למגורים בהרחבה הקהילתית. אם יבחרו הממליצים בבני מקום העומדים באמות המידה שהציבה מועצת מקרקעי ישראל, יש כאן פתח להעדפה. מכאן עולה השאלה אם היות אדם בן המקום הוא אמת מידה מותרת מכוח ההחלטה על ההמלצה. הסוגייה נדונה לאחרונה בהקשר של החלטת מושב רמות שברמת הגולן להמליץ להתיישבות בהרחבה הקהילתית על מי שכבר מתגוררים במושב חמש שנים לפחות והם בעלי משפחה עם ילדים שגרים עמם וילד אחד לפחות בגיל מסגרות החינוך. תנאי זה מתייחס לא רק למגורים במקום אלא גם לרכיב משפחתי שמעיד על מעורבות בחיי המקום. בית המשפט נתן תוקף להחלטת המושב בקבעו: 'צרכי האגודה שעמדו בבסיס

הראשונה בסדרת ההחלטות בנושא זה, התייחסה במפורש לאפשרות האגודה לבקש מתן עדיפות לבני מקום.

55 ע"א 3962/97 בארתיים מושב עובדים להתיישבות חקלאית שיתופית בע"מ נ' ארד, פ"ד נב(4) 614, 620.

56 ראו גם עסיפים 8.6.13 – 8.6.16 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

57 ראו לדוגמה: ה"פ (ז-ז) 628/95 מכלוף נ' בית השקמה מושב עובדים להתיישבות שיתופית בע"מ, נבו, 9.3.1997.

קביעת הקריטריונים להרחבה דנן, שהם הצורך בעיכוי והגדלת הקהילה ביישוב ומניעת סחר נדל"ני במגרשים, הם צרכים לגיטימיים.⁵⁸ החלטה זו משקפת תפיסה רחבה בדבר חשיבות השיקולים של השתייכות לקהילה וצורכי הקהילה עצמה, ואפשר להוסיף את מקומו של היישוב בפריפריה הגאוגרפית. עם זאת, ההחלטה אינה מבחינה בין תושבים ותיקים לתושבים חדשים לעניין ההעדפה.

עדיפות בני מקום ביישובים בעלי צביון עירוני

מרבית תושבי ישראל, ערבים ויהודים, מתגוררים ביישובים שמצויים על הקשת שבין כפרים ובין הערים הגדולות, ולא באגודות שיתופיות.⁵⁹ לכמה מהם מעמד של רשות מקומית עצמאית – מועצה מקומית או עיר. השונות בין היישובים הללו רבה, וכך גם הבעיות שהם מתמודדים עמן. מטרופולין אינה דומה לעיר שדה. עיר שתושביה משתייכים לחברה החרדית שונה מעיר שתושביה ערבים, ושתייהן שונות מערים מעורבות. המשך פרק זה יתמקד בעיקרו בסוגיית ההכרה בעדיפות בני מקום במרחב בעל אופי עירוני.

תפיסת מהותה של העירוניות הביאה להכרה כי ככלל אין לעיר זכות פורמלית להחליט מי יהיו תושביה.⁶⁰ העיר נחשבת מרחב אנונימי ופלורליסטי, שונה במהותו מהקהילות הכפריות, שחיות בהן קהילות מצומצמות של אנשים דומים זה לזה, פועלת בהן מערכת נורמות הדוקה, יש בהן פיקוח חברתי מתמיד והסובלנות כלפי מי שאחר ואינו הולך בתלם נמוכה. העיר היא מרחב אשר בני אדם שונים זה מזה חיים זה בצד זה, ולכל אחד החופש לחיות את חייו כרצונו. עם זאת, החיים זה בצד זה מלמדים על הערך שבכל אדם, על הייחודיות שלו ושל תרבותו. התוצאה היא הקטנת הפחד מהאחר וקבלת השונות, ריבוי תוצרים חיוביים של שילובים בחיים ובתרבות. הקטנת המתחים החברתיים כשלעצמה היא ערך חברתי. הגברת המאחד על המפריד מביאה לאחוזה חברתית ולאחריות כלפי אחרים. בפועל, גם בעיר אנשים מחפשים את הדומים להם,⁶¹ שהם יוכלו לחיות עמם מתוך הבנה של הקודים התרבותיים ומתוך הרגשת זהות ושייכות, הסתמכות על אחרים ועל מנגנוני

58 ראו את החלטותיו של השופט אברהם בת"א (נצ') 9561-05-22 פלד ואח' נ' רמות מושב עובדים להתיישבות, נבו, 12.7.2022. ובת"א (נצ') 35472-08-22 בכר נ' רמות מושב עובדים להתיישבות חקלאית שיתופית בע"מ, נבו, 25.8.2022.

59 על הליכי עיור ביישובי האוכלוסייה הערבית ראו: ראסם ח'מאסי, 'הטרנספורמציה מכפריות לעירוניות בקרב היישובים הערביים בישראל', **אופקים בגיאוגרפיה**, 81-82 (2012), עמ' 122.

60 עם זאת, פרקטיקות שונות בהפעלת כללי התכנון והבנייה שבידי רשויות התכנון יוצרות בפועל מנגנוני הדרה. ראו: איריס פרנקל-כהן ורחל אלתרמן, 'רגולציה של מתחמי דיור – תכנון מרחבי או אמצעי לברירת השכנים', בתוך: להבי (עורך), **קהילות מגוררות**, עמ' 361; טליה מרגלית, 'מגדלי יוקרה בתל אביב: גידור בשלושה מימדים ועוד אחד', שם, עמ' 259.

61 גיא שני, 'מקום נעים לגור בו: נוחות מעמדית ויחסם של בני המעמד הבינוני למגוון חברתי במקום מגוריהם', **סוציולוגיה ישראלית**, כב (2021), עמ' 31.

סיוע פורמליים ולא פורמליים. לקהילה יש ערך חיובי גם בתוך העיר, והיא מקושרת במקרים רבים למרחבים של שכונות שונות. ההכרה המשפטית בזכותה של קהילה עירונית בעלת מאפיינים ייחודיים להתבדלות גאוגרפית היא הכרה מוגבלת, וכך המקרים שעסקו בזכות הכניסה במרחב העירוני נגעו לקהילה הבדואית ולקהילות חרדיות.⁶² לעומת זאת, דווקא בהסדרים הנוגעים למגורים בעיר אפשר למצוא הכרה מוגבלת בעדיפות בני מקום בהקצאת קרקע למטרת מגורים.

כעיקרון, הקצאת קרקע למטרת מגורים בעיר על ידי רשות מקרקעי ישראל מחייבת על פי חוק חובת המכרזים עריכת מכרז פומבי פתוח לכול.⁶³ עם זאת, התקנות שהותקנו מכוח החוק מתירות לרשות מקרקעי ישראל לערוך במקרים מסוימים מכרז סגור שמיועד לפלח אוכלוסייה מסוים ואף מעניקות לעתים פטור מחובת המכרז.⁶⁴ זהו המסד המשפטי למתן עדיפות לבני מקום בעת הקצאת קרקע על ידי רשות מקרקעי ישראל.

ההכרעה אם לקבוע עדיפות לבני מקום קשורה לתכלית שבסיס הקמתו של מיזם המגורים. בתי המשפט ייחסו לשיקול זה משמעות רבה, שכן בפעולתה של הרשות הציבורית חייב להתקיים קשר ברור בין התכלית ובין האמצעי שנבחר לקידומה. בחינת התכלית הביאה לתוצאות שונות במקרים שונים. במקרה אחד עתרה עיריית אילת נגד ההחלטה להקצות קרקע בשכונה חדשה בעיר במכרז פתוח בתכנית 'בנה ביתך', המעניקה הנחה יפה מאוד לזוכים לאחר הכרזתה של הממשלה כי העיר נחשבת אזור עדיפות א.⁶⁵ תכלית הפעולה הייתה לעודד התיישבות באילת. בית המשפט פסל את המכרז מכמה נימוקים, ובהם מצוקת הדיור בעיר, מחירים מאמירים הן ברכישה הן בשכירות והחשש כי הזוכים במכרז שאינם תושבים נוכחיים בעיר לא יגורו למעשה בעיר אלא ישתמשו בדירה כדירת נופש או ישכירו אותה בדמי שכירות גבוהים, והדבר יחמיר את מצוקתם של בני העיר, כלומר לא התקיימה הלימה ראויה בין התכלית הציבורית ובין פרטיו של המכרז שהוצע. עם זאת, השופט מצא הסביר כי מצוקת הדיור של אלו המתגוררים בעיר היא השיקול המרכזי בהחלטתו, ואלמלא כן היה גם מכרז פתוח מקיים את התכלית של עידוד ההתיישבות בעיר אילת, ודי אם תינתן עדיפות מסוימת במכרז החדש לתושבי העיר בנוגע לכמה מהדירות. במקרה אחר עתרה עיריית רהט⁶⁶ נגד ההחלטה ליישב בשכונה חדשה בדרום רהט בני שבט מהפזורה שמוכנים להתפנות ממקומם ליד גבטים בטענה כי קיימת מצוקת דיור של בני הדור הצעיר בעיר, ולפיכך יש להקצות את כל המגרשים לבני רהט.

62 ראו: עניין אביטן ועניין עמותת עם חופשי.

63 סעיף 2 לחוק חובת המכרזים, תשנ"ב-1992.

64 תקנות חובת המכרזים, תשנ"ג-1993, תקנות 25-26. השונות בין המקרים רבה. כך תקנה 25(19) מעניקה פטור ממכרז להקצאת קרקע למגורים ביישובי קו העימות הצפוני מיועדת לבני מקום אשר יתחייבו לגור בפועל במקום במשך חמש שנים לפחות, ואילו פטור ממכרז מוענק על פי תקנה 25(20) להענקת זכויות בנייה לבדואים ביישובי הבדואים, כלומר ללא עדיפות לבני המקום דווקא.

65 ע"א 1444/95 עיריית אילת נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד מט(3) 749 (1995).

66 בג"ץ 1053/21 עיריית רהט נ' רשות מקרקעי ישראל, נבו, 8.6.2022.

העתירה נדחתה, בין היתר מהטעם כי למדינה ולרשויותיה מלוא הסמכות לקבוע את אופן הסדרת התיישבות הפזורה הבדואית ביישובי קבע.

חילוקי דעות בנוגע למשמעות ולמשקל שניתנים להעדפת בני מקום התגלעו בעניין רוזנברג.⁶⁷ רשות מקרקעי ישראל ועיריית רמת השרון יזמו תכנית 'בנה ביתך' בשכונת מורשה. המגורים יועדו לזכאי משרד השיכון כהגדרתם אז, ובהם זוגות צעירים, עולים חדשים, משפחות במצוקה כלכלית ומשפחות חד-הוריות. כמחצית מיחידות הדיור המתוכננות יועדו לכלל הציבור העומד בתבחינים שנקבעו, וכמה מהן – לבני רמת השרון. בן רמת השרון הוגדר מי שהיה תושב העיר עד גיוסו לצה"ל ואחד מהוריו תושב העיר בחמש השנים האחרונות. הגדרה זו מתייחסת בעיקר לקבוצת התושבים הוותיקים בעיר. דעת הרוב אישרה את תנאי התכנית ואת תכליתה להקל את מצוקת הדיור, בין היתר של בני המקום, בשל הזיקה האישית, המשפחתית והקהילתית. סוגיה אחרת שבנוגע אליה נחלקו הדעות בפסק הדין גולדברג היא מהם הגבולות של הגדרת המקום – אם הגבול המוניציפלי של רמת השרון הוא המקום או שיש להתייחס לגוש דן בכללותו, 'אשר בו רשות מקומית אחת נוגעת בחברתה'. העולה הוא כי הפסיקה מכירה עקרונית בשיקול עדיפות בני מקום אך אינה רואה בו שיקול מכריע בהכרח וכי אין הכרעה בשאלה מהו המקום ומיהו בן המקום. ההסדר המשפטי העיקרי החל כיום קבוע בהחלטות מועצת מקרקעי ישראל, והוא בבחינת הסדר מאפשר אך לא מחייב.⁶⁸ ההוראות מתייחסות לעקרונות ההקצאה והביצוע, אך אינן קובעות מתי חובה להעדיף בני מקום. שיעור ההקצאה לבני מקום במיזם מסוים נקבע כעיקרון לפי סוג הבנייה (עצמית או רוויה), אם זהו מיזם שתכליתו יצירת דיור בהישג יד, צביון היישוב (יישובי מיעוטים) ומקום גאוגרפי (אזור עדיפות על פי החלטת ממשלה לפי שיקולי ביטחון ומדד הפריפריאליות של היישוב). בהחלטה אין הטלת חובה על מתן עדיפות, וכן קריאה של פרטי ההחלטה מעלה כמה סוגיות מהותיות; אלה יפורטו להלן בקצרה.

הגדרת בן מקום

לפי החלטות מועצת מקרקעי ישראל בן מקום הוא בן יותר מ-18 שנים, אשר מקום מגוריו הקבוע בשלוש השנים האחרונות או בארבע מתוך עשר השנים האחרונות שקדמו למועד פרסום המכרז היה בתחום שיפוטה של הרשות המקומית שייבנה בה המיזם.⁶⁹ האומנם זו הגדרה ראויה להעדפת זכאים? התבחין היחיד בהגדרה הוא מניין השנים. האם די בשלוש או ארבע שנות מגורים כדי שתיווצר אותה היקשרות עם המקום המבטיחה מעורבות בחיי המקום והישארות בו? האין חשיבות לשאלה מדוע אותו אדם לא גר ברציפות בעיר ודי בארבע שנים מתוך העשר האחרונות? שאלה זו מתחדדת עם ההבנה כי העדפתו של אחד משמעה מניעת הזדמנות מן האחר או הקטנת סיכויו ליהנות מדיור במקום. נוסף על כך,

67 רע"א 5817/95 רוזנברג נ' משרד הבינוי והשיכון, פ"ד נ'1(1) 221 (1995).

68 ראו קובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל, סעיפים 4.5.7-4.5.10.

69 סעיף 4.5.7 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

ההגדרה משווה בין מעמדם של תושבים ותיקים ובין מעמד תושבים חדשים, ללא רגישות לשאלה מתי אכן יש מקום ליחס שווה בין השניים ומתי יש ליתן עדיפות פנימית לתושבים הוותיקים. יתרה מזאת, ההגדרה אינה מתייחסת לתבחינים נלווים לעצם המגורים במקום, כגון הקרבה הגאוגרפית והקשר המשפחתי ומידת המעורבות בחיי הקהילה ותרומה לה. אמנם קל יותר לקבוע כלל נוקשה אשר בחינתו תהיה פשוטה ומהירה והדבר מקל את פעולתה של הרשות הציבורית, אך המחיר הוא באובדן משמעות ערכים חברתיים המהותיים לחשיבה על אודות העדפת בני מקום.

הגדרת המקום

סוגיית הגדרתו של המקום בהגדרת בן מקום עוררה מחלוקת בפסיקה. ההגדרה בהחלט מועצת מקרקעי ישראל הולכת בעקבות דעת הרוב בעניין רוזנברג ומתייחסת לגבולות המוניציפליים הקובעים את תחומן של הרשויות המקומיות, אך מבחינה בין יישובים שונים, לרבות על פי מקומם, צביונם ודירוגם במדד הפריפריאליות. שיקולים אלו הוצגו כשיקולים ראויים במתווה החשיבה שהוצג בראשית המאמר, אולם ההחלטה אינה רגישה דייה לשונות חברתית ותרבותית הנוגעת להכרעה ואינה מאפשרת בדיקה רגישה של צורכי היישוב, אופיו והרכב פלחי האוכלוסייה המתגוררת בו. סוגיית המקום מורכבת עוד יותר ומתעוררת גם בהקשרים פנים-יישוביים. כך לדוגמה בעיר גדולה, שהשונות החברתית בה רבה, יכולה לעלות שאלת המקום לפי אזור בעיר. אם מוקם מיזם, ובו עדיפות לבני מקום בשכונה בדרום תל אביב-יפו, האם ראוי כי מי שגר בשלוש השנים האחרונות בשכונת צהלה שבצפון העיר ייחשב בן המקום ותוענק לו עדיפות? במקרים שנדונו עד כה דחה בית המשפט טענות להעדפת בני שכונה מסוימת,⁷⁰ אולם הסוגייה מצריכה חשיבה לעומק, בעיקר במקרים שכבר הוכרה במשפט זכותה של קהילה להיבדלות גאוגרפית. דוגמה מורכבת לשאלה זו יכולה לעלות בהקשר של מיזם מגורים בעיר חרדית, ובה כמה קהילות חרדיות מובחנות. כל קהילה ממוקמת בשכונה מופרדת ומקיימת בה חיי קהילה שמשתרעים על מכלול היבטי החיים של האדם ושל המשפחה.⁷¹ בשל השונות הנוהגת בין קהילות חרדיות שונות (לדוגמה, קהילה ליטאית וקהילה חסידית או קהילות חסידיות שלכל אחת מהן מוסדות חינוך ומוסדות דת משלה) עולה השאלה אם ראוי כי כל מי שבא בגדרה של ההגדרה שבהחלטת מועצת מקרקעי ישראל ייחשב בן המקום לעניין עדיפות במגורים בשכונה המסוימת שהמיזם מוקם בה או שיש להתייחס לבני הקהילה החרדית

70 ראו: ה"פ (חי') 102/99 שכונה שיתופית של הפועל המזרחי בעמק זבולון קריית שמואל בע"מ נ' מנהל מקרקעי ישראל, נבו, 21.3.1999; ועת"מ (חי') עמותת עקאדה לפיתוח שכונת עקאדה נ' מנהל מקרקעי ישראל, נבו, 4.6.2017.

71 על השונות בין קהילות חרדיות ועל דפוסי המגורים וההיבדלות ראו: בנימין בראון, **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**, עם עובד, תל אביב 2017; לי כהנר, 'מרחב, חברה וקהילה: המבנה המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל בעידן של שינויים', בתוך: יורם מרגליות וחיים זיכרמן (עורכים), **משפט והחרדים בישראל**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב-יפו 2018, עמ' 259.

המסוימת בלבד. אמנם דפוסי השיווק, נורמות חברתיות וכיבוד הדדי בין הקהילות מביאים לרוב לשימור ההיבדלות בין הקהילות, אך אין בלשון ההחלטה מקום לחשיבה על מדיניות רגישה לנסיבות.

עדיפות לבני מקום כמנגנון מתקן לשוק הכלכלי

עלות הדיור הגבוהה בישראל אינה מאפשרת לרבים לגור במקום שהם חפצים. השגת דיור מסורה רובה לכוחות השוק הכלכלי שאין מתקיים בו שוויון מהותי. המודעות לצורך במתן מענה למצוקת הדיור שבה ועלתה בשיח הציבורי. המדינה וכמה רשויות מקומיות⁷² הפעילו תכניות דיור שתכליתן קידום דיור בהישג יד, לרכישה ולשכירות. שאלת מתן עדיפות לבני מקום קשורה במובהק לתכניות מעין אלו, שכן אחד המניעים המובהקים למתן עדיפות לבני המקום הוא חולשתם של מקצת בני העיר כשחקני שוק בתחום הנדל"ן בעיר. ההחלטה התקפה כיום – תכנית מחיר מטר – משקפת את ההבנה בצורך זה וקובעת שיעורי עדיפות לבני מקום שבין 25 ל-60 אחוזים, לפי המקום הגאוגרפי.⁷³ בבסיס החלטה זו עומד הניסיון לאזן בין העדפת בני המקום ובין מתן הזדמנות למי שאינו מתגורר במקום להשיג מקום מגורים, אולם גם בהקשר זה תקפות התהיות בנוגע להגדרת בן מקום ומהותו של המקום.

עדיפות לבני מקום כמנגנון מתקן ביישובי מיעוטים

האוכלוסייה הערבית בישראל סובלת בין היתר ממחסור בקרקעות. שיעור הקצאת מקרקעין ממקרקעי ישראל ליישובים ערביים נמוך מאוד. יש לכך השלכה מידית על מצוקת הדיור ביישובים, ובעיקר בקרב בני הדור הצעיר.⁷⁴ אם כן, לביצוע מיזמי דיור במקרקעי ישראל ביישובים הערביים ולהעדפת בני המקום יש חשיבות רבה. ביטוי ראשוני לכך אפשר למצוא בתכנית הרב-שנתית לחברה הערבית אשר אישרה הממשלה באוקטובר 2014. גם החלטות מועצת מקרקעי ישראל שעוסקות במתן עדיפות לבני מקום והתכנית 'מחיר מטר', שיעודה מתן מענה למצוקת הדיור, משקפות צעד עקרוני חשוב לקידום המטרה. לפי ההחלטות, ביישובי מיעוטים (הם אינם זוכים להגדרה ברורה) יועדפו בני המקום בשיעורים גבוהים בדרך כלל מאלה שנקבעו בנוגע ליישובים אחרים, ובנסיבות מסוימות יוקצו כל יחידות הדיור במיזם לבני המקום.⁷⁵ המבחן הממשי הוא בביצוע, כמה

72 ראו את התוספת השישית לחוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, אשר נוספה לחוק בשנת 2014.

73 ראו מכלול הפרטים בסעיף 4.7 בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל ובהוראת השעה אשר קבעה מועצת מקרקעי ישראל ב-31.12.2023 ותוקפה עד 31.12.2028.

74 ראסם ח'מאסי, הבעלות על הקרקע כגורם מעצב מרחבים ביישובים הערביים, 'אופקים בניאוגרפיה', 40-41 (תשנ"ד), עמ' 43-56; אמנון קרטיץ, 'מרחב התמרון להקלת מצוקת הקרקע בקרב אוכלוסיית ערביי ישראל', קרקע, 77 (2018), עמ' 21; רונן בן אריה (עמותת סיכוי אופוק והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי), תכנון והסדרה ביישובים הערבים, תמונת מצב (2022), https://www.sikkuy-aufog.org.il/wp-content/uploads/2022/07/hasdara_heb-1.pdf (אוחזר ב-24.4.2024).

75 ראו סעיף 4.5.9 (ג) וסעיף 4.7.9 (ז) בקובץ החלטות מועצת מקרקעי ישראל.

מזימים יוקמו, היכן יוקמו ומה מספר יחידות הדיור החדשות בכל יישוב. נוסף על כך, הוראות אלו הן בבחינת הוראות שעה שתחולתן עד סוף שנת 2023, ולפיכך קשה לומר כי יש כאן משום שינוי מדיניות עקרוני שיפעל עוד זמן רב כמנגנון מתקן לאי־השוויון שהתקיים במשך שנים. השאלות שהועלו בדבר הגדרת בן המקום ומהותו של המקום תקפות גם בקשר ליישובי המיעוטים, שכן מדובר ביישובים רבים שצביונם שונה ויש בהם מרקמים חברתיים, תרבותיים וקהילתיים מגוונים. גם כאן נדרשת אותה רגישות בעת יישום ההחלטות בדבר עדיפות לבני מקום.

העדפת בני מקום כמנגנון הגנה במקרי דחיקה

המרחב העירוני דינמי. יישובים משתנים במגוון דרכים, בעוצמות שונות ובטווחי זמן משתנים. לעתים משמעות השינוי איננה רק בהיבט הפיזי של המרחב אלא גם במרקמו החברתי-תרבותי, ולשני אלו השפעה ממשית על יכולתם של תושבי מקום מסוים להמשיך להתגורר בו. במקרים מעין אלו האוכלוסייה המקומית נדחקה אל מחוץ לגדרי השכונה והאזור. הליכים אלו זכו לכינוי הכללי עילות, אולם השוני בין האוכלוסייה החדשה ובין האוכלוסייה הוותיקה איננו בהכרח רק כלכלי-מעמדי, אלא גם שוני דתי, אתני ולאומי. הליכי התחדשות עירונית משמשים דוגמה לחשש מפני דחיקתה של האוכלוסייה הוותיקה. אחד היעדים העומדים לעתים קרובות בבסיס קידומן של תכניות להתחדשות עירונית הוא הבאת אוכלוסייה חדשה וחזקה יותר לעיר. חלק מרכזי בתכניות להתחדשות עירונית הוא הגדלת היצע הדיור ברחבי העיר, תוך כדי הוספת דירות במבנים שישופצו או יוקמו מחדש. הדירות החדשות – הצפויות להיבנות בסטנדרט בנייה גבוה ועדכני, להיות מרווחות ולכלול אמצעי מיגון ובטיחות – מאפשרות לדיירים חדשים, שונים במאפייניהם מהדיירים הוותיקים, לרכוש דירה בתוככי העיר. אף שאפשר להבין את העניין של הרשויות העירוניות במשיכת אוכלוסיות חזקות לעיר,⁷⁶ יש להכיר בכך שפעולה זו עלולה לשנות את המרקם החברתי והקהילתי הקיים במרחב העירוני.⁷⁷ במובן זה יש הרואים בתכניות להתחדשות עירונית הליכים מוכוונים של עילות, שנועדו, גם אם ייעודם עמום, להביא לסילוק האוכלוסיות החלשות ולהחלפתן באוכלוסיות חזקות יותר.⁷⁸ בצד חשש זה קיים גם החשש מפני התנגדות ערים למיזמים של התחדשות עירונית מתוך רצון לשמר את הקיים

76 Cristian J. Asuncion, 'Note: Incentivizing Local Reform and Urban Renewal During an Economic Crisis', *Notre Dame Law Review*, 88 (2013), p. 1041

77 המחקר מראה כי למעשה התופעה של דחיקת התושבים הוותיקים והיווצרות מתחים חברתיים מתבטאת באופנים שונים ובעוצמות שונות. ראו: ינון גבע וגלעד רוזן, 'תוצאות חברתיות-מרחביות של מיזמי "פינוי-בינוי"', *הכנון*, 16 (2019), עמ' 201.

78 על תהליכי עילות והליכי התחדשות עירונית ראו: Peter Moskowitz, *How to Kill a City*, Nation Books, New York 2017; Loretta Lees, 'A Reappraisal of Gentrification: Towards a 'Geography of Gentrification'', *Progress in Human Geography*, 24 (2000), pp. 389-408.

ולמנוע כניסה לעיר.⁷⁹ יוזמת השלטון לבנות מיזמי דיור בהישג יד אשר כולם מיועדים לבני המקום או שמכוחם ניתנת עדיפות של ממש לבני המקום יכולה בנסיבות מסוימות לשמש מענה ולו חלקי למצוקת האוכלוסייה הנדחקת אל מחוץ לגדרי אזור מגוריה והשתייכותה. דוגמה לסוגיה זו היא מצוקת הדיור של האוכלוסייה הערבית ביפו. הליכים מואצים של עילות והבעייתיות שבדפוס המגורים של תושבים רבים כדיירים מוגנים מוליכה לדחיקתם של ערביי יפו אל מחוץ לעיר.⁸⁰ עיריית תל אביב-יפו יזמה מתן עדיפות במיזמי דיור בר-השגה ביפו לתושבי העיר הערבים העומדים בתבחינים שנקבעו, אך מספר יחידות הדיור שהוצע הוא בבחינת טיפה בים בשל היקף הבעיה. גם פעולה מצומצמת זו בהיקפה זכתה להתנגדות בתביעה משפטית שהוגשה, ובה נטען בין היתר כי מדובר בפגיעה בעקרון השוויון.⁸¹ בעניין אבירים אושרה פעולת העירייה בשל ההיקף המצומצם של המיזם משום שהעירייה הציעה בעבר מיזמי דיור בר-השגה לכלל האוכלוסייה, בזכות עבודת המטה המקיפה שערכה הרשות לפני ההחלטה ולנוכח השיהוי בהגשת העתירה. עם זאת, בית המשפט לא קבע עקרונות בשאלות אם לאור מרקם החיים העירוני בעיר גדולה במרכז הארץ יש בכלל מקום למתן העדפות לבני מקום ואם ראוי לעודד דיור נפרד לקבוצות בעלות מאפיינים מיוחדים בעיר. במקרה אחר הוגשה עתירה נגד מכרז לדיור בהישג יד ביפו בבניין המוקם במקרקעין משותפים לעירייה ולרשות מקרקעי ישראל ובו זכו עשר משפחות ערביות בנות המקום. במקרה זה נפסל המכרז בשל פגם שנפל בניסוחו – צוין בו כי עדיפות תינתן לתושבי יפו, ואולם הכוונה הייתה לתושבי יפו הערבים בלבד.⁸² מקרה יפו מלמד כי אכן מנגנון מתן עדיפות לבני מקום יכול לשמש כמנגנון מתקן או מנגנון הגנה, ולו חלקית, מפני דחיקה, אך הדבר תלוי ברצון הרשות המקומית ורשות מקרקעי ישראל ובהיקף הדיור אשר יוצע לתושבים הוותיקים ובני הדור הצעיר הנדחקים אל מחוץ לעיר ולקהילה.

סיכום ומחשבות לעתיד

המתווה המוצע במאמר זה, על שלושת ציריו, מאפשר חשיבה מחודשת ולכידה (קוהרנטית) על הסדרים שמקנים עדיפות לבני מקום. כמו שהוצג במאמר, ההסדרים שנקבעו ונוהגים במרחבים השונים במדינת ישראל ושאינם מושתתים על בסיס נורמטיבי בהיר הם תוצאה

79 Vicki Been, 'City NIMBYs', *Journal of Land Use & Environmental Law*, 33 (2018), pp. 217-249

80 דניאל מונטרסקו ורועי פביאן, "כלוב הזהב": ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו, תיאוריה וביקורת, 23 (2003), עמ' 141; עמותת במקום, 'מצוקת הדיור בקרב הקהילה הפלסטינית ביפו: סוף עידן הדיירות המוגנת בנכסי רשות הפיתוח', 2009, <https://tinyurl.com/yzmjznn> (אוחזר ב-24.4.2024); דניאל מונטרסקו, עיר שסועה לה יחדיו: דילאומיות בחיי היומיום ביפו, בבל, תל אביב-יפו 2020.

81 עת"מ (ת"א) 9573-07-21 אבירים נ' עיריית תל אביב-יפו, נבו, 25.7.2021.

82 עת"מ (ת"א) 22-05-27856 בר אילן ואח' נ' משרד הבינוי והשיכון, נבו, 17.7.2022.

של התפתחויות היסטוריות ופוליטיות, ולפיכך אינם מצליחים להתמודד עם שינויים ותמורות. הסקירה הביקורתית המפורטת שנערכה במאמר בנוגע להסדרי מתן עדיפות לבני מקום מצביעה על קיומם של חלקי פסיפס שאינו מתחבר ליחידה אחת. קשה למצוא בשלל ההסדרים המצויים במקורות משפט שונים קו מאחד ומוביל שיוצר תשתית נורמטיבית סדורה למתן מענה ראוי. במקום זאת נמצא שלל הסדרים, קביעות שנערכו בכל מקרה לגופו, רעיונות עבר והסדרים שטומנים בחובם תקווה לעתיד. בשל חשיבותה של סוגיה זו על משמעויותיה הכלכליות, החברתיות והמשפטיות נדרשת חשיבה מחדש על המכלול, לרבות הנחת תשתית נורמטיבית לכידה עבור הסדרים אלה.

המתווה המוצע במאמר מושתת על שלושה צירים שמטרתם לאמוד את היקף חובתה של המדינה לאפשר לקהילות שונות במרחב – בכפר או בעיר, בפריפריה ובמרכז – לקבוע את זהות חברי הקהילה או לכל הפחות חלק ניכר ממנה. כאמור, תאוריה פלורליסטית תובעת מהמדינה בנסיבות מסוימות לאפשר לקהילות לשלוט בזהות חבריהן. עם זאת, חובה זו נדרשת רק כאשר קיים איום על יכולתן של קהילות אלה לממש את תפיסות עולמן, ואין היא ראויה אם תפיסות עולם אלה אינן מאוימות. הצירים שהמתווה המוצע במאמר זה מושתת עליהם מבקשים לאמוד את מידת האיום הקיימת על יכולתן של קהילות לממש את תפיסת עולמן. הציר הבוחן את מאפייניה של הקהילה ואת מידת קהילתיותה מבקש להעריך אם אכן בקהילה מסוימת מקובלת תפיסת עולם, ואילו שני הצירים האחרים – הציר הכלכלי-חלוקתי והציר המרחבי – מבקשים לאמוד את פוטנציאל האיום על יכולתה של הקהילה לממשה. אף שצירים אלה אינם מקנים נוסחה מתמטית ברורה לצורך הכרעה – וספק אם נוסחה כזו יכולה להתקיים במציאות מרובת משתנים הנוהגת במרחב הישראלי – הם מספקים את המסד הנורמטיבי לחשיבה על הסדרים שמקנים עדיפות לבני מקום. חשובה לא פחות העובדה כי צירים אלה מאפשרים גמישות (גם אם מוגבלת) למחליטים ולמשפטנים להתמודד עם שינויים, הנובעים בין היתר מתמורות כלכליות, חברתיות ופוליטיות.

ביסוסה של תשתית נורמטיבית לכידה, כמו זו שהדגם המוצע במאמר זה מציע, חשוב מאוד עבור המרחב הישראלי וגם עבור הקהילות השונות הפועלות בו. הכרעות בדבר העדפת בני מקום עשויות להיות כבדות משקל עבור אוכלוסיות מיעוט, שתפיסות עולמן אינן תואמות את אלו של קבוצת הרוב בישראל. כך, הכרעות בדבר הענקת עדיפות לבני מקום בחברה החרדית ובחברה הערבית בישראל עשויות להשפיע מאוד על היכולת של קהילות אלה להמשיך לממש את תפיסות עולמן, וחשוב לא פחות – על התפשטותן של קהילות אלה במרחב. קהילות חרדיות וערביות שבוחרות להתבדל מרחבת עשויות להעדיף את בני הקהילה במרחבים אחידים (הומוגניים), אך בני הקהילה צפויים להתקשות בהשתלבות במרחבים הטרוגניים, אם אלה יעניקו עדיפות לבני מקום. יש לבחון במחקרי המשך את מידת ההשפעה שיש להענקת עדיפות לבני מקום על יכולתן של קהילות מתבדלות לשנות את מדיניותן ולהשתלב במרחבים הטרוגניים.

המתווה המוצע מצביע גם על חשיבותם של מחקרי המשך בנוגע לערים שמתגוררת בהן אוכלוסייה מעורבת מבחינה אתנית, דתית ועדתית. במרחבים מעורבים אלה שאלת הענקת עדיפות לבני מקום מקבלת משנה חשיבות מכיוון שהיא מעמתת בין טובתן של קבוצות אוכלוסייה שונות ומאתגרת את הגדרת בני המקום מבסיסה. במחקרי המשך על אודות ערים מעורבות יש לבחון ראשית את שאלת זהותן של הקהילות השונות, וחשוב לא פחות – את מידת ההידרשות להסדרים, כאמור, ואת השפעתם החלוקתית והמרחבית. לבסוף, בחינתו של המתווה המוצע במאמר זה צריכה להיעשות גם בכל הקשור להעדפת בני מקום בפריפריה. הבחינה המרחבית – פריפריה מול מרכז, אזורי ביקוש מול אזורים בעלי ביקוש נמוך – היא בשר מבשרו של המתווה המוצע. עם זאת, נראה כי מחקרי המשך, אשר תיבחן בהם השפעת הסדרי בני מקום על ערים ועיירות בפריפריה המרחבית הישראלית, ייטיבו לאמוד את תרומתם להתפתחותן של קהילות, להשאת האוטונומיה של הפרטים ולתועלת החברה בכללותה.

חברה ומגדר

חוויית אסירות המחתרות בבית לחם, 1939-1947: היבטים מגדריים

נעמה טייטלבוים-קריא ויעל נהרי

תקציר

כלא בית לחם היה כלא הנשים היחיד בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט הבריטי, ונשלחו אליו יותר ממאתיים נשים יהודיות פעילות כוחות המגן (בעיקר ממחתרות האצ"ל ולח"י). במאמר זה נבקש להציג לראשונה את חוויית מעצרן של נשות כלא בית לחם ולנתח בכלים מגדריים. חוויותיהן הועלו על הכתב והשתמרו כאגודוקומנטים. יש בהם מכתבים אישיים, יומנים וספרות זיכרונות שנכתבה לאחר המאסר. ניתוח התכנים המגדריים בכתביהן של נשות כלא בית לחם ממקד את הדיון בהיבטים בולטים אלה: יחסיהן עם אסירות יהודיות הנאשמות בפלילים ועם אסירות ערביות; סממנים נשיים ועיסוק במראה החיצוני ובצרכים גופניים ורפואיים של נשים; משפחה ואימהות מאחורי הסורגים; ובהיבטים רוחניים: ליווי וקיום פולחן במסגרות נשיות. נדון גם בתכנים שלא באו לידי ביטוי בכתבתן, ובהם תכנים פמיניסטיים או כאלה שמתפרשים כפמיניסטיים בקריאה מודרנית. כל אלה זורעים אור על דיוקן האישה הלוחמת בתנועה הרוויזיוניסטית מזווית ייחודית, ומוסיפים נדבך לתולדות הנשים והמגדר ביישוב ולחקר המחתרות.

מילות מפתח: אסירות פוליטיות, חקר נשים, כלא בית לחם, מגדר, מחתרות

מבוא

בשנת 1961 פורסם ספרה של צילה עמידור (הלר), לוחמת האצ"ל ועצירה בכלא בית לחם, **במעצר בבית לחם**. הספר מגולל את חוויות המחברת מתקופת מאסרה שם. בהקדמה שכתב לספרה מנחם בגין, מפקד האצ"ל לשעבר וראש תנועת חרות, הוא משבח את תרומתה של האישה למערכה נגד הבריטים: 'אבל היהודיה הלוחמת בימנו עשתה יותר מזה. לא רק בזכות בניה אלא גם בזכותה היא השתתפה במלחמת השחרור, הוכיחה כי אין ההתנגדות העברית ניתנת לשבירה, וקירבה את הניצחון. כך נהגה אחותנו למרי בסבל

* אנו מודות לפרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ולפרופ' בת-שבע מרגלית שטרן על הערותיהן והארותיהן המועילות למחקר זה.

חרישי בקרב גועש ובמעצר ממושך.¹ בגין הציג את השתתפות הנשים בארגון בפעילות המרד, ולא פחות חשוב מכך – את מעצרו.²

מטרתנו במאמר זה היא לשרטט את חוויותיהן של כמאתיים אסירות ועצירות בכלא בית לחם בתקופת המנדט הבריטי, פעילות כוחות המגן (בעיקר במחתרות אצ"ל ולח"י), כפי שהן מתוארות בכתביהן. הדיון בייחודיות של חוויותן ייעשה בכלי ניתוח מגדריים.³ לאחרונה התעורר שוב עניין בסיפורן של נשות בית לחם. בשנתיים האחרונות התפרסמו מחקרים המספרים על הכלא,⁴ אולם הם לא עסקו בחוויותיהן של האסירות מנקודת מבט מגדרית-היסטורית ובייחודן. מאמר זה עתיד להוסיף למחקר על מגדר, לאומיות ושייכות פוליטית בחוויות האסירות והעצירות כמקרה בוחן. התבססנו על כתביהן האגו-דוקומנטיים של האסירות, ובכלל זה על מכתבים שנשמרו בארכיון מוזיאון אסירי המחתרות שבירושלים (מאה"י). באוספים פרטיים, בספרות זיכרונות וביומנים אישיים.

בחרנו לציין את מועד מעצרה של רחל חבשוש בשנת 1939, האישה הראשונה שהוכרע דינה לכליאה ממושכת עקב פעילותה המחתרתית, כנקודת ההתחלה לבחינת הסוגיה המחקרית. בסוף שנות השלושים של המאה ה-20 ניכר מפנה ביחסים שבין היישוב העברי בארץ לממשל הבריטי. פרסום הספר הלבן במאי 1939 הביא לעלייה במספר פעולות

- 1 צילה עמידור (הלר), **במעצר בבית לחם**, משרד הביטחון, תל אביב 1983, עמ' 8.
- 2 אין לנתק את מועד פרסום הספר הזה מניסיונות הנצחה של נשים לוחמות במחנה הרוויזיוניסטי בשלהי שנות החמישים וראשית שנות השישים של המאה ה-20 ומהמאבק על עיצוב הזיכרון. על עיצוב הזיכרון ראו: אמיר גולדשטיין, **גבורה והדרה: עולי הגרדום והזכרון הישראלי**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2011; אודי לבל, **הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי**, כרמל, ירושלים 2007. ניסיונות להעלאת המודעות לאישה הלוחמת נעשו בסוף שנות החמישים על ידי הקמת קרן להוצאת אנציקלופדיה של האישה הלוחמת (ראו: אופירה גראוויס-קובלסקי, **אשה עבריה בל יאבד חלקה: נשים בימין הציני חילוני בין יישוב למדינה**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2023). לאחר שהוצאת האנציקלופדיה לאור נכשלה, פרסמה עמידור את ספרה. באותה שנה הוציאה גם גאולה כהן את ספר זיכרונותיה: גאולה כהן, **סיפורה של לוחמת**, קרני, תל אביב 1962. אין ספק שהקדמתו של בגין, ראש תנועת חרות, לספרה של צילה עמידור (הלר), שבה הוא מאדיר את גבורתן של נשות בית לחם, היא חלק מהשיח הציבורי הרחב להנצחת פעילות המחנה הרוויזיוניסטי ולמקומן של הנשים בו.
- 3 נשתמש במונח זה כפי שהגדירה אותו ג'ואן וולך סקוט במאמרה 'מגדר: קטגוריה שימושית לניתוח היסטורי', בתוך: ניצה ינאי ואחרות (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2007, עמ' 243-279.
- 4 יצחק פס, **בממלכת הנשים בבית לחם: מכתבי אסירות ועצירות המחתרת**, מוסד הרצל לחקר הציונות ואוניברסיטת חיפה, חיפה 2023; נעמה טייטלבוים-קריא, 'סיפורים שמאחורי הסורגים: סיפורן של אסירות עצירות המחתרת בכלא בית לחם', **מחקרי ארץ יהודה**, ה' (2022), עמ' 167-193. שני מאמרים נוספים עוסקים בדיון מגדרי: בת-שבע מרגלית שטרן, 'בין זכרון להיסטוריה כהווית: עלייתה ושקיעתה של "המרטירית" רחל אוהבת-עמי חבשוש', **ציון**, פט, ב (תשפ"ד), עמ' 229-261; חגית כהן, 'חוויות המאסר של אסירות פוליטיות בכלא בית לחם: רות לוביץ' צילה עמידור (הלר) כמקרה מבחן', **מסכת**, יח (2023), עמ' 225-258.

האיבה שביצע האצ"ל נגד הבריטים, ולהגברת האכיפה המשטרתית.⁵ במלחמת העולם השנייה הייתה רגיעה בפעילות האצ"ל נגד הבריטים; בעקבות כך התפלג האצ"ל, ואחרי המשיך לח"י בפעילות אנטי-בריטית. בראשית שנת 1944 פרסם האצ"ל, בפקודו של מנחם בגין, את כרוז המרד והארגון חזר לפעילות מבצעית נגד השלטון הבריטי. פעילות המחתרות נמשכה עד סיום המנדט והקמת המדינה; בזמן הזה פעלה הבולשת הבריטית להחזיר את השקט על כנו.⁶ פעילות המחתרות הביאה לעלייה במספר העצורים והאסורים ובכלל זה גם של נשים פעילות המחתרת, שנשלחו לכלא בית לחם.⁷ הדיון במאמר מסתיים בפירוק כלא בית לחם בשנת 1947.

בחקר מתקני הכליאה בתקופת המנדט, ראוי להבחין בין שני סוגים של עונשי כליאה, מאסר ומעצר, וכן בין שתי סיבות מעצר: פלילית או פוליטית. מערכת הענישה הבחינה בין אסיר שנגזר דינו לעציר שהיה בעיצומו של בירור משפטי, טרם הכרעת הדין או שנכלא בעקבות פעילות ביטחונית בכוחן של התקנות לשעת חירום, כלומר שעניינו הוכרע. נוסף על כך הבחינה מערכת הענישה הבריטית בין עצור מנהלי, שנעצר בעקבות עברה פוליטית או פעילות ביטחונית, ובין אסיר שנכלא בעקבות פעילות פלילית. רוב היהודים, גברים ונשים כאחד, ששהו בתקופה זו במתקני הכליאה הבריטיים בתקופה זו היו עצירים שנכלאו באשמה של פעילות טרור.⁸ במאמר זה נבקש להעמיק בחוויותיהן של פעילות המחתרת הכלואות במעמד של עצירה או אסירה.

אגודת דוקומנטים וחקר נשים

במוזיאון אסירי המחתרות ובידי משפחות העצירות והאסירות בכלא בבית לחם שמורים עשרות מכתבים שהן כתבו. אלה מאפשרים הצצה נדירה לחוויותיהן של הנשים בין כותלי בית המאסר. על פי רוב מכתבים הם אמצעי להעברת רעיונות ורגשות בחופשיות. שפת הכתיבה היא טבעית ואותנטית,⁹ והמכתב נמנה עם סוגת המקורות הפרטיים. הוא

- 5 דוד ניב, 'התפתחות האצ"ל והלח"י עד גמר מלחמת העולם השנייה', בתוך: [עורך לא ידוע], **צבא המדינה בדרך: פרקים בתולדות כח המגן העברי**, משרד הביטחון, תל אביב 1988, עמ' 141-158.
- 6 להרחבה: אלדד חרובי, **הבולשת חוקרת: C. I. D. בארץ ישראל, 1920-1948**, פורת, צור יגאל 2011.
- 7 רבים המחקרים עסקו בפעילות כוחות המגן בכלל ואצ"ל ולח"י בפרט בשנות הארבעים. בהם: אופיר יהושע, **ראשוני אצ"ל: 1931-1940**, העמותה ע"ש חנניה ואולגה יקותיאלי ליד ראשוני אצ"ל, תל אביב 2002; יצחק פס, **מורשת לח"י: ישראל אלדד**, נתן ילין-מור והמערכה על הזהות, היסטוריה והזכרון, מרכז הרצל, חיפה 2021; הלר יוסף, **לח"י: אידיאולוגיה ופוליטיקה 1940-1949**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1989.
- 8 לאה טייכר, 'הכלא - במאבק לעצמאות: 1936-1948', בתוך: יעקב מרקוביץ (עורך), **המורדים: מאבק האצ"ל בבריטים: דיון מחודש**, מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים 2008, עמ' 220.
- 9 לדוגמה: רוני באר-מרקס, 'איטה ילין מבעד למכתביה', **מסכת**, טז (2021), עמ' 201-203.

אינו מיועד לקריאה בפומבי אלא ממוען לאדם פרטי,¹⁰ לרוב בן משפחה, ופעמים רבות נחשפים בו המעשים והמחשבות של הכותב או הכותבת.¹¹ מבחינה מתודולוגית עולים קשיים בשימוש במכתבים כמקור היסטורי מפני שזהו מקור המייצג נרטיב ואינו משקף את המציאות באובייקטיביות.¹² אולם יש ערך רב למכתבים פרטיים בכתובת היסטוריה של נשים. ראשית, עקב מיעוטם של מקורות ראשוניים המתעדים את ההיסטוריה של נשים. שנית, מכיוון שמכתב הוא טקסט אישי ומזוהה עם המרחב הפרטי, הוא נחשב לא פעם לסוגת כתיבה המזוהה עם נשים.¹³ מכתבים הם אחד הביטויים לשותפות של נשים בתרבות ומקור חשוב לחקר ההיסטוריה שלהן.¹⁴ לצד אלה יש לזכור שמכתבי האסירות והעצירות מכלא בית לחם, כשאר המכתבים שנכתבו במחנות המעצר והמאסר באימפריה הבריטית, עברו צנזורה קפדנית על ידי הבולשת הבריטית, מה שוודאי השפיע על תוכנם.¹⁵ במקד מחקר זה נבחנות הסוגיות המגדריות העולות ממכתבים אלה ונושאים שבאים לידי ביטוי מעצם היות המכתב סוגה אינטימית ופרטית. על פי רוב ההתבטאויות בנושאים אלה לא צונזרו כי אינם עוסקים בנושאים של ביטחון לאומי.

סוגה נוספת שעומדת במקד מחקר זה היא ספרות אוטוביוגרפית. בשנים האחרונות הולכת וגוברת ההכרה בחשיבותן של האוטוביוגרפיות בכלל ושל נשים בפרט בתור מקור ללימוד ההיסטוריה. אוטוביוגרפיות של נשות היישוב שנכתבו במחצית הראשונה של המאה ה-20 היו לתשתית ומקור למחקרים היסטוריים-חברתיים רבים.¹⁶ אולם יש לזכור שאוטוביוגרפיה היא מקור סובייקטיבי שנכתב בדיעבד, ולעתים עשוי להיות פער בין זיכרונם של הכותב או הכותבת ובין האירועים כהוויתם.¹⁷ תעתועי הזיכרון והזמן נותנים אותותיהם בכתבים אלה ועלולים לכלול אי־דיוקים היסטוריים. לדוגמה, בהקדמה לספרה

10 הנ"ל, 'בין אוטוביוגרפיה לביוגרפיה: איטה ילין כמקרה מבחן', קתדרה, 174 (טבת תש"ף), עמ' 7-8.

11 פס, בממלכת הנשים בבית לחם, עמ' 16-17.

12 כמה מחקרים נדרשו לסוגיה זו. לדוגמה: באר־מרקס, 'איטה ילין מבעד למכתביה', עמ' 197-205; אריאן בחרמן ורודולף דקר, 'אגודקומנטים וחקר ההיסטוריה של התרבות', בתוך: אמיר הורביץ ואחרים (עורכים), העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ו, עמ' 245-262; Erla Hulda Halldorsdottir, 'Fragment of Lives: The Use of Letters', in *NORA*, 15, 1 (2007), pp. 35-49, ועוד.

13 גטלי ניימרק־גולדברג, וקולן ישמע נאורות בברלין, מכון ליאון בק ומרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ד, עמ' 58-62. נראה שלמן מהמאה ה-17 הייתה זו צורת ההתבטאות הנפוצה בקרב נשים. ראו טובה כהן ושמואל פיינר, קול עלמה עבריה: כתבי נשים במאה התשע־עשרה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006, עמ' 47-50.

14 באר־מרקס, 'בין אוטוביוגרפיה לביוגרפיה', עמ' 7.

15 נעמה טייטלבוים-קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה: דיוקנה המנהיגותי של מפקדת באצ"ל וחברת הכנסת אסתר רזיאל־נאור', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ט, עמ' 133.

16 מרגלית שילה, 'פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה', קתדרה, 118 (טבת תשס"ו), עמ' 42-46.

17 גיא מירון, 'האוטוביוגרפיה כמקור להיסטוריה חברתית: יהודי גרמניה בארץ־ישראל כמקרה בוחן', היסטוריה, 2 (תשנ"ח), עמ' 103-104.

של עמידרור היא כותבת: 'בגשתי להעלות את זכרונותי על הנייר לא עמד לרשותי כל חומר מן המוכן שאוכל להעזר בו והיה עלי לסמוך על זכרוני בלבד, על-כן אולי נשמטו פרטים חשובים כשלעצמם'.¹⁸ כאשר אישה מחליטה לכתוב אוטוביוגרפיה היא מבטאת למעשה את ההכרה הציבורית והרצון להכרה ציבורית בחשיבות סיפור חייה והביטוי לכך הוא בהעברת הסיפור האישי אל המרחב הציבורי.¹⁹ כך הדבר גם באוטוביוגרפיות שכתבו עצירות ואסירות בכלא בית לחם. להבדיל מהמכתבים והיומנים, כתבי האוטוביוגרפיה של העצירות והאסירות אינם רק אמצעי לתיאור מצבן אלא גם כלי לספר את סיפורן. אם כן, כותבות האוטוביוגרפיות ראו בשהייתן בכלא בית לחם סיפור בעל חשיבות ועניין לאומיים.

מקור נוסף שישמש אותנו במחקר זה הוא יומנה האישי של רחל חבשוש (אוהבת-עמי). רחל כתבה יומן זה בשנות מעצרה בכלא בית לחם (1939-1945) באשמת ניסיון לפעולת חבלה. היומן שמור במוזיאון אסירי המחטורות וטרם ראה אור. הוא כולל שלושה קובצי מחברות ונכתב בעברית, בערבית, באנגלית ובצרפתית. יומן הוא סוגה נוספת של כתיבה אגודוקומנטית, הדומה באופיה הסובייקטיבי והאישי למכתבים אולם אין בה נמען. הכתיבה אישית ופרטית, ועל פי רוב אינה מכוונת לפרסום.

מעבר להבחנה בין היומנים והמכתבים שלא נועדו לפרסום לציבור הרחב ובין ספרות הזיכרונות שנכתבה במבט רטרופקטיבי, ראוי לשים לב גם למקום הכתיבה. רוב מכתבי הנשים והיומן של רחל חבשוש נכתבו מאחורי סורג ובריח. על כן הם משקפים את החוויות האוטנטיות של הנשים בנות הזמן. מנגד, ספרות הזיכרונות נכתבה במבט לאחור, בהיותן חופשיות ובביתן, דבר שוודאי השפיע גם הוא על הצגתה של חוויית הכליאה.²⁰ על כן החוויות המגדריות שיוצגו להלן מובאות בעיניים ביקורתיות.

18 עמידרור, **במעצר בית-לחם**, עמ' 9.

19 באר-מרקס, 'בין אוטוביוגרפיה לביוגרפיה', עמ' 4; שילה, 'פרטי כציבורי', עמ' 42-46. להבחנה בין ספרות זיכרונות לספרות אוטוביוגרפית (ללא הבחנה מגדרית) ראו: James Olney, 'Some Versions of Memory/Some Versions of Bios: The Ontology of Autobiography', in: Idem (ed.), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1980, pp. 236-267. על כתיבה של נשים שעלו בעלייה השנייה ומעמדה של האוטוביוגרפיה העברית, ראו: תמר הס, **חיקהאם של זיכרונות: נשים, אוטוביוגרפיות והעלייה השנייה**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2014, עמ' 35-39, 60-65.

20 על כתיבה אישית וכתיבת נשים ראו: אורלי לובין, 'אשה קוראת אישה', **תיאוריה וביקורת**, 3 (חורף 1993), עמ' 65-78; Elaine Showalter, *New Feminist Criticism*, Pantheon, New York 1985, pp. 234-270.

רקע היסטורי

בתי סוהר לנשים והתמודדותן עם מאסר

טרם העמקה בחוויות חברות המחתרת בכלא בית לחם מנקודת מבט אישית, נבקש לדון בייחוד המגדרי של כליאת נשים מנקודת מבט היסטורית, כרקע לדיון בהיבטים הייחודיים שעולים מחווית אסירות ועצירות בית לחם.

משלהי המאה ה-18 ועד אמצע המאה ה-19 התרחשו כמה תהליכים שהשפיעו על אופי כליאתן של נשים בעולם המערבי. הראשון, הוקמו מתקני כליאה ייעודים רק לנשים.²¹ השני, עוצבו מתקני כליאה לנשים ובהם מרכיבים 'ביתיים' ו'נשיים' מטופחים כדי שהאווירה בהם תהיה 'מותאמת' לנשים.²² במאה ה-20 הייתה עלייה במספר האסירות הפוליטיות בעולם, ובכללן נשים שלקחו חלק במאבקים פוליטיים, דוגמת המאבק למתן זכות בחירה לנשים,²³ ובמאבקים לאומיים. פעמים רבות נשלחו נשים אלה לכלא, שם שהו לצד חולות נפש ואסירות הנאשמות בפלילים.²⁴

בחינת המחקרים על עבריינות של נשים מראה שינוי תפיסה בעשורים האחרונים. ההתייחסות המחקרית המסורתית לעבריינות הציגה את הנשים העברייניות כבעלות לקות מינית, נפשית או פתולוגית.²⁵ על כן אין זה מפליא למצוא בתי מאסר רבים ששימשו גם כמתקנים לשהיית חולות נפש ובכללם גם בית המאסר בבית לחם. מחקרים מודרניים מנסים לבדוק את הייחוד שבחווית מאסרן של נשים. עם המאפיינים הייחודיים שהוצגו

21 Nicole H. Rafter, 'Prisons for Women, 1790-1980', *Crime and Justice*, 5 (1983), pp. 132-147; מימי אייזנשטדט, מיכל סופר ועודדה שיינברג, **בכלא אני נחה: אסירות מבועד לחומות**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2010, עמ' 19.

22 עינת תומר וגילת חן, **כלא נשים: החצר האחורית של החברה בישראל**, רסלינג, תל אביב 2010, עמ' 33-36; Rafter, *ibid.*, pp. 132-133, 146-150.

23 בין המחקרים על נושא זה: Howard Finn, 'Modernism and the Suffragette Prison: Narratives', *A Journal of Cultural Materialism*, 3 (2000), pp. 94-108.

24 על מאסר נשים בשל פעולות פוליטיות ראו לדוגמה: Veronica Shapovalov, *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD 2001; Kim Treharne Richmond, *Re-capturing the Self: Narratives of Self and Captivity by Women Political Prisoners in Germany 1915-1991*, Ph.D. dissertation, University of Edinburgh, Edinburgh 2010; Niall Bergin and Laura McAtackney, 'Gendered Graffiti at Kilmainham', *History Ireland*, 23, 1 (2005), pp. 34-36. דוגמה לרפורמות במתקני הכליאה אפשר למצוא ב-'Holloway Prison', שהוקם במחצית השנייה של המאה ה-19 כבית סוהר מעורב מגדרית. בראשית המאה ה-20 הופרד והיה לכלא לנשים בלבד שנכלאו בו לא מעט פעילות מחאה פוליטיות והספרוֹזיסטיות. Demis Jones, 'Articulating the Threatened Suffragette Body: Suffragette Embroidered Cloths Worked in Holloway Prison, 1911-1912', *Women's History Review*, 29, 6 (2020), pp. 970-992.

25 אייזנשטדט, סופר ושיינברג, **בכלא אני נחה**, עמ' 11.

בהם נמנים פירוק התא המשפחתי והיבטים של אימהות בכלל זה;²⁶ העובדה שמייעוט בתי הסוהר לנשים פוגע בתהליך המיון ונשים עברייניות מסוגי עבריינות שונים נכלאו יחד;²⁷ מאסר לאחר היסטוריה של התעללות מינית; הצרכים הפיזיים השונים של נשים.²⁸ פעמים רבות נשים עברייניות נתפסות בחברה כסוטרות מנורמות מגדריות וכמפרות את התפקיד הנשי והאימהי, ולא רק את החוק.²⁹

מאסר ומעצר בפלשתינה-א"י

עם כינון הממשל האזרחי בפלשתינה-א"י הוקמו גם מערכות השיטור והשיפוט הבריטיות. יחידת החקירות של המשטרה הייתה הבולשת הבריטית (Criminal Investigation Department), שהייתה אחראית לתפיסתם ולמאסרם של מאות מפעילי כוחות המגן העבריים באותה תקופה.³⁰

הנשים שבמוקד מחקר זה נכלאו עקב פעילותן במאבק הלאומי ונחשבו אסירות פוליטיות,³¹ אף שהבריטים לא כינו אותן 'אסירות פוליטיות'; זו לא הייתה קטגוריה מקובלת בפלשתינה-א"י.³² הן נשלחו למאסר מכוח התקנות לשעת חירום שזיהו את פעילי המחותרת כפעילי טרור. יש עשרות הגדרות למושג 'טרור', וברובן מדובר על אלימות פוליטית רדיקלית ולא חוקית נגד אזרחים או מוסדות המדינה. הנשים שנעצרו ראו עצמן כלוחמות חופש ועצירות פוליטיות, ולא ראו במעשיהן פעילות שמטרתה לעורר אלימות בחברה האזרחית.³³ נראה שבשנים 1936-1948 שהו בבתי הכלא ובמחנות המעצר כ-10,000 עצורים

26 ענבל אבירם-הראל, 'עד שהמות יפריד ביננו: הטעמים העומדים בבסיס החלטתם של בני זוג של נשים אסירות בישראל לשמר את המערכת הזוגית עמן', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2011.

27 תומר וחקן, **כלא נשים: החצר האחורית של החברה בישראל**, עמ' 38.

28 טל ספיר-אורי, **תנאי הכליאה של אסירות: נתונים, מאפיינים והשוואה לתנאי הכליאה של אסירים**, מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ירושלים 2010, עמ' 5.

29 אייזנשטדט, סופר ושיינברג, **בכלא אני נחה**, עמ' 16.

30 להרחבה על המשטרה הבריטית בפלשתינה-א"י, ראו: שלומי שטרית, 'אלה וגם רובה: משטרת המנדט במרד הערבי בארץ ישראל 1936-1939', **משפט חברה ותרבות**, ד (2021), עמ' 56-57. מעטים המחקרים על מתקני הכליאה בתקופת המנדט: עמרי שבתאי, 'התהוות מערכת הכליאה בפלשתינה (א"י) 1917-1925', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2021; טל משגב, **ימי לטרון: סיפורם של מחנות המעצר בלטרון בתקופת המנדט הבריטי, 1941-1948**, אריאב, ירושלים 2008; לאה טייכר, 'הכלא - במאבק לעצמאות 1936-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2003; יהושע כספי, 'בתי הסוהר בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי', **קתדרה**, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 141-174. לאלה ראו להוסיף מידע מספרות הזיכרונות והעדויות.

31 הגדרות של אסיר פוליטי אצל: פס, **בממלכת הנשים בבית-לחם**, עמ' 12-13. למשמעותו של מעצר פוליטי באימפריה הבריטית, ראו: שבתאי, 'התהוות מערכת הכליאה בפלשתינה (א"י)', עמ' 29-37.

32 ארכיון המדינה, מ-11/35.

33 היעד המרכזי של הבולשת הבריטית הייתה איסוף מודיעין לשם מאבק בגורמים פלייליים במרחב הישראלי. אולם כבר בשנות השלושים היה עיקר פעילותה סיכול פעילות טרור. יעקב מרקוביץ, 'המרדף אחר האחים האדומים: הבולשת הבריטית הפק"פ 1921-1933', **עיונים בתקומת ישראל**, 12

עם פרסום כרוז המרד בשנת 1944 והתגברות הפעילות נגד הבריטים התרבו המעצרים של נשים וגברים. הבריטים נזקקו לפתרון להרחבת מתקן הכליאה וחכרו מבנה בסמוך לוילה חנדל שישמש גם הוא כבית מעצר לעצירות הפוליטיות היהודיות. שם שהו עצירות המחטורת עד להעברתן לעתלית בדצמבר 1947.⁴³

אסירות ועצירות כוחות המגן: מבט דמוגרפי

הצגת תמונה מדויקת של מספר האסירות ששהו בבית לחם וניתוח הדיוקן הדמוגרפי המדויק שלהן אינם חפים מבעיות מתודולוגיות. קיים קושי בהצגת כלל חברי ופעילי מחטורות האצ"ל והלח"י, גברים ונשים כאחד, עקב היעדר תיעוד מסודר של מספר חברי המחטורות בבולשת הבריטית ובארכיוני כוחות המגן. יתרה מזאת, אין תמימות דעים במחקר בשאלה מי נחשב חבר במחטורות, ועל כן ישנם פערים בספרות המחקר בשאלת מספר החברים בהן. נוסף על כך שהרקע ההיסטורי של המחטורות והפילוגים ביניהן, הפרישות בשנת 1937 של חלק מחברי האצ"ל שחזרו לשורות ארגון ההגנה והקמת מחטורת לח"י בשנת 1940, מקשים גם הם על הצגת המספר המדויק של החברים בהן. לצורך מחקר זה נשען על הנתונים המקובלים בספרות המחקר ומתבססים על מחקרו הדמוגרפי-סוציולוגיים של שלמה רוזניק לפיהם מנו חברי האצ"ל כ-6,200 חברים,⁴⁴ ועל המחקרים של נחמיה בן תור שמנה 840 חברי לח"י.⁴⁵

כאשר מבקשים להציג את מספר החברות בלח"י הדיון הדמוגרפי קשה אף יותר. כמו אצל הגברים, גם כאן נובע קושי מן התיעוד החסר ומההגדרה הלא מפורשת מי נחשבת חברת מחטורת. יתר על כן, ידוע כי הבולשת הבריטית סברה שחלק מהאסירות והעצירות הן חברות מחטורת מכיוון שהיו בנות משפחה של חשוד או של חבר מחטורת, והן נעצרו בשל הקרבה המשפחתית או בשל הסתרת חבר מחטורת. מנגד היו נשים שנעצרו על לא עוול בכפן.⁴⁶ לצורך מחקר זה אספנו במוזיאון אסירי המחטורות – ירושלים את שמות האסירות שנכלאו בכלא בית לחם הידועים לנו והתבססנו על מגוון מקורות תיעוד היסטוריים

בשנת 1939, בעקבות האירועים הביטחוניים בארץ, הועברו האסירות והעצירות ושוכנו בסמוך לבית החולים האיטלקי בירושלים. לאחר כעשרה חודשים הושבו לבית הסוהר בבית לחם.

43 פס, בממלכת הנשים בבית לחם, עמ' 23-24.

44 שלמה רוזניק, 'המורדים: ניתוח סוציולוגי של לוחמי אצ"ל בנשים 1944-1948', בתוך: מרקוביץקי (עורך), המורדים, עמ' 180-196; הנ"ל, 'מחטורת ופוליטיקה בחברה מפולגת: הארגון הצבאי לאומי ממחטורת מפלגתית למפלגה במחטורת', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1998, עמ' 58-70.

45 דיונים בהיבטים הדמוגרפיים בלח"י, ראו: הנ"ל, 'תנועת מחטורת בחברה סקטוריאלית: דיון חברתי של לוחמי חירות ישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1986, עמ' 83-103. על התהליכים ההיסטוריים וההשפעה ההיסטוריוגרפית בלח"י ראו: יוסף הלר, לח"י: אידיאולוגיה ופוליטיקה 1940-1949, ב, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1989, עמ' 511-528.

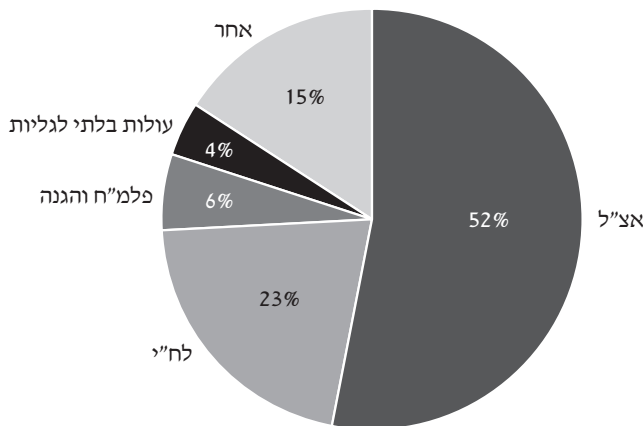
46 פס, בממלכת הנשים בבית לחם, עמ' 32. ראו גם על מעצרה של דולציקה בהערה 50.

נוספים ובהם ארכיונים שונים, ספרו של לפידות,⁴⁷ ספר הזיכרונות של עמידרור,⁴⁸ עיתונות התקופה ותיעוד בעל פה השמור באוסף מוזיאון אסירי המחתרות. איתרנו את סיבת המעצר, השייכות המחתרית, משך המעצר, גיל ומצב משפחתי. כאשר לא היה בידינו כל המידע הגדרנו בקטגוריה 'אחר'. מכלל הנתונים הללו נראה כי במתקני הכליאה בבית לחם שהו 187 עצירות ואסירות יהודיות פעילות כוחות המגן משנת 1940 ועד 1947. עליהן יש להוסיף עוד אסירות יהודיות מעטות שהאשמו בפעילות פלילית, לא ביטחונית למשל זנות, או נשים שנשלחו לכלא בית לחם כחלופה לאשפוז פסיכיאטרי.

התפלגות כוחות המגן

מבין כ־200 העצירות והאסירות ששהו בכלא בית לחם 101 נשים היו חברות אצ"ל, 46 היו חברות לח"י,⁴⁹ ו־12 נמנו עם ארגוני הפלמ"ח וההגנה. כמו כן היו שמונה עצירות שנעצרו באשמה של עלייה בלתי לגלית ועוד כ־30 נשים ללא אפיון שייכות מחתרתית.⁵⁰

תרשים 1: השתייכות אסירות בית לחם לכוחות המגן השונים

47 יהודה לפידות, היום שרה הקטנה: סיפורן של לוחמות האצ"ל, מכון ז'בוטינסקי בישראל ואגודת מוזיאון האצ"ל, תל אביב 2003.

48 עמידרור, במעצר בית־לחם. לצורך הניתוח הדמוגרפי נדלו מספריהם של לפידות ועמידרור שמות האסירות והעצירות חברות המחתרות והנתונים הדמוגרפיים.

49 לצורך ההבחנה הדמוגרפית נקבעה השייכות המחתרית של הנשים על פי המחתרת אליה השתייכו ובעקבות הפעילות במסגרתה נעצרו, גם אם לאחר המעצר פרשו ממחתרת אחת ועברו לפעילות במחתרת אחרת.

50 חלקן נעצרו כנראה בטעות, למשל הזמרת הילדה דוליצקה. ראו: 'דוליצקה שוחררה', על המשמר, 26.7.1946; חלקן לא השתייכו במובהק לשום ארגון מחתרת.

מהנתונים שנאספו ניכר בבירור כי רובן הגדול של הנשים השתייכו לארגוני הפורשים אצ"ל ולח"י. ואכן, ארגונים אלה נחשבו לארגוני טרור מובהקים בעיני הבריטים על פי התקנות לשעת חירום. אף שארגון ההגנה היה כוח המגן העברי הגדול ביותר שבין שלושת כוחות המגן העבריים, אחוז הנשים חברות ההגנה בכלא בית לחם היה זניח: 6 אחוזים בלבד. עצירות ואסירות ארגוני הפורשים מנו כ-75 אחוז מבין העצירות, ולמרות אחוזן הגבוה סיפור כלא הנשים בבית לחם הודחק ולא היה חלק מהנרטיב ששלט באותם העשורים ועוצב על ידי מפלגת השלטון מפא"י.

נתונים אלה מצביעים גם על פער בין אחוז הנשים העצורות מלח"י ואחוז הנשים העצורות מאצ"ל. אופירה גראויס-קובלסקי סבורה כי 930 נשים לקחו חלק בפעילות האצ"ל,⁵¹ הווה אומר שכ-10 אחוזים מכלל לוחמות האצ"ל שהיו זמן מה במתקן הכליאה בבית לחם,⁵² מספר דומה למספר לוחמי האצ"ל (הגברים) ששהו במתקן כליאה (כ-13 אחוז).⁵³ בין לוחמות הלח"י אפשר למנות כ-200 נשים מתוך כ-840 לוחמים,⁵⁴ כלומר 23 אחוז, דומה למספר חברי לח"י הגברים ששהו במאסר ומעצר (26 אחוז).⁵⁵

משך המעצר

מכלל האסירות והעצירות פעילות כוחות המגן בכלא בית לחם, 19 נכלאו במקום לחודשים מעטים, עד כחצי שנה. 31 נשים נכלאו לתקופה של בין חצי שנה לשנה. 45 נשים, כרבע מכלל האסירות והעצירות, נאסרו לתקופה שבין שנה לשלוש שנים. מיעוט נשים, כ-12 בלבד, נדונו למאסר ממושך של יותר משלוש שנים. אחת הנשים הידועות יותר היא רחל חבשוש, שנאסרה בשנת 1939 לאחר ניסיון הנחת מטען חבלה במגרש הרוסים. היא נידונה למאסר עולם ושוחררה בעקבות לחץ ציבורי וקבלת חנינה מהנציב העליון בתום מלחמת העולם השנייה בשנת 1945.

51 אופירה גראויס-קובלסקי, "גזי צמתך וחגרי את חגורתך": נשים באצ"ל, בלח"י ובחרות', **האומה**, נב (2014), עמ' 79-86.

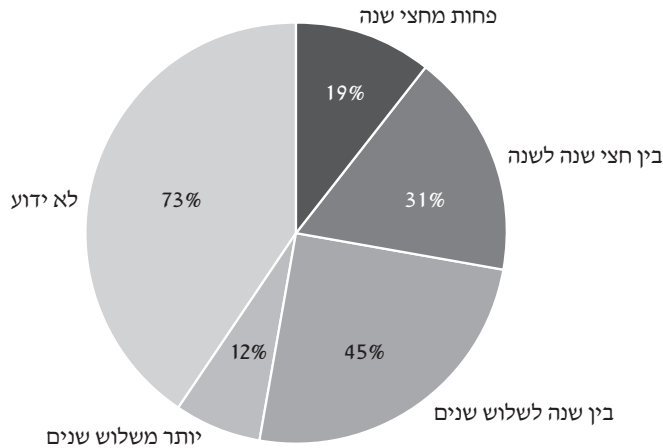
52 לפירוט מספר לוחמות האצ"ל, ראו: טייטלבוים-קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה', עמ' 65-66.

53 במרכז המידע של מאה"י רשומים 822 אסירי ועצירי אצ"ל במתקני כליאה שונים בארץ ובמחנות באפריקה. בהנחה כי היו כ-6,200 לוחמי אצ"ל נראה כי 13 אחוז מהם נעצרו או נאסרו.

54 גראויס-קובלסקי סבורה כי 19 אחוז מחברי לח"י היו נשים. ההנחה המקובלת כיום במחקר, שבלח"י היו 840 איש (בהתבסס על הספר של נחמיה בן-תור ואחרים, לח"י - אנשים: סיפור חייהם של 840 לוחמים ולוחמות, יאיר ע"ש אברהם שטרן, תל אביב 2003), אזי כ-160 מהם היו נשים. כמו במקרה של האצ"ל גם במקרה של לח"י משפיעה בעיה מתודולוגית על דיוק הנתונים הדמוגרפיים. מהנתונים שנאספו לצורך מחקר זה עולה כי כ-200 נשים פעלו במסגרת לח"י. כך נקבע על בסיס השמות בספרי זיכרונות של הלוחמות השונות, ומאוסף מידע ועדויות שבארכיון המוזיאון על תיקיו ואוספיו השונים.

55 על פי רישומי מרכז המידע של מאה"י היו 217 אסירים גברים מלח"י.

תרשים 2: זמן ישיבה בכלא בית לחם

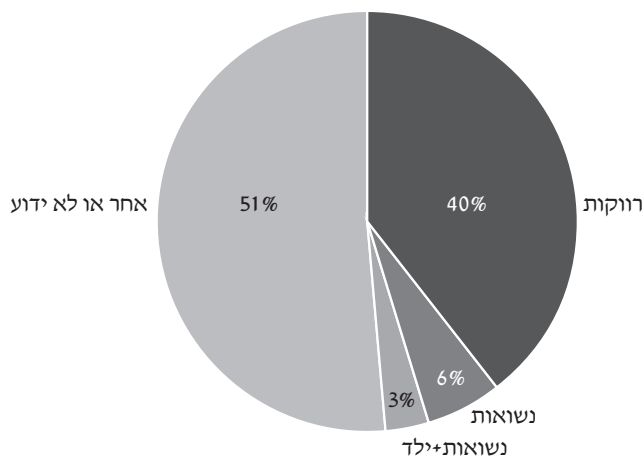
גיל ומצב משפחתי

עקב קשיים בפילוח הנתונים הדמוגרפים על אסירות ועצירות בכלא בית לחם, לא ידוע לנו גיל המעצר של 79 נשים (כ־40 אחוז). מהנתונים הגלויים נראה שרוב הנשים היו בנות 18 עד 24 בעת מעצרן הראשון (36 אחוז), 20 נשים היו נערות צעירות, עד גיל 17, בעת מעצרן הראשון, וכ־25 נשים היו מעל גיל 25 בעת שליחתן לכלא בית לחם. בהקשר זה ראוי להזכיר את הזמרת הילדה דוליצקה, שהייתה בת 54 בעת מעצרה.

מבין העצירות והאסירות בכלא בית לחם רק 17 היו נשואות, שש היו אימהות לילדים קטנים, 73 היו רווקות, ועל 95 נשים לא נמצא מידע על מצבן המשפחתי. סביר להניח שרובן היו רווקות; אלמלא כן היו עדויות על מצבן המשפחתי אם בהתכתבויות שונות ואם במסמכים רשמיים של הבולשת הבריטית. נתון זה מתאים לאחוז הנשים הנשואות במחתרות השונות,⁵⁶ ומבטא את הימנעותן של אימהות לילדים מפעילות מחתרתית שעלולה הייתה להביא למאסרן. היותן של שש אימהות במעצר, לעתים ממושך, הייתה חוויה נשית ייחודית בקרב האסירות, שתוצג בהרחבה להלן.

56 טייטלבוים־קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה', עמ' 65.

תרשים 3: מצב משפחתי

היבטים מגדריים בכתיבת הנשים בכלא בית לחם

כאמור לעיל, הכתיבה האגו-דוקומנטית מאפשרת הצצה לעולמן האישי של האסירות והעצירות. היא פותחת צוהר לחוויותיהן וזיכרונותיהן מהמאסר. באמצעות הכתיבה הן חושפות גם התמודדות ייחודית לנשים, כפי שיוצג להלן.

אסירות פוליטיות לצד אסירות יהודיות הנאשמות בפלילים ולצד אסירות ערביות

בתקופת המנדט היה כלא בית לחם מתקן הכליאה היחיד לנשים. לכן שהו בו תקופות ממושכות זו לצד זו נשים שהואשמו בעברות פליליות, חולות פסיכיאטריות, נשים חברות תנועות פוליטיות, כגון הקומוניסטית,⁵⁷ ופעילות כוחות המגן. תופעה זו ייחודית לכלא נשים. רובם הגדול של הגברים ששהו תקופות ממושכות במתקני כליאה בריטים הופרדו זה מזה בהתאם לאשמת מעשיהם.⁵⁸ ההפרדה הראשונה בין עצירות המחטורות לאסירות הנאשמות בפלילים נעשתה בשנת 1944, כאשר נחנך בית המעצר בוויולה סאלם. האסירות היהודיות הנאשמות בפלילים נשארו בבית חנדל ונכלאו עם אסירות ערביות.⁵⁹

57 כהן, 'חוויית המאסר של אסירות פוליטיות בכלא בית לחם'.

58 ראוי לציין כי במתקני הכליאה של הגברים היו רוב החדרים מופרדים בין אסירים פליליים ובין אסירי כוחות המגן. נוסף על כך רוב הזמן היו החדרים מופרדים על פי השתייכות הדיירים לכוחות המגן השונים. לצד זאת עד שנת 1947 במשך שעות הפעילות לא נערכה הפרדה כזו. ראו לדוגמה זיכרונותיו של יהושע ישראלי, **בגדים אדומים**, הוצאת המחבר, קרני שימרון תש"ס, עמ' 51, 310-312.

59 ראו לדוגמה מכתב של דבורה ראם מ-6.6.1947, מאה"י.

עדויות רבות של עצירות ואסירות מכלא בית לחם מציגות את המפגש עם האסירות הערביות והנאשמות בפלילים. יהודית רבדל, לוחמת לח"י שנתפסה ונאסרה לאחר פעולת פיצוץ בתי המלאכה של הרכבת בחיפה,⁶⁰ תיארה: 'בשאר החדרים שבבית הסוהר שכנו אסירות ערביות. זונות, רוצחות, גנבות וכל מיני פושעות למיניהן, חולות מין, משוגעות. הן ואנחנו ישבנו באותם תנאים'.⁶¹ הערבוב עם אסירות ערביות ונאשמות בזנות נזכר גם ביומנה של רחל חבשוש, שבו היא תיארה כיצד היא חולקת את תאה עם נשים ערביות שהואשמו בעיסוק בזנות.⁶² לא פעם הדגישו האסירות והעצירות היהודיות את ההבדל בין, לוחמות החופש, ובין האסירות הערביות הנאשמות בפלילים. עמידור מתארת בספרה:

מצד שמאל – חדרי העצירות היהודיות, ומצד ימין הנדונות [...] מידי פעם בפעם, כאשר נפתח חדר הנדונות הערביות פרץ מתוכו ריח רע, דחוס כאילו מתוך מיכל גז אטום שנפתח ברזו. האסירות הערביות רשאיות להביא עמן את ילדיהן ואת תינוקותיהן. אלו לרוב פלאחיות מחוסרות בית, הישנות על הרצפה. עבור התינוק מקבלות הן ארגז עץ המשמש כתחליף לעריסה.⁶³

עמידור מתארת בספרה את ההבדל בין מגורי הנשים היהודיות בכלא בית לחם ובין מגוריהן המזנונים של האסירות הערביות. ההזנחה באה לידי ביטוי הן במצב התברואה בתאים הן בגידול ילדיהן בין כותלי בית הסוהר. הניגוד בין יחסן של האימהות הערביות אל ילדיהן ובין טוב לבן של העצירות היהודיות בא לידי ביטוי גם בעדותה של יהודית רבדל: 'הערביות האסירות באו לעיתים בהריון וגידלו את ילדיהן בתוך כותלי בית הסוהר. הילדים המסכנים האלה היו רעבים, רזים, הם ראו מעט מאוד אור שמש. צעצועים לא היו להם וגם לא ממתקים. אז באו האסירות היהודיות הטובות וחילקו להם בסקוויטים'.⁶⁴

מתיאור זה ניכרת ההתנשאות של רבות מהעצירות היהודיות על האסירות הערביות. תיאורה של רבדל את הערביות כשונות מקבוצת השייכות שלה מאפשר לעצירות כלא בית לחם לחוש כלוחמות חופש שהופסקה פעילותן ולא כאסירות שהשתתפו בפעילות טרור, כפי שהבריטים האשימו אותן. על כן אין פלא שבאותה עדות כותבת רבדל כי 'היינו צעירות בריאות בנפשנו, ישבנו מתוך הכרה מלאה בצדקת דרכנו'.⁶⁵

יתר על כן, ציטוטים אלה פותחים צוהר למבט האוריינטליסטי של הנשים היהודיות על האסירות הערביות. מסוף המאה ה-19 אפשר לראות תהליך של חינוך אימהות לדפוס טיפול מערביים המציינים קדמה וכוללים היבטים הקשורים לחינוך ולהיגיינה. תהליך זה

60 על פיצוץ בתי המלאכה, ראו: הצפה, 18.6.1946, עמ' 1.

61 עדותה של יהודית רבדל שמורה במאה"י.

62 יומן רחל חבשוש, מאה"י, קובץ 1, עמ' 1.

63 עמידור, במעצר בבית לחם, עמ' 48.

64 ריאיון עם יהודית רבדל, מאה"י. ההדגשות שלנו.

65 שם.

מכונה במחקר 'אימהות מדעית',⁶⁶ להבדיל מה'נחשלות' המזרחית שנתפסה כלא-מודרנית ולא-היגיינית.⁶⁷ הדבר בא לידי ביטוי גם ביחס לאימהות בכלל. הנשים הערביות הן דוגמה לנשים 'הנחשלות': היעדר שמירה על היגיינה, ריח רע וגידול הילדים בתנאים שאינם מתאימים. דפנה הירש מציינת במחקרה כי באותה תקופה התעצב בשיח הרפואי דגם של 'אימהות מזניחה', שהתעצם בהקשרים קולוניאליסטיים.⁶⁸ מכתבי הנשים נראה שהאימהות הערביות בכלל התאימו לדגם זה להבדיל מן האימהות היהודיות שלא הביאו את ילדיהן לכלא.⁶⁹

כאמור, בין האסירות בכלל בית לחם היו נשים יהודיות, חולות פסיכיאטריות ונאשמות בפלילים, ובייחוד בזנות.⁷⁰ שלא כמו ביחס אל האסירות הערביות הנאשמות בפלילים, יש עדויות ליחסי קרבה וסולידריות חברתית בין עצירות המחתרת לאסירות היהודיות הנאשמות בפלילים. כך לדוגמה מתארת דבורה ראם שיחה בין אסירות ועצורות המחתרת, ששהו בוילה סאלם ובין שש אסירות, חלקן נאשמות בפלילים, ששהו בבית חנדל:

כשהאסירות היהודיות (שש במספר) עולות על הגג לטיול שלהן, אנו יכולות לראות אותן מחלונות בנייננו. ובכן היה זה בחג השבועות ב־3:00 לערך, כשהאסירות היהודיות עלו על הגג שמענו אותן צועקות [...] 'אנחנו מתמרדות!' כששאלנו אותן על מה ולמה, ענו שהמנהל לא נתן למבקרים שבאו בחג לבקרן להיכנס אליהן ואמר שאין לו רשות מה־C.I.D. [Criminal Investigation Department] הכניס את המבקרים לביקור [...] התאספנו מיד להחליט מה לעשות. ובכן, הוחלט להביע את מחאתנו החזקה בזה שנתפרץ למשרד, ננתק את הטלפון ונצית את יומן המשרד ושאר ניירות שנמצא, ונשבור את שמשות חלון המשרד.⁷¹

66 להרחבה: Katherine Arnup, 'Educating Mothers: Government Advice for Women in the Inter-War Years', in: Idem, Andree Levesque, and Ruth Roach Pierson (eds.), *Delivering Motherhood: Maternal Ideologies and Practices in the 19th and 20th Centuries*, Routledge, London 1990, pp. 190-210.

67 על רפואה ככלי לתרבות וקולוניאליזם ראו: Arnold Davis, *Science, Technology and Medicine in Colonial India*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

68 דפנה הירש, 'המדיקליזציה של האימהות יחסים אתניים וחינוך אימהות מזרחיות לטיפול "היגייני" בתינוק בתקופת המנדט', בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2011)**, עמ' 106-139. על היבטים אלה בשנות החמישים, ראו: אורית רוזין, 'תנאים של סלידה: היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 12 (2002), עמ' 195-238.

69 מבדיקה מדגמית ביומנים של אסירים גברים לא מצאנו ביקורת על רמת התברואה בתאים של האסירים הערביים. לדוגמה מיכאל אשבל, **עלי-בריקדות: יומן הכלא של מיכאל אשבל**, הדר, תל אביב, 1976, עמ' 29.

70 טייטלבוים-קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה', עמ' 65; יומן רחל חבשוש, מאה", קובץ 3, עמ' 84-85.

71 מכתב של דבורה ראם לאחיה, 6.6.1947, מאה".

אם כן, למרות שסיבות המאסר נבדלו זו מזו, הביעו העצירות הפוליטיות ששהו בויליה סאלם רצון לתמוך באחיותיהן האסירות היהודיות ולעזור להן. הן התגייסו למאבקן, פרצו למשרד הנהלת הכלא, ניפצו את שמשותיו, הציתו את יומן המשרד וגרמו נזק רב. לאחר מעשה זה היטיבה הנהלת בתי הסוהר את תנאי מעצרן של האסירות הנאשמות בפלילים בבית חנדל.⁷²

שימור הזיכרון באגודות דוקומנטים המשמשים מקור למחקר זה מאפשר הצצה גם לעולמן המורכב של האסירות היהודיות שהאשמו בפלילים. ביומנה של רחל חבשוש מובאת עדותה של אסתר, אסירה הנאשמת בפלילים שנכלאה בכלא בית לחם בקיץ 1941 באשמת זנות.⁷³ מעדותה עולה סיפור שונה: אסתר סיפרה כי שוטר ערבי תקף אותה מינית כאשר טיילה לתומה ברחובות העיר. אולי השוטר הערבי חשב כי אישה שמסתובבת לבדה עוסקת בזנות. גם לאחר הפצרותיה המשיך לנסות לבצע בה את זממו. לאחר זמן מה נחלצה מאחיזתו, אך הוא המשיך לרדוף אחריה ועמו שוטרים בריטים שניסו להמשיך במעשה האונס. ביומן מתואר כיצד שאר הנשים היהודיות ועמן חבשוש, אימצו את אסתר, דאגו לה למזון והקלו על התאקלמותה בכלא.⁷⁴

סיפורה של אסתר מדגים את מורכבות החוויה של האסירות והעצירות בכלא בית לחם. מצד אחד, כפי שראינו ביחסן של עמידור ושל רבדל, האסירות הנאשמות בפלילים בכלל והערביות בפרט היו קבוצת זהות נגדית לייחודן של עצירות חברות המחותרת. מנגד סיפורה של אסתר מבהיר כי האסירות היהודיות הנאשמות בפלילים זכו לא פעם לתמיכה ואימוץ בידי אסירות ועצירות המחותרת. לא פעם הן נכללו בקבוצת האחיות וכללו לתת יד או להטות אוזן קשבת למצוקות האסירות הנאשמות בפלילים, כפי שמודגם בעדותה של האסירה אסתר.

סמנים נשיים

כמה מכתבי הנשים שנכלאו בכלא בית לחם עוסקים בהיבטים של המראה החיצוני. עיסוק זה ובחינתו במבט מגדרי מעלה שאלה שנדונה במחקרים שונים: האם עיסוק במראה חיצוני ייחודי לנשים ומה המשמעות המגדרית של עיסוק זה – ב'יופי' ⁷⁵ סוגיה זו מתעצמת לנוכח העובדה שלא מצאנו עיסוק דומה אצל האסירים הגברים. העיסוק במראה החיצוני אצל הנשים האסירות מעלה את השאלה: למי נועד הטיפוח? אם הטיפוח ושמירה על

72 שם.

73 על זנות ביישוב ראו: דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008.

74 יומן רחל חבשוש, מאה"י, קובץ 3, עמ' 84-85.

75 נעמי וולף, מיתוס היופי: על השימוש בייצוגים של יופי נגד נשים, מגדרים, בני ברק 2004; Sandra Lee Bartky, 'Foucault, Femininity, and the Modernization of Patriarchal Power', in: Rose Weitz (ed.), *The Politics of Women's Bodies*, Arizona State University, Phoenix 1998, pp 25-45.

'היופי הנשי' הוא חלק משימור המערכת ההיררכית החברתית, כפי שטוענת וולף,⁷⁶ אזי במאסר יפחת עיסוק זה. אולם אם הטיפוח נובע מרצון אישי אזי העיסוק בחיצוניות יימשך גם לאחר כליאת הנשים. מעניין לגלות עדויות גם להפסקת הטיפוח הנשי וגם להמשכו. נושא הלבוש וכלי הטיפוח הועלה לא פעם בכתבי נשות כלא בית לחם. עיסוק זה נחלק לשניים: הראשון, עיסוק מוגבר כחלק משימור צלם האנוש למרות תנאי המאסר והשני, הזנחתו כתוצאה מתנאי המאסר. 'מעניין שבחוץ חושבים שאנו פה בוילה ואף בן אדם לא יודע עד כמה מזלזלים בנו, ובמקום שיתעניינו בזה שולחים לנו כל מיני שטויות כמו שוקולד, פודר, ליפסטיק ורוב הבנות בכלל לא משתמשות בזה', כתבה בלה חרמוני, מפעילות האצ"ל שנכלאה בשנת 1945.⁷⁷ מדבריה ניכר כי בחבילות שנשלחו מטעם היישוב לכלואות היו גם תכשירי איפור, אף שלא השתמשו בהם בבית הסוהר. נראה ששגרת הטיפוח הקוסמטי הופסקה לא פעם בעת הכניסה לכלא. לדוגמה, היו נשים עצירות שבחרו לגלח את שיערן בכניסתן לבית הסוהר בבית לחם. עדות לכך נמצא במכתב שכתבה פרידה ילין-מור: 'לא גילחתי לי את הראש כמו שעשתה אסתר ברגר – אחת הבנות שלנו'.⁷⁸ אך היו בין נשות כלא בית לחם גם מי שביקשו לשמור על מראן הנשי ולהקפיד על מריטת השיער. לשם כך נדרשו למוצרי קוסמטיקה ייעודיים דוגמת שעווה. אלא שהנהלת בתי הסוהר אסרה על משלוח שעווה ולכן הוברחו מוצרי השעווה לאסירות. פרידה ברלין, פעילת לח"י שהובאה לכלא בית לחם בשנת 1946, מספרת כי דודתה חתכה את השעווה לקוביות קטנות והבריחה אותן לכלא לאחר שעטפה אותן כסוכריות. אולם המכתב שהסביר את מהותו של משלוח ייחודי זה הגיע לכלא רק לאחר שהנשים ניסו לנגוס בסוכריות ומצאו 'שהסוכריות לא כל כך טעימות לנו'.⁷⁹

נראה שהעיסוק במראה החיצוני לא הטריד את נשות כלא בית לחם בשגרת יומן, אולם בעת אירועים מיוחדים וביקורים קיבל נושא זה חשיבות. על מנת להבין את העיסוק במראה החיצוני ובלבושן של הנשים בכלא בית לחם יש להבחין בין שני מעמדות בעת שהותן במאסר: 'עצירות' בעלות יחס מיוחד' ואסירות שנגזר דינן. נושא לבוש האסירות עוגן בסעיף 304 בתקנות בתי הסוהר משנת 1925. כמו הגברים, נשים אשר הורשעו ונגזר דינן, נדרשו ללבוש מדי אסירות שסופקו להן על ידי הנהלת בתי הסוהר. כך סיפרה מלכה הפנר בזיכרונותיה: 'כמובן, מרגע שנשפטנו למאסר עולם, הפכנו גם אנחנו לאסירות רגילות. את בגדינו האישיים נאלצנו לתת למשמרת. הלבישו אותנו מין שק חסר צורה בצבע אפור, ובו חורים לראש ולידיים'.⁸⁰ בחורף נוסף למדי האסירות מעיל אריג עבה בצבע צהוב-כתום;⁸¹

76 שם, עמ' 244-247.

77 מכתב של בלה חרמוני לצבי בן זוגה, 12.4.1945, מאה".

78 מכתב מפרידה ילין-מור לנתן בן זוגה, 3.12.1942. המכתב נסרק ותומלל, ראו: אתר העמותה להנצחת מורשת לח"י, <http://tinyurl.com/3ttw6msy> (אוחזר ב-2.12.2022).

79 לאה גלעדי, עליהן לא כתבו, הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן, תל אביב תשנ"ז, עמ' 291-292.

80 מלכה הפנר (גרנביץ'), בדמיך חיי, הדר, תל אביב 1978, עמ' 58.

81 כספי, 'בתי הסוהר בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי', עמ' 150.

אסירות ועצירות 'בעלות יחס מיוחד' לא נדרשו ללבוש מדים. אסירות רבות ניסו לשנות את מדי האסירות כך שיהיו בעלי גוון 'אופנתי' יותר ויבטאו את נשיותן: 'הבד הגס והעבה הופך את החניגנית שבבנות ליצור חסר צורה. טרחנו רבות כדי לכל לפחות ללבוש את הבגדים התחתונים האישיים. השתדלנו לגהץ את הבגד האפור בצורה מיוחדת לכווץ קפלים ל"ארגן" חגורה, סיכה, מטפחת צבעונית'.⁸² מנהל בית המאסר לא אהב את היוזמה של הנשים ואף טען כי יש בכך משום פגיעה ברכוש האימפריה.⁸³

לקראת אירועים מיוחדים, דוגמת הקרנות סרטים או ביקורים, התגנדרו הנשים והקפידו על מראן.⁸⁴ בעת ביקורים של בני משפחתן גם אסירות שלבשו מדים דרך קבע היו רשאיות להחליפם לבגדיהן האישיים והן הקפידו ללבוש בגדים נקיים וחגיגיים.⁸⁵ 'כך, למשל, הייתה ידועה ביופיה ובחניגנותה החזאית של יפה, וכדי להשיג אותה עמדו הכל בתור לחזאית הזאת. שבה בת מן הביקור, מיהרה ופשטה את החזאית וחברתה מהרה להיכנס לתוכה, כדי לצאת נאה ומושכת אל חבריה ובני משפחתה המצפים לה'.⁸⁶ הדריכות לקראת ביקורי המשפחות והרצון להופיע לפנייהן באופן מכובד לא היו מנת חלקן של הנשים בלבד וסביר להניח שגם גברים נהגו כך. אף בני המשפחות השתדלו להתלבש היטב, כנראה כדי להעביר מסר הדדי כי רוחם עדיין מרוממת, למרות המאסר.⁸⁷ אולם העיסוק בסממנים נשיים בא לידי ביטוי בולט יותר באגו-דוקומנטים של הנשים. 'קוסמטיקה הופכת לבעיה רק כשנשים מרגישות לא מספיק נראות או לא מספיק נאותות בלעדיה', כתבה נעמי וולף.⁸⁸ נראה כי בהעלאת הסממנים הנשיים על הכתב יש ביטוי לרצונן של הנשים להיות 'נראות' ולשמור על 'נשיותן', לפחות כלפי חוץ. 'תר על כן, גאולה כהן כותבת בספרה כי היה בזה גם ביטוי ל'מרידה שקטה' נגד תנאי הכליאה. אגב תיאור תיקון וייפוי מדי הכלא היא מוסיפה כי אסירה שעשתה זאת 'נצחה את בית הסוהר, את סוהריו ואת גזר דינם'.⁸⁹

סממנים נשיים באו לידי ביטוי בקרב נשות כלא בית לחם גם בשמירה על האסתטיות של תאיהן. למרות הצפיפות הגדולה בתאי המאסר טיפחו האסירות את חדריהן והשתדלו ליצור בהם אווירה ביתית וחמימה. בכל חדר הן תלו תמונות וקישוטים מגוונים, חלקם מעשי ידיהן. על השולחנות הוצבו מפות, ולא פעם הונחו אגרטלים על אדני החלונות.⁹⁰ מבדיקתנו עולה כי לתיאורי טיפוח התאים אין מקבילה בכתביהם של הגברים. אפשר

82 הפנר (גרנביץ'), בדמיך חיי, עמ' 58; ראו גם כהן, סיפורה של לוחמת, עמ' 220-221.

83 פס, בממלכת הנשים בבית לחם, עמ' 66.

84 מכתב דבורה ראם לאחיה, 1.2.1946, מאה".

85 יומן רחל חבשוש, חלק ראשון, עמ' 33, שם; כהן, סיפורה של לוחמת, עמ' 194.

86 מזב", עא 8/41.

87 טייכר, 'הכלא' - במאבק לעצמאות 1936-1948, עמ' 197.

88 וולף, מיתוס היופי, עמ' 246.

89 כהן, סיפורה של לוחמת, עמ' 194-195.

90 מכתב דבורה ראם לאחיה, ג' בטבת תש"ו, מאה".

לשער שגם הגברים עמלו על טיפוח הניקיון ושמירתו בתאי המאסר,⁹¹ אך העיסוק בנושא לא היה חשוב ומרכזי כפי שהיה בכלא בית לחם.⁹²

משפחה ואימהות

רוב אסירות כלא בית לחם היו רווקות; רק שש מהן היו אימהות: צילה עמידרור, טובה סבוראי, אמה גרמנט, שולמית שמיר, הילדה דוליצקה ואסתר רזיאל-נאור, שהייתה אם ונאסרה בעת שהייתה בהריון נוסף. עמידרור מספרת בזיכרונותיה כי 'הבטיח ד"ר מאלוף [רופא הכלא, לרזיאל-נאור] שיוקם בבית הסוהר תא מיוחד בשבילה ובשביל התינוקת'.⁹³ להבדיל מן האסירות הערביות, הנשים היהודיות לא גידלו את ילדיהן בכלא.⁹⁴

ממחקרים הבוחנים את שהותן של נשים במתקני כליאה עולה כי אחד ההבדלים המגדריים הוא מקום המשפחה בחוויית המאסר. נשים מדווחות יותר מגברים על הקושי שבהרחקתן ממשפחותיהן ומילדיהן וההכרה בעובדה שהמאסר מנוגד לתפקידן המסורתי כאימהות. קושי זה מתעצם במציאות שבה על פי רוב נשים ננטשות בעת כניסתן לכלא ואין מי שידאג לילדיהן. קשיים נוספים נובעים מהסטיגמות החברתיות הרואות במאסר נטישה של האם את ילדיה ומן הריחוק של מתקן הכליאה ממקום המגורים המקשה על ביקורים סדירים של בני המשפחה והילדים. מחקרים מצביעים על כך שאימהות אסירות נוטות יותר למשברים פסיכולוגיים חמורים. הן חוששות פעמים רבות לרווחת ילדיהן ופחדות לאבד את הסמכות ההורית ואת האהבה אליהן, מה שמגביר את רמת החרדה, את תחושת האשמה ואת אובדן הערך העצמי. תגובות דומות לא באו לידי ביטוי באופן כל כך ניכר בקרב האסירים הגברים.⁹⁵

נראה שגם האימהות בכלא בית לחם חוו חששות זהים. עובדת היותם של חלק מבני זוגן עצורים אף הם, הותירה את ילדיהן ללא דמות הורית נוכחת, ולא פעם הם גדלו במוסדות או אצל בני משפחה. לדוגמה, אסתר רזיאל-נאור נאסרה בכלא בית לחם בד בבד לבן זוגה יהודה שנכלא בעכו ולאחר מכן הוגלה עם גולי קניה. ילדיהם גדלו בבית הוריה. בדרכה לכלא בית לחם, נוסף על ההבנה שהיא מאבדת את חרותה, חלחלה בה ההבנה כי היא מתנתקת מילדיה. ארבע שנים לאחר המאסר כתבה לבן זוגה יהודה את הזיכרונות מאותם רגעים:

91 דוגמה לשמירה על ניקיון בתאי הגברים: אליעזר סודיט, 'זכרונות מ"המרכזיה"', חרות, 22.9.1951, עמ' 3; אשבל, **עלי-בריקדות**, עמ' 29. בדוגמאות אלה נזכרת הקפדה על ניקיון והיגיינה אך לא על אסתטיקה וטיפוח התאים.

92 עדות לכך אפשר לראות בטיפוח חצר מחנה גולי קניה, אבל זה שימש בעיקר להסוואת עודפי העפר שהוצאו ממנהרות הבריחה שנחפרו במחנה.

93 עמידרור, **במעצר בבית-לחם**, עמ' 196.

94 עדות להימצאות ילדים בקרב האסירות הערביות הוצגה לעיל.

95 אפרת נוה, 'אסירות של החיים: ענישת נשים באמצעות כליאה – הכאב, האובדן והענישה הכפולה', **צוהר לבתי הסוהר**, 11 (2007), עמ' 19-20.

יודע אתה, כאשר העבירו אותי לבית־לחם, נסעתי ברכבת 'בחברה־יפה־מאוד'. שבע ערביות [...] ועוד אחת קודרת, עם ילד קטן, בן שנה בערך. כאשר נעצרה הרכבת בתחנת לוד, ראיתי בעד החלון אישה וילד. הרגשתי באותו רגע מכאוב איום בלבי. יתכן שזו הייתה קנאה. על כל פנים, לו יכולתי רק לאחוז בידו הקטנה של הילד החמוד, אשר התרוצץ לו כה וכה על פני רחבת התחנה! הבדואית הצעירה הבינה ללבי, היא הביטה על הילד ואמו ואחר עלי – ואמרה: 'ילדים, ילדים!' ועוד זוכרת אני, כאשר באה חרותה לבקר את טובה אמה,⁹⁶ עמדו כל הבנות בחלון והשקיפו עליה, כאלו הייתה יצור אגדי. יש מה שהוא מיוחד בהרגשה הזו בשעה 'שיושבים' ונתקלים לפתע ביצור אנושי תמים וטהור, שדבר אין לו עם 'החוקים' אשר בדו בני האדם מלבם.⁹⁷

הרגשת כאב הניתוק מילדיה היה שלב ראשון וכואב במיוחד בתהליך אובדן החירות ושינוי מעמדה של אם לאסירה וחלק מ'כאבי המאסר' שחוותה. 'כאבי המאסר' הוא מונח שטבע גרשם סייקס (Sykes) בהתייחסו לפגיעה באישיות האסיר ולא דווקא בגופו.⁹⁸ הנסיעה מיפו לבית לחם והמפגש עם פעוטות שאינם ילדיה גרמו לרזיאל־נאור קושי נפשי רב, ובמכתבה היא נותנת דרוור לרגשותיה הקשים בדבר אובדן זהותה כאם שאותם עיבדה בכתב רק ארבע שנים מאוחר יותר.

לילדי העצורות הנירו לבקר את אמותיהם רק בליווי מבוגר. פעמים רבות הביאו ביקורי הילדים לצד השמחה גם כאב ורגשות אשם, מכיון שלא יכלו למלא את תפקידן האימהי – לשחק עמם או לשהות עמם מעבר לזמן הקצוב. אימה של רזיאל־נאור, בלומה, הקפידה לבקר את בתה באופן סדיר. לביקורים אלה היא הגיעה לבד, ללא שני בניה של רזיאל־נאור.⁹⁹ רזיאל־נאור ביקשה מהוריה לא להביא את הילדים לביקורים כי חששה מהרושם הקשה שעלול להישאר בנפשות ילדיה מן הביקורים בבתי המאסר.¹⁰⁰ החלטתה זו הייתה חריגה בקרב האסירות. דוגמה נגדית היא טובה סבוראי, שבתה חרות באה לבקרה. עם מאסרה של טובה ובן זוגה משה נשלחה חרות להוריה של טובה בחיפה. בעת מאסרה שמעה טובה כי משפחתו של משה רוצה להעביר את חרות לפנימייה מכיון שאמה מבוגרת. בזיכרונותיה מספרת טובה על תקופה זו:

תקרית זו אילצה אותי לחזור למציאות. עשיתי מאמץ עליון כדי להפסיק להעמיד פנים של בחורה עליזה וקלת דעת, להפסיק לבדר בכל פעם את בנות חדרי – שידעו את אשר עבר עלי וחרדו לשלומי – במאמץ להסתיר מפניהן את 'חיי הלילה' המיוסרים שלי. הדאגה לילדתי דחתה את מחשבותי הכפייתיים ואת סיוטי שצמחו מן הניסיונות הכאובים שהתנסתי בהם. [...] ואני שמעיין דמעותי חרב מזה זמן – הרהרתי ביקרי,

96 חרות הייתה בתה של טובה סבוראי, מאסירות כלא בית לחם.

97 מכתב מאסתר רזיאל־נאור ליהודה נאור, י"ב בניסן תש"ח (21.4.1948). שמור בידי המשפחה.

98 ראו אצל תומר וחק, כלא נשים: החצר האחורית של החברה בישראל, עמ' 78.

99 חרות, 13.6.1952.

100 טייטלבוים־קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה', עמ' 122.

במשה אהובי הנמק בכלא בירושלים. כמה טוב שיש לי ידיד ורע שאליו נושאים געגועי קשים מנשוא. כמה טוב שיש לי קטנה יקרה הממתנה לי בבית אמי. עיניה השחורות והנוצצות וחיוכה המתוק מאירים לי בעצבות ליל הבדוד, על אף שאני מייסרת את עצמי על שגרמנו לה לגדול כיתומה חיה, בלא אב ובלא אם.¹⁰¹

אפשר לראות כי הדאגה לשלומה של חרות בתה הדירה שינה מעיני טובה. אי יכולתה למלא את תפקידה כאם הוסיפה לחרדותיה ואף גרמה לסייטי לילה. היה זה זרז משמעותי למכאובי המאסר שחוותה. ההמתנה של בתה מחוץ לכותלי בית הסוהר הייתה נקודת אור ותקווה לימים שלאחר השחרור.

אם כן, האימהות בכלא בית לחם הקריבו את 'אימהותן' הפרטית למען הלאום. ידוע כי כמו בחברות לאומיות אחרות, גם בחברה הציונית נוסף לתפקיד 'האם' המסורתי תפקיד לאומי-חברתי.¹⁰² אסירות כלא בית לחם הוסיפו נדבך למודל האימהות: הקרבה של תהליך החינוך והגידול האימהי למען הכלל. נשות כלא בית לחם אינן דוגמה ייחודית של ריחוק מהילדים, והקרבת 'האימהות הפרטית' למען הלאום. כך עשו גם לוחמות בקיבוצים שנשארו ללחום ולהגן על נקודת היישוב ולא פונו עם ילדיהן.¹⁰³ כך גם השליחות היהודית שעזבו את בתיהן וילדיהן על מנת לסייע במחנות העקורים.¹⁰⁴ לצד הדמיון ראוי לציין כי השליחות עזבו את בתיהן מרצון, והאימהות שבאסירות כלא בית לחם נאנסו לעשות כן, אף שבתחילת פעילותן המחתרתית ידעו מה הסיכונים הכרוכים בכך. הוויתור על אימהות פרטית למען תפקיד לאומי מלמד כי הנשים הפרידו בתפקידן כאימהות בין 'האם היולדת' ל'אם המחנכת', הבינו את תפקידן כ'אימהות האומה' כמביאות הילדים לעולם, והטילו את האחריות לחינוכם על המוסדות הלאומיים. במילים אחרות, ההחלטה לקחת חלק פעיל במאבק הלאומי מעידה כי נשים אלה פיתחו תפיסה חדשה בנוגע למקומן ותפקידיהן המגדריים.

בריאות וגוף

כמו אסירים ועצירים הגברים, גם נשות כלא בית לחם נזקקו מפעם לפעם לטיפול רפואי. אולם להבדיל ממחנות מאסר ומעצר אחרים בארץ, בכלא בית לחם לא יוחד חדר למרפאה ולא נכחו רופא או רופאה באופן קבוע,¹⁰⁵ דבר נחוץ במיוחד במתקן מאסר של נשים שדורש גם התאמה רפואית לנשים (ובכלל זה רופא נשים). רופא הובא לעצירות והאסירות מחוץ לכלא על פי

101 טובה ומשה סבוראי, מאצ"ל ללח"י: סיפור אישי, מ"ט סבוראי, שקד 1989, עמ' 366.

102 Lilach Rosenberg-Friedman, 'The Nationalization of Motherhood and the Stretching of its Boundaries: Shelihot Aliyah and Evacuees in Eretz Israel (Palestine) in the 1940s', *Women's History Review*, 17, 5 (2008), pp. 768-775

103 ראו: לילך רוזנברג-פרידמן, 'לסוגית תפיסת האישה והמשפחה בחברה הקיבוצית: המקרה של פינוי נשים וילדים במלחמת העצמאות', *ירושלים וארץ-ישראל*, 6 (2008), עמ' 105-136.

104 הנ"ל, 'זהויות בקונפליקט בין שואה לתקומה: שליחות היישוב בריכוזי שארית הפליטה באירופה', *ישראל*, 11 (2007), עמ' 139-140.

105 כספי, 'בתי-הסוהר בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי', עמ' 150.

הצורך, ומדי פעם גם נערך ביקור של רופא שיניים. בשנים 1944-1946 היה ד"ר שדיד מאלוף רופא בית המעצר,¹⁰⁶ אולם רוב העצורות והאסירות היהודיות לא העריכו את פעילותו. מעדותה של עמידור נראה כי הבנת היחס הרפואי הייחודי לנשים עצירות ואסירות הובהרה למאלוף רק עם ריבוי המאסרים: 'זכרונות' בבואי לראשונה לבית-לחם, היתה רחל אוהבת-עמי חולה וחלושה, וכאסירה לא קיבלה כל תוספת מזון או מזון מיוחד.¹⁰⁷ רק כאשר מספר הבנות גדל, נתעוררה בעיית הדיאטה לעצורות. הרופא מאלוף נדרש לרשום לחם לבן במקום הפיתות'.¹⁰⁸ אם כן, צורכיהן הגופניים של הנשים המצריכים דיאטה ייחודית הוכרו בקרב מפקדי בית המאסר בשנת 1944 אולם עדיין לא הוכר הצורך ברופא מומחה ברפואת נשים.¹⁰⁹ צורך זה התעורר כשהתברר לרזיאל-נאור כי היא בהיריון. כאשר נאסרה היא לא ידעה כי היא בשלבים ראשוניים של הריון. סביר להניח כי לחץ תנאי המאסר השפיעו על גילוי ההיריון רק בשליש השני שלו. בעקבות מעצרה והמחסור בכוח אדם רפואי נמנע ממנה מעקב רפואי כנדרש ונראה שד"ר מאלוף סירב גם לקרוא את התיקים הרפואיים על הריונותיה הקודמים.¹¹⁰ בהיעדר השגחה רפואית מתאימה ובעקבות לחץ משפטי וחווות דעת רפואיות, שוחררה רזיאל-נאור בסמוך לתאריך הלידה למעצר בית.¹¹¹

בשנת 1946 הוחלף ד"ר מאלוף ברופאה היהודייה ד"ר חנה פרלמן, רופאת קופת חולים לאומית שהגיעה תכופות לביקור האסירות ולמעקב רפואי אחריהן. פרלמן מונתה לכהן כרופאת הכלא בידי מפקד בית הכלא בשלהי שנת 1945.¹¹² התדרדרות המצב הביטחוני בארץ בשנת 1947 הביאה לצמצום ביקוריה וכתוצאה מכך נותרו הנשים ללא מעקב רפואי כנדרש, להבדיל מבתי המעצר והמאסר של הגברים.¹¹³

אם כן, אפשר לראות כי צורכיהן הגופניים הייחודיים של אסירות ועצירות כלא בית-לחם לא זכו למענה כנדרש. השלטון הבריטי לא השכיל להביא רופאים לאסירות ולעצירות היהודיות באופן קבוע, ואלה שהובאו לא היו בקיאים בצורכיהן של נשים, דוגמת תזונה מותאמת מין או הריונות.

106 אין מידע מספיק על אודות ד"ר מאלוף. מהמעט שידוע נראה כי הוא פעל במשך שנתיים בכלא בית לחם, ובסוף שנות הארבעים נרצח בידי ערבים. פס, **בממלכת הנשים בבית-לחם**, עמ' 72; 'רופא ערבי נרצח בלב בית לחם', **הבקר**, 30.12.1947, עמ' 2.

107 עצירות בעלות 'יחס מיוחד' קבלו מנות מזון מהחופץ.

108 עמידור, **במעצר בבית-לחם**, עמ' 81.

109 רפואת הנשים עברה התפתחות בתקופה זו. ראו: מרגלית שילה, **נשים בונות אומה 1948: הפרופסיונליות העברית 1918-1948**, כרמל, ירושלים 2021, עמ' 62-68; צפורה שחורי-רובין, 'דר בת-שבע יוניס-גוטמן: אם-טיפוס לרופאה ציונית בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', בתוך: שילה וכ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל**, עמ' 231-262.

110 טייטלבוים-קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה', עמ' 118.

111 מזב", ח-13/5.

112 אישור המינוי שם, פ-3-149. מהמסמכים השמורים בארכיון אפשר לראות כי פרלמן עמדה בקשר עם מפקדי בית הסוהר.

113 מכתבה של חיה נוסנבאום, 6.12.1947, מאה".

חיי דת ומועדים

כל תקופת מאסרן שמרו רוב האסירות על אורח חיים דתי-מסורתי. מדי פעם, בעיקר בסמוך לחגי ישראל, הן זכו לביקור של רב. דמות מיוחדת שפקדה לא פעם את האסירות הייתה הגברת נתליה זולברג, שכונתה בפי האסירות 'הרבנית' או 'דודה כופתא'.¹¹⁴ זולברג מוצגת בעיתונות התקופה כאישה בעלת בקיאות תורנית והשכלה רחבה. גם אביה וסבה דאגו לבקר אסירים יהודים בוורשה, ואולי היו הדוגמה לעשייה חברתית זו.¹¹⁵ היא הגיעה לכלא בית לחם לראשונה בסמוך לחג הפסח 1947, מלווה ברב (הקפטן) יעקב גולדמן, רב בתי הסוהר ומחנות המעצר,¹¹⁶ ושהתה עמן במהלך החג. לביקורה אצל האסירות והעצירות היו שני היבטים מגדריים: הראשון שאלת הליווי הדתי על ידי גבר או אישה, והשני תוכן הליווי הרוחני המותאם לנשים.

מקובל היה שרבנים מבקרים במתקני כליאה. ידוע במיוחד הרב אריה לוין, 'אבי האסירים', וניכרת חשיבותו מקריאה ביומנים שכתבו אסירי המחתרות.¹¹⁷ גם אסירות כלא בית לחם ביקשו להסתייע בדמות שתלווה אותן בענייני דת, בשבתות וחגים. זולברג אותרה על ידי ארגון הסתדרות נשי המזרחי על מנת שתשמש מלווה רוחנית לנשות כלא בית לחם.¹¹⁸ זולברג שהתה בכלא בית לחם במהלך חגי פסח, שבועות וראש השנה (1947), וביקרה את האסירות גם בימי חול. בביקורה היא הביאה דברי מתיקה ובכלל זה גלידה, ודאגה להעשיר את עולמן הרוחני באמצעות הרצאות תורניות.¹¹⁹ הליווי הרוחני שניתן לעצירות ולאסירות בכלא בית לחם היה מותאם מגדר. במחנות המעצר והמאסר של הגברים לוו האסירים על ידי רב (גבר), ואילו נשות כלא בית לחם זכו לביקורים סדירים של אישה. אלה התקיימו נוסף על ביקורים תכופים של הרב גולדמן שביקר בכלא מדי שבוע.¹²⁰ אולם נראה שהעצירות ביקשו להחליף את זולברג בדמות רב 'בעל סמכות הלכתית' (גבר). לפני ראש השנה תש"ז (1947), בעקבות בקשתן, פעלו אנשי המחלקה לטיפול באסיר ובעציר בוועד הלאומי¹²¹ להחליף את ביקורה של זולברג בבדיקור של רב.¹²² אולם בקשתן לא נענתה וזולברג ליוותה את העצירות גם בראש השנה.¹²³ בקשתן של נשות כלא בית לחם

114 מכתב דבורה נחושתן לאחיה 28.3.1947, שם; מזכ"ר, כז/24-2.

115 ל' ביין, 'ליל הסדר אצל אסירי ציון', *הצפה*, 22.4.1947, עמ' 2.

116 פס, *בממלכת הנשים בבית לחם*, עמ' 85. במכתבי הנשים ניכר הצימאון לביקוריהם של הרב לוין והרב גולדמן. כהן, *סיפורה של לוחמת*, עמ' 273-275.

117 לדוגמה, אשבל, *עליבירקות*, עמ' 34.

118 ביין, 'ליל הסדר אצל אסירי ציון', עמ' 2.

119 מכתב דבורה ראם לאחיה, 5.8.1946, מאה"י.

120 דיווח מכ' בכסלו תש"ז, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1-7333.

121 המחלקה לטיפול באסיר ובעציר העברי הופעלה על ידי הוועד הלאומי. תפקיד המחלקה היה לקיים קשר רציף עם הכלואים, לתת סעד וסיוע רפואי ולעמוד בקשר עם המשפחות. טייכר, 'הכלא - במאבק לעצמאות 1936-1948', (מאמר), עמ' 225-226.

122 'תביעות ועצירות בבית לחם', אצ"מ, J1-7321.

123 'ראש השנה בערי הארץ', *הצפה*, 17.9.1947, עמ' 1.

להחלפת זולברג בגבר מלמדת על תפיסתן המגדרית המסורתית כי תפקיד הרב הוא תפקיד גברי וכי קיים הבדל בין יכולותיהן של נשים לאלה של גברים למלא תפקיד זה. ניכר שהן ביקשו כי הדמות שתלווה אותן בעת כליאתן תהיה בעלת סמכות הלכתית ולא תשמש רק כ'מלווה רוחנית'.¹²⁴

נראה שלא רק ההיבטים המגדריים היו גורם חשוב לבקשה זו של נשות הכלא. סביב חודש יוני 1947 הגיעה מערכת היחסים בין זולברג ובין העצירות למשבר. אולי היה זה בעקבות ניסיונותיה של זולברג להדיח את העצירות מלפתוח במרד ובפעולה נגד מפקדי המחנה, או שמא בגלל שיטת הלימודים, שלא מצאה חן בעיני רוב העצירות והאסירות וכללה לא פעם דברי תוכחה לעצירות.¹²⁵

במכתבי האסירות כונתה זולברג 'דודה כופתא'. הכינוי ניתן לה לאחר שלימדה את עצירות כלא בית לחם להכין כופתאות. כשהגיעה לכלא לראשונה, לפני חג הפסח, דאגה זולברג לצורכי החג: פמוטים, סידורים ועוד. לאחר מכן היא לימדה את העצירות להכין מאכל מסורתי של ליל הסדר: כופתאות שקדים. העיסוק בבישול כחלק מליווי רוחני הוא ייחודי לעצירות כלא בית לחם; לא מצאנו עדויות דומות אצל האסירים הגברים. הסיבה לכך היא כנראה תפיסת הבישול כעניין 'נשי', המושרש בתפיסות המגדריות המסורתיות של נשים כאחראיות למשק הבית והמטבח.¹²⁶ עדות לתפיסה זו יש במכתבה של דבורה ראם, המתעד את ביקורה של זולברג בכלא בית לחם: 'היא טעמה מהן, הללה ושבחה אותן ומסרה לנו פרק בהלכות בשול ואמרה "מי היא אישה טובה, זו היודעת לכבוש לב בעלה בתבשיליה הטעימים"'. ובקשה מאתנו כמה כופתאות כדי לתת "לגבר היחיד" שבבניין, דהינו האינספקטור תומס, לטעום מהן.¹²⁷ אם כן, זולברג ראתה את תפקידה כמלווה רוחנית של העצירות בעת החג לא רק לעריכת הסדר, לאמירת דברי תורה והגות, אלא גם לשמירת תפקידן המסורתי כנשים המבשלות לבני ביתן, תפקיד שאינו ניתן למילוי בדרך המסורתית עקב כליאתן.

124 מחקרים רבים נכתבו על ההפרדה הדיכוטומית בין גברים לנשים וייצוגם כ'חומר' אל מול 'רוח'. ראו למשל שרי אורטנר, 'האם היחס בין הנשי לגברי כמו היחס שבין הטבע לתרבות?', בתוך: ניצה ינאי ואחרות (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2007, עמ' 25-45. שוני מהותני בין דרכי חשיבה של גברים לדרכי החשיבה של נשים והשלכתם ל'אתיקה של הצדק', ראו: קרול גילגן, **בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה**, ספריית פועלים, תל אביב 1996. על דיכוטומיות אלה והשפעתן על מעמד האישה ועיסוקיה במרחב היהודי-דתי, ראו: חנה קהת, **פמיניזם ויהדות: מהתנגשות להתחדשות**, האוניברסיטה המשודרת, תל אביב 2008, עמ' 23-44.

125 מכתב מדבורה ראם לאחיה, 29.8.1947, מאה"י; פס, **בממלכת הנשים בבית לחם**, עמ' 85.

126 על תפיסות אלה בתנועה הציונית, ראו: יוסף גורני וגילת גופר, 'פמיניזם של מטבח ודמעות: ראליזם אוטופי בזיכרון המשותף של פועלות העלייה השנייה', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), **תרבות, זיכרון והיסטוריה**, אוניברסיטת תל אביב ומרכז זלמן שזר, ירושלים 2012, עמ' 563-583.

127 מכתב מדבורה ראם לאחיה, 28.3.1947, מאה"י.

אסירות כלא בית לחם הקפידו על ציון החגים והמועדים היהודיים לאורך השנה. הנשים יצקו לחגים תוכן דתי וחגיגי, למרות היותן במעצר. בימי החג האלה החליפו חברותיהן לכלא את בני המשפחה בחגיגות החג.¹²⁸ גם כאשר לא קיבלו תמיכה דתית מן החוץ, יצרו האסירות קהילה נשית דתית על מנת לייצר אורח חיים יהודי מסורתי. נשים לקחו חלק בניהול טקסים דתיים, אף כאלה שבאופן מסורתי ניהלו גברים, כגון עריכת ליל סדר ושליחות ציבור בתפילות. לעתים הדבר נעשה בהדרכתה ובליוויה של סמכות דתית. על תפילות אלה מספרת עמידרור בזיכרונותיה: 'אם כי המחנה היה קיבוץ גלויות לא נתקיימו בו שני מגיינים של ספרדים ואשכנזי לחוד. החזניות הראשיות היו אסתר רזיאל-נאור [...] ביום הכיפורים גויים מספר נוסף של בנות לעבור לפני התיבה. [...] חיה בן-צבי נצחה על כל התפילה. עזרו לה אסתר רזיאל, אסתר אורבך ולאחא אשכנזי'.¹²⁹

עדויות על קהילות התפילה של הנשים בכלא ועל ניהול טקסים דתיים על ידי נשים כלולות גם במכתבי האסירות והעצירות.¹³⁰ אם כן, מאסרן ומעצרן של הנשים ורצונן לשמור על אורח חיים מסורתי הובילו אותן לפתרונות יצירתיים שלא היו מקובלים בעת ההיא, כגון ניהול טקסי הפולחן הדתי כהלכתו על ידי נשים. הימצאותן בין כותלי בית המאסר שחררה את הנשים מההפרדה המגדרית הנהוגה בבתי הכנסת, והן הובילו את סדרי התפילה שלרוב היו נוהגים רק על ידי הגברים.

כחלק מחיי הרוח העשירים של נשות כלא בית לחם, הן הקפידו על ציון ימי זיכרון לדמויות מופת שהיו מודלים נשיים חדשים של גבורה והקרבה. אחת הדמויות המרכזיות האלו הייתה שרה אהרונסון, שבאותה עת אומצה על ידי התנועה הרוויזיוניסטית. 'חוויה מיוחדת שהרטיטה את הלב היתה האזכרה לשרה אהרונסון, גיבורת ניל", אשר סימלה בעינינו את חלוצת לוחמות המחתרת [...] חשנו בקשר ההיסטורי המחבר תקופת ניל"י לתקופתינו'.¹³¹ אין זה מפתיע שיום אזכרתה של שרה אהרונסון היה ייחודי בין כותלי בית הסוהר לנשים. נשות כלא בית לחם חשו הזדהות עם אהרונסון ומצאו קווי דמיון בין סיפורה למעצרן. הן ראו בה אישה לוחמת במחתרת שנודתה על ידי המוסדות היישוביים, דמות מיתית לוחמת שהקריבה את חייה למען הלאום. אימוץ דמותה בכלא בית לחם היה חלק מאימוץ תנועת הימין הרוויזיוניסטית בארץ את דמותה של אהרונסון כדוגמה לגבורה ולמרד. כך דאגו לפקוד חניכי תנועת הנוער בית"ר את קבריה ביום אזכרתה.¹³²

128 טייטלבוים-קריא, 'מנהיגה משורות האופוזיציה', עמ' 123.

129 עמידרור, **במעצר בבית לחם**, עמ' 153.

130 לדוגמה, מכתב מדבורה ראם לאחיה, 26.9.1947, מאה".

131 עמידרור, **במעצר בבית לחם**, עמ' 161.

132 בילי מלמן, 'אגדת שרה: מיגדר, זיכרון וארץ-ישראליות, 1917-1990', **ציון**, סה, ג (2000), עמ' 354-356.

סיכום

כמעט 200 אסירות ועצירות יהודיות, פעילות ארגוני המגן העבריים, נכלאו בכלא בבית לחם בתקופת המנדט. סיפורן השתמר בזכות כתיבתן האגודוקומנטית. במאמר סקרנו והעמקנו בחוויות הייחודיות לנשות כלא בית לחם, ובכלל זה העיסוק במראן החיצוני, באימהותן וברצונן לבנות קהילה נשית רוחנית. מכתביהן משקפים גם את ייחודה של כליאת הנשים מזו של הגברים באותה תקופה: הריחוק מהמשפחה והכליאה המשותפת עם נשים ערביות שנאשמו בפלילים.

חוויות אלה יכולות לשמש כמקרה בוחן לזיקות שבין מגדר ללאומיות. מחקרים על מגדר ולאומיות מבררים מהי מערכת הגומלין בין שני אלה: תפקידן של נשים במרחב ובתנועות לאומיות וייצוגן כמכוננות זהות לאומית.¹³³ ההצטלבות בין מגדר ללאומיות יכולה ליצור חסמים או הזדמנויות לשוויון מגדרי. קריאה מעמיקה בכתבי נשות כלא בית לחם מציגה מציאות מורכבת המכילה את שניהם. מצד אחד הן שימרו את המוסכמות החברתיות המסורתיות על תפקידה של האישה כמבשלת, וקיבלו את ההיררכיה החברתית המבקשת גבר בתפקיד רב. הן שמרו על תפקידן כאימהות, אף שילדיהן לא היו אתן. בעצם ויתורן על הבאת ילדיהן לשהות עמן בעת כליאתן, להבדיל מן הנשים הערביות, הן ראו עצמן כדואגות לרווחת הילדים ומממשות את תפקידן האימהי. בספרו המרד כתב בגין: 'אך אין ספק, שהאשה בבית סוהר סובלת הרבה יותר מן האיש הכלוא, ומה עוד אם האשה היא אם לילדים קטנים'.¹³⁴ בגין העלה על נס את תרומתן של הנשים האסורות שלתפיסתן סבלו יותר מהגברים, לנוכח ההתמודדות המגדרית הייחודית שיש לנשים במעצר. בדבריו הוא יצר גם מדרג פנימי לפיו האימהות האסורות מקריבות קרבן גדול יותר, מכיוון שהן מקריבות את תפקידן כ'אם פרטית' למען פעילות המחתרת. אולם מכתביהן נראה כי דווקא בוותור זה ראו הנשים מימוש של תפקידן כאימהות שטובת הילד לנגד עיניהן.

מנגד אפשר לראות בעדויות מעטות כי כליאתן של הנשים אפשרה יצירת מרחב נשי המספק הזדמנויות חדשות לעיצוב זהותן ולקריאת תיגר על הדיכטומיה המגדרית המקובלת. הן יצרו מרחב של סולידריות חברתית בין כלל האסירות היהודיות (הפוליטיות והנאשמות בפלילים כאחד), שסייע לבניית קהילת נשים שעוסקות גם בפעילות שנחשבה עד אז 'גברית', דוגמת שליחות ציבור. האחוה בין האסירות שחררה את חלקן מן המוסכמות החברתיות המקובלות בדבר התנהגותה של האישה ומראה, ולכן היו בין הנשים מי שהזניחו את טיפוחן ואף גילחו את שיער ראשן.

133 Nira Yuval-Davis and Floya Anthias, *Woman-Nation-State*, Macmillan, London 1989
תניא ציון-וולדקס, בקי קוק ואילת הראל, 'לאום, דת ומגדר: פרספקטיבות מקומיות על הצטלבות והשלכותיה', פוליטיקה, 32 (2022), עמ' 5-18.

134 מנחם בגין, המרד: זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי לאומי בארץ-ישראל, אחיאסף, תל אביב 1950, עמ' 485.

לצד התכנים שעלו בכתביהן של הנשים מעניין לראות במה הן לא עסקו. בכתבתן לא נזכרים תכנים פמיניסטיים או שמתפרשים כפמיניסטיים בקריאה מאוחרת. לא נמצאה בהם עדות לעיסוק בסוגיות הקשורות למעמד האישה, לדיונים על תפקידה במאבק הלאומי או על המהפכה בדמות האישה המודרנית כחלק מכינון הלאום. לנוכח היעדר עדויות אלה והעדויות המעטות על קריאת תיגר על החלוקה המגדרית המסורתית, אנו סבורות כי הנשים שבמוקד המחקר, פעילות המחתרת שנתפסו והושמו מאחורי סורג ובריח, ראו בפעילותן מעשה שחרור לאומי בלבד ולא הזדמנות לקידום מעמדן בחברה או לכינון זהות לאומית-מגדרית חדשה. אבל הן לא חשבו על מעשיהן והתנהלותן כגורמים שיסייעו לקידום מעמד האישה במחתרת או במרחב הציבורי. הן תפסו את מעשיהן כחלק מהמאבק הלאומי לכינון המולדת שבגינו קיבלו את העונש החמור ביותר שניתן לאישה בתקופה זו – אובדן החירות.

מוסדות לילדים עזובים ועיצוב זהותם האישית, החברתית והלאומית של החוסים בהם, 1934-1948

לילך רוזנברג-פרידמן ותהלה הרץ

תקציר

בתקופת המנדט אלפי ילדים עזובים הסתובבו בחוצות הערים בלא השגחה. לתופעת 'העזובה' הזאת יוחסו מקצת הילדים הללו נקלטו במוסדות סגורים, ארציים ועירוניים, שראו את עצמם כתחליף למשפחות והיו אמורים לספק לילדים מסגרת לתמיכה פיזית ורגשית. המאמר מציג את המוסדות לילדים עזובים שהקימו עיריית תל אביב והוועד הלאומי, מתאר את הגישות הטיפוליות והחינוכיות שהונהגו בהם ובוחן את תפקידם בתהליך הגיבוש של זהותם החברתית והלאומית של החניכים.

המוסדות נבדלו אלה מאלה בתפקודם היום-יומי, אך לכולם הייתה משותפת השאיפה לעצב את זהותם החברתית והלאומית של הילדים כדי לאפשר את השתלבותם בחברה. בתחום החברתי בלטה שאיפת המוסדות להימנע מתיוג של הילדים כעזובים או כעבריינים, ולכוונם לחיים נורמטיביים, אולם עצם הימצאות הילדים במוסד ייעודי תייג אותם מראש והשפיע על תפיסתם העצמית. בכל המוסדות הייתה ההכשרה המקצועית אפיק מרכזי לעיצוב הזהות. במוסדות העירוניים הודגש ההיבט היצרני, ובמוסדות הכפריים הודגש ההיבט החקלאי, שהיה דגל העשייה הלאומית. הדגש הלאומי בעיצוב זהותם של הילדים היה לחלקם מקפצה להשתלבות חברתית, אולם אחרים חשו עזובים עוד יותר במוסדות שהושתתו על אדנים ערכיים רחוקים מעולמם האישי.

בתובנות העולות מן המאמר בולטת החינוכיות שבשילוב מטרה ערכית בתהליך של עיצוב הזהות. לילד שניצב מול מטרה ערכית – לאומית, חברתית או אישית, ייחודית או אוניברסלית – יש אופק לחתור אליו, והנעה פנימית לצמיחה והתפתחות גם מתוך משבר.

מילות מפתח: הוועד הלאומי, חברה לאומית, ילדים עזובים, מוסדות סגורים, משפחה ביישוב, רווחה, עיצוב זהות, תל אביב

יש ברחובות ובפרוץ העיר
הרבה נערים בגיל צעיר
הסובבים יחפים ובלויי לבוש
ואינם מחונכים כמו שדרוש
יש ילדים, עשירים ושבעים
הלבושים יפה ויפה מבלי
אז מדוע, מדוע יהיה הבדל?
הרי חייב משהו, לדאוג ולדאוג
כדי שכל נער יוכל לחג
את חג נעוריו בשובע ובחנוך
כדי שלא יקום דור של דל ונמך.¹

שיר זה, שכתב בשנת 1947 ילד עלום שם שחסה בבית הנוער העירוני בתל אביב, משקף במבט 'מלמטה' את התופעה שפשתה בארץ למן שנות השלושים, ושכונתה באותם ימים 'העזובה': ילדים ונערים שהסתובבו בלא השגחה ובלא מסגרת יציבה ונוכחת, כמו משפחה או בית ספר. לעזובה יוחסו בעיות רבות, אישיות, חברתיות ולאומיות. בייחוד בלטה התופעה בהנגדה לדגם האידאלי של הילד הציוני שטופח ביישוב, הילד שבו, סברו, טמון עתיד הלאום. מקצת הילדים והנערים העזובים נקלטו במוסדות סגורים (פנימייתיים), בהם ארציים, בחסות הוועד הלאומי, בהם עירוניים. מוסדות אלה תפסו את עצמם כתחליף למשפחות הילדים ולפיכך היו אמורים לספק להם מסגרת תמיכה פיזית ורגשית. היו מוסדות שהתנהלו באופן מועיל וחיוני והיו שהתנהלותם לקתה במעט או בהרבה, אך רובם שאפו לעצב מחדש את זהות הילדים, בפרט בהיבט החברתי והלאומי, כדי לאפשר להם להשתלב בחברה. מטרתנו במאמר לבחון את מקומם של המוסדות לילדים עזובים ותפקידם בתהליך הגיבוש של זהותם החברתית והלאומית של החניכים, ובפרט נתמקד במוסדות הפנימייתיים שהקימו עיריית תל אביב והוועד הלאומי.² עיריית תל אביב, אחד הגופים המובילים ביישוב בשדה החינוך בכלל ובטיפול בילדים עזובים בפרט, הייתה הראשונה להקים מוסדות פנימייתיים לילדים עזובים: 'המעון לנערים עובדים' (1934), 'המעון לילדים עזובים' (1935),

- 1 שיר שנכתב בפתח ביתנו, עלון פנימי של בית הנוער העירוני בתל אביב, 9 (דצמבר 1947), ארכיון לחינוך ליהודי בישראל בגולה ע"ש אביעזר ילין (להלן: אל"ח), 3.151/11.
- 2 נבהיר כי המאמר מתמקד בילדים עזובים בחברה היהודית. אכן בפלשתינה המנדטורית הייתה העזובה גם נחלת החברה הערבית. בראשית שנות העשרים הוקם על ידי הבריטים מוסד לעבריינים צעירים בירושלים, 'בית ספר לתיקון פושעים צעירים' שנועד להיות מסגרת לנוער העזוב והעברייני בפלשתינה, יהודים וערבים כאחד. בשנת 1927 עבר המוסד לטול כרם. אולם בשנת 1937, בעקבות המאורעות, הופרדו החוסים היהודים מהערבים והועברו למוסד זמני שנפתח לעבריינים צעירים יהודים בלבד בירושלים. להרחבה ראו: תהלה הרץ, 'על הקרבה, על קורבנות, ועל האהבה: מוסדות החינוך לילדים עזובים ועבריינים של הנהגת היישוב ושל העיר תל אביב (1934-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2017, עמ' 72-73.

'בית הצעירות' (1935) ו'המעון העירוני בהר-טוב' (1945).³ שני המוסדות היחידים ביישוב שפעלו בחסות הוועד הלאומי היו 'כפר העבודה לנערים' בגבת (1939) ו'בית הנערה' בעין ורד (1944).⁴ נדגיש כי מטרת המאמר אינה לעמוד על ההבדלים בין המוסדות התל-אביביים למוסדות הוועד הלאומי (הללו נדונו במאמר אחר⁵), אלא לבחון את שאיפת המוסדות לעצב את זהות הילדים, אופייה והשפעותיה.

במאמר התבססנו על מגוון מקורות ראשוניים, בהם מסמכים ארכיוניים וקטעי עיתונות. ילדי המוסדות לא הרבו לכתוב, ורובם אף התקשו בכך. אף על פי כן, נמצאו מקורות כתובים שסייעו להעלות את קול הילדים. הללו היו פזורים בינות המקורות הממסדיים, בעיתוני המוסדות, בעדויות אנשי החינוך ובמכתבים ובתמונות שנמצאו בבתי צאצאיהם. ראיונות בעל פה והתחקות אחר המשך סיפור החיים של כמה מהילדים סייעו להשלמת התמונה ההיסטורית.

הילדים העוזבים

אחד מהקשיים בחקר הילדים והנערים העוזבים הוא מורכבות הגדרתם. בתקופה הנדונה ההגדרה של עזובה הייתה מעורפלת וכרכה קשת רחבה של מצבים, משוטטות והזנחה עד עבריינות. בני התקופה לא הבחינו בין ילדים ונערים עוזבים, שאינם מתחנכים בבית ספר או עובדים, ובין נוער עבריין, וראו את שתי הקבוצות כמקשה אחת.⁶ תפיסתו של השלטון המנדטורי אף חיזקה נטייה זאת. על פי החוק האנגלי, לא היה הבדל בין ילדים עוזבים לעבריינים, שכן ילד עזוב נתפס כעבריין בכוח ולפיכך קבע החוק שיש לטפל בשניהם באותו האופן.⁷ גישה זו השליכה גם על האופן שראו ביישוב את הילדים העוזבים ועל הטיפול בהם.

- 3 המוסדות כונו במקורות בשמות שונים, לשם האחידות נקטנו במאמר בשמות השכיחים ביותר.
- 4 תמי רוז, 'ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית', עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 288.
- 5 תהלה הרץ ולילך רוזנברג-פרידמן, "'מוסד עזוב': סיפורו של כפר העבודה לנערים עוזבים (1939-1948)", *ישראל*, 29 (2021), עמ' 105-133.
- 6 רוז, 'ילדי ההפקר', עמ' 108-110, 219-227. עבודת ילדים הותרה עם מגבלות: בשנת 1927 נאסרה העסקת ילדים מתחת לגיל 12, ובשנת 1945 נאסרה העסקתם מתחת לגיל 14. האיסור לא כלל את כל העבודות, וכך הועסקו ילדים בעבודות סבלות, מכירה ברחוב, משק בית וכדומה. אברהם דורון, 'תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי: מדיניותה של ממשלת המנדט', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל)*, סדרת נושא, 2003, עמ' 525-541; Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2006, pp. 98-101.
- 7 החוק משנת 1933 על בסיס קביעתה של ועדה פרלמנטרית מ-1927. John Clarke, 'The Three Rs – Repression, Rescue and Rehabilitation: Ideologies of Control for Working Class Youth', in: John Muncie, Gordon Hughes, and Eugene McLaughlin (eds.), *Youth Justice: Critical Readings*, Sage, London 2002, pp. 131-138.

גם ביישוב נחשבו ילדים ונערים עזובים, מוזנחים וכאלה שתנאי חייהם היו עלולים לדעת הממסד להסלילם לפשע כחלק מקבוצת הילדים העבריינים. ילד שעבד לפרנסתו או לפרנסת משפחתו בסבלות ברחוב, עלול היה להיתפס כמי שמועד להתדרדר לפשע. ילדים הובאו לפני שופט גם במקרים של שוטטות סתמית, וגם במקרים שבהם נראה שתנאי החיים של הילד עלולים להביא אותו לעבריינות. אולם להבדיל מהתקופה העות'מאנית, החוק המנדטורי הבחין בבירור בין עבריינים בוגרים לנוער, והנהיג מסגרת טיפולית ושיקומית לטיפול בנוער עברייני במוסדות לתיקון.⁸ בהתאם להנחיות המנדטוריות ובשל היעדר הבחנה בין עזובה לעבריינות, נשלחו למוסד של הוועד הלאומי בגבת, שנועד לתיקון עבריינים צעירים, גם ילדים עזובים שלא עברו כל עברה, בטענה שאין להם השגחה מספיקה בבית.⁹ ומנגד, היו צעירים עבריינים שנשלחו בצו בית משפט למוסדות לילדים עזובים, כמו כפר העבודה לנערים, דבר שהשפיע על החניכים בו. רגשות החברה כלפי הילדים העזובים נעו בין תפיסתם כמסוכנים לחברה ובין דאגה לגורלם, ואלה באו לידי ביטוי בכינויים השונים שבהם כונו ילדים אלה: ילדי רחוב, פושעים, עבריינים,¹⁰ ילדי הפקר, ילדים קשי או כבדי חינוך, ילדים מושחתים, מוזנחים, נחשלים ואף, כמו בימינו – נוער בסכנה.¹¹ הכינוי השכיח ביותר בתקופה הנדונה היה 'ילדים עזובים' ובו נשתמש במאמר, והוא נוגע הן לילדים הן לנערים.

העזובה ביישוב

היישוב היה חברת מהגרים, שהגיעו מקהילות יהודיות מסורתיות שהוגשם בהן האידאל של מרכזיות המשפחה בחיי הפרט והחברה.¹² התמורות שהתחוללו במאות ה-18 וה-19 השפיעו על תפיסת הילדות גם בחברה היהודית, שהילדים בה היו במוקד תשומת הלב

8 זובית שנקולבסקי, 'חזון ומציאות בתהליך בניין האומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט, עמ' 289-290; מימי אייזנשטדט, 'הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות": 1922-1944', מגמות, מא, 1-2 (2001), עמ' 71-96.

9 ג' אירני, 'המוסד הממשלתי לתיקון עבריינים צעירים בארץ', למען הילד והנוער, י"ט (1944), עמ' 29.

10 על הזיהוי בין הילדים העזובים לעבריינים ראו רזי, ילדי ההפקר, עמ' 219-227.

11 הכינויים הללו נזכרים למשל במקורות הבאים: 'כפר עבודה לנערים', 25.9.1940, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/2313; 'כפר עבודה של כנסת ישראל', שם, J1/6407/1; 'גלגל אל י' פנקס, 10.7.1935, ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), 2130-4; ד"ר קלרה פרלברגר, 'תחנה מיעצת לילדים כבדי חינוך', 16.12.1934, אעת"א, 1768-4; רזי, שם, עמ' 53, 57, 186; דוד אידלסון, נוער בסכנה, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1956.

12 על המשפחה בחברה היהודית ראו למשל: שירן י' פריז, 'המשפחה היהודית ברוסיה', בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית 1772-1917, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012, עמ' 181-196; משה שקד ושלמה דשן, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999; בת-ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, ב, 4, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ה.

והטיפול בהם הותאם לצורכיהם הייחודיים.¹³ מגמה זו התעצמה בשל ההגירה והלאומיות שאפיינו את התקופה.

הליכי ההגירה השפיעו באופן ייחודי על מעמד החברתי של ילדים.¹⁴ מצד אחד, הגירה חייבה תהליך של הסתגלות ושל אימוץ זהות חדשה, שהיה קשה לילדים אשר נותקו מהסביבה המוכרת וסבלו מתחושת זרות ומניכור.¹⁵ מצד אחר, מעמד במשפחה התחזק בשמשם סוכני חברות לחברה החדשה. בהגירה אל חברה לאומית, שראתה בילדים נכס המבטיח את עתידה של האומה, עלתה חשיבותם לציבור. לכן, עם פריחת הלאומיות באירופה במאה ה-19, נעשו הילדים ליעדים של הפוליטיקה הלאומית ולסוכנים שלה כאחד.¹⁶ חברות לאומיות ראו בילדים רכוש לאומי יקר ערך, ולכן שרר בהן מתח בין הסמכות ההורית ובין סמכותו של הלאום. הדבר בלט ביותר במצבי מאבק שבהם טובת הילד הוגדרה במונחים לאומיים ובפועל הומרה בטובת הלאום.¹⁷ מתח זה בין הסמכויות אפיין גם את יחסו של היישוב לילדים.

רוב היישוב חי במשפחות שהתנהלו על פי הדגם המסורתי הפטריארכלי, דגם שהתבסס על חלוקת תפקידים מגדרית ועל יחסי תלות של האישה והילדים בראש המשפחה, המפרנס הראשי.¹⁸ כמו בחברה האירופית שממנה הגיעו רבים מהמהגרים, גם ביישוב הילד הלך ונהיה למוקד תשומת הלב של הוריו, שרצו להעניק לו עולם ומלואו.¹⁹ ההגירה וההצטרפות לחברה לאומית בארץ השליכו גם על מקום הילד במשפחה ובחברה והעצימו את מרכזיותו. ככל תנועה לאומית, גם הציונות הקנתה למשפחה חשיבות רבה וראתה בה את הבסיס למימוש המטרות הלאומיות והחברתיות.²⁰ לילדים נועד תפקיד מכריע במימוש החזון

13 מתת אדר-בונים, 'ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע-עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות', סוציולוגיה ישראלית, ז, 2 (2006), עמ' 352-379.

14 Rose L. Coser, Laura S. Anker, and Andrew J. Perrin, *Women of Courage: Jewish and Italian Immigrant Women in New York*, Greenwood, Westport, CT 1999

15 עדנה לומסקי-פדר ותמר רפופורט (עורכות), *נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג*, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים 2010.

16 Lilach Rosenberg-Friedman, 'Children as Pawns on the National Chess Board: Children in Israel's 1948 War of Independence', in: Idem, *The History of the Family* (in press)

17 Tara Zahra, 'Reclaiming Children for the Nation: Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1945-1990', *Central European History*, 37, 4 (2004), pp. 501-543

18 סילביה פוגל-ביז'אוי, 'משפחות בישראל, בין משפחתיות לפוסט-מודרניות', בתוך: דפנה יורעאלי ואחרות (עורכות), *מין, מגדר, פוליטיקה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999, עמ' 109, 128; על פטריארכליות ועל המשפחה הפטריארכלית ראו: צבי טריגר, *פשעים נגד הפטריארכיה: ניאוף, הפלות והומוסקסואליות במשפט ובתרבות*, מודן ומשרד הביטחון, בן שמן 2014, עמ' 13-23.

19 לילך רוזנברג-פרידמן, *ציונות מבטן ומלידה: הילודה ביישוב ובמדינת ישראל בראשיתה: מניעתה ועידודה, 1918-1960*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשפ"ג, עמ' 119-122.

20 תמי רוי, "'ראויה המשפחה שיבנוה מחדש': תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט', בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), *נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 21-56.

הלאומי, ובגילום דיוקנו של 'היהודי החדש' – התגלמות הגבריות, הבריאות והנעורים – לעומת הסטריאוטיפ של 'היהודי הישן', הגלותי. הילדים ביישוב טופחו על ברכי התרבות העברית, חונכו להתמסר לצורכי האומה ולהשתתף השתתפות פעילה בהתיישבות ובכוחות המגן – ובה בעת עוצבה הזהות הקולקטיבית הלאומית.²¹ אולם היה פער בין דגם זה של הילד הציוני האידאלי ובין חיי היום-יום של הילדים ביישוב בפועל.²² הערכים הלאומיים והחלוציים היו רחוקים מעולמם האישי של רבים מילדי ומנערי היישוב והבולטים שבהם היו הילדים העזובים.

תופעת ילדים עזובים היא חלק בלתי נפרד מכל חברה אנושית, והיא נובעת מסיבות שונות, בהן תנאי חיים קשים, מלחמות והגירות. עזובת ילדים בארץ נפוצה בארץ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, ויוחסה אז בעיקר לילדי העולים מתימן.²³ לאחר המלחמה, שמוטטה משפחות רבות, התגוללו המוני יתומים וילדים עזובים ברחובות בתנאי מחסור קשים.²⁴ התופעה תפסה לה אחיזה ביישוב בשנות המנדט גם בשל היותו חברה מהגרים. בתהליך הגירה כרוך הלם תרבותי בעוצמות משתנות, ולעתים הוא מגיע לכדי משבר של ממש. לנוכח קשיי ההתאקלמות בארץ החדשה, הסמכות ההורית דועכת והילדים מחפשים את מקומם במרחב החדש – מה שמוליך לעתים לבלבול ולאובדן דרך.²⁵ אחת מקבוצות הגיל הנתונות ביותר לסיכון היא בני הנוער, שמשבר ההגירה מתווסף אצלם לקשיים של גיבוש הזהות העצמית, למאפייני המדרגות ולחבלי ההתבגרות המאפיינים את הגיל.²⁶ המהגרים ביישוב התמודדו גם עם קשיים שהיו תולדה של המציאות המקומית, בהם אירועים ביטחוניים ומשברים כלכליים, היעדר יציבות וחוסר דאות אישי וקולקטיבי אשר

21 זהר שביט, 'מה דיברו הילדים העברים? על פרויקט העבריות ובניית חברה לאומית בארץ ישראל', **ישראל**, 29 (2021), עמ' 7-30; יעל דר, טל קוגמן ויהודית שטיימן (עורכות), **ילדים בראש המהפכה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית**, מכון מופ"ת, תל אביב 2010; Shoham Hizky, 'Small Sales Agents (of Nationalism) Inside the House: Childhood, Consumer Culture and Nationalism in Interwar Palestine's Yishuv', *Journal of the History of Childhood and Youth*, 12, 1 (2019), pp. 88-112.

22 יעל דר, 'קטני האומה: ילדים ופרויקט בניוי האומה הציוני', **ישראל**, 29 (2021), עמ' 1-5. ראו גם: גליה השרוני, 'ילדות, נעורים וחיי יום ביישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1882-1914', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015.

23 יוסף שפרינצק, 'הגירת יהודי תימן', **הפועל הצעיר**, 5, 18 ('תמוז התרע"ב), עמ' 7.

24 רחל אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ ישראל**, ב' יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ן, עמ' 125.

25 על ההגירה והשפעותיה על משפחה וילדים ראו למשל: זאב לרר, **פסיכולוגיה של הגירה: סקירת ספרות**, הג'וינט, ירושלים 1993; Carola Suárez-Orozco, Marcelo Suárez-Orozco, and Irina Todorova, *Learning a New Land: Immigrant Children in American Society*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 2008.

26 למשל: מנחם אמיר ומנחם הורוביץ, **להיות מתבגר עולה: הקשר בין הגירה, פשיעה ועבריינות**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003; ל' גולצמן, וא' פרוג, 'ניתוח קבוצת נערים יוצאי חבר המדינות השייכים לדור שני או "דור וחצי" בראייה רב תרבותית', **מגיתוק לשילוב**, 6 (יוני 2010), עמ' 181-200; ויליה מירסקי, **ישראלים: סיפורי הגירה**, צבעונים, תל אביב 2005.

לעתיד.²⁷ הגירה ככלל מטלטלת משפחות ומערערת את היחסים בין חבריהן,²⁸ וערעור הסמכות ההורית היה חלק בלתי נפרד גם מחיי הילדים ביישוב. הדבר בלט בייחוד בקרב מי שהיגרו מארצות שבהן התפיסות ואורח החיים היו שונים באורח ניכר מהמקובל ביישוב, תופעה מוכרת בחקר הגירה ומהגרים.²⁹ לכך היתוספו חיים בתנאים קשים של דוחק כלכלי, מצוקת דיור, אבטלה ועוני, שהיו שכיחים בקרב משפחות רבות.³⁰ מצב סוציו-אקונומי קשה במשפחה היה גורם מרכזי בעזובת הילדים, שמקצתם התבקשו לסייע בפרנסה.³¹ בשנות המנדט התבטאה תופעת הילדים העוזבים בעיקר בערים הגדולות, ובראשן תל אביב וירושלים, שהתחרו ביניהן על התואר המפוקפק 'העיר מרובת הילדים העוזבים', כפי שמראות תמי רזי וזהבית שנקולבסקי במחקריהן.³² 'גדולה שבעתים' חרפת ירושלים, כי חמורה שאלת ילדי-הרחוב בירושלים מבכל מקום אחר ביישוב, נכתב בשנת 1941.³³ אולם תופעת העזובה בשנות המנדט התבטאה בצורה החמורה ביותר בעיר העברית תל אביב.³⁴ תל אביב, שהייתה אבן שואבת לרובות מהגרים, הייתה גם מקום ריכוזם של ילדים עוזבים, מהם תושבי העיר ומהם שנהרו אליה מרחבי הארץ בהאמינם שבה רבים סיכוייהם לשיפור מצבם. הירידה בסמכות ההורית וההיעדרות הממושכת של הורים מהבית בשל אילוצי פרנסה חברו להווי העיר השוקקת שזימנה לילדים מרחבים חופשיים עם שלל פיתויים, אפשרויות והתנסויות.³⁵ מאחר שלא למדו בבתי ספר ולא השתייכו למסגרת כלשהי, העבירו הילדים את זמנם הרחק מפיקוח מבוגרים, ומצאו את מחייתם מעבודות מזדמנות או מעבריינות.

בשל ההגדרה המעורפלת של עזובה, קשה להעריך את מספרם של הילדים העוזבים. האומדן של בני התקופה נע בין אלפים ספורים ל-40,000 ילדים עוזבים ביישוב.³⁶ רובם

- 27 גור אלרואי, **ארץ מקלט: ההגירה לארץ ישראל, 1919-1927**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2021; רוזנברג-פרידמן, **ציונות מבטן ומלידה**, עמ' 66-75.
- 28 פנינה מורג-טלמון ויעל עצמון, **נשים מהגרות בישראל**, מוסד ביאליק, ירושלים 2013.
- 29 למשל: ט' קיברטה-לצ'א, 'תהליך הבניית זהות של מתבגרים יוצאי אתיופיה המסתגלים היטב למערכות החינוך, והנושרים ממערכות החינוך', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2009; יוליה מירסקי, 'כבר לא שם ועדיין לא כאן: תהליכי הזדהות עם ישראל בקרב סטודנטים עולים מברית-המועצות לשעבר', בתוך: משה ליסק ואלעזר לשם (עורכים), **מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001, עמ' 175-194.
- 30 רוב המשפחות בערים בשנות הארבעים חיו בדירות בנות חדר אחד או שניים, בתנאי חיים צנועים עד קשים ותזונת הילד העני הייתה דלה. שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'.
- 31 רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 68-79.
- 32 שם; שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'.
- 33 משה בריל, **ילדי הרחוב בירושלים**, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1941, עמ' 5.
- 34 רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 18-19, 218.
- 35 כפי שמוכר גם ממקומות אחרים בעולם, ראו: Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, Longman, London 1995, pp. 145-150.
- 36 רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 22-23; בריל, **ילדי הרחוב**, עמ' 5.

היו בני שמונה ומעלה,³⁷ אבל היעדר ההורים מהבית במשך שעות הביא לכך שגם ילדים צעירים יותר הסתובבו ברחובות ללא השגחה.³⁸ דוד אידלסון,³⁹ איש חינוך שהיה בין השאר המפקח הפדגוגי של המחלקה לעבודה סוציאלית בעיריית תל אביב, התמסר לטיפול בילדים עזובים, יום הקמת מוסדות בעבורם ופיקח עליהם. הוא תיאר את סביבת שוק הכרמל בתל אביב וכתב שבתוך הזוהמה הכללית בה התגוללו עשרות ילדים בני שנתיים ויותר, 'מוזנחים, מלוכלכים, רעי-לבוש ופרועי-שער. ילדים אלה היו משחקים בבז' ובאבק, בשיירי-מוזנות ובקופסאות חלודות. פניהם וגופותיהם היו שורצים זכוכים, שעשו את שלהם באין מפריע'; והוסיף כי 'אמהות כמעט שלא נראו'.⁴⁰ העזובה ומאפייניה יוחסו בעיקר למזרחים,⁴¹ ואכן, רוב הילדים במוסדות לילדים עזובים היו ממוצא מזרחי.⁴² אולם התופעה נפוצה גם בציבור האשכנזי, בשיעור נמוך יותר,⁴³ חצתה עדות ומגזרים והייתה נחלתו של כלל היישוב.⁴⁴

תופעת הילדים העזובים נתפסה כאיום בהיותה מנוגדת לשאיפת ההנהגה הציונית ליצור חברה לאומית חדשה, חלוצית וסוציאליסטית, שערך העבודה מרכזי בה.⁴⁵ הילדים העזובים ייצגו הוויית חיים הפוכה: בטלנית, נטולת ערכים ומוסר ואף עבריינית. למשל, נערות עזובות שהתדרדרו לזנות הוצגו כצעירות המפתות גברים 'נורמטיביים' לחיות 'חיים נוחים וקלים'.⁴⁶ לפיכך, אף שעוררו רחמים, גרמו הילדים העזובים גם דחייה, רתיעה ואף פחד. היה חשש גדול גם מפני השפעתם לרעה על שאר הילדים. טשטוש ההבחנה בין העזובים לעבריינים העצים את האיום.

37 דוד רייפן, 'ילדי רחוב בתל אביב בשנים 1935 עד 1944', חברה ורווחה, ו (1984), עמ' 36-43.

38 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 53.

39 דוד אידלסון (1891-1954), עלה לארץ מאוקראינה ב-1906. למד פדגוגיה ופסיכולוגיה בציריך ובברלין ובבית המדרש למורים של חברת עזרה בירושלים. הקים עם יהודה רון-פולני את בית הספר וגן הילדים העמלני הראשון בארץ. ייסד את חברת הילדים הראשונה בבית אלפא וניהל את המוסד. בשנת 1933 השתלם בחינוך של ילדים עם קשי חינוך ושל ילדים עזובים וטיפול בהם, ומאז התמקד בהם בעבודתו החינוכית.

40 אידלסון, נוער בסכנה, עמ' 14.

41 רזי, ילדי ההפקר. בירושלים, מתוך 13,448 ילדים בגילים 7-14, 2,359 (17.5%) לא למדו, רובם (כ-2,100) מזרחים. ברייל, ילדי הרחוב, עמ' 32-33.

42 א' כספי אל עירית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הר-טוב, 10.12.1945, אעת"א, 2136-4; דוח המעון העירוני לילדים עזובים, ללא תאריך, שם, 1836-4.

43 בבית הנערה שהו בשנת 1945 25 בנות, 40 אחוזים מהן אשכנזיות ו-60 אחוזים מהן מזרחיות. דוח ד"ר ט' ברמן, מרכז קופת חולים, תל אביב, 24.7.1945, אצ"מ, J1/14118; ד"ר ט' ברמן אל מחלקת הבריאות של הוועד הלאומי, 10.12.1945, שם.

44 רזי, ילדי ההפקר.

45 שם; שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'; תמי רזי, "בתי - אש, אש": אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים', בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2011), עמ' 140-169.

46 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 267, 304-305.

זאת ועוד, היישוב היה נתון בתהליך של גיבוש זהות קולקטיבית, מה שהעצים את החשש מפני 'האחר', ובמקרה דגן מפני השוליים החברתיים שעלולים לערער את יסודות החברה המתהווה. ההבחנה בין השוליים ובין המרכז החברתי הייתה חיונית לשימור מעמד המרכז. לכן נועד העיסוק בילדים העוזבים גם לתחום את הגבולות בין המרכז לשוליים המאיימים עליו.⁴⁷ כך למשל החברה התל-אביבית, שבעצמה נתפסה לעתים קרובות על ידי חלקים בחברה ובהנהגה הציונית כהופכית לחברה החלוצית, הדגישה את גבולותיה הלאומיים על ידי סימון הילדים העוזבים כילדים מזרחיים המגיעים מאזור יפו.⁴⁸ ואולם בהינתן שהילדים העוזבים היו בפועל חלק מהחברה המקומית, עמדה גם השאלה כיצד לרתום אותם למימוש השאיפות הציוניות. אכן, העדפת טובת הלאום על פני צורכי הפרט הייתה אחד ממאפייני היישוב והיא כללה גם את הילדים.⁴⁹ כאמור, שלל סוכני תרבות פעלו להנחלת ערכי הלאום לילדי היישוב ולעיצוב הדיוקן של ילד עברי. על אחת כמה וכמה היה הדבר נכון כשדובר בילדים עזובים. עם זאת, כפי שיוצג להלן, פעלו ביישוב גם אנשי רווחה וחינוך שטובת הילדים היא שעמדה לנגד עיניהם.

הטיפול בילדים העזובים

ישנן מספר גישות לטיפול בילד העזוב והן הנעות בין השארת הילד בסביבתו הטבעית ובין השמתו במוסד פנימייתי. היחיד בתקופת המנדט שהחזיק בשיטתיות בגישה של השארת הילד בסביבתו הטבעית ובשיפור חייו שם היה הרופא והפסיכואנליטיקאי דוד אידר (מונטגיו).⁵⁰ ב'ועד היתומים' שהקים בירושלים (1918-1928), יישם אידר דרך זו וקבע שגם אם יש הכרח להסדיר לילד מסגרת חילופית, תהיה זו רק משפחה אומנת שתמצא בפיקוח מתמיד של עובדת סוציאלית. לפיו, הימצאות קבוצות גדולות של ילדים עזובים במוסד מעוררת יחס מדכא ואכזרי מצד ההנהלה והצוות ורק מנהל מעולה יוכל להימנע ממנו.⁵¹ היו ביישוב מחנכים ומטפלים נוספים שדיברו בזכות הטיפול במסגרת הסביבה הטבעית של הילד, אולם ההעדפה הברורה של הממסד הייתה להרחיקו מן המשפחה ולשימו במוסד.⁵²

47 דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ח, עמ' 13, 54-59; פנינה מוצפי-האלר, בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית, מאגנס, ירושלים תשע"ב.

48 רזי, ילדי ההפקר.

49 שנקולבסקי, 'חזון ומציאות', עמ' 65.

50 דוד אידר (מונטגיו, 1865-1936), מראשוני הפסיכואנליטיקאים בבריטניה, רופא, מנהיג ציוני ואיש רוח.

51 דוד אידר (מונטגיו), 'פיקוח יתומים', בתוך: ניסן טורוב (עורך), החינוך (תרע"ד), עמ' 105-109.

52 אניטה וינר, מחוץ למשפחה: השמת ילדים בארץ ישראל בתקופת המנדט, אורנים, חיפה 1984, עמ' 62-64.

בסוף המאה ה-19 נחקקו בארצות הברית, באנגליה, בצרפת ובגרמניה חוקים שקבעו כי התעללות של הורים בילדיהם או הזנחתם הן עבירה פלילית המאפשרת למדינה להוציא את הילדים מחזקת הוריהם. הגדרה רחבה זו פתחה פתח להתערבות גוברת והולכת של הרשויות בנעשה בתוך המשפחה, ולהעברת ילדים למוסדות ללא צורך בהסכמת ההורים.⁵³ הדרך המקובלת ביותר לטיפול בילדים עזובים באנגליה בתקופה הנידונה הייתה השמתם במוסדות,⁵⁴ והיא השפיעה על היישוב, שהשיטה הנהוגה בו הייתה 'תרפיה סוציאלית'. שיטה זו, שצמחה בגרמניה בראשית המאה ה-20, שמה דגש על אבחנה מדויקת ותינוג של הנזקים לסיוע, ודרשה תנאים מיטביים כמצע להתפתחות הילדים. כשהאבחנה הייתה שהסביבה הטבעית אינה מתאימה לילד – מה שאפיין את מרבית המקרים – הטיפול המידי חייב את הוצאת הילד מסביבתו הטבעית והעברתו למשפחה אומנת או למוסד.⁵⁵ הנושאת העיקרית של גישה זו ביישוב הייתה סידי ורונסקי,⁵⁶ ראש המרכז לסידור ילדים במחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, וזו הייתה הגישה המקובלת בקרב כלל העובדות הסוציאליות ביישוב.⁵⁷ בהקשר הציוני ההרחקה של הילדים ממשפחותיהם וחינוכם במוסדות פנימייתיים נתפסה כמסייעת לעיצוב דיוקן הילד העברי הנחשק ולמימוש השאיפות הלאומיות.⁵⁸

המוסדות לטיפול בילדים העזובים ביישוב

כמה מוסדות פנימייתיים לטיפול בילדים עזובים הוקמו ביישוב. תל אביב, שהייתה מוקד בולט הן של תופעת העזובה הן של הטיפול בילדים העזובים, הייתה הראשונה להקים מוסדות ייעודיים לילדים אלה. בעקבותיה ועל בסיס המוסדות שהקימה, הוקמו מוסדות הוועד הלאומי. הקמתם של מוסדות אלה בחברה שהתנהלה באופן וולונטרי בהיותה נתונה לשלטון הבריטי ושמשאביה היו מוגבלים, עשויה להעיד על דאגה לילדים הללו ועל רצון לטפל בהם. ועם זאת אפשר לראות בסגירת הילדים במוסדות ניסיון להרחיקם מהמרחב הציבורי לנוכח ה'איום' שהם גילמו. התנהלות המוסדות לא הייתה אחידה, היא הושפעה

Jacques Donzelot, *The Policing of Families*, Pantheon Books, New York 1979, pp. 9-47 53

Bell Caroline, 'Regulating Child-Care: From the Children Act 1948 to the Present Day', *Child and Family Social Work*, 3, 3 (1998), p. 163 54

וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 44-48; אידלסון, נוער בסכנה, עמ' 79-114. 55

סידי ורונסקי (1882-1947), מחלוצות העבודה הסוציאלית בגרמניה וביישוב. הייתה פעילה בהקמת מוסד 'אהבה' בברלין ב-1916, ולימדה בבית ספר להכשרת עובדות סוציאליות שם. עלתה לארץ בשנת 1933, ניהלה את המחלקה לטיפול בילד ובנוער של הוועד הלאומי, והקימה ב-1934 בית ספר להכשרת עובדות סוציאליות של הוועד הלאומי. להרחבה ראו: מרגלית שילה, נשים בונות אומה: הפרופסינליות העבריות 1918-1948, כרמל, ירושלים תשפ"א. 56

שם, עמ' 122-163. 57

לאה שמגר-הנדלמן, 'סוציולוגיה של המשפחה בקהילה אקדמית קטנה: חקר המשפחה בישראל', מגמות, לז, 1-2 (1995), עמ' 136-166. 58

רבות מאישיות המחנכים והמטפלים, ושתי מגמות סותרות אלו דרו בהם בכפיפה אחת כפי שמראה הרץ במחקרה.⁵⁹

בעיר תל אביב ובחסותה פעלו כמה מוסדות: ב-1934 הוקם בעיר 'מועדון לילדי הפקר' בראשותו של דוד אידלסון, ובסוף אותה השנה הוא הוסב למוסד סגור לנערים עבריינים שנקרא 'המעון לנערים עובדים'. המוסד שאף להעניק השכלה בסיסית לנערים ולחנכם לחיי עבודה. הוא דגל בטיפול אינדיבידואלי ובשימוש בפסיכואנליזה לשיקום עבריינים צעירים (עוד על כך – להלן). אידלסון ניהל את המעון מהקמתו ועד סגירתו בשנת 1939,⁶⁰ וניכרה בו גישתו החינוכית, שהייתה נחלתם של שאר המדריכים במקום. הללו הדגישו את העבודה החינוכית, ולא רק המקצועית, בקרב הילדים והנערים.⁶¹

בעקבות מעון זה הוקם ב-1935 'המעון לילדים עזובים' שנועד לילדים בני 6 עד 12, בנים ובנות, שלא יכלו לשהות במסגרת משפחתית. המעון נועד 'להבראתם הנפשית, לחסונם הגופני, לחנוכם החברתי ולקדומם השכלי של ילדים יקרים מחוסרי קן משפחתי'.⁶² הילדים הוגדרו קשים מבחינת התנהגותם, ומקצתם, על אף גילם הצעיר, הספיקו לחוות 'שנות עזובה משפחתית, חיי רחוב, גרוש מבתי-ספר'.⁶³ זה המוסד היחיד מאלה המוצגים במאמר שהיה מעורב לבנים ולבנות, מה שכנראה התאפשר לנוכח גילם הצעיר של הילדים. במשך כל שנות המנדט ועד 1956 ניהלה את המעון סוניה מרמינסקי.⁶⁴

בשנת 1940 נוסד בעיר 'מעון לנערות עזובות', שמצבן עורר דאגה מיוחדת בשל החשש מהתדרדרותן לזנות וליצירת קשרים רומנטיים בינן ובין גברים ערבים ואנגלים.⁶⁵ כבחברות לאומיות אחרות, האישה ביישוב נתפסה כסמל לאומי, כמי שמגלמת את הלאום בגופה ומסמנת את גבולותיו.⁶⁶ הנערות שיצאו לתרבות רעה – כפי שכונו תכופות – לא רק שאיימו על סדריו החברתיים ועל ערכיו החלוציים של היישוב, אלא נתפסו אף כבוגדות בלאום.⁶⁷

59 הרץ, 'על הקרבה, על קורבנות, ועל האהבה'.

60 אידלסון למנהלת המחלקה לטיפול בילד בעירית תל אביב, 17.6.1935, אעת"א, 2130-4. על המעון, ראו: דוד אידלסון, 'טיפול בעזובים במסגרת של מוסד', בתוך: הנ"ל, *נוער בסכנה*, עמ' 79-114.

61 גבריאל כהן לדוד אידלסון, 25.6.1938, אעת"א, 2130-4.

62 סוניה מרמינסקי, 20 שנה לקיום בית הילדים העירוני וחונכות בנינו (סקירה), שם, 1837-4.

63 גלנר אל רוקח, 25.7.1938, שם, 1836-4.

64 סוניה מרמינסקי (1890-1976) עלתה לארץ ב-1935 מפולין, ניהלה את המוסד לפחות עד סוף שנת 1956, ומן המסמכים ניכר שהיא ייחדה את מיטב זמנה ושנותיה לילדים העזובים (הנהלת קרן היובל למען ילדינו אל ס' מרמינסקי, אעת"א, 1836-4; מרמינסקי לפרלסון, 15.2.1937, שם, 1836-4; מנהל המחלקה לעבודה סוציאלית אל ראש העיר, 15.10.1956, שם, 1837-4). אליעזר פרי (פרלסון, 1894-1979), פעיל ציוני, איש הפועל הצעיר ומפא"י, כיהן כחבר מועצה וכמנהל מחלקת הבריאות בעיריית תל אביב-יפו וניהל במשך השנים את קופת חולים הכללית ואת חברת עמידר.

65 רז, *ילדי ההפקר*, עמ' 233-243; ברנשטיין, *נשים בשוליים*.

66 Floya Anthias, Nira Yuval-Davis, and Harriet Chain, *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle*, Routledge, London 1992, pp. 1-12.

67 ברנשטיין, *נשים בשוליים*, עמ' 213-217.

לכן סברו מי שהיו אמונים על הרווחה ועל הסעד בעירייה שבעייתן חמורה מבעיית הנערים העזובים.⁶⁸ אופיו של המוסד היה שונה מן המוסדות לבנים, והוא שימש מקלט לצעירות מחוסרות בית ממגוון מגזרים ובגילים שונים, יותר מאשר מסגרת חינוכית.⁶⁹ מנהלת המעון במשך כל שנות המנדט הייתה מרים גרינברג; בשנותיו הראשונות של המעון התמקדה הפעילות בו בטיפול בבנות, ובהמשך גם הוענקה להן הכשרה בניהול משק בית ובתפירה – מקצועות שנתפסו הולמים לנשים.⁷⁰

'המוסד לילדים עזובים' במושבה הר־טוב שבאזור בית שמש, הוקם ב־1945 כמוסד עירוני שיועד לילדי תל אביב בלבד.⁷¹ לנוכח ייאושה של עיריית תל אביב משיתוף הפעולה עם הוועד הלאומי בכפר העבודה בגבת (להלן), היא סברה כי רק בשליטתה הבלעדית ובניהול מומחים מטעמה יהיה אפשר למצוא פתרון לעזובה בעיר.⁷² המוסד נועד לקלוט כמאה ילדים ונערים, בני 8 עד 16, גיל שלאחריו הופנו למתקני כליאה לבגירים. בפועל חסו במוסד כמחצית ממספר זה.⁷³ הדחיפות להקמת המוסד גברה גם בשל התנהלותה פרועת הרסן של חבורת ילדי רחוב – שכינתה את עצמה 'הג'ונגל' – שהתגבשה ברחובות תל אביב בשנת 1944 ואיימה על שלוות התושבים.⁷⁴ הר־טוב הייתה מושבה מבודדת ומרוחקת מתל אביב, מה שתאם את ההשקפה שדגלה בהרחקת הילדים העזובים מהשפעות העיר המזיקות מצד אחד ובהרחקת השפעותיהם על תושבי העיר מצד אחר. בהתנהלותו החינוכית של המוסד בלט הניסיון לפעול מתוך הקשבה לרצון הילדים ולא רק בכפייה מגבוה.⁷⁵ מעדויות שונות עולה כי המוסד הצליח בהקניית הרגלי חיים לחניכיו ובהכשרתם לחיי חברה תקינים.⁷⁶ במלחמת העצמאות, במסגרת פינוי המושבה, הועברו הנערים לנחלת יצחק.

שני מוסדות פעלו בחסות הוועד הלאומי: הראשון והמרכזי שבהם היה 'כפר העבודה לנערים' שנוסד ב־1939 בקיבוץ גבת.⁷⁷ בהקמת כפר העבודה הייתה מעורבת גם עיריית

- 68 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 240-241.
- 69 גלנר למחלקת החשבונות, 15.12.1939, אעת"א, 4-2154; גלנר לריינש, 17.1.1941, שם, 4-2154.
- 70 רוקח לד"ר י"ל מגנס, 30.12.1941, שם, 4-2154; 'פרסונל למוסדות הסגורים (פנימיות)', ללא ציון תאריך, שם, 4-1836; ריגר לגרינברג, 20.11.1947, שם, 4-2155.
- 71 דוד אידלסון למועצת המושבה, גן יבנה, 4.12.1945, שם, 4-2136.
- 72 ללא מחבר ותאריך, 'הר־טוב', אל"ח, 5.203/8; דוד אידלסון למר יעקובסון, מ"מ מנהל המחלקה, בתגובה על מכתב מ־5.4.1954 (ללא ציון תאריך), אעת"א, 4-2139.
- 73 'ישיבת הועדה לברור הצעה להקמת מעון עירוני לנערים בהר־טוב שהתקיימה ביום א' 27 לאוגוסט 1944, אעת"א, 4-2136.
- 74 סקירה מטעם המרכז לטיפול חנוכי־סוציאלי בילד ובנוער בהדר מטעם עיריית ת"א־יפו, ליום חנוכת הבתים הראשונים, ללא תאריך, אל"ח, 5.202/11.
- 75 ד' כספי אל עיריית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הנער הר־טוב, 10.12.1945, אעת"א, 4-2136.
- 76 ד"ר צוקר לר' כצנלסון, 21.7.1946, שם, 4-2136; י' קיסלוב, מ"מ סגן מושל המחוז, אל אידלסון, 31.12.1946, שם.
- 77 על כפר העבודה ראו: הרץ ורוזנברג־פרידמן, 'מוסד עזוב'.

תל אביב, והיוזמה נבעה מהרצון להרחיק את הילדים העוזבים מהעיר – בכלל זה הילדים שחסו במעון.⁷⁸ התפיסה שרווחה בקרב אנשי החינוך והרווחה בתל אביב הייתה שהרחק מפיתויי העיר, באווירה של שקט נפשי ובסביבה בריאה, יהיה אפשר לשקם את נפש הילד, ושרק מחוץ לגבולות העיר תימצא למוסד 'אווירה מתאימה לחנוך חניכיו'.⁷⁹ לכך הצטרפה השאיפה של הוועד הלאומי לחינוכם של הילדים העוזבים לחיי עמל, יצרנות ועבודת אדמה, שהיו מאבני היסוד של החלוציות העברית. יושבת ראש הוועד המנהל של המוסד בראשיתו הייתה הנרייטה סאלד, ולאחר זמן קצר החליפה אברהם קצנלסון,⁸⁰ רופא וראש המחלקה לטיפול בילד ובנער של הוועד הלאומי דאז. ב־1946 כיהן בתפקיד זה קרל פרנקשטיין⁸¹ ומשנת 1947 נשא בתפקיד גיורא לוטן,⁸² שניהל את המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי.

כפר העבודה נוסד על בסיס תכנית חינוכית שאפתנית של אידלסון, ותלו בו תקוות גדולות, אך המרחק בין השאיפות ליישומן היה גדול מאוד. כשלים חמורים נתגלו בהתנהלות המוסד, כשלים שהביאו לחיכוכים רבים בין עיריית תל אביב לוועד הלאומי. בראשית 1944 חדלה העירייה לשלוח למקום ילדים תל־אביביים, וצמצמה את מעורבותה בו.⁸³ עם סיום המנדט עבר המוסד לרשותה של המדינה, והמשיך לשמש בייעודו המקורי לקלוט ילדים עוזבים ועבריינים; מ־1948 הוא כונה 'חברת נעורים', וב־1972 היה למעון למבוגרים בעלי פיגור שכלי, הקיים בשם זה עד ימינו.

המוסד השני בחסות הוועד הלאומי היה 'בית הנערה' שנוסד ב־1944 בעין ורד. כאמור, בעיית הנערות העוזבות נתפסה סבוכה ודחופה מזו של הנערים, אולם הקמתו התעכבה בשל קושי באיתור מנהלת מתאימה ולנוכח קשיי תקציב וארגון. במצוה נועד המוסד לכשלושים 'נערות מחוסרות בית' בנות 13 עד 17, אך בפועל היו בו גם צעירות יותר.⁸⁴

78 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 208.

79 אל. [אליעזר] פרלסון להנריטה סולד, 17.2.1936, אעת"א, 2133-4.

80 זיכרון דברים משיבת הוועד המנהל לכפר העבודה לנערים בגבת, 31.10.1940, אצ"מ, J1/60041. אברהם קצנלסון (1888-1956), רופא ופעיל ציוני, עלה לארץ ב־1924, כיהן בראש מחלקות הבריאות של הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, והיה חבר הוועד הפועל הציוני, ההנהלה הציונית, אספת הנבחרים ומועצת המדינה הזמנית.

81 ד"ר קרל פרנקשטיין (1905-1990), איש חינוך ועבודה סוציאלית. עלה לארץ מגרמניה ב־1935 והיה פקיד המבחן הראשון בישראל (1937). עסק במחקר ובהוראה בתחום הסעד, החינוך והרווחה, במכון הנרייטה סאלד שניהל ובאוניברסיטה העברית. פיתח את גישת ההוראה המשקמת לקידום ילדים עם רקע סוציו־אקונומי או קוגניטיבי מורכב. גישתו מיושמת עד ימינו בצורות שונות ברחבי העולם.

82 ל' אל ג' לובינסקי, 20.3.1947, אצ"מ, J1/12657. ד"ר גיורא לוטן (גאורג לובינסקי, 1902-1974), משפטן, מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי וממייסדי השירותים הסוציאליים בישראל.

83 אידלסון אל רוקח, 19.3.1944; ח' קצנלסון להנהלת כפר העבודה, 24.3.1946 – שניהם באעת"א, 2135-4.

84 הנרייטה סאלד להנהלת הוועד הלאומי, 21.4.1941; הסכם בין הוועד הלאומי ובין הוגו אטינגר, 12.2.1943; הנרייטה סאלד, על הקמת מוסד לנערות מוזנחות, פברואר 1942; תזכיר בדבר הקמת

החוסות בו הוגדרו כסובלות מהזנחה קיצונית, אם בשל תנאי החיים ואם בשל 'דחיפות היצר המיני' שיוחסה להן פעמים רבות.⁸⁵ תפיסה זו השליכה ישירות על היחס כלפיהן ועל הטיפול בהן, כפי שהתבטא למשל בבחירתה של רופאה דווקא, יוכבד רבינוביץ, לנהל את המוסד החינוכי בשנתו הראשונה.⁸⁶ עם עזיבתה, לאחר חודשים ספורים, ניהל את המוסד חיים בר-נחום, לסירוגין, מיוני 1944 ועד סוף 1946,⁸⁷ אז הוחלף על ידי אלימלך כהן, איש חינוך ותיק ומנוסה מעין ורד, שניהל את המקום כשנה בלבד, בעודו ממשיך לשמש כמורה בבית הספר בתל מונד.⁸⁸ המוסד סבל ממחסור בכוח אדם ומתחלופה תדירה של אנשי הצוות. בשל קוטנו, עלויות ההחזקה היו גבוהות בהשוואה למוסדות הבנים,⁸⁹ והוא התאפיין בחוסר יציבות ובהזנחה כללית. גם היעדר פיקוח מצד אישי החינוך ששלחו את הנערות לחסות בו, פגע בהתנהלותו.⁹⁰ משעזב כהן את בית הנערה, ניהלו אותו עד הקמת המדינה הגנן, אם הבית ומזכיר המוסד, שלא היו בעלי ידע חינוכי או טיפולי.⁹¹

דרכי הטיפול בילדים העזובים במוסדות

דרכי הטיפול בילדים במוסדות היו מגוונות, ונבעו מגישות שונות. היו מוסדות שהתנהלו על פי הגישה האינדיווידואלית המבוססת על האסכולה הפסיכואנליטית של פרויד. לפי גישה זו הדרך לחנך ילד ולהוציאו ממעגל העזובה והפשע היא רק בטיפול אישי המבוסס

מוסד לנערות מוזנחות, 4.6.1942; תקציב להחזקת חניכה בבית הנערה, 11.6.1945; זיכרון דברים מישיבות הוועדה של 'בית הנערה', 31.3.1943, 14.4.1943; ד"ר י' רבינוביץ אל ד"ר א' קצנלסון, 9.5.1944 – כולם באצ"מ, J1/1745; ציפורה בלוך, סקירה מביקור בבית הנערה 7.12.1945, שם, J1/14118. עוד על המוסד ועל הרקע להקמתו ראו: רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 294–300.

85 דוח על בנות המתחנכות במוסד, ללא ציון תאריך, אצ"מ, J1/14118.

86 א' קצנלסון לא' ברלין, 16.11.1943, שם, J1/1745.

87 ג' לובינסקי, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, לחיים בר-נחום, 30.12.1946, שם, J1/14118. בר-נחום הקים בשנת 1937 על יד כפר הנוער בן-שמן את קבוצת הנוער 'עלומים', שנועדה לנוער שנשר מבתי ספר עממיים או שלא יכול ללמוד בתיכון מטעמים סוציאל-אקונומיים. הקבוצה התנהלה כגוף עצמאי שדאג לרווחת חבריו והנערים עבדו בשעותיהם הפנויות כדי לכלכל את עצמם. בר-נחום אסף אל הקבוצה נערים עזובים מרחבי הארץ ולאחר שקבוצת האם לא יכלה עוד להכיל את מספרם, פתח שלוחות נוספות. מהמקורות עולה כי בר-נחום היה מסור ביותר לבית הנערה וכי הוא ניהל אותו לתקופת הזמן הארוכה ביותר. אלא שאף בר-נחום ראה את תפקידו זה כמשיני בלבד למשימתו העיקרית בקבוצות הנוער 'עלומים'.

88 כמו בר-נחום, גם כהן עזב את המוסד לטובת ילדים יהודים פליטי שואה ששהו ברומא. אלימלך כהן, רשימותי מבית הנערה, 16.12.1946, אל"ח, 5.12/1835; לובינסקי לאלימלך כהן, 30.12.1946, אצ"מ, J1/14118.

89 דוח ביקור ציפורה בלוך, דוד אידלסון וקרל פרנקנשטיין בבית הנערה, 21.6.1945, אצ"מ, J1/1745.

90 הנהלת בית הנערה לבלוך, 21.7.1948, שם, J1/12899; הנהלת הוועד הלאומי לרוקח, 26.3.1944; ד"ר רבינוביץ לד"ר קצנלסון, 9.5.1944 – שניהם שם, J1/1745.

91 זיכרון דברים מישיבות הוועד המנהל של בית הנערה, 9.7.1947, 1.8.1947, שם, J1/12714.

על קשר של אמון.⁹² בעיקר דוד אידלסון דגל בגישה זו ביישוב, והוא שילב אותה באופן ייחודי עם הגישה העמלנית.⁹³ אך לרוב נקטו ביישוב ב'חינוך קבוצתי ברוח העבודה', בדגש על יצרנות בכלל ועל חקלאות בפרט. גישה זו, שעלתה בקנה אחד עם הערכים החלוציים של רבים ביישוב ובהנהגתו, הושפעה מגישות חינוכיות וטיפוליות של הוגים מחוץ-לארץ, בהם: יוהן פסטלוזי (Pestalozzi, 1746-1827), מחנך והוגה שווייצרי, שהעריך את חשיבות העמל ועבודת הכפיים, האדיר את הפעילות החברתית בקבוצה, וראה בשילוב גורמים חינוכיים אלה השפעה מיטבית על עיצוב אישיותו של הילד;⁹⁴ גוסטב וינקן (Wyneken, 1875-1964) מגרמניה, שהאדיר את אידאל החינוך הקולקטיבי, והתנגד נחרצות לשיטת הטיפול האינדיבידואלית המובילה לדעתו לרחמים עצמיים;⁹⁵ וזיגפריד ברנפלד (Bernfeld, 1892-) (1953) מווינה, שראה בחינוך החקלאי הסוציאליסטי, המבוסס על עבודת אדמה ושיתופיות, מצע אידאלי לחינוך הילד אשר בד בבד תורם להתפתחות המפעל הציוני. מטרת החינוך בעיניו הייתה בעיקר טובת הלאום.⁹⁶ גישות ההוגים הללו, שהדגישו את השפעתה המיטיבה של עבודה יצרנית על ילדים, קנו להן אחיזה ביישוב, שהעלה על נס את השיתופיות ועבודת הכפיים. גם בכל הנוגע לטיפול בילדים עזובים, סברו ביישוב שחיי הכפר והעבודה החקלאית יטיב עמם ותסייע להם להשתלב בחברה הלאומית.⁹⁷

הגישות השונות אשר לטיפול בילדים היו בין הגורמים לשוני בין מוסדות עיריית תל אביב שהתאפיינו לרוב בהתנהלות חינוכית-טיפולית חדשנית וביחס נאות לילדים, ובין מוסדות הוועד הלאומי, שבהם שררה הזנחה שגבלה לעתים בניצול ואף בהתעללות בחניכים. סיבות נוספות לפערים בין המוסדות העירוניים ללאומיים היו: (1) המיקום: רוב המוסדות של עיריית תל אביב הוקמו בתחום העיר, ולפיכך זכו לתשומת לב ולביקורת

92 וילפרד ביון, במחשבה שנייה: מאמרים נבחרים על פסיכואנליזה, תולעת ספרים, תל אביב 2003.
93 על הגישה העמלנית ביישוב, ראו למשל: דוד שחר, "עמלנות" ו"עבודה עצמית" בחינוך העברי בארץ ישראל בראשית: 1882-1918, מעוף ומעשה במכללת אחוה, 7 (2001), עמ' 145-169. את העמלנות ניסה אידלסון ליישם בבית הספר ובגן העמלני בתל אביב ובחברת הילדים שבבית אלפא. אידלסון הושפע רבות מאוגוסט אייכהורן, פסיכואנליטיקן אוסטרי שהקים מוסד לעבריינים צעירים שהתנהל בשיטה זו. יחזקאל כהן, 'עקרונות פסיכואנליטיים בטיפול הפנימייתי בילדים', בתוך: יוסי הטב (עורך), פסיכואנליזה: הלכה ומעשה, דיונון, תל אביב 2005, עמ' 369; אוגוסט אייכהורן, נוער עזוב: הפסיכולוגיה בטיפול החינוכיים-סוציאלי, ש' זק, תל אביב 1956. עוד על ההשפעות המגוונות על גישתו המיוחדת של אידלסון: שמעון רשף, חינוך חדש בארץ-ישראל תרע"ח-תרפ"ט, ספריית פועלים, תל אביב 1985, עמ' 174-197.

94 עוד על פסטלוזי ושיטתו: אדיר כהן, מבשר החינוך החדש: הגות ומפעלו החינוכי של פסטלוזי, אח, חיפה 1988.

95 על פי גישתו על החברה לחנך את הפרט שילמד להתאים את עצמו לציפיות ולנורמות החברתיות המקובלות. וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 67-71. על הפנימיה בניהול וינקן: שבח אדן, העדה המחנכת: פרקים בחינוך חברתי, טברסקי, תל אביב 1950, עמ' 147-168.

96 רחל אלבוים-דרור, זיגפריד ברנפלד: העם היהודי והנוער שלו, המחר של האתמול, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993, עמ' 81-87.

97 הרץ ורוזנברג-פרידמן, 'מוסד עזוב'.

תמידית של הגורמים האחראים והמעורבים. שלא כמוהם, מוסדות הוועד הלאומי הוקמו באזורים כפריים מרוחקים ולכן היה קושי בפיקוח עליהם. המיקום השפיע גם על היכולת לגייס אנשי חינוך וטיפול בעלי ניסיון. יציבות הצוות החינוכי במוסדות ואיכותו הקרינו על ההכשרה המקצועית שלו, על חיי החברה במוסד ועל תנאי החיים של החניכים; (2) תחומי האחריות: הוועד הלאומי התמקד בצורכי היישוב כולו וחילק את משאביו הדלים בין מגוון יעדים, ואילו עיריית תל אביב התמקדה בתושבי העיר וברוחתם בלבד; (3) הגישה האידאולוגית: בוועד הלאומי בלטה האידאולוגיה החלוצית והרצון לגבש זהות קולקטיבית לאומית חד-גונית. בהתאם לכך הוכפפו צורכי הילדים לטובת הלאום. לעומת זאת, האוכלוסייה בתל אביב התאפיינה ברבגוניות חברתית, ודגלה בגישה האינדיבידואלית שראתה חשיבות רבה במימוש שאיפות הפרט. אנשי החינוך והרווחה בוועד הלאומי שאפו אף הם להיטיב עם הילדים, אולם מתוקף שיוכם הארגוני, עמדה טובת כלל הלאום לנגד עיניהם ולעתים באה על חשבון צורכי הילדים.⁹⁸

כך או אחרת, אין להפחית מחשיבות הגורם האנושי. אישיותם של המטפלים העיקריים והמנהלים והתפיסות שבהן החזיקו בכל הנוגע ליחס הראוי לילדים העזובים ולמטרות הטיפול בהם, השפיעו גם הן רבות על התנהלות המוסדות. המשותף לכל המוסדות שראו את עצמם כתחליף למשפחות הילדים היה השאיפה לעצב את זהות החניכים בהם, אישית, חברתית ולאומית. אולם לנוכח ההבדלים בגישות אנשי החינוך שפעלו במוסדות, היו גם הגישות החינוכיות של המוסדות שונות בין מוסד למוסד.

המוסדות כמעצבי זהות הילדים העזובים

מחקרים רבים עוסקים בזהויות – אישיות וקבוצתיות – בתהליך עיצובן ובמאפייניהן המגוונים בהקשרים שונים. זהות אישית מתעצבת מתוך יחסי גומלין בינה ובין סביבתה, ומשפיעות עליה בייחוד ההשתייכות לקבוצה והאינטראקציה עם חבריה.⁹⁹ התנגשויות ומתחים שוררים תכופות בין זהות קולקטיבית של קבוצה או של חברה ובין הזהות האישית של חבריה. ביישוב רבו מתחים מסוג זה. הם מאפיינים בייחוד את גיל הנעורים, שמתחולל בו שלב חשוב של עיצוב

98 ייתכן שגם היבטים פוליטיים מילאו בכך תפקיד. אמנם הציונים הכלליים הם שניהלו את מחלקות החינוך בתל אביב ובוועד הלאומי, אך בוועד הלאומי ניכרה גם השפעתה המאזנת של תנועת הפועלים. ראו למשל: שמעון רשף ויובל דרור, *החינוך העברי בימי הבית הלאומי*, מוסד ביאליק והאקדמיה הישראלית למדעים, ירושלים 1999, עמ' 30-37; טליה דיסקין, "חוכמת נשים" על פי שושנה פרסיץ: אשת חינוך בעלת חזון ומחוקקת פורצת דרך, *דפים*, 77 (2022), עמ' 61-80.

99 מחקרים רבים עוסקים בנושא זה, בהם: אורנה ששון-לוי, *זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי*, מאגנס, ירושלים תשס"ו; Manuel Castells, *The Power of Identity*, Blackwell, Malden, MA 2004, p. 6; Stuart Hall and Paul Du Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*, Sage, London 1996; Billie Melman, *Borderlines: Genders and Identities in War and Peace, 1870-1930*, Routledge, New York 1998.

הזהות האישית.¹⁰⁰ החתירה לגיבוש של זהות אחידה וקולקטיבית של הנוער העברי החדש הציבה קושי ניכר בפני ילדים ונערים שחוויות החיים שלהם היו קשות. אלה שגדלו במשפחות מצוקה, אלה שחיייהם לוו בתפקוד נמוך, באלומות, בהתעללות מינית ובחוויות דומות,¹⁰¹ חוו קושי לא רק בעיצוב הזהות האישית, אלא גם בהשתייכות לזהות הקולקטיבית הלאומית.

לחינוך חשיבות רבה בחברה לאומית השואפת לעצב את הזהות הקולקטיבית של דור העתיד. נוסף על המשפחה והסביבה, למוסדות חינוך נודעת חשיבות רבה בגיבוש הזהות של הצעירים,¹⁰² ובפרט למוסדות פנימייתיים שבהם הפיקוח על החניכים מקיף את כל תחומי החיים.¹⁰³ הדבר נכון על אחת כמה וכמה במוסדות לילדים עזובים. כאמור, מוסדות אלה ראו את עצמם כתחליף למשפחה, הנתפסת מסוכנת לילדים שהורחקו ממנה, וניסו – במודע או שלא במודע – להפחית ואף לבטל את השפעתה עליהם ועל זהותם המתגבשת. בתקופת המנדט, הוצאת ילדים מבתיים למוסדות פנימייתיים לוותה בהסתייגות הממסד משמירה על קשריהם של הילדים עם משפחותיהם. המוסדות ביקשו להציל את הילדים ממשפחותיהם, ולהשפיע השפעה רבה ככל הניתן על זהותם.¹⁰⁴

100 למשל: יפעת בן-דוד, 'הקשר בין מודעות עצמית פרטית וציבורית לבין גיבוש זהות האני בגיל ההתבגרות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ה.

101 דניאלה שבאר-שפירא, 'תהליכי גיבוש זהות של מתבגרים חשופים לאלומות במשפחה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005; רחל בן משה, 'הקשר בין זהות האני בגיל ההתבגרות, שלבי התפתחות קדומים והפרעות רגשיות בעלות סיכון גבוה ונמוך', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1998; Siobhan McEwan, Anton de Man, and Paul Simpson, 'Ego-Identity Achievement and Perception of Risk in Intimacy in Survivors of Stranger and Acquaintance Rape', *Sex Roles*, 47 (2002), pp. 281-287; Housley, 'השפעת אירועי חיים, תפקוד משפחתי, תפיסת יכולת עצמית וזהות אני על נטיות אובדניות של מתבגרים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1993.

102 למשל אבנר בן-עמוס (עורך), 'היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002; Elli Schachter and Jonathan Ventura, 'Identity Agents: Parents as Active and Reflective Participants in their Children's Identity Formation', *Journal of Research on Adolescence*, 18, 3 (2008), pp. 449-476; 'עליזה בלוד', 'עיצוב מערכת החינוך העל-יסודית בעיירות הפיתוח בתקופה שבין הרפורמות (1969-1995): סוגיות, התמודדויות ודילמות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2016; Moshe Tatar, 'Teachers as Significant Others: Gender Differences in Secondary School Pupils' Perceptions', *British Journal of Educational Psychology*, 68 (1998), pp. 217-227.

103 ארוינג גופמן, 'על מאפייני המוסדות הטוטאליים, רסלינג, תל אביב 2006. על הפנימייה כמוסד טוטאלי ראו גם: יצחק קשתי, שמחה שלסקי ומרדכי אריאלי (עורכים), 'קהילות של נוער: עיונים בחינוך הפנימייתי בישראל, רמות, תל אביב 2000; Abigail Gundlach Graham, 'The Power of Boarding Schools', *American Educational History Journal*, 39, 1/2 (2012), pp. 467-481; Moh Roqib, 'Increasing Social Class through Islamic Boarding Schools in Indonesia', *Journal of Social Studies Education Research*, 12, 2 (2021), pp. 305-329.

104 וינר, 'מחוז למשפחה: גופמן, שם, עמ' 40-43; שמחה שלסקי, 'הפנימייה החינוכית כאמצעי לכינונה של זהות חברתית', בתוך: קשתי, שלסקי ואריאלי (עורכים), שם, עמ' 310-313.

המוסדות שבמוקד המאמר ראו את עצמם אחראים בלעדיים לילדים ודחקו ככל שכלו את ההורים אל מחוץ לתמונה. המחלקה לטיפול בילד של עיריית תל אביב תבעה אחריות מלאה על הילדים ודרשה מהנהלת המוסדות ליצור קשר עם משפחות הילדים רק באמצעותה.¹⁰⁵ 'ילדים אלה', הבהיר אידלסון, 'לנים במקלטים ובמסדרונות תחת המדרגות ובשדרות ובגנות על הספסלים, בלי מצע ובלי מכסה לגופם הערום למחצה וכל זה מפני הברירה מהמשפחה ומההורים [...] חלק ניכר מהילדים, שימצאו במעוננו, השיכים למשפחות, אשר הוריהם פושטי יד, עוסקים בפרנסות מסופקות; האב שכור, האם זונה, גרים ע"י [על יד] בית זונות; האב מכה את האם וילדיו באכזריות'.¹⁰⁶ לפיכך חיוני לטענתו להרחיקם ממשפחתם ולעשות את המוסד למשפחתם החדשה. גם ילדי המעון לילדים עזובים ראו את המוסד כמשפחה, והדבר עולה ממכתבי ההוקרה שכתבו לעירייה,¹⁰⁷ ומעדויות על קשרים בין העירייה לילדים שנמשכו גם לאחר עזיבתם את המוסד. כך למשל ביקש אידלסון תקציב לקניית מתנה לנערה חוסה בעבר לרגל נישואיה, 'מזכרת מהמחלקה ששמשה לה כעין משפחה קרובה'.¹⁰⁸ התפיסה הזו של המוסדות, שהם משמשים תחליף למשפחה הביולוגית של הילדים, הייתה יסוד לתפקודם כמעצבי זהותם של הילדים, במישור האישי, החברתי והלאומי.

שמות המוסדות כמעצבי זהות אישית ותפיסה עצמית של הילדים

בכל המוסדות ההיקלטות במוסד הייתה שלב ראשון וחשוב בביסוס תודעתם העצמית של הילדים כעזובים הנזקקים לחסדי זרים. מחקרים מעלים כי עצם שליחת הילד העזוב לפנמייה, גם אם המטרה היא להוציאו ממעגל המצוקה ולשקם את מקומו בחברה, משעתקת את תיוגו כילד שוליים, מדגישה ומנציחה את בעייתו.¹⁰⁹ עצם שליחת ילדי היישוב העזובים למוסדות הנציחה את שוליותם החברתית.

שמות המוסדות שבהם נקלטו השפיעו גם הם בתורם על תפיסתם העצמית של הילדים. היו שהדגישו את היותם עזובים, אחרים שיקפו את הרצון להשפיע השפעה חיובית על זהותם. בשמותיהם של רוב המוסדות ניכרת הימנעות מכוונת משימוש בביטויים בעלי הקשר שלילי, כמו עזובים, נטושים או עבריינים. 'כפר העבודה לנערים' או 'בית הנערה' נמנעו מלחשוף את זהותם של החניכים בהם כדי לחסוך מהילדים הן תיוג עצמי שלילי הן תיוג שלילי בעיני החברה. כפי שהראה גופמן, תיוג חברתי שלילי עלול לעכב את המעבר ממה שנתפס כסטייה חברתית להתנהגות חברתית נורמטיבית.¹¹⁰

105 גלנר אל ד"ר ל', 2.4.1939; גלנר אל הנהלת כפר עבודה לנערים, 8.10.1939; ל' אל גלנר, 17.10.1939 – כולם באעת"א, 4-2133.

106 'ישיבת הועדה לברור הצעה להקמת מעון עירוני לנערים בהר-טוב, 16 לאוקטובר 1944, שם, 4-2136.

107 שם, 4-1836.

108 אידלסון אל גזבר העירייה, 14.5.1947, שם, 4-2155.

109 מלי מרגי, 'נערה ב"נרמול": שדה שיח בפנימיות לנעירות בסיכון, המבנה זהות מגדרית, לאומית ומעמדית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2013.

110 ארווינג גופמן, סטיגמה, דביר, תל אביב 1983, עמ' 7-20.

יוצא מן הכלל הוא 'המעון העירוני לילדים עזובים' של תל אביב, שכונה כך לכל משך שלטון המנדט,¹¹¹ וזהו שמו גם במסמכים לא רשמיים – כמו בשתי גלויות שנה טובה שהכינו ושלחו ילדי המעון.¹¹²

לעומת זאת, שמו של 'המעון לנערים עובדים' נקבע במפורש בהתאם לדרישת אידלסון שביקש להימנע מתיוג שלילי של הילדים, ולא זו בלבד אלא גם להעניק להם מיתוג חיובי. אידלסון לא הסתפק בכינוי ניטרלי, כמו 'נערים', אלא בחר במודע לתאר אותם באור חיובי כ'נערים עובדים'. העבודה הייתה אכן יסוד בגישת החינוך העמלני של אידלסון, וכך גם בעיני היישוב.¹¹³ הנערים שנתפסו כבטלנים במקרה הטוב ועבריינים במקרה הרע, הוצגו בשם המוסד כעובדים, במהלך שאידלסון עצמו הגדיר 'נועז'. עם זאת, במסמכים רשמיים של המעון שהופנו לגורמי חוץ, הוא כונה 'המעון לנערים עובדים (עבריינים)', שם שמעיד על רצון להבהיר למכותבים מי אוכלוסיית החניכים בו.

קשה להעריך באיזו מידה השפיע שם המוסד על תפיסתם העצמית של הילדים העזובים ואם תרם לעיצובה וכיצד. מצד אחד, מנהל 'כפר העבודה' טען שמודעות בעיתונות שכינה את הכפר מוסד 'לעבריינים צעירים' עוררו 'התרגשות ורוגז' בקרב הילדים שנפגעו. הוא אף ציין שהגדרה זו אינה מאפיינת רבים מהחניכים במוסד ופוגעת בשמם הטוב.¹¹⁴ יש בכך כדי להצביע על חשיבות שם המוסד בעיני הצוות והילדים כאחד. אולם מצד אחר ישנן עדויות המצביעות על כך שהילדים בכל המוסדות פיתחו תודעה עצמית של עזובים, ללא קשר לשם המוסד שחסו בו.¹¹⁵ לדוגמה, יוסף שלחין מתעקש גם ממרחק הזמן לציין שהמוסד שבו שהה היה 'לילדים עזובים' ולא לילדים עובדים.¹¹⁶ כנערים אחרים ששהו במעון, תודעתו העצמית האפילה על התיוג החיובי שיוצג בשם הרשמי של המוסד.

111 מאליעזר פרלסון לילדי המעון לילדים עזובים, 27.9.1936, אעת"א, 1836-א-4.

112 שם, 1836-א-4.

113 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 116-123, 190-191.

114 מ"ל אל ג' לובינסקי, 16.6.1947, אצ"מ, J1/12657.

115 גופמן, סטיגמה, עמ' 29-35.

116 יוסף שלחין בריאיון שערכה תהלה הרץ, 2.11.2014.

ההיקלטות במוסד ושמו הרשמי היו השלבים הראשונים בגיבוש הזהות האישית של החניכים בהם, והם נמשכו במאמצים לעצב מחדש את מקומם בחברה.

המוסד כמעצב זהות חברתית

אחד התחומים המרכזיים שבאמצעותם עיצב המוסד את זהותם החברתית של הילדים, הוא ההכוונה המקצועית שהייתה אמורה להשפיע על עתידם הכלכלי ועל מעמדם של הילדים בחברה. ההכוונה המקצועית נועדה להכשירם ליצרנות ולעצמאות כלכלית ומתוך כך לחיים נורמטיביים בקהילה, והייתה מנוגדת לחייהם הקודמים ולתדמיתם בעיני עצמם ובעיני אחרים. בחינתם של תחומי ההכשרה המקצועית שקיבלו הילדים במוסדות, מרמזת על ניסיון להתאים את המקצוע למציאות חייהם הקודמת של הילדים, וליכולותיהם כפי שעין סטריאוטיפית אולי ראתה אותם. המדובר במקצועות שבהם עסקו מקצת הילדים עוד בהיותם ברחובות, כמו נגרות, כריכת ספרים או משק בית במקרה של הנערות.¹¹⁷ ובמוסדות הכפריים הוכשרו הנערים, בעלי האוריינטציה העירונית, בעיקר בחקלאות – מלאכה שלרוב לא נמשכו אליה.¹¹⁸ מבט עכשווי, ייתכן שאנכרוניסטי, יראה כאן ניסיון לבסס את מיקומם ומעמדם החברתי-כלכלי הקודמים של הילדים ולא לשנותם מן היסוד, במה ששנים לאחר מכן יזכה לכינוי 'הסללה': הכוונת הילדים העזובים להיות שואבי המים וחוטבי העצים של המהפכה הלאומית.¹¹⁹

אולם חשוב לזכור שבתקופה הנדונה העלה היישוב על נס את עבודות הכפיים. יתרה מזו, רבים ביישוב סבלו מדוחק כלכלי ומאבטלה, מה שהביא רבים לעיסוק בעבודות מזדמנות. במילים אחרות, אפשר לראות בהכוונה המקצועית הזו של המוסדות ניסיון להציע לילדים דרך לעצמאות כלכלית אשר מתבססת על ניסיונם של הילדים ועל מציאות התקופה. אולי גם משום כך, כמעט שלא נשמעה באותה עת ביקורת על הכוונת הילדים למקצועות הללו. יוצאת מן הכלל היא התכתבותו של יאנוש קורצ'אק עם יעקב צוק. צוק, שהיה מדריך מוערך בבית היתומים היהודי של קורצ'אק בוורשה בטרם עלה לישראל, עבד כמדריך במעון לנערים עובדים. בהתכתבותו עם צוק מחה קורצ'אק על הגבלת החניכים למקצועות הללו וטען שהמעון היה אמור להקנות לילדים 'אפשרויות אחרות ליצירת תנאי חיים בשבילם'.¹²⁰ כאמור, ביקורת זו הייתה חריגה.

כמה מן המוסדות פעלו לפיתוח היצירתיות בחיי הילדים. במוסדות שהקימה עיריית תל אביב הושם דגש על חיי תרבות ויצירה בהשראתו של אידלסון, האחראי על הפדגוגיה במוסדות, שראה באמנות כלי טיפולי ושיקומי. אכן, האמנות לגווניה חשובה בתהליך ריפוי רגשי של ילדים, באפשרותה לפתח את דימוים העצמי החיובי, לתרום לשיקומם

117 דוד רייפן, 'ילדי רחוב בתל אביב בשנים 1935 עד 1944', חברה ורווחה, 1 (1984), עמ' 40.

118 פרוטוקול המשך שיחת ועדת החקירה עם דוד אנגל, 13.7.1944, אצ"מ, J1/3813.

119 שנקולבסקי, 'חזון ומציאות'.

120 'יאנוש קורצ'אק ליעקב צוק, 26.12.36', בתוך: יאנוש קורצ'אק, דת הילד, בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ח, עמ' 196-197.

מאירועים טראומטיים, ולקדמם רגשית, חברתית ולימודית.¹²¹ במוסדות שהיו בפיקוחו של אידלסון, ניתן מקום לאמנות וליצירה, להצגות, לריקוד, לשירה ולנגינה. במעון לנערים עובדים נערך חוג שבועי בכתיבה יוצרת, ותוצריו הוצגו בעיתון הקיר של המוסד.¹²² הילדים למדו תיאטרון,¹²³ ואידלסון אף הסכים ששלושה ילדים מהמעון ישתתפו בהצגה בשם 'ילדי ההפקר', על אף ביקורת על תכניה החינוכיים השליליים.¹²⁴ לדעתו, 'לחזור על הרע בדרך אמנותית זהו אמצעי בדוק ומנוסה לריפוי הרע עצמו. [...] ע"י הבעה אמנותית מלווה אפקטים אנו מוציאים את הגרעין הרע בחלקו או כולו מנפש הנער'.¹²⁵ כלילות שבת הונהגה במעון פעילות תרבותית, שכללה יציאה למפגשים עם ארגוני נוער או נגינה וחגיגה טבע בתוך המוסד. בשבת אחר הצהריים עסקו בספורט ובמשחקים צופיים.¹²⁶

גם במוסדות אחרים הקפידו על פעילות תרבותית, כך למשל במוסד בהר-טוב נערכו ערבי שירה בציבור ומשחקי כדורגל, טיולים ופעילויות סביב מעגל השנה.¹²⁷ להווי חברתי ותרבותי זה הייתה השפעה חיובית על יחסם של הילדים למוסד ועל התפתחותם האישית.¹²⁸ כך עולה גם מסיפורי החיים של מקצת הילדים, שנמסרו ממרחק הזמן, כמו מושיקו לוי שפיתח קריירה בכוריאוגרפיה או האומן יוסף שלחין.¹²⁹ קשה להעריך אם סיפוריהם מייצגים את הכלל, אולם הם מעידים על כך שבעבור כמה מן הילדים ההיבט האמנותי והיצירתי שאליו נחשפו במוסד היה קרש קפיצה להתפתחות מקצועית ולמעבר משולי החברה למרכזה.

המוסד כמעצב זהות לאומית

השאפה לקדם את הילדים ולשלבם בחברה הייתה נחלת כל המוסדות. בהינתן שהיישוב היה חברה לאומית, היו הערכים הציוניים, שבמרכזם השפה העברית, חלק טבעי מן החיים במוסד. עם זאת, במוסדות של הוועד הלאומי היה החינוך לערכי הלאום ולהשתלבות במאבק הלאומי מטרה מוצהרת, ואילו במוסדות של עיריית תל אביב זו הייתה מטרה משנית שלא הובלטה, אך הנחתה אותם מעשית.

121 ברוס סנט-תומס ופול ג'ונסון, העצמת ילדים באמצעות אמנות והבעה: ריפוי טראומה ואבל תוך גישות תרבותיות, אה, קריית ביאליק 2013.

122 אידלסון אל המחנכים במעון לנערים עובדים, 4.11.1937, אעת"א, 4-22130.

123 הנהלת 'חזון' מדרשה לתיאטרון אל הנהלת המעון לנערים עובדים, 29.5.1938, שם.

124 פרלסון סבר כי אין בהצגה 'תוכן חנוכי חיובי אלא אולי שלילי'. פרלסון אל אידלסון, 22.11.1937, שם; ח' פיש וזאב ברלינסקי, בשם 'להקת השחקנים הצעירים', אל מועצת עיריית תל אביב, 26.11.1937, שם. לא מצאנו מידע על ההצגה או על להקת השחקנים הצעירים.

125 אידלסון אל פרלסון, 23.11.1937, אעת"א 4-22130; אל. פרלסון אל אידלסון, 22.11.1937, שם.

126 אידלסון אל המחנכים במעון לנערים עובדים, 4.11.1937, שם.

127 א' כספי לעיריית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הנער הר-טוב, 10.12.1945, שם, 4-2136.

128 ח' פיש וזאב ברלינסקי, בשם 'להקת השחקנים הצעירים', אל מועצת עיריית תל אביב, 26.11.1937, שם, 4-22130.

129 מושיקו לוי בריאיון שערכה תהלה הרץ, 10.11.2014.

במסמכים הרשמיים של עיריית תל אביב עיקר העיסוק היה בהתפתחותו האישית והמקצועית של הילד, וההיבט הלאומי כמעט נעדר. מסלולי ההכשרה המקצועית נבחרו על פי מידת התאמתו של המקצוע לילדים, ולא משיקולים לאומיים. מכיוון שהמוסדות היו בעיר, היה זה טבעי שהפעילויות התרבותיות היו עירוניות – וכללו למשל ביקור בקולנוע – ולא היו 'חלוציות' באופיין. אולם לא רק המיקום קבע את אופי הפעילות; גם במוסד שבמושבה הר-טוב, באזור כפרי, לא הודגשה הזהות הלאומית במטרות המוסד וגם מעשית ניכרה בו התמקדות בצורכי הילד ובהתפתחותו האישית. אמנם הילדים עסקו בו בגינון ובמשק בעלי החיים,¹³⁰ אך האפיק המרכזי של הכשרתם המקצועית, שהושקעו בו משאבים וזמן, היה מסגרות ונגרות.¹³¹ לדעת מנהל המוסד ב-1945, נקשרו הילדים למקום מאחר שהוא התמקד בהם ובצורכיהם, והתמקדות זו תרמה לתהליך החינוכי שעברו.¹³² לעומת זאת, במוסדות הוועד הלאומי הודגש ההיבט הלאומי בהצהרה ובמעשה כאחד. גם בהם ניכר הדבר בעיקר בהכוונה המקצועית של הילדים. אף שילדים אלה הגיעו ברובם מן העיר, שהייתה הוויית חייהם המוכרת ושבה הם ראו את עתידם, ולמרות הטענה החוזרת שחקלאות אינה העיסוק המתאים להם – הייתה ההכשרה המקצועית הכמעט בלעדית במוסדות הוועד הלאומי בחקלאות.¹³³ הודגש בהם כי מדובר במפעלים לאומיים הממלאים 'לא רק תפקיד סוציאלי ע"י הצלת ילדי הארץ מעבריות ושחיתות, אלא [...] גם מקום הכשרה חשוב בשביל מפעל ההתיישבות שלנו'.¹³⁴ זו הייתה גם השקפת עולמו של מנהל בית הנערה, אלימלך כהן, שסבר כי:

יש לראות באידיאל לאומי-חברתי את אחד הגורמים החשובים ביותר בחנוך הנוער, גם הקשה והמפגר. ברור כי כל מקרה ומקרה תובע שיקול מיוחד בשעה שבאים לדון על עתידו וכי אין ליצור הרגשה אצל הנערים כי כל מי שאינו הולך להכשרה ולקבוץ נכשל בדרכו – אולם אין ספק כי יצירת אווירה של שאיפה והליכה לקראת אידיאל מסוים בכתלי המוסד ברכה רבה צפונה בה לחנוך הבנות.¹³⁵

כהן הבהיר כי יש צורך באידאל כלשהו שימלא את אווירת המוסד ויאגד את החניכים סביב מטרה חינוכית, וכי האידאל הלאומי יתאים לשם כך. עם זאת חשוב לציין שהוא לא טען שטובת הלאום קודמת לטובת הילד וסבר שיש לשקול כל מקרה לגופו.

130 "ישיבת הוועדה לברור הצעה להקמת מעון עירוני לנערים בהר-טוב, 27 לאוגוסט 1944, 'עת"א, 4-2136.

131 אידלסון אל ח' אנוך, 9.12.1945, שם, 4-2136.

132 'א' כספי אל עיריית ת"א, דין וחשבון כללי על מוסד הנער הר-טוב, 10.12.1945, שם, 4-2136.

133 'יו"ר הוועד המנהל של כפר העבודה לנערים בתל מונד אל מנהל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 22.9.1943, אצ"מ, S/15/41200; ה"ל אל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 17.9.1943, שם.

134 'יו"ר הוועד המנהל של כפר העבודה לנערים בתל מונד אל מנהל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 22.9.1943, שם.

135 'כהנא, הלשכה להדרכה ולפיקוח חינוכי-סוציאלי של משרד הסעד, אל ציפורה בלוך, מנהלת המחלקה לטיפול בילד ובנער, 24.5.1951, אל"ח, 1.161/882.

אכן, בעיני רבים בצוות החינוכי, קידום הילדים ותרומה ללאום היו שתי מטרות השזורות זו בזו. קיימות עדויות כי העבודה בכפר העבודה לא הייתה רק יישום של ערך לאומי, אלא גם עיצבה מחדש את עולמם של הילדים, כפי שתיאר ניסן בשנת 1940:

בבואי לכפר לא יכולתי לשלוט על עצמי. כל מיני מחשבות ורעיונות רעות תקפוני [...]. אני נזכר בחצר השוממה, באבנים ובלכלוך ששרר בכל פינות המחנה. ידעתי, כי כל התחלה היא קשה. בכל זאת התגברתי בקושי עד שנכנסתי למסלול העבודה. [...] סוף סוף נוכחתי, כי מוכרחים לעבוד. וכעת כאשר נכנסים מהצד השני לכפר, אנו רואים את שורת הברושים ואת שיחי היסמין שיפיצו ריח נחמד בעתיד [...]. מתקרבים ימי עבודה מאומצים. צריכים בכל המרץ לעבד ולשכלל את הכפר.¹³⁶

דבריו מעידים על השינוי האישי שעבר, מהסתייגות מהעבודה בכפר ועד לעבודה חדורת מוטיבציה פנימית. שילוב שתי המטרות, קידום הילדים ותרומה במאבק הלאומי, עולה גם מדברי בני בשנת 1940:

בקומי משנתי אני מתכוונן לעבודה. אחרי ארוחת בקר מוסר ה' יחיאל עבודה לילדים. גם אותי שולחים לעבודה. יש ילדים העושים קשיים; אבל הרב הולך לעבודה בסדר. כאשר אני עובד, כל מחשבותי נתונים [כך במקור] לעבודה. אני חושב: אם לא עובדים, הרי אין אפשרות להתקיים. אם אנחנו נעבוד ונגדל את הגן בעוד כמה דונם, הרי נוכל להביא מהעיר עוד ילדים מחוסרי בית ולחם לשובע. ובכן עלינו לעבד כדי שאפשר יהיה להביא עוד ילדים. אנחנו ילדי ארץ-ישראל צריכים תמיד לזכור שהרבה ילדים סובלים בגולה; מתגלגלים בקור ובלי לחם ועלינו להעלותם לארץ. אם נעבד נרחיב את הגבולות של ארצנו. ילדים! הרבה תלוי בנו.¹³⁷

דבריו מצביעים על הפנמתם של הערכים הלאומיים שהתבטאו בעבודתם בכפר; אולם הם מעידים גם על כך שלא כל הילדים במוסד הזדהו עם העשייה הזו ולא כולם הפנימו את הערכים שעמדו בבסיסה. זאת ועוד, מעשית, יש שמימוש האידאולוגיה הלאומית בא על חשבון טיפול אינטנסיבי ואינדיווידואלי בילדים.¹³⁸

עלון המוסד ככלי לעיצוב זהות לאומית

אחד הכלים לעיצוב הזהות הלאומית בקרב הילדים, שבלט במיוחד בכפר העבודה, היה עיתון המוסד. מחקרים מצביעים על חשיבותה של עיתונות הילדים בארץ באותה התקופה, ככלי לעיצוב זהות לאומית בקרב הילדים.¹³⁹ גם בכמה מהמוסדות לילדים עזובים היה

136 עתוננו, עיתון פנימי של כפר העבודה לנערים, 25.9.1940, שם.

137 שם.

138 ראו למשל: פרוטוקול משיחות שהתקיימו בזמן ביקורי הוועדה בכפר העבודה לנערים, אצ"מ, J1/3813.

139 על עיתונות הילדים ועל השפעתה על עיצוב הזהות הלאומית של הילדים באותה התקופה ראו:

העיתון הפנימי כלי הכרחי הן לקידום אישי של הילדים – מעצם הכתיבה לעיתון – והן להנחלת ערכים ולשילובם בחברה הלאומית, על ידי פרסום ידיעות מהמתרחש בארץ ובעולם. כך עולה למשל מעיתון קיר של ילדי כפר העבודה משנת 1947:

בתרועה גדולה נתקבלה בין הילדים הידיעה על חידוש עתון הקיר. [...] אפשר לחיות רחוק מהעיר הרועשת, אפילו במקום כזה קטן – ולהיות דומה לכל ילד אחר, לעבוד, לחשוב, ללמוד, ורואה אני שהאפשרויות הן גדולות. כיום אנו כ־70 ילד, ורועש גם אצלנו. בגלל עינינים חשובים בעינינו, איפוא, הרגשנו את צורך בעיתון. על הנעשה בעולם הגדול, על הנעשה בעולמנו הארצישראלי, ובודאי בעולמנו אנו הקטן.¹⁴⁰

עיתון הקיר שימש גשר בין הילדים ובין החיים שמחוץ למוסד, והקנה להם תחושה פנימית של שייכות לעולם הילדים שנתפסו נורמטיביים.

בעיתון כפר העבודה בולטת ביתר שאת השאיפה להקנות לילדים ערכים לאומיים. לא רק הידיעות החיצוניות, גם חיבורי הילדים, השירים והאיורים, סבבו סביב לאומיות וחקלאות. כך עולה מאחד השירים שפורסמו בו ב־1940:

בכל הרחובות הסתובבנו
בלי לְמוד, בלי עבודה
כל הימים רעבנו
אין אוכל בלי עבודה
קראה לנו ארצנו, קרא לנו כפרנו
קראו לנו חיים חדשים.¹⁴¹

על פי השיר, החיים במוסד חילצו את הילדים מהרחובות ועיצבו את עולמם וזהותם מחדש, ברוח החלוציות הלאומית. התנוססותו של שיר כגון זה על הקיר, שימשה לא רק כלי ביטוי כי אם גם כלי לעיצוב זהותם של הילדים, שהיו בהם שהפנימו את המסרים ואף פרסמו מהתנסויותיהם האישיות באותה הרוח. כך עולה למשל מרשימתו של משה שושני (שם עט) בעיתון הקיר, שכתב ב־1947: 'אנחנו חיים כאן בתחומי הכפר בשקט ובשלוה ושוכחים לפעמים את המתרחש כיום בערי ארצנו [...] יום יום קורות התנגשויות בכל פעם שומעים אנו על קרבנות של אזרחים שלווים'.¹⁴² דבריו מעידים על מעורבות בנעשה בארץ ועל תחושת הזדהות והשתייכות. רגשות לאומיים וחיבה לנופי הארץ עולים גם משרש שפורסם באותו עיתון:

רימה שיכמנטר, חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, יד יצחק בן־צבי ומכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2014.

140 'עלון כפר עבודה', כ"ב אדר תש"ז, אצ"מ, J1/12657.

141 'עיתוננו', עיתון פנימי של כפר העבודה לנערים, 25.9.1940, אל"ח.

142 'עלון כפר עבודה', כ"ב אדר תש"ז, אצ"מ, J1/12657.

מִי־זָכִים וְרַעֲנָנִים	הוּא כְנֶרֶת יִפְה־פִּיהַ
סְגוּרִים מִי־מִיָּךְ מִכָּל הָעֲבָרִים	סִפְרִי לָנוּ מַעֲשֵׂיהַ
עַל שִׁפְתֶּיךָ עוֹמְדִים וְדֹגִים	מִי־מִי קֹדֶם דִּי־יָגִים
דִּי־יָגִים עֲבָרִים חֲבִיבִים	עַל שִׁפְתֶּיךָ צוֹעֲדִים
מִבָּאָר שֶׁבַע וְעַד דָּן	מִן פּוֹרִיָּה וְעַד מִצְפָּה
מִן הַמְדַּבֵּר וְעַד הַיָּם	נִמְשָׁךְ הַדֶּרֶךְ עַל כָּל הַהָרִים
לִרְאוּתְךָ בָּאִים כּוֹלֵם	בַּחֵר בְּךָ, אֱלֹהִים, כְּנֶרֶת
הוּא כְנֶרֶת יִפְה־פִּיהַ. ¹⁴³	מִכָּל הַיָּמִים לוֹ, לְתַפְאֶרֶת.

מקצת הנערים בכפר העבודה השתתפו בשמירה עליו והקימו קבוצה שעמדה בקשר עם קבוצות נוער בסביבה, וממנה יצאו גם לנקודות התיישבות בארץ.¹⁴⁴ יש בכך כדי להעיד על הפנמת הזהות הלאומית בקרב חלק מהנערים ששהו במוסד, שהפנו את מרצם ואת עתידם לאפיקי עשייה חלוציים ולאומיים.

מחקרים מצביעים על קשר בין מימוש הזהות הלאומית בקרב צעירים ובין שיפור הדימוי העצמי שלהם ויכולת ההגשמה האישית.¹⁴⁵ אכן, בקרב כמה וכמה מבוגרי המוסדות מורגשת השפעתה של השתלבותם בעשייה הלאומית על השתלבותם החברתית. בראיונות עם בוגרים ובזיכרונות שמסרו קרובי משפחה ניכרים הכבוד וההערכה העצמית שהושגו בעקבות ההשתלבות בעשייה הלאומית. עם זאת, חשוב לזכור שייתכן כי עדויות אלה אינן מייצגות את כלל הילדים העוזבים שקולם עלום.

סיכום: המוסד כמעצב זהותם של הילדים העוזבים

'מוטב שיהיה מוסד כזה מאשר שהילדים יהיו ברחוב',¹⁴⁶ אמרה בשנת 1944 סידי ורונסקי, לאחר ששמעה על מכלול הבעיות שליוו את כפר העבודה מהקמתו, על ההזנחה ועל הפגיעה ברווחת הילדים. דבריה מצביעים על ההשקפה הרווחת בקרב גורמים מטפלים שבכל מקרה המוסד בטוח יותר לילדים מסביבתם הטבעית. עמדתם הייתה שהמוסד, גם אם התנהל באופן לקוי, היה מסגרת שתומכת בביטחונם ובהתפתחותם התקינה של הילדים. כן האמינו גורמים אלה שהמוסד מרחיק את השפעתם השלילית של העוזבים מרחובות העיר.

143 שם.

144 שם; 'כפר עבודה לנערים', 25.9.1940, שם, J1/2313; נפתלי ק' אל יעקב צוק, 4.5.1940, תלמה מרגלית־צוק, ארכיון משפחתי.

145 גבריאל הורנצ'יק, 'מימוש של זהות לאומית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1989.

146 שיחה עם סידי ורונסקי, 29.8.1944, בתוך: פרוטוקול השיחות שהתקיימו בזמן ביקורי הוועדה בכפר העבודה לנערים, אצ"מ, J1/3813, עמ' 141-148.

המוסדות שבלב המאמר נבדלו אלה מאלה באופן תפקודם ובהשפעתם על רווחת הילדים שחסו בהם ועל עתידם. זאת בשל הגישות האידאולוגיות והחינוכיות שעמדו ביסוד התנהלותם, המשאבים שהושקעו בהם, והיכולת לפקח אחר המתרחש בהם או היעדרה. גם למיקום המוסדות ולצוות המוסים של מחנכים ומטפלים ששהו בהם וניהלו אותם באופן יום יומי הייתה השפעה ניכרת.

בהכללה אפשר לומר שניכר פער בין מוסדות הוועד הלאומי – שהתמקדו בקולקטיב הלאומי ובצרכיו וראו את טובת הפרט כמטרה שנייה במעלה – ובין מוסדות תל אביב, שהתמקדו בטובת הילד ובהתפתחותו החינוכית. אפיון זה של מוסדות תל אביב עולה בקנה אחד עם התדמית האינדיבידואליסטית של תל אביב. עם זאת, קיימים מאפיינים משותפים לכל המוסדות, ובפרט שאיפתם לעצב את זהות הילדים החניכים בהם והשקעתם בהכשרה מקצועית לשם כך.

המוסדות, הן אלה שתפקודם היה לקוי הן אלה שתפקודם היה מועיל וחיובי, ראו את עצמם כתחליף למשפחות הילדים, ושאפו להשפיע השפעה מיטיבה על זהותם המתעצבת כדי להבטיח את מקומם של הילדים בחברה ואת עתידם. השפעה זו התבטאה בעיקר בשני תחומים, החברתי והלאומי. במוסדות העירוניים הודגש ההיבט היצרני, שהועלה על נס בחברה שהעריכה יצירה ועשייה; ובמוסדות הכפריים הודגש ההיבט החקלאי, שהיה חוד החנית של העשייה הלאומית.

בתחום החברתי התבלטה שאיפתם של מרבית המוסדות להימנע מתיוג מכון של הילדים כעזובים או כעבריינים, ולכוונם לחיים נורמטיביים. עם זאת, נראה כי עצם הימצאותם של הילדים במוסד שיועד לטיפול באוכלוסיית מצוקה ושוליים קיבע את שייכותם של הילדים לקבוצה זו, והם חשו בכך. זאת ועוד, מקומה של המשפחה בחיי הילדים הודחק, וההכשרה התעסוקתית, בעיקר במוסדות הוועד הלאומי, התחשבה בעיקר בערכי המרכז החברתי-הלאומי, ולא בשאיפות הילדים.

ככלל, קשה להעריך באיזו מידה הצליחו המוסדות במשימתם לעצב את זהות הילדים והנערים שחסו בהם באופן שסייע להם להשתלב בחברה בכלל ובחברה הלאומית בפרט, שכן אין בידינו מידע על קורות כל החניכים במהלך שהותם במוסדות ובבגרותם. סביר כי כשם שהמציאות במוסדות הייתה מורכבת, כך הייתה גם השפעתם על החניכים בהם. היו בוגרים שטענו ממרחק הזמן כי למוסד הייתה השפעה מכרעת על מהלך חייהם שהובילה אותם לעתיד טוב יותר משיכלו לצפות לו. הללו הבהירו כי בזכות המוסד הם נחלצו ממעגל העוני והפשע, והגיעו להישגים מקצועיים וחברתיים.¹⁴⁷ טענה הפוכה מצויה במכתבו מ-1940 של נפתלי, מבוגרי כפר העבודה:

זה שלוש שנים שנמצאתי בתוך מוסד ועד כמה שחקרתי ומצאתי ראיתי שכמעט 99% מאלה שעזבו את המוסד לא הצליחו בחייהם היום יומית [כך במקור]. לא מצאתי חניך שקבל חנוך או מושג על חייו בעתיד. [...] באם נאסף עתה את כל החניכים שעזבו

147 יוסף שלחין ומושיקו לוי בריאיון שערכה תהלה הרץ, 2.11.2014.

את המוסד גם לא יעלה פרי מהם. כי הדבר כבר מאוחר מדי. תחנכו אותם עוד שנה-שנתיים ולשוא חבל רק על הכסף שמוציאים עבורם. והאם אתה חושב שהתחנכתי בדרך זו שאני בחרתי, במוסד? לא... זה רק רצוני הָעוּ העיץ [כך במקור] בי זאת להיות פעם בן-אדם [...] כפי ששוחחתי עם כמה חברים מהכפר ראיתי שיש להם את המחשבה הטובה בעתיד אבל ראיתי שאין מי שיטפל במחשבתם וברעיונותיהם לפני העתיד, או יותר נכון לפני שנכנסים לחיים חדשים, לתוך מעמקי החיים היום יומיים. אבל הדבר עתה מאוחר [...] אין לך מושג עד כמה שלבי עתה פועם שאני חושב על חברי שחייתי אתם כמה שנים ואראה אותם אחר כך בלי כל תפיסה בידם בלי מחשבה בעתיד ובלתי מחונכים. מי יתן ויתקן את השגיאה הזאת?¹⁴⁸

לדעת נפתלי הצלחתו אינה קשורה – ואולי אף מנוגדת – לחינוכו במוסד. גם יוסף שלחין, אף שטען שהמוסד הציל אותו מהתדרדרות, הציג את הצלחתו כנובעת ברובה מהנעה פנימית, ולא מהשפעה חיצונית.¹⁴⁹ במחקרים אחדים נטען שבמוסדות שהפיקוח בהם על חיי החניכים מקיף כמעט את כל תחומי החיים, עיצוב זהות החניכים נעשה בכפייה ותוך כדי פגיעה בחירותם הפיזית, המחשבתית והנפשית.¹⁵⁰ עדות נדירה זו של נפתלי מציגה עמדה אחרת, שלפיה כמה מהחניכים שאפו לעיצוב זהות מעמיק יותר במוסד, ושהם ראו בו נקודת מפגש עם המרכז החברתי והזדמנות להשתלבות בחברה. ייתכן שכאשר ניצבת בפני הילד מטרה ערכית חשובה – לאומית, חברתית או אישית, ייחודית או אוניברסלית – הדבר נותן לו אופק לחתור אליו, והנעה פנימית לצמיחה והתפתחות.¹⁵¹ ממרחק הזמן אפשר אפוא להציע שהשילוב בין האידאל המרוחק לכאורה ובין רווחת הפרט עשוי להיות דווקא כוח מניע להצלחה ולרווחה; וכשם שמוסדות הוועד הלאומי הדגישו את היעד הקולקטיבי, כך גם בימינו – הצבת הקהילה וצרכיה במרכז עשויה להשפיע חיובית על ילדים בסיכון. כאז כן כיום, יש לשלב בתהליך החינוכי בין שימת הלב לצורכי הפרט ובין מטרה ערכית רחבה, חברתית, קהילתית או לאומית. לשילוב זה, המאזן בין צורכי הפרט לצורכי החברה, יש ככל הנראה השפעה מכרעת.

148 נפתלי ק' אל אריה קוטלצ'וק, 4.5.1940, תלמה מרגלית-צוק, ארכיון משפחתי.

149 יוסף שלחין בריאיון שערכה תהלה הרץ, 2.11.2014.

150 גופמן, **על מאפייני המוסדות הטוטאליים**.

151 מעניין כי אחת הגישות המתקדמות בעבודה עם ילדים ונוער בסיכון בישראל כיום היא גישתו של חיים פרי הרואה ב'חניך' כמחפש משמעות' תמה מרכזית בתהליך הטיפול והעבודה. דותן לוי, **דרוש כפר**, כנרת, מודיעין 2018.

הפעילות הסוציאלית בקהילה היהודית בירושלים בתקופת המנדט

טל חניה

תקציר

במאמר זה אני מנתח את הגורמים שעיצבו את הפעילות הסוציאלית בוועד הקהילה העברית בירושלים בתקופת שלטון המנדט בארץ. ראשית, אני סוקר את היחס לפעילות הסוציאלית מצד ועד העיר – הגוף שקדם לוועד הקהילה – בשנות העשרים. שנית, אני בוחן את פעילותה והתארגנותה של הלשכה הסוציאלית שעל יד ועד הקהילה בראשית שנות השלושים. שלישית, אני מנתח את השפעתם של אירועים פוליטיים ביישוב היהודי מאמצע שנות השלושים ועד שלהי שלטון המנדט על התגבשות הפעילות הסוציאלית בשתי רמות: ברמה העירונית – מתוך מתן דגש על השפעתם של גורמים ומאפיינים הנגזרים מייחודה של ירושלים, לדוגמה: השפעת מעמדו הפוליטי של ועד העדה הספרדית על הפעילות הקהילתית-סוציאלית, וברמה הארצית – של המסגרת היישובית: השפעת העלייה החמישית והשפעתן של מגביות היישוב על היקף פעילות הלשכה הסוציאלית בשנות הארבעים. על יסוד ניתוח השפעת כל אחד מן הגורמים הנזכרים, אני מבקש להציע כי אופייה והיקפה של הפעילות הסוציאלית בירושלים הם תולדת השילוב בין שלושה מוקדי השפעה מרכזיים: מוקד יישובי – יוזמות מטעם המוסדות הלאומיים; מוקד קהילתי – פעילות הנובעת ממעמד ועד הקהילה ודפוסי חשיבה קהילתיים; ומוקד מקומי – נורמות ודפוסי חשיבה שרווחו בירושלים בתקופה שלפני הכיבוש הבריטי. אם כן, במאמר זה אבקש להראות כי המסגרת היישובית היא אחד המוקדים שעיצבו את הפעילות הסוציאלית בירושלים.

מילות מפתח: הנרייטה סאלד, ועד העדה הספרדית, כופר היישוב, מגבית ההתגייסות, מס החירום, העלייה החמישית

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת הדוקטור שלי 'יישוביות, קהילתיות ומקומיות בפעילות ועד הקהילה העברית בירושלים', שנכתבה בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מבקש להודות מקרב לב למנחם, פרופ' דימיטרי שומסקי ופרופ' אביגיל יעקבסון על הערותיהם והארותיהם החשובות והמועילות.

סעד ועזרה לזולת הן פעילויות רווחות בקרב קהילות. המענה שסיפקו ראשי קהילות בתחומים הללו בתקופה הטרומ־ציונית היה חלק מן התפקידים הרשמיים של הקהילה.¹ בשל כך לא נתפסו תחומי הפעילות הללו כאתוס מוביל ביישוב החדש,² וגם לא נחשבו לחלק מהפעילות של התנועה הציונית.³ יתר על כן, בתוך התנועה הציונית קמו מתנגדים למיסוד הפעילות הסוציאלית; רבים ביישוב, בעיקר בתנועת העבודה, אחזו בדעה כי פעילות זו היא חזרה לשיטת החלוקה שהייתה מזוהה עם חברה לא יצרנית.⁴ ואכן, מוסדות הנהגת היישוב בתקופת המנדט הקימו מערך סוציאלי מסודר רק בראשית שנות השלושים – מחלקה סוציאלית. מערך זה הופעל באמצעות לשכה סוציאלית שהוקמה בכל אחד ממועדי הקהילות שפעלו ביישוב בתקופת המנדט.

בשנים האחרונות נכתבו כמה עבודות מחקר על ועדי הקהילות, הבוחנות אותם על רקע המאפיינים והצרכים הייחודיים של הקהילות מחד גיסא ועל רקע מדיניות מוסדות היישוב מאידך גיסא. עבודות אלו עוסקות בתחומים שונים של פעילות אזרחית.⁵ בתחום של הפעילות הסוציאלית בחיפה בולטת עבודתה של ענת קדרון על ועד הקהילה העברית בעיר. קדרון מראה כיצד מחד גיסא שיקפה פעילות הסעד והעזרה הסוציאלית את ההתחזקות הפוליטית־ריכוזית של ועד הקהילה ואת מימוש האינטרסים של בני הקהילה, וכיצד מאידך גיסא היא שיקפה ראייה לאומית – את נקודת מבטה של המחלקה לעזרה סוציאלית שליד הוועד הלאומי.⁶

גם על התפתחותה של הפעילות הסוציאלית בירושלים בתקופת המנדט נכתבו כמה עבודות מחקר. עקיבא דויטש בחן את התפתחות הפעילות הסוציאלית ביישוב דרך ועדי הקהילה בערים הגדולות (ירושלים, תל אביב וחיפה). לדבריו, המבנה הפוליטי־יישובי, שכלל את המחלקה המרכזית של הפעילות הסוציאלית, שימש גורם מרכזי בעיצוב

- 1 על המסגרת הקהילתית כגוף הנותן מענה בתחומים שונים ומעצב נורמות התנהגות, ראו: יעקב כץ, **היציאה מן הגטו**, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 26–27.
- 2 יונה רוזנפלד ולוטה זלצברגר, 'ישראל – מדינת סעד?', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט, רבקה בר יוסף, ראובן כהנא ואילנה שלח (עורכים), **רבדים בישראל**, אקדמון, ירושלים 1968, עמ' 164–166.
- 3 עקיבא ולטר דויטש, 'התפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע ביישוב העברי בארץ־ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1970, עמ' 59.
- 4 ג'וני גל וסטפן קונגטר, 'ברלין בירושלים: בית הספר הראשון לעבודה סוציאלית בפלשתינה־א"י', בתוך: ג'וני גל ורוני הולר (עורכים), **לא צדקה אלא צדק: פרקים בהתפתחות העבודה הסוציאלית בישראל**, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019, עמ' 116. ראו עוד: חנה הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים – פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 120–121.
- 5 ראו למשל: ראובן גפני, **נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט**, מאגנס, ירושלים 2019; ענת קדרון ושולי לינדר־ירקוני, **סיפורה של קהילה נשכחת: ראשיתו של היישוב היהודי בעכו המנדטורית ואחריתו**, מאגנס, ירושלים 2022, עמ' 219.
- 6 ענת קדרון, **בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2012, עמ' 74–104.

הפעילות של הלשכה הסוציאלית שעל יד ועד הקהילה בירושלים וביישוב בכלל⁷. טובה גולן, שסקרה את הפעילות הסוציאלית בירושלים בשנים 1931-1936, קבעה כי הלשכה שעל יד ועד הקהילה תרמה 'להטמעת המגמות הציוניות בעבודת ועד הקהילה'⁸. לשיטתה יש לראות את הפעילות 'כמרכיב בעל משמעות ל"בנין האומה", וכעוד נדבך ב"מדינה שבדרך"⁹. קובי כהן-הטב, שניתח את תחומי העשייה המרכזיים של ועד הקהילה כחלק 'מתהליך צמיחתו של "היישוב החדש" בעיר'¹⁰, הדגיש את אופיו המודרני והחדשני, שהשתלב עם אופייה של המחלקה הסוציאלית שעל יד הוועד הלאומי.¹¹

במאמר זה אני מבקש לנתח את התפתחותה של הפעילות הסוציאלית בירושלים מתוך דגש על שני מוקדי השפעה נוספים על הגורם היישובי-לאומי: הגורם הקהילתי והגורם המקומי. בראשית הדברים אגדיר את המונחים 'קהילתיות' ו'מקומיות'.

לאורך המאמר אשתמש במונח 'קהילה' בשני מובנים המצויים במחקר ההיסטורי: מסגרת חברתית המאגדת יחידים, בראש ובראשונה לשם סיפוק צורכיהם;¹² ביטוי לעצמאות ולמעמד פוליטי כלפי בני הקהילה וכלפי ארגונים ציבוריים.¹³ בהתאם לשתי ההגדרות הללו, המונח 'קהילתיות' יוצג במאמר בשני מופעים: האחד, ועד הקהילה העברית בירושלים, גוף שסיפק את צורכי היישוב היהודי והעניק לו מעמד פוליטי בעיקר מול גופים ציבוריים שונים – מן הארגון הפוליטי הרשמי של היישוב ויוזמות אזרחיות. האחר, ארגוני הקהילות היהודיות בגרמניה, ששימשו כתובת מרכזית בתחומים שונים – בדגש על הנושא הסוציאלי. מונחים נוספים שישמשו אותי במאמר, בדיון על המרחב הקהילתי שהתקיים בירושלים, הם 'מקומיים' ו'מקומיות'. המונח 'מקומיים' מתייחס במאמרי לאנשים ולגופים שהשתייכו לקהילות שונות ושחיו ופעלו בירושלים לפני הכיבוש הבריטי, והמונח 'מקומיות' מתייחס לנורמות פוליטיות ואחרות שרווחו בקרב אותן קהילות. צמד מונחים נוסף שאשתמש בו במאמר הוא 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' (או: 'יישובי'). הראשון מתייחס להתארגנות ציבורית על בסיס עדתי ואילו השני להתארגנות ציבורית על בסיס לאומי.¹⁴

- 7 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 243-236.
- 8 טובה גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936): מוולונטריזם לפרופסיונאליזם ומהגשת תמיכה ל"בניני אומה"', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2002, עמ' 81.
- 9 שם, עמ' 2.
- 10 קובי כהן-הטב, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר', קתדרה, 82 (טבת תשנ"ז). עמ' 133-134; הנ"ל, 'השפעת ועד הקהילה בירושלים על התפתחות העיר בתקופת השלטון הבריטי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1994, עמ' 4-7.
- 11 שם, עמ' 49.
- 12 יעקב כ"ץ, **מסורת ומשבר**, מוסד ביאליק, ירושלים 1958, עמ' 95.
- 13 ראו למשל את הדגם של קהילת סלונקי: יוסף הקר, 'הארגון הקהילתי בקהילות האימפריה העות'מאנית (1676-1453)', בתוך: אברהם גרוסמן ויוסף קפלן (עורכים), **קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו**, ב, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2004, עמ' 294-295.
- 14 במחקר נכתב רבות על הבעייתיות במונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. כך למשל ישראל ברטל מראה כיצד מונחים אלו מתעלמים משוליים רחבים של היישוב היהודי במאה ה-19. ראו: ישראל

באמצעות ההגדרות הללו אבקש להראות כי מלבד המנגנון היישובי-לאומי השפיעו על עיצוב הפעילות הסוציאלית בירושלים גם הגורמים הקהילתיים והמקומיים. שלושת מוקדי ההשפעה – היישובי, הקהילתי והמקומי – יודגמו במאמר זה על ידי סוגיות מרכזיות שנדונו במסגרת ועד הקהילה. לצד המוקדים המרכזיים הללו היו בירושלים מוקדי השפעה משניים, כגון הקצבות ממשלתיות וקרנות שונות, אולם בהם אין המאמר עוסק. לאורך המאמר אבחן על פי סדר הזמנים את התפתחות הפעילות הסוציאלית ומאפייניה במסגרת ועד הקהילה: בחלק הראשון אעסוק בהקמת ועד העיר (הגלגול הקודם של ועד הקהילה) ויחסו לפעילות הסוציאלית בשנות העשרים. בחלק השני אבחן את יכולתיה הארגוניות-כלכליות של הלשכה הסוציאלית בוועד הקהילה ואת עיצוב פעילותה לנוכח השפעתם של אנשי העלייה החמישית. בחלק השלישי והאחרון אנתח בעיקר את השפעתם של גורמים שונים ביישוב על ההיקף והאופי של הפעילות הסוציאלית בשנות הארבעים, בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה.

ועד העיר והפעילות הסוציאלית בשנות העשרים

ימים ספורים לאחר שנכבשה ירושלים בידי הבריטים זימנו אליעזר הופייין ויעקב טהון, מראשי ההנהגה הציונית בעיר, עסקנים מקומיים אחדים כדי לדון בהקמתה של הנהגה כללית אחת ליהודי העיר. הגוף שהוקם נקרא בשם: ועד העיר ליהודי ירושלים (ועד העיר). הוועד פעל באופן רשמי כזרוע של הנהגת היישוב החדש, שהתגבשה בעיר לאחר הכיבוש הבריטי.¹⁵ ב־1932 שונה שמו של ועד העיר לוועד הקהילה העברית בירושלים. את ייעודו הציבורי הרשמי של ועד הקהילה יש להבין על רקע ניסיונם של ראשי היישוב לתקן תקנות שיאפשרו לארגן את כלל היהודים בארץ ישראל לקהילה אוטונומית-לאומית,

ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" – הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 4. במאמר זה אשתמש במונחים אלו על בסיס חלוקה של ישראל קולת, שמבחין בין הערכים השולטים ובין המוסדות המייצגים. ראו: ישראל קולת, 'מיישוב עדות וכוללים ליישוב לאומי', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 34. בנוגע למונח 'יישובי' בתקופת המנדט, ראו: אביבה חלמיש, 'ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט', ישראל, 24 (2016), עמ' 377.

15 מנחם פרידמן, חברה ודת: האוטודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 36-46. אליעזר זיגפריד הופייין שימש מנהל בנק אפ"ק בירושלים במהלך מלחמת העולם הראשונה. נוסף על כך הוא היה אחראי על קבלת כספי סיוע מוועד הסיוע המאוחד האמריקני. מספטמבר 1917 הופקד הופייין על הסיוע שהגיע לארץ עבור כלל האוכלוסייה היהודית. ראו: נתן אפרתי, 'אליעזר הופייין – פועלו ומעמדו בקרב הנהגת היישוב בתקופת המלחמה ואחריה', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1991, עמ' 88-89. יעקב טהון שימש במהלך מלחמת העולם הראשונה מנהל המשרד הארצישראלי (במקום ארתור רופין שהוגלה לקוסטא). ראו: 'יעקב טהון', בתוך: יעקב שביט, יעקב גולדשטיין וחיים באר (עורכים), לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948, עם עובד, תל אביב 1983, עמ' 236.

שמוסדותיה פועלים לפי חוק.¹⁶ לשם כך הגישו הצעה בשם 'חוקת הקהילות', הבאה להסדיר את תפקידיהם של מוסדות ההנהגה היישוב. על פי חוקה זו יש לכלול את כל היהודים בארץ ישראל במסגרת קהילתית אחת, שיכירו בה שלטונות המנדט רשמית.¹⁷ ב-1 בינואר 1928 אישר הרברט פלומר הנציב העליון, את חוקת הקהילות או: תקנות 'כנסת ישראל' – כינויו של הארגון הקהילתי האוטונומי של היישוב היהודי בארץ ישראל, שהזיקה ההדדית בין החברים בו הייתה מושתתת על ערכים ציוניים-לאומיים. בתקנון מצוין כי עומדת ליהודים האפשרות שלא להשתייך לארגון כנסת ישראל. הגוף הבולט ביותר שהיה אופוזיציה פוליטית לכנסת ישראל היה מפלגת אגודת ישראל.¹⁸ ארגון כנסת ישראל הורכב מחמישה מוסדות: מועצת הרבנות הראשית, לשכות הרבנויות המקומיות, אספת הנבחרים, הוועד הלאומי וועדי קהילות.¹⁹ במקרה של ירושלים, הגוף ששימש זרוע קהילתית של הנהגת היישוב בעיר במהלך שנות העשרים היה ועד העיר, ולאחר מכן ממשיכו – ועד הקהילה העברית. ועד העיר וועד הקהילה העברית היו הגופים המרכזיים שבאמצעותם התקיימה מטעם המוסדות הלאומיים פעילות אזרחית בירושלים, בין השאר גם הפעילות הסוציאלית. אף על פי שהפעילות הסוציאלית החלה רשמית בראשית שנות השלושים, אתייחס בראשית הדברים לוועד העיר ולפעילות הסוציאלית שהתקיימה בעיר עשור קודם לכן, בשנות העשרים.

בחודשים הראשונים לאחר הכיבוש הבריטי, כחלק מתקופת ההתאוששות שלאחר מלחמת העולם הראשונה, עסק ועד העיר בפעולות סיוע והקלה לאוכלוסייה המקומית. כך למשל הוקמו מטעם הוועד שש ועדות שעסקו בתמיכה כלכלית וברווחה.²⁰ עם זאת, הוועד לא ניהל פעילות ממוסדת בתחום הסוציאלי. במקרים רבים הפנו ראשי הוועד נזקקים לארגוני סעד עדתיים, בהתאם למוצאה העדתי של המשפחה,²¹ או לבתי תמחוי מקומיים, הבולט שבהם – בית שטראוס.²² במקרים אחרים הפנה הוועד נזקקים לארגונים וולונטריים.²³ במהלך שנות העשרים התפתחה פעילות סוציאלית מודרנית בירושלים, בעיקר באמצעות התארגנויות

16 פרידמן, *חברה ודת*, עמ' 187-188; דפנה צמחוני, 'ממשלת המנדט ומעמד העדות הדתיות בארץ ישראל', *קתדרה*, 80 (תמוז תשנ"ו), עמ' 156.

17 פרידמן, שם, עמ' 188.

18 צמחוני, 'ממשלת המנדט', עמ' 160-161.

19 פרידמן, *חברה ודת*, עמ' 202.

20 דין וחשבון של ועד העיר ליהודי ירושלים י"א ניסן תרע"ח – תשרי תרפ"א, ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), 33-4622.

21 ראו למשל: רבקה מלכה אל ועד העיר, כ"ח בכסלו תרפ"ג, שם, 6-4567; ועד העיר אל הנהלת העדה המערבית, י"ג בטבת תרפ"ג, שם, 7-4567.

22 ועד העיר אל הנהלת בית תבשיל שטראוס, כ"ז באדר התרפ"ג, שם, 7-4567. על חשיבות פעילות המוסד, ראו: מימי אייזנשטדט וג'וני גל, 'עבודה סוציאלית ודימויים של עוני ושל עניים בתקופת היישוב', בתוך: גל והולר (עורכים), *לא צדקה אלא צדק*, עמ' 296.

23 למשל בהקשר של סיוע למשפחות נפגעי מאורעות תרפ"א. ראו: ועד העיר אל הסתדרות נשים עבריות, 12.1.1922, אע"י, 24-4622.

של קבוצות נשים ציוניות יוצאות אירופה וצפון אמריקה, כגון ארגון נשות הדסה וארגון הסתדרות נשים עבריות.²⁴ בין המיזמים הבולטים יש לציין את בתי ההתיישבות, שהמרכז השכונתי בשכונת שמעון הצדיק היה אחד מן המפעלים שלו, שיזמו חנה טהון והסתדרות נשים עבריות.²⁵ במרכז השכונתי התקיימה פעילות סוציאלית-מקצועית ותעסוקתית לנשות השכונה, והוקמה בה תחנת טיפת חלב בסיוע ארגון הדסה.²⁶ לסיכום, בשנות העשרים לא הייתה הפעילות הסוציאלית חלק טבעי מהפעילות השוטפת של ועד העיר, למרות זיהוי הרשמי כגוף קהילתי. גם אם עסק הוועד במקרי רווחה, פעילותו נשענה על ארגוני צדקה ורווחה מקומיים ווולונטריים. במידה רבה לא הייתה מציאות זו שונה מזו של ועדי קהילות בערים אחרות.²⁷

פעילות הלשכה הסוציאלית שעל יד ועד הקהילה העברית בראשית שנות השלושים

פעילות סוציאלית רשמית במסגרת ארגון כנסת ישראל החלה ב-1931, עם הקמת המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי בראשותה של הנרייטה סאלד, חברת הנהלת הוועד הלאומי.²⁸ לטענת סאלד המצב בתחום הפעילות הסוציאלית היה 'תוהו ובוהו': גופים שונים פעלו ללא שיתוף פעולה.²⁹ סאלד ביקשה לעבור מפעילות בעלת אופי פילנתרופי לפעילות באמצעות מנגנון מרכזי, מקצועי ויעיל, שאינו תלוי בגופים אחרים.³⁰ בהתאם לכך קמו בראשית שנות השלושים לשכות סוציאליות בכמה ערים מרכזיות – בין היתר בחיפה ובתל אביב – שפעלו כזרוע של המחלקה שפעלה מטעם הוועד הלאומי. במאי 1932 קמה בירושלים לשכה סוציאלית מטעם ועד הקהילה. מטרת הקמתה של הלשכה הייתה להעביר את האחריות מן הארגונים הוולונטריים לוועד הקהילה. לצד הלשכה הוקמה ועדה ששימשה גוף מנהל. בתקנון המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי משנת 1931 נקבע כי בראש הוועדה יעמוד חבר ועד הקהילה, ושאר חברי הוועדה יהיו אנשי ציבור ועסקנים. תקנון זה לא יושם ברוב ועדי הקהילות, ובראש הוועדות עמדו נציגים שלא השתייכו לוועד הקהילה, אלא לארגונים

24 כך למשל ארגון הדסה סייע למימון ארוחות צהריים לתלמידות בית ספר בעיר העתיקה. ראו: צפורה שחור-רובין, 'ה"קפטריה": מפעל ההזנה של "הדסה" בבתי הספר העבריים', קתדרה, 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 108.

25 חנה הלנה טהון, (1886-1954), ילידת גרמניה, היגרה לארץ ישראל ב-1921. טהון הייתה מחלוצות העבודה הסוציאלית ביישוב, פעילה ומנהיגה בארגוני נשים, וחברה בוועדה הסוציאלית של ועד הקהילה. ראו: 'חנה טהון', בתוך: שביט, גולדשטיין ובאר (עורכים), לקסיקון האישים, עמ' 236.

26 יהודית אבניר וג'וני גל, 'רעיון בתי ההתיישבות (Settlement Houses) וראשית העבודה הסוציאלית בפלשתינה-א"י', בתוך: גל והולר (עורכים), לא צדקה אלא צדק, עמ' 47-51.

27 על חולשתה של הפעילות הסוציאלית בוועדי ערים ובקהילות בתקופה ההיא, ראו: הנרייטה סאלד אל אפרים בלוסטאון, מנהל הסתדרות מדיצינית הדסה, 19.12.1927, אע"י, 4561-17.

28 גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936)', עמ' 71.

29 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 140.

30 דבורה הכהן, מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד – ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 2019, עמ' 331-332.

כמו הסתדרות נשים עבריות.³¹ בראש הוועדה של קהילת ירושלים עמד ראובן כצנלסון, חבר בוועדת הבריאות של הוועד הלאומי.³² עם הקמת הלשכה פעלו בה ציפורה בלוך, עובדת סוציאלית מקצועית, וצסי רוזנבליט, תחילה מתנדבת בהסתדרות נשים עבריות ובהמשך עובדת סוציאלית.³³ יוצא אפוא כי בתהליך הקמת הלשכה חברו גורמים בעלי זיקה ברורה למוסדות הלאומיים, מה שחיזק את הקשר בין הפעילות הסוציאלית בוועד הקהילה למסגרת הלאומית שבה התקיימה פעילות זו.

עם זאת, על אף ההתמסדות של הלשכה מבחינה ארגונית ללאומית ועל אף פעילותה במחצית הראשונה של שנות השלושים בקרב 'שדרות רחבות והמוני עניים נזקקים לעזרה',³⁴ היא לא פעלה כגוף עצמאי ומחושב מבחינה תקציבית וארגונית ואף לא פרסמה דוח פעילות מסודר.³⁵ הלשכה התבססה בין השאר על פעילות מוסדות היישוב הישן. אלה כללו למשל הפניית חולים עניים לאגודות עזרה של ועדי כוללים, הפניית חסרי דיור לראשי כוללים כדי לקבל דירות מתוך הקדשי הכולל,³⁶ או פנייה לוועד העדה הספרדית כדי לסייע לחולים מצורעים מן העדה הספרדית.³⁷ במקרה אחר, הציע שלמה זאבי, נציג מפא"י בוועדה הסוציאלית, 'לברר את המצב של כל-נזקק לוועד עדתו וינתן לו 1/3 בתנאי שכל עדה שהאדם משתייך אליה תתן 2/3'. ואכן ההצעה התקבלה.³⁸ נוסף על כך, סיוע מצד

31 קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 75.

32 כצנלסון אל ועד הקהילה, 7.4.1932, אע"י, 2-4555. ראובן כצנלסון (1890-1977), יליד בוברויסק, היגר ב-1920 לארץ ישראל והיה מנהל בית חולים הדסה. ב-1931 ייסד את קופת חולים עממית במושבות בשיתוף עם הדסה וניהל אותה. ראו: 'ראובן כצנלסון', בתוך: שביט, גולדשטיין ובאר (עורכים), **לקסיקון האישים**, עמ' 273.

33 גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936)', עמ' 80. ציפורה בלוך (1901-1979), ילידת רוסיה, היגרה לארץ ישראל ב-1921 ועסקה בפעילות רווחה. ב-1929 נסעה בלוך ללמוד עבודה סוציאלית בברלין, ולאחר מכן חזרה לארץ וניהלה את הלשכה הסוציאלית בירושלים במשך כעשור. צסי רוזנבלט (1898-1981), ילידת ברלין, היגרה ב-1923 לארץ ישראל ועסקה בשילוב ילדים מעדות המזרח במסגרות חינוך שונות. בהמשך עמדה בראש סניף ירושלים של ארגון ויצ"ו. על שתייהן ראו בהרחבה: עיינה הלפרן, 'עובדות סוציאליות ביישוב העברי בתקופת המנדט: חשיפת מקומן של נשים ומסורות נשכחות בתולדות המקצוע', בתוך: גל והולר (עורכים), **לא צדקה אלא צדק**, עמ' 70-72, 76-78.

34 ראו דוח על הפעילות בשנות השלושים, אע"י, 6-4541.

35 סאלד אל יצחק אלישר, נשיא ועד הקהילה, 21.11.1932, שם, 2-4555. ראו עוד: 'הריאורגניזציה של הלשכה', פרוטוקול ישיבת הוועדה לבריאות ולעזרה סוציאלית מיום ג' אדר תרצ"ג, 1.3.1933, שם, 2-4555.

36 גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936)', עמ' 70. ראו עוד: **דין וחשבון לתקופת כהונתו של ועד הקהילה הראשון בירושלים שבט תרצ"ב-טבת תרצ"ח**, הוצאת ועד הקהילה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 83. הדוח מופקד באע"י, 4596.

37 הנהלת ועדה סוציאלית אל ועד העדה הספרדית, 23.3.1933, שם, 35-4554.

38 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעזרה סוציאלית, 22.3.1933, שם, 35-4554. ראו עוד: סקירה על הפעילות הסוציאלית מטעם ועד הקהילה לקראת חג הפסח בשנת 1933, שם, 35-4554.

מוסדות המיסיון לנזקקים ולחולים יהודים הקל גם הוא על ועד הקהילה.³⁹ ביטוי לתלות של הלשכה במוסדות היישוב אפשר לראות בדברים שנכתבו מטעם הלשכה לוועד הלאומי:

על ידי המצב הקשה שהתהווה אצלנו במשך הזמן האחרון, נאלצים היינו להתאמץ ולחפש אמצעים כספיים מחוץ ללשכה, והצלחנו במדה ידועה. כן השגנו סכומים הגונים מהוועד הכללי, מהעדה הפרסית וכ'ו. הוועד הכללי השפיע על כוללים אחרים, כמו כוללצ [כך במקור] גרודנו, ווהלין, להמציא לרשותנו איזה סכומים לטובת הנזקקים. מלבד הפעולה הכספית מצד הוועד הכללי, הצלחנו לקבל גם את הסכמתם להחלפת הנזקקים בינינו, שבלי ספק תביא ברכה בעבודתנו.⁴⁰

הפרקטיקה של שימוש במסגרות עדתיות לשם פעילות סוציאלית אף אומצה כמדיניות כלל-יישובית. לטענת משה ליסק, עם הגירתם של יהודים מארצות האסלאם בשנים 1919-1931 העבירה ההנהלה הציונית את האחריות לקליטתם ל'סוכנויות משנה'. כך למשל עודדה ההנהלה הציונית את התימנים להקים את התאחדות התימנים כדי שזו תטפל בקליטת יהודי תימן, ומסיבה דומה עודדה את הקמת הסתדרות עולי סלוניקי.⁴¹

בניתוח המשווה בין התפתחות הפעילות סוציאלית בחיפה לזו שבירושלים, טען דויטש כי בירושלים היה קושי 'להניע את המסגרות המסורתיות הרבות לשיתוף פעולה ולהשפיע על פעולותיהן'.⁴² כאמור, מסגרות אלו היו חלק מובנה בפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה. עם זאת, ההישענות על מוסדות היישוב הישן נבעה מן המשאבים המצומצמים שעמדו לרשות הוועד, וככל הנראה גם מן היחס הכללי של ראשיו לנושא הסוציאלי. במכתב להנהלת ועד הקהילה ציינה ציפורה בלוח כי אינה יכולה להמשיך בעבודתה לנוכח היעדר תמיכה מצד ראשי הוועד: 'לא קבלתי במשך כל הזמן כל עזרה מוסרית לא מהנהלת הקהילה ולא מהוועדה הסוציאלית שלה. בכלל היתה המחלקה הסוציאלית תמיד כבת-חורגת לקהילה'.⁴³

בשל חוסר התמיכה הכספית מצד הנהלת ועד הקהילה, ציין ראובן כצנלסון יושב ראש הוועדה, כי היחס בין הוועדה לוועד הקהילה הוא בבחינת 'פיקציה של מוסד עם לשכה'.⁴⁴

39 דין וחשבון, עמ' 72.

40 הלשכה למחלקה לעזרה סוציאלית בוועד הלאומי, 9.2.1933, אע"י, 2-4555. מוסדות החסד של היישוב הישן היו חלק ממערך הפעילות הסוציאלית שראשי הוועד הביאו בחשבון, כפי שאפשר לראות בדוח של ועד הקהילה. ראו: דין וחשבון, עמ' 70-73.

41 משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: הנ"ל, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תקופת המנדט הבריטי: חלק שני תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 298-299.

42 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 154.

43 צפורה בלוח אל הנהלת ועד הקהילה, 10.12.1933, אע"י, 35-4554.

44 כצנלסון אל הנהלת ועד הקהילה, 24.11.1933, שם, 35-4554.

לדברים אלו יש להוסיף את ההתנהלות הכספית הלא יעילה בפעילות ועד הקהילה, שבעקבותיה הקים הוועד הלאומי גוף ביקורת חיצוני לבחינת הפעילות הכספית.⁴⁵ דברים דומים טענו חנה טהון, סידי ורונסקי ורוזה ויטליס, דמויות מרכזיות בתחום העזרה הסוציאלית בירושלים:

אי לזאת רוצים אנו להציע את ההצעות הבאות: לארגן ועדה סוציאלית בלתי תלויה בועד הקהילה. הועדה הזו תהיה אחראית לאסוף כספים לשם תשלום משכורת לעובדת הסוציאלית ולצרכי התמיכה [...] ועד הקהילה ישתתף גם בסכום של עשר לא"י [לירה ארץ-ישראלית] לחדש לכסוי התקציב. שנים מחברי ועד הקהילה יבחרו לוועדה זו. והיה אם באחד הימים הבאים ירגיש ועד הקהילה את היכולת לקבל שוב על עצמו את אחריות העבודה הסוציאלית, – הועדה הזאת תהיה אז מוכנה למסור לו את העבודה.⁴⁶

קריאה זו לא נענתה, ובעקבות המצב ביקשה ציפורה בלוח להתפטר.⁴⁷ על רקע דברים אלו יש להבין את התפקיד המרכזי של גורמים מחוץ לארגון כנסת ישראל בפעילות הסוציאלית בירושלים, כפי שהוא בא לידי ביטוי במאורעות 1936-1939. פעולות האיבה נמשכו תקופה ארוכה יותר ממאורעות קודמים, ובמהלכה נתגלעו בעיות חמורות ארוכות טווח, כמו אבטלה ומחסור בדיור לפליטים.⁴⁸ במהלך המאורעות לא סיפקה הלשכה הסוציאלית מענה הולם לנפגעים, בעיקר בשל בעיות תקציב, ומנגד בלטה פעילותם של ארגונים כמו 'משען' שעל יד הסתדרות העובדים וארגון המפדה האזרחי.⁴⁹ במקרים שבהם לא הצליחה הלשכה לספק מענה לפניות הרבות של דורשי העבודה, היא הפנתה את הנצרכים לסניף של משען.⁵⁰

אם כן, בחינה של פעילות הלשכה בראשית שנות השלושים מלמדת כי היא לא עבדה יעיל מבחינה ארגונית ומבחינה קהילתית. נוסף על כך, בקרב ראשי ועד הקהילה נטען כי תחום העבודה הסוציאלית אמור להיות באחריות העירייה או 'המדינה' ולא באחריות הוועד.⁵¹ קשה אפוא לראות במוסדות היישוב – ובעיקר במחלקה הסוציאלית – גורם מכריע בעיצוב הפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה בתקופה זו. אדרבה, דווקא גורמים מקומיים מן היישוב הישן בשילוב גורמים אחרים שלא מ'כנסת ישראל' מילאו באופן ניכר

45 מדובר על ועדה כספית מטעם הנהלת הוועד הלאומי, שעסקה בהבראת המצב הכספי של הקהילה. ראו: הנהלת הוועד הלאומי אל ועד הקהילה, 23.10.1934, שם, 9-4559.

46 'הצעת הגבירות ויטליס! וורונסקי! טהון וגומברוב', ללא תאריך (ככל הנראה שנת 1933), שם, 35-4554.

47 ראו כמה מכתבים מאת בלוח אל הנהלת ועד הקהילה, שם.

48 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 161.

49 שם, עמ' 163.

50 באמצעות הלשכות השכונתיות. ראו: שם, עמ' 166.

51 כפי שטען חבר ועד הקהילה שלמה שלאיי. ראו: 'למען העזרה הסוציאלית בירושלים', הארץ, תוספת ערב, 18.5.1937.

צרכים סוציאליים חיוניים. לצד אלו יש לציין את השפעתו של גורם חברתי-קהילתי חדש – אנשי העלייה החמישית (1929-1939), שארגנו מחדש את הפעילות הסוציאלית בירושלים ובמידה רבה ביישוב היהודי כולו ושינו את מעמדו הציבורי של ועד הקהילה.

העלייה החמישית

ההשפעה של אנשי העלייה החמישית על היישוב היהודי נדונה בהקשרים שונים, בהם שירותי הרווחה עבור המהגרים והפעילות הסוציאלית בקרבם.⁵² חלק מן המחקרים שייחדו להקשר האחרון נגעו בהיבט המקצועי-סוציאלי, שהושפע ממדיניות הרווחה בגרמניה,⁵³ ובהשפעת הפדגוגיה הסוציאלית על העבודה הסוציאלית שם.⁵⁴ בחלק זה של המאמר אתמקד בהשפעת יוצאי גרמניה על עיצוב הפעילות הסוציאלית בירושלים כנגזרת של זהותם הקהילתית, כלומר של האופן שבו רבים מהם תפסו את תפקיד הקהילה. כמו כן, אתייחס לחיזוק מעמדו הציבורי והפוליטי של ועד הקהילה כפועל יוצא של השפעה זו. הקהילות היהודיות בגרמניה סיפקו לחבריהן שירותים בתחומים מסורתיים שונים, אך התחום הרחב, המפותח והמתקדם ביותר – שהתקיים בו שיתוף פעולה ארצי בין הקהילות השונות – היה הפעילות הסוציאלית. במהלך המאה ה-19 חלה תמורה במערכת הסעד היהודית-מסורתית בגרמניה: מפעילות צדקה ספונטנית לפעילות מתוכננת רציונלית, ועלייה בהיקף פעילותן של חברות צדקה בחיי הקהילה. ביטוי למגמה זו ניכר בשירותי רווחה שהעניקו אלפי ארגונים יהודיים. הגדלת נפח הפעילות הסוציאלית בקרב קהילות יהודי גרמניה וחיזוק הקשרים הבין-קהילתיים הולידו להקמת פדרציה יהודית לעבודה סוציאלית בברלין ב-1897. מרכז כלל-ארצי התרחש ב-1917, עם הקמת לשכת הסעד המרכזית של יהודי גרמניה. לאחר מלחמת העולם הראשונה מילאו העובדים הסוציאליים תפקיד מרכזי עוד יותר בענייני קהילה.⁵⁵ בתקופה זו הורחבה הפעילות הסוציאלית – אף מחוץ לקהילה ובחוף-לארץ – מתוך תחושת סולידריות יהודית⁵⁶ והתחזקותה של תפיסת הקהילה העממית כגוף המקיף תחומי חיים נרחבים ביותר.⁵⁷

- 52 ראו עוד: גולן, 'עבודה סוציאלית בישוב (1931-1936)', עמ' 103-123; יואב גלבר, **מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 449-452.
- 53 אברהם דורון, 'שירותי הרווחה האישיים בישראל – שינויי המנהיגות והשלכותיהם על עיצוב המערכת', בתוך: ג'וני גל ואבישי בניש (עורכים), **בזכות מדינת הרווחה**, רסלינג, תל אביב 2018, עמ' 171-175.
- 54 הלפרן, 'עובדות סוציאליות ביישוב העברי בתקופת המנדט', עמ' 15-16.
- 55 סטיבן מ' לובנשטיין, 'קהילה', בתוך: מיכאל מאיר (עורך), **תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה**, ג, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 122-125.
- 56 אברהם בראקא, 'המבנה הארגוני של הציבור היהודי', בתוך: הנ"ל (עורך), **תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה**, ד, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 80.
- 57 שם, עמ' 79.

לטענתי, מעמדו ומעורבותו של מוסד הקהילה בחיים הציבוריים של יהודי גרמניה – ובייחוד בהיבט של הפעילות הסוציאלית – מסבירים מדוע ציפו רבים מאנשי העלייה החמישית בירושלים שוועד הקהילה ישמש גוף בעל מעמד ציבורי ייצוגי, שמעורב ופועל בעניינים השייכים לכלל יהודי ירושלים. ביטוי לתפיסה זו אפשר לראות במאמר שפורסם בעיתון **הארץ** ב־1937. במאמר מותח הכותב ביקורת על מפלגות מפא"י והציונים הכלליים על רקע אדישותן לבחירות בוועד הקהילה. לעומת שתי מפלגות אלו הכותב מציין לשבח את מעורבותם של עולי גרמניה בעיצובו מחדש של ועד הקהילה, ונותן הסבר היסטורי:

יחס של רצינות בעניני הקהילה וביחוד לבחירות הקרובות מגלים רק עולי גרמניה. בגרמניה מלאה הקהילה תפקיד חשוב בחיי הציבור היהודי. היא דאגה לא רק לעניינים הדתיים אלא טפלה גם בחנוך, בעבודה סוציאלית, הקימה בתי כנסת, השגיחה על בתי קברות וכדומה. לקהלות בגרמניה היתה סמכות רשמית להטלת מסים, שתשלומם היה חובה. לרוב הקהלות היו תקציבים קבועים גדולים, ובמשך עשרות בשנים הורגלו יהודי גרמניה להעריך ולהחשיב את הקהילה ואת מוסדותיה. [...] חוגי עולי גרמניה אינם מסתפקים רק בבקורת. כאן קיימת שאיפה רצינית להכנס למוסדות הקהילה, להשתתף בכל פעולותיה ולהשפיע על ידי השתתפות בעבודה על אופן פעולתה, ולהכניס רוח חיים בין כתליה.⁵⁸

כביטוי מעשי לכך הכותב מציין כי חמישים אחוזים ממיסי הקהילה 'נכנסים לקופתה מעולי גרמניה' שהיו לדבריו חמישה אחוזים מן האוכלוסייה היהודית בירושלים.⁵⁹ לנוכח דברים אלו יש להבין את הביקורת של רבים מתושבי ירושלים יוצאי גרמניה על פעילותן העצמאית של קהילות מקומיות (כמו ועד העדה הספרדית והוועד הכללי).⁶⁰ לא מדובר בביקורת ממניעים לאומיים, כי אם ממניעים קהילתיים: ביקורת על החלשת כוחו של מוסד ועד הקהילה בירושלים. כחלק מהתפיסה הרואה בוועד גוף מרכזי, יצאה קריאה להכליל את תקציב החינוך במסגרת ועד הקהילה ולא במסגרת מחלקת החינוך של הוועד הלאומי.⁶¹ על יסוד תפיסה זו יש להבין את השתתפות נציגי התאחדות עולי גרמניה במערכות בחירות מקומיות בשיתוף 'גורמים פרוגרסיביים' כדי להיפטר מתדמית ה'לַנְדִּסְמַנְשְׁפֶט'.⁶² לקראת הבחירות לוועד הקהילה ב־1938 התארגנה מפלגה חדשה בשם 'חדוש פני הקהילה', שמייסדיה העיקריים היו התאחדות עולי גרמניה, הסתדרות נשים ציוניות (ויצ"ו)

58 הרמן סוויט, 'פנקס ירושלמי', **הארץ**, 6.12.1937.

59 שם.

60 'מן השאלות שקהלת ירושלים מתחבטת בהן', שם, 2.5.1938. ראו עוד: מכתב לציבור מאת נואק ריפנברג גרונבלד, פורסם בשנת 1935, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J113/340.

61 ראו למשל: צבי-הרי ויטלס, מנהל 'הבנק המרכזי למוסדות שתופיים', אל מגזין החנוך של כנסת ישראל, 25.3.1935, שם, J17/8719.

62 ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל 1936-1947', בתוך: ליסק, שפירא וכהן (עורכים), **תקופת המנדט הבריטי**, ב, עמ' 326-327.

וגוש פרוגרסיבי. הרעיון המרכזי במצע המפלגה היה הדרישה להעמיק את סמכות ועד הקהילה בקרב האוכלוסייה היהודית, למשל בנושא גביית מסים, ולחזק את השפעתו לנוכח קיומן של פעילויות קהילתיות נפרדות.⁶³ נציגות המפלגה בוועד הקהילה כללה דמויות שהובילו את הפעילות הסוציאלית בירושלים והשפיעו על מדיניות הוועד בתחום זה: הנרייטה סאלד, חנה טהון, רוזה ויטלס ושרה אשבל.⁶⁴ בבחירות זכתה המפלגה בשלושה נציגים בוועד הקהילה – המפלגה השלישית בגודלה לצד הספרדים והמזרחי. מעורבותם של יהודי גרמניה בירושלים הייתה ניכרת בערוצים קהילתיים נוספים, כפי שאפשר לראות בהשפעתם על עיצוב פעילות חברת קדישא שעל יד ועד הקהילה.⁶⁵

על השפעתם של יוצאי גרמניה יש להתבונן מתוך הקשר פוליטי וציבורי רחב יותר מאשר שינוי פעילות בתחום מסוים: השינויים הדמוגרפיים שחלו ביישוב היהודי בירושלים בתקופה ההיא בעקבות העלייה בהגירה הציונית.⁶⁶ שינויים אלו השפיעו על המבנה הפוליטי בהנהגת ועד הקהילה, ששיקף במידה רבה את המבנה הפוליטי שהיה קיים ביישוב. כך אפשר לזהות בוועד הקהילה במהלך שנות השלושים עלייה במשקלן של סיעות בולטות בפעילות הציונית: מפא"י, ברית הציונים הרוויזיוניסטים, המזרחי, התאחדות נשים לשוויון זכויות, ברית הציונים הכלליים, הפועל המזרחי והתאחדות הציונים הכלליים. העלייה במספר הסיעות – בהתאם למשקלן הפוליטי ביישוב – ביטאה את חיזוק הקשר שבין ועד הקהילה לחלקים נרחבים מן היישוב החדש בירושלים שהלך וגדל. אפשר לומר כי תוצר של תהליך זה הוא מגמת העלייה בהכנסה ממסים מחברי הקהילה לקראת סוף שנות השלושים.⁶⁷ אני טוען כי מגמות אלו מלמדות על חיזוק מעמדו הציבורי של ועד הקהילה בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר.

הקמת מפלגת חידוש פני הקהילה והקריאה להשפעה על עיצוב פניו של ועד הקהילה בלטו בייחוד לנוכח האכזבה מדחיית הבחירות (שהיו אמורות להתקיים בשנת 1936).⁶⁸ עיון בחלק מהמצע הציבורי של המפלגה מלמד על ההכרה בחיוניותה של הקהילה ובחשיבות הפעילות הסוציאלית במסגרת עבודתה:

- 63 'לחידוש הקהילה – עולי גרמניה, וויצו וגוש פרוגרסיבי', הארץ, 7.2.1938.
- 64 שרה אשבל הייתה חברה בלשכה הסוציאלית של ועד הקהילה. ראו הערה 107. ראו רשימה מלאה של חברי וחברות המפלגה בכתב 'חדוש פני הקהילה', אצ"מ, A148/53.
- 65 טל חניה, 'מקומיות, קהילתיות ויישוביות בפעילות ועד הקהילה העברית בירושלים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2023, עמ' 192-195.
- 66 על ההתפתחות הדמוגרפית-יהודית בירושלים בתקופה ההיא, ראו: עוזאל שמלץ, אוכלוסיית ירושלים: תמורות בעת החדשה, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 22-30.
- 67 חיים שמטרלינג, 'לתקנת קהלת ירושלים', הד ירושלים, 12.1.1940. ראו עוד על העלייה בהכנסות ממסים משנת תרצ"ט ועד שנת תש"ג, למרות תקופת המלחמה: 'שנת הכספים תש"ג בקהלת ירושלים', אצ"מ, S8/841.
- 68 על האדישות של האוכלוסייה היהודית בעניין הבחירות, ראו: 'מי יופקד על קהלת ירושלים', הבקר, 6.2.1938.

ועד הקהילה הקודם לא השפיע כלל על חייהם הדתיים והתרבותיים של יהודי ירושלים, לא דאג לאלפי הילדים מתורה וחינוך, הביא לידו את השחיטה רק בחמישים אחוז, הניח את ענין הקבורה לחברות פרטיות והוציא רק סכומים פעוטים לעבודה סוציאלית. כל העבודה הסוציאלית היתה מבוססת על הוצאת כספים שבאו מצד הועד הלאומי, [...] ועד הקהילה הקודם לא היה לו שום קשר לאוכלוסי היהודים בירושלים.⁶⁹

תיאורים אלו מלמדים על החשיבות שראו יהודי גרמניה בפעילות הסוציאלית בתפיסת הקהילה שלהם, והשאיפה להעתיק תפיסה זו לירושלים. בעקבות כך הובילו דמויות בולטות מקרב יוצאי גרמניה כמה יוזמות ותיקונים בתחום הסוציאלי בירושלים, כפי שאראה. בעבודתו על התארגנות יהודי גרמניה בהיבטים שונים במהלך תקופת המנדט, קבע שמואל נח איינשטדט כי התארגנות אנשי העלייה החמישית, שהושתתה על בסיס ארץ המוצא, הייתה מעבר לגבולות העזרה הסוציאלית. לטענתו, פעילותם וארגונם היו מוקד לשמירה ממוסדת של דפוסי תרבות וזהות קהילתית על פי מסורת יהודית-גרמנית.⁷⁰ אחד הביטויים להתארגנות זו הוא הקמת מפעל הכרטיס הכחול, שהיה מבוסס על תרומות שנתנו תושבים ובעלי עסק, סכומי הכסף נתרמו באמצעות קניית בולים חודשיים בעלי ערכים שונים שהודבקו בכרטיס כחול.⁷¹ דמות שמזוהה עם יוזמה זו היא פרידריך אולנדורף (Ollendorff), שכינה בתפקיד מנהל המחלקה הסוציאלית בעיריית ברלין ובתפקיד יושב ראש מרכז העבודה הסוציאלית היהודית בעיר.⁷² עם הגעתו לירושלים בשנת 1934 הוא שימש יועץ של הנרייטה סאלד ויועץ ארגוני של הלשכה בקהילת ירושלים. בהשפעת הפעילות הקהילתית-סוציאלית שניהל בגרמניה, יזם אולנדורף את מפעל הכרטיס הכחול.⁷³ כאמור, הרעיון שעמד בבסיס היוזמה היה השתתפות פעילה של בני הקהילה בפעילות הסוציאלית. כך על פי יוזמת הכרטיס הכחול השתתפה האוכלוסייה בפעילות על ידי תרומות חודשיות, שבאמצעותן ניתן סיוע 'לכל הנצרכים שבישוב הישן והחדש בלי הבדל מעמד חוג ועדה'.⁷⁴ בתחילה הונהגה יוזמה זו בירושלים בלבד, בעיקר בתמיכת יוצאי גרמניה.⁷⁵ בעקבות הצלחת היוזמה, התקבל הרעיון בהדרגה בלשכות אחרות. המחלקה

69 'לחידוש הקהילה'.

70 Shmuel N. Eisenstadt, *The Absorption of Immigrants*, Routledge and Kegan Paul, London 1954, p. 69. על ההיבט התרבותי והקהילתי של הפעילות במסגרת הלאומית שהתגבשה בתקופת המנדט, ראו: גיא מירון, 'הסיפור הלאומי הישראלי מבעד לעיניהם של יוצאי גרמניה', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), *מדינה בדרך*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2001, עמ' 161-187.

71 כהן הטב, 'השפעת ועד הקהילה בירושלים', עמ' 56.

72 דורון, 'שירותי הרווחה האישיים בישראל', עמ' 171. על השפעתם של יהודי גרמניה על פעילות הכרטיס הכחול, ראו: דוח על פעילות סוציאלית, ללא תאריך מדויק (שנות השלושים), אע"י, 6-4541.

73 גולן, 'עבודה סוציאלית בישוב (1931-1936)', עמ' 51.

74 מתוך פרסום על המפעל, ללא תאריך, אצ"מ, A.70/8. ראו עוד: כרוז הסבר על הכרטיס הכחול, ללא תאריך, אע"י, 10-4598.

75 *דין וחשבון*, עמ' 78-79. ראו עוד: סיכום על פעילות עזרה סוציאלית בשנות השלושים (ללא תאריך מדויק), אע"י, 6-4541.

הסוציאלית המרכזית שימשה גוף מפקח על המגבית, ואילו הביצוע בפועל נעשה בקהילות ולטובתן.⁷⁶ לא זו בלבד שיוזמה זו שימשה בסיס חשוב למימון הפעילות הסוציאלית, אלא היא אף תרמה להגדלת היקף הפעילות המאורגנת בקהילה בתחום זה.⁷⁷ בשנה הראשונה לפעילותה, התקיימה יוזמת הכרטיס הכחול בירושלים בנפרד מוועד הקהילה. לקראת סוף שנת 1936 הועבר הניהול לוועד הקהילה, וחברים נוספים היו מעורבים בו.⁷⁸ בתקופה זו, לקראת סוף שנות השלושים, בוצעו שורה של שינויים בארגון הפעילות הסוציאלית. בראש וראשונה הוקמה מחדש הוועדה לעזרה סוציאלית מטעם ועד הקהילה בראשותה של הנרייטה סאלד. מקרב חברי הוועדה יש לציין שתי דמויות מרכזיות בהקשר זה: ראובן כצנלסון וסידי ורונסקי.⁷⁹ ורונסקי ייסדה את בית הספר הראשון להכשרת עובדות סוציאליות. כמו כן היא סייעה לייסד את המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי. במחקר נטען כי הייתה 'דמות חשובה להבנת הזיקה של העבודה הסוציאלית העברית לשורשי המקצוע הגרמניים ולרעיונות הציוניים'.⁸⁰ מתוך ועדה זו הוקמה ועדה מצומצמת, שכללה אנשים 'שיש ברצונם להתמסר לעבודה ושיחד עם זה יש להם גם ניסיון רחב בעבודה הסוציאלית'.⁸¹ התפקיד של כלל חברי הוועדה היה להגדיל את מקורות ההכנסה עבור פעילות הוועד – נושא מרכזי בפעילותו מול הנהלת ועד הקהילה – ואילו התפקיד של הוועדה המצומצמת היה מקצועי בעיקרו: להכין סקירות של הפעילות היום-יומית ולהציג בפני הוועדה המורחבת.⁸² הוועדה המצומצמת כללה גם נציג של התאחדות עולי גרמניה.⁸³ רפורמה ארגונית נוספת באותה תקופה הייתה ההחלטה על מסירת הנהלת מפעל הכרטיס הכחול לוועדת משנה ליד הוועדה לעזרה סוציאלית. כמו כן, הוחלט על הקמת ועדה תקציבית, שקיבלה על עצמה לעסוק בגיוס כספים. בעניין מפעל הכרטיס הכחול הוחלט על ביזור הפעילות על ידי חלוקת העיר לשלושה אזורים והקמת ועדות מיוחדות בכל אזור.⁸⁴

בד בבד עם השינויים במבנה הארגון ובמבנה התקציב של הלשכה הסוציאלית, התרבו יוזמות סוציאליות שונות ביישוב היהודי בירושלים. יוזמות אלו התפתחו בעיקר על רקע האירועים הפוליטיים שהתרחשו בסוף שנות השלושים. בין היוזמות אפשר למנות את 'תרומות האוקיות', תרומות מצרכי מזון למשפחות נזקקות; 'הבגד הזול', מיזם לחלוקת בגדים לנזקקים; 'מפעל לרהיטים', מחסן האוגר רהיטים למסירה לעולים-פליטים; עזרה

76 גולן, 'עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936)', עמ' 99.

77 שם.

78 פרוטוקול ישיבת הנהלת ועד הקהילה, 18.11.1936, אע"י, 3-4596.

79 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעזרה סוציאלית, 5.5.1938, שם, 6-4541.

80 הלפרן, 'עובדות סוציאליות ביישוב העברי בתקופת המנדט', עמ' 66.

81 'הועדה לעזרה סוציאלית שע"י ועד הקהילה החלה בעבודתה', הודעה לעיתונות מאת הוועדה, ט"ו באייר תרצ"ח, אע"י, 6-4541.

82 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעזרה סוציאלית, 15.5.1938, שם.

83 סקירת על פעולות הלשכה לעזרה סוציאלית, 14.6.1938-7.7.1938, שם.

84 שם.

רפואית ותמיכה בנפגעי המאורעות.⁸⁵ לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הוקם 'ועד פועל ציבורי לעבודה סוציאלית לשעת חרום' בנשיאות הנרייטה סאלד, שניהל ותיקצב מספר ועדות בתחומי רווחה שונים: הזנה, הגנה על הילד והנוער והלבשה.⁸⁶ חלק ניכר מן התמיכה באותן יוזמות סוציאליות הייתה של גורמים מקצועיים ואזרחיים מקרב יוצאי גרמניה, שלא היו קשורים בהכרח לגופים רשמיים.⁸⁷

חגית לבסקי, שניתחה את מדיניות הקליטה הציונית של יוצאי גרמניה בשנות השלושים, טענה כי מערכת הקליטה שהקימו יהודי גרמניה יצרה אמות מידה חדשות בפעילות הקליטה בארץ. היא הראתה כיצד התאחדות עולי גרמניה, שפעלה כלְנֶדְסְמַן־שְׁפֶט במדינה קולטת הגירה, הקיפה מגוון של תחומי חיים, בהם התחום הכלכלי – היא הקימה לשכות עבודה מיוחדות – ותחום העבודה הסוציאלית: ההתאחדות ביססה ומיסדה את העבודה הסוציאלית כמקצוע והניחה את תשתית הידע על אודותיה, וכך חיזקה את התחום לטובת היישוב כולו ולא דווקא ליוצאי גרמניה.⁸⁸ במקרה של ירושלים קיבלה הוועדה הסוציאלית הקצבות חודשיות מגופים שונים, שהוקמו לטובת סיוע ליהודי גרמניה בתהליך הקליטה: התאחדות עולי גרמניה,⁸⁹ והמחלקה הגרמנית שעל יד הסוכנות היהודית.⁹⁰ נוסף על כך, המחלקה הגרמנית תמכה בהעסקתו של רופא בקהילה – תופעה חדשה כשלעצמה.⁹¹

הניתוח מלמד, כך אני טוען, שליחודי גרמניה הייתה השפעה על עיצוב הפעילות הסוציאלית בירושלים והם ייחסו חשיבות לדפוס חשיבה קהילתיים ולקשרים בין-קהילתיים, נוסף על ההיבטים המקצועיים והלאומיים שנדונו במחקר. יש לציין כי אף על פי שהיוזמות בתחום הסוציאלי התרבו, שמעמדו הפוליטי-קהילתי של הוועד התחזק וששיעור התרומות לטובת הפעילות הסוציאלית צמח – לא היה די בתקציבים שעמדו לרשות הלשכות הסוציאליות כדי לענות על הצרכים שגדלו בעקבות המרד הערבי בשנים 1936-1939.⁹² זאת ועוד, פרוץ מלחמת העולם השנייה גרם לצמצום מקורות התעסוקה ולהאמרת מחירים.⁹³ מצב העניינים הזה חייב הגדלה של מקורות

85 ראו: סקירה על פעולות ועד הקהילה בשנת תרצ"ט, שם, 4598-10.

86 תזכיר בנושא 'ארגון העבודה הסוציאלית בירושלים בשעת חרום', ללא תאריך, אצ"מ, A70/3; תזכיר בנושא 'עבודה סוציאלית לשעת חרום בירושלים', ללא תאריך, שם.

87 ראו: תזכיר בנושא 'התפתחות הלשכה הסוציאלית במשך 10 שנות קיומה' בשנים 1932-1942, אצ"מ, 4541-5.

88 חגית לבסקי, 'האם היתה מדיניות קליטה ציונית', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003), עמ' 170-171.

89 על התאחדות יוצאי גרמניה והקמתו של מנגנון לקליטתם ויישובם בארץ ישראל, ראו: שם, עמ' 169-173.

90 הנרייטה סאלד אל ועד הקהילה העברית, 30.1.1934, אצ"מ, 4554-35.

91 נשיאות ועד הקהילה אל גיאורג לנדאואר, מנהל המחלקה הגרמנית, 13.7.1938, שם, 4582-8.

92 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 163.

93 'סקירה על המצב הכספי בועד הקהילה בשנת תרצ"ט', אצ"מ, 4541-10.

הכנסה. על הרקע הזה יש להבין את משקלן החשוב של מגביות היישוב שפעלו בתקופה ההיא – בייחוד מס החירום, ששימש מנוף כלכלי חשוב לפעילות הסוציאלית.

השפעתן של מגביות היישוב על הפעילות הסוציאלית

גורם חשוב שהשפיע על היקף העשייה הסוציאלית ואופייה הוא פעילותן של מגביות היישוב בשנות מלחמת העולם השנייה, הבולטת בהן היא מס החירום. בראשית המלחמה הוכרו על גביית מס החירום ביישוב לשם תמיכה במובטלים ובנצרכים. המס נבנה על בסיס מנגנון המפעל שקדם לו – כופר היישוב, שנגבה לצורכי ביטחון במהלך מאורעות 1936-1939. ראשי הוועד הלאומי גבו את המס וחילקו את הכסף למוסדות שונים ביישוב – בהם ועדי קהילות.⁹⁴ בפועל מדובר היה במקור הכנסה נוסף עבור הוועד, שנוצל לטובת הרחבת הפעילות של הלשכה הסוציאלית. כך במהלך שנת 1941 הוחלט להקציב 75 אחוזים מן ההכנסות של מס החירום שנגבה בירושלים עבור ועד הקהילה בעיר.⁹⁵ בשנת תש"ה הגיע המפעל לשיא היקף פעילותו: עם תקציב של 27,000 לא"י הוא סייע ליותר מ-4,000 ילדים, לעומת 2,340 בשנת ת"ש.⁹⁶

זאת ועוד, גביית מס החירום הביאה לפניות של גופים שונים לוועד הקהילה בירושלים בבקשה לקבלת תמיכה (מכספי מס החירום),⁹⁷ ולהגדלת שיתוף הפעולה עם מפעלים סוציאליים מרכזיים, למשל מפעל ההזנה לילדים שפעל בירושלים עוד משנות העשרים על ידי קרן מסעדות של הדסה.⁹⁸ בשנת 1940, בשל מצב החירום, החליט הוועד הלאומי להקים ועדת הזנה ארצית. בוועד הקהילה הוקמה ועדה להזנת הילד, שהורכבה מנציגים של גופים שונים: ארגון אימהות עובדות, הסתדרות נשי מזרחי, הסתדרות נשים ציוניות ועוד.⁹⁹ הוועדה, שקיבלה תמיכה ממס החירום,¹⁰⁰ פרסה את חסותה על יותר מ-4,000 ילדים ב-67 מוסדות.¹⁰¹ ביטוי להתחזקותה של פעולת ההזנה בירושלים בתקופה ההיא אפשר לראות בדוח שנכתב על הפעילות בשנים ת"ש-תש"ה – שנות המלחמה:

94 גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל 1936-1947', עמ' 391-392.

95 פרוטוקול ישיבת הוועדה הכספית, 12.1.1941, אע"י, 4596-7.

96 דוח פעולות הוועדה להזנת הילד (ת"ש-תש"ה), אצ"מ, J17/8097.

97 כן יש לציין גופים חשובים כמו הליגה למלחמה בשחפת ובית התמחוי 'מטבח עם'. ראו: 'רשימת המוסדות העובדים עבודה משותפת עם הלשכה של ועד הקהילה והזקוקים לעזרה', ללא תאריך, שם, A70/3. ראו עוד: 'רשימת המוסדות שפנו לעזרה', ללא תאריך, שם.

98 ראו: שחורי-רובין, 'ה"קפטריה"', עמ' 108-116.

99 סקירה כללית מפעולות ועד הקהילה, תש"א-תש"ו, אצ"מ, J17/8097.

100 ראו למשל: קרן מסעדות הדסה אל מנהל תלמוד תורה מזרחי, 17.11.1939, שם, J17/6637.

101 סקירה כללית מפעולות ועד הקהילה, תש"א-תש"ו, שם, J17/8097.

יש לציין שבמשך תקופה של 5 שנים הכתה פעולת ההזנה שרשים בחיי היישוב הירושלמי והמפעל נהיה למוסד קבוע שנמנה כיום בין המכשירים הסוציאליים היעילים ביותר בישוב.¹⁰²

כמו כן הוליכה מגבית מס החירום לשיתוף פעולה של הוועד עם אגודת ישראל, שהשתתפה בתשלום המס, ונציגיה ישבו בוועדות המקומיות מטעם ועד הקהילה.¹⁰³ טענתי היא כי יכולתו של הוועד למלא תפקיד מרכזי בניתוב תקציב מס החירום עבור הגופים השונים ומעורבותו בניהול הפעילות בכל אחד מן הגופים – חיזקו את מעמדו הציבורי-קהילתי בקרב היישוב היהודי בירושלים.

תמונה זו שונה מן האופן שנתפסו בו סוגיית מס החירום וגביות אחרות ביישוב, בחיפה ובתל אביב. כך למשל ענת קדרון מראה כי הקהילה בחיפה, שהייתה 'נאמנה למסד הלאומי', בין היתר מפאת חולשתה היחסית בעיר מעורבת (כמו בירושלים), סברה כי גביית מס החירום פוגעת בתרומות לפעילות הסוציאלית. כך סברו גם בתל אביב, אלא שלהבדיל מחיפה מעמדה העצמאי של עיריית תל אביב הקנה לה אפשרות להוביל מהלכים שאינם תואמים למדיניות של המוסדות הלאומיים.¹⁰⁴

עם זאת, יש לציין כי על אף ההישגים של מפעל מס החירום, גביית המס לא עלתה תמיד בקנה אחד עם תפיסתם של ראשי הלשכה הסוציאלית, כפי שאפשר לראות בסוגיית הקמת בית התמחוי. נציגי מס החירום דרשו מראשי ועד הקהילה להקים בית תמחוי. לטענתם, פעילות בית תמחוי תספק צידוק ציבורי לגביית המס, וכך יוגדלו ההכנסות.¹⁰⁵ דרישה זו התיישבה עם האינטרס הפוליטי של ראשי ועד הקהילה, חיים סלומון ויעקב טהון. סלומון וטהון סברו כי פעילות בית תמחוי תחזק את מעמדו הציבורי של הוועד, כפי שהצימוד בין ארגון עבודה סוציאלית לניהול הקהילות חיזק את מעמדו פוליטי של ראשי הקהילות בערים שונות.¹⁰⁶ לעומת זאת, שרה אשבל מן הלשכה הסוציאלית¹⁰⁷ חשבה כי בית תמחוי 'אינו לרוח השיטה המודרנית של העזרה הסוציאלית שהוא מפורר את מסגרת המשפחה'.¹⁰⁸

102 שם.

103 הוועד הלאומי אל ועד הקהילה, 25.12.1939, שם, A70/3. ראו עוד את תיאורו של חבר נשיאות מס החירום, צבי שוורץ, בעניין תרומתה החיובית של מס החירום בהיבט הציבורי: 'מלט נוסף לאחוד הצבור עם ועד הקהילה': פרוטוקול ישיבת הנהלה, 21.10.1942, אע"י, 2-4588.

104 קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 98-99. על צמיחת מעמדה האוטונומי הייחודי של תל אביב בראשית ימי המנדט, ראו: עמירם גונן, 'כיצד קם "מרכז הארץ" בארץ-ישראל', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט**, עמ' 464-466.

105 פרוטוקול ישיבת המליאה, 21.1.1941, אע"י, 7-4596.

106 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 261.

107 שרה אשבל כיהנה בתפקיד חברת ועד הקהילה מטעם הרשימה המשותפת – עולי גרמניה ויצ"ו. בעבודתה ריכזה אשבל את מפעל תזונת הילדים וארגון הקייטנות. להרחבה, ראו: עמינדב אשבל, **דפי זכרון: שרה אשבל ז"ל**, [חמו"ל], ירושלים [תשכ"ה], עמ' 5-13.

108 על התפיסה המקצועית של עובדות סוציאליות יוצאות גרמניה בנוגע לטיפול משפחתי ועל האוריינטציה הסמכותית שאפיינה את פעילותן, ראו: דורון, 'שירותי הרווחה האישיים בישראל', עמ' 173-174.

לכך התלווה החשש כי ההקצבה למטבח תבוא על חשבון התקציב לעזרה הסוציאלית. אשבל טענה גם שכספי מס החירום כבר שימשו לתמיכה בשלושה מטבחים להזנת ילדים בירושלים, וכי אפשר היה לנצל זאת לטובת תעמולה למס החירום – 'מדוע לא ידעה הנהלת מס חירום לנצל מפעל זה לתעמולה?'. בסופו של דבר הוחלט לפתוח בית תמחוי ולהשתמש לצרכיו במטבח קיים ששימש לטובת עולים ('מעון לעולים'), תוך כדי הקצבה מכספי חירום והבטחה כי זו לא תפגע בתקציב שיועד ללשכה הסוציאלית. המטבח נקרא: 'המטבח העממי הכללי של "מס החירום" ע"י ועד הקהלה'.¹⁰⁹

אך גם לאחר ההחלטה על פתיחת בית תמחוי התגלעה מחלוקת בשאלה מי יספק את הארוחות. נשיאות ועד הקהילה דרשה כי הדבר יבוצע באמצעות חלוקת כרטיסים והלשכה הסוציאלית דרשה בתוקף שרק היא תחלק אותם. נציגות ועדת התמחוי של מס החירום ונציגי הסתדרות העובדים התנגדו שהארוחות יחולקו באמצעות הלשכה הסוציאלית. כמו כן, יהושע פרבשטיין, חבר נשיאות ועד הקהילה, התנגד לאפשרות שהלשכה תחלק את המזון שכן, לטענתו, 'אליה יפנו רק השנוררים הפרופסיונליים והאנשים הנכבדים הנצרכים לא יפנו'. בסופו של דבר, הוחלט על הקמת ועדה לענייני תמחוי, שישבו בה שלושה נציגים מוועד הקהילה, שני נציגים ממס החירום ושני נציגים מן הוועדה הסוציאלית.¹¹⁰ שרה אשבל וציפורה בלוך, מראשות הלשכה, הודיעו כי אינן רואות בעצמן נציגות חוקיות בוועדה. הן טענו כי חששן מן הפגיעה בפעילות הסוציאלית כבר התאמת, משום שמגבית מס החירום הודיעה כי הכסף שהוקצב לבית תמחוי ינוכה מן התקציב ללשכה הסוציאלית. בקרב חברי נשיאות ועד הקהילה התקבלה החלטה נחושה להקים בית תמחוי.¹¹¹ לטענת אפרים ושיץ, חבר הנשיאות, התנגדות הלשכה נבעה 'לא רק מחשש של פגיעה בתקציבה אלא גם מרצון שהמטבח יהיה בידה וזה אינו אפשרי'. כלומר מדובר היה במאבק בעל אופי פוליטי-מקצועי בין ראשי הוועד ללשכה. מסיבה דומה התעוררה התנגדות לאפשרות שחלוקת הכרטיסים לקבלת מזון תבוצע על ידי ארגונים שונים כמו ההסתדרות.¹¹² יש לציין כי שנה לאחר מכן, ב' 1941, הצטמצמה קצבת מס החירום עבור הפעילות הסוציאלית ל' 260 לא"י לחודש במקום 400 לא"י. אשבל פסקה כי צמצום זה נבע מהקמת בית התמחוי ועל בסיסו פסקה הנרייטה סאלד שיש 'לסגור את דלתות הלשכה'.¹¹³

סוגיית בית התמחוי מלמדת על מערכת היחסים המורכבת בין הגורמים שעיצבו את הפעילות הסוציאלית. על אלו נוסף עוד גורם, השייך לנורמות ולדפוסי חשיבה מקומיים: הוויכוח על מעמדה של העדה הספרדית כגוף בעל זהות ומעמד פוליטי מטרם הכיבוש

109 יש לציין שבכניסה לבית התמחוי היה שלט שעליו נכתב: 'מטבח-עם של מס חירום'. בהנהלת ועד הקהילה הוחלט לשנות ל'בית התמחוי של ועד הקהלה מכספי מס חירום'. ראו: פרוטוקול ישיבת הנשיאות, 3.3.1941, אע"י, 4596-7.

110 פרוטוקול ישיבת הנשיאות עם נשיאות הוועדה הכספית, 14.11.1940, שם.

111 פרוטוקול ישיבת הנשיאות, 26.12.1940, שם.

112 פרוטוקול ישיבת ועדת תמחוי, 19.11.1940, שם.

113 פרוטוקול ישיבת ההנהלה, 6.1.1941, שם.

הבריטי. גובה התקציב שהוקצה ממס החירות היה תלוי בהיקף התרומות שהתקבל מן האוכלוסייה היהודית בירושלים. כלומר, אחוז הנענים לתשלום מס החירות בקרב בני היישוב היהודי בירושלים השפיע על היקף תקצוב הפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה (הלשכה). אחד הגורמים שהשפיעו על גובה גביית המס בירושלים היה הוויכוח על ייצוג העדה הספרדית בגוף שניהל את גביית מס החירות. אברהם חיים, במחקרו על יחסי הנהגת עדת הספרדים ומוסדות היישוב, עוסק בהרחבה במחאת הספרדים בהקשר של מגביות היישוב – בהן גם מס החירות – על רקע טענות להפליה בחלוקת תקציבים ובייצוג במנגנון הפקידותי.¹¹⁴ טענותיהם של ראשי העדה היו מכוונות בעיקר כלפי ועד הקהילה, אשר אין לו 'כל דעה והשפעה' וכי שתי המגביות (מס חירות וכופר היישוב) 'נכבשו ע"י אנשי השמאל'.¹¹⁵ חיים עסק בסוגיה זו בעיקר מנקודת המבט הפוליטית של העדה הספרדית, ואילו אני מבקש לשים את הדגש על האופן שהוויכוח המקומי על מעמדה הפוליטי של העדה הספרדית השפיע על הפעילות הסוציאלית.

על רקע טענות ראשי ועד העדה הספרדית נעדרו אליהו אלישר – בתפקידו כיושב ראש הוועדה הסוציאלית – ושאר נציגי העדה הספרדית מדינוי ועד הקהילה.¹¹⁶ ביטוי חריף אחר של המחאה היה ההתנגדותם של חברי ועד הקהילה הספרדית לשלם את מס החירות. אליהו אלישר, שכינה גם בתפקיד חבר נשיאות ועד הקהילה, הצהיר במפורש כי לא ישלם את המס, ואף הסביר שהוא 'חושב שחלק מסוים מן הצבור אף הוא אינו צריך לתרום'.¹¹⁷ במצב זה פסק אלישר: 'אין הספרדים רואים את עצמם שותפים למפעל כל עוד שולט היחס הזה. עכ"פ במצב זה איני רואה רשות לתרום ולהתרים'. ואכן מתוך 5,500 לא"י שנגבו במזומן לטובת מס החירות בשנת 1940, חלקם של הספרדים היה 181.980 לא"י בלבד (סכום הכולל שתי תרומות של 80 לא"י). לנוכח דברים אלו, קרא ישראל פונט, נציג מפא"י בוועד הקהילה: 'מי שמסתלק מתשלום המס בוגד יקרא לו', וקרא לפרסם את שמותיהם ולהוציאם מן המוסדות הציבוריים, כלומר: את אלישר.¹¹⁸

למחאת הספרדים הייתה השפעה ניכרת על גביית מס החירות, מכיוון שבירושלים נגבה מס החירות בשיעור נמוך מאוד בהשוואה לחיפה ולתל אביב. בשנת 1940 תרמו בירושלים למס החירות 2,300 איש בלבד, שהיו בעיקר 'פקידים, עובדים ואנשי המעמד הבינוני'.¹¹⁹

114 ראו: אברהם חיים, **ייחוד והשתלבות**, כרמל, ירושלים 2000, עמ' 109-110. עוד על טענות נציגי העדה הספרדית בעניין זה, ראו: ועד הנציגים הספרדים במוסדות הלאומיים אל הנהלת מגביות ההתגייסות, 19.11.1942, ארכיון מאיר חי ג'ינאו, ספריית יד יצחק בן-צבי, 003-09.

115 דוד אבולעפיה, נשיא ועד העדה הספרדית אל ועד הקהילה, 8.8.1940, אע"י, 3-4588.

116 פרוטוקול ישיבת המליאה, 4.4.1940, שם, 4-4596. בניסיון לייעל את העבודה הסוציאלית הוצע להעביר את התפקיד לאדם אחר מקרב חברי הנשיאות. ראו: פרוטוקול ישיבת המליאה, 9.1.1940, שם.

117 פרוטוקול ישיבת המליאה, 17.7.1940, שם. באותה ישיבה כינה יעקב טהון את דבריו של אלישר 'רעל'.

118 שם.

119 שם.

באותה שנה ירושלים הכניסה לטובת מס החירות 3,500 לא"י לעומת תל אביב – 7,000 לא"י וחיפה – 5,000 לא"י.¹²⁰ לטענת ראשי ועד הקהילה רק חמישה אחוזים מן הספרדים שילמו מסים.¹²¹ יש לציין כי בשנת 1946 התגוררו בירושלים 164,400 אלף תושבים יהודים, ואילו בשנת 1944 בחיפה – 66,000 ובתל אביב – 180,000.¹²²

ביטוי נוסף למתח שבין זהות ואינטרסים מקומיים ובין הנהגת היישוב אפשר לראות במקרה של יצחק שריון, שהיה סוחר חשוב וכיהן במועצת העירייה.¹²³ על פי הערכת הכנסותיו, נתבע שריון לשלם 344 לא"י. שריון סירב. לאחר שהתבקש להסביר את סירובו בפני 'בית הדין העליון של כבוד למס החירות', הוא אמר את הדברים האלה:

לכופר הישוב נתתי 50 לא"י באופן ישיר חוץ ממה שגבו באופן בלתי ישיר, למרות שהם מהמפא"י. 'מס החירות' הוא של הועה"ל [הוועד הלאומי], ואין לי כל אמון בועד זה. באתי רק לכבוד הרבנים הראשיים. אני יהודי דתי והם – מחללים ש"ק [שבת קודש] ואוכלים נו"ט [נבלות וטריפות] ואינני מסכים לתת להם אף פרוטה [...] רוב הישוב בירושלים איננו מאורגן. אני רוצה שהכסף ילך לאלה שאנו רוצים. יש לעזור לאנשי ירושלים הבלתי מפלגתיים, איפוא שיש מפא"י אני אינני רוצה לתת. ההערכה ב-344 לא"י הלא זהו בולשיביות, כי מה מצאו בי.¹²⁴

שריון הבחין בדבריו בין זהות מקומית לא מפלגתית ('אנשי ירושלים הבלתי מפלגתיים'), שאפיינה מנהיגים מקומיים אחרים,¹²⁵ ובין המסגרת הפוליטית-יישובית, שזוהתה בעיני עם מפא"י. לדידו, שני הגורמים המובחנים הללו ייצגו אינטרסים מנוגדים. הבחנה קוטבית זו, המזהה את מוסדות היישוב זיהוי גורף עם הנהגת מפא"י, אינה מותירה מקום לספק

120 פרוטוקול ישיבת המליאה, 4.4.1940, שם. דברים דומים אפשר לראות בתשלום כופר היישוב. מתוך 109,580 לא"י שנאספו מכל רחבי הארץ, נאספו בירושלים 10,510 לא"י בלבד. ראו: מכתב כללי מאת יהושע מנוח, 11.9.1939, אצ"מ, A.193/523. עוד על החלק היחסי הנמוך של ירושלים במגביות יישוביות ראו: מזכירות כופר היישוב ליהושע מנוח, 30.3.1939, שם, A.193/410.

121 הועלו טענות כנגד משפחות ספרדיות מבוססות שלא שילמו את חלקן. ראו: חיים, **ייחוד והשתלבות**, עמ' 110. ראו עוד כרוז נגד עשירי ירושלים באותו נושא: 'למשפט הצבור', 12.1.1941, אע"י, 6-4577.

122 שמלץ, **אוכלוסיית ירושלים**, עמ' 28; אריה יודפת, **60 שנות התפתחותה של תל-אביב**, עיריית תל אביב, תל אביב 1969, עמ' 43; יוסי בן ארצי, 'ייחודה של חיפה והתפתחותה בתקופת המנדאט', בתוך: מרדכי נאור והנ"ל (עורכים), **חיפה בהתפתחותה, 1918-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 31.

123 יצחק שריון נולד בדיסנה בשנת 1871, והיגר לירושלים בשנת תרמ"ט. הוא נחשב לאחד הסוחרים היהודים הבולטים בעיר. כמו כן היה פעיל בכמה ארגונים ציבוריים, כגון האגודה הציונית שנוסדה בירושלים בתרס"ד ותנועת המזרחי בירושלים. ראו: דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגרי**, ב, הוצאת המחבר, תל אביב 1947, עמ' 716.

124 פרוטוקול בית הדין העליון של כבוד למס החירות, ט באדר ב' ת"ש, אע"י, 4-4596. ראו עוד: 'מס החירות חובה ולא רשות', **דבר**, 19.4.1940.

125 לביטוי נוסף של אי-הזדהות עם המפלגותיות בפוליטיקה היישובית מצד יהודים מקומיים, ראו: טל חניה, 'דוד ילין וגד פרומקין – זהות ושייכות בתקופת מעבר', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2019, עמ' 44, 89.

בנוגע למידת האמון שהייתה לו במוסדות היישוב. בראייתו של שריון, מס החירום שגבה הוועד הלאומי לא שיקף את האינטרס של הציבור המקומי, מי שלטענתו הוא הרוב בירושלים.

לבד ממס החירום, יש לציין מפעל גבייה יישובי נוסף לעזרה סוציאלית – תו מגן. תו מגן, שחל על בתי קפה, מסעדות, בתי מלון ובתי קולנוע, גרע מחלקו של כופר היישוב, שנגבה עד כה ממקומות אלו.¹²⁶ כדי לא לפגוע בגביית כספי כופר היישוב, הוסכם שתשלום חודשי של 40 אחוז מן הכנסות ולא פחות מ-66 לא"י יועבר אליו ואת שאר הכספים מן הגבייה תקבל קהילת ירושלים לצורכי עזרה סוציאלית וצורכי שעת חירום.¹²⁷ יוצא אפוא כי הפעילות ביישוב – על רקע האירועים הפוליטיים של התקופה – הולידה מגביות שונות, ואלו מינפו את הפעילות הסוציאלית. עם זאת, אף על פי שהמגביות תרמו לפעילות זו, הן גם סיכנו את הכנסותיה ממקורות אחרים. דוגמה לכך היא סוגיית מגבית ההתגייסות.

בשנת 1942 החלו להנהיג ביישוב מס נוסף בשם מגבית ההתגייסות לטובת צורכי המגויסים לצבא הבריטי ובני משפחותיהם.¹²⁸ גביית המס המשיכה גם לאחר סיום המלחמה עתה עבור צורכי היישוב. מגבית ההתגייסות נקבעה מתוך התחייבות ל'חיסול' מס החירום – דבר אשר העלה את חששם של ראשי ועד הקהילה מפגיעה בהקצבה לפעילות הסוציאלית.¹²⁹ על רקע היוזמה למגבית ההתגייסות, אפשר לזהות את המתח בין סיפוק הצרכים הקהילתיים ובין סיפוק צורכי היישוב שהלכו ותכפו בשל המלחמה המתחוללת, כפי שבא לידי ביטוי בדברי שרה אשבל, חברת הוועדה לעזרה סוציאלית:

מה חשובה כעת עזרה סוציאלית, למי חשוב הילד העוזב? הזקן החולה והעניים? המשפחה המחוסרת כל? עיני כל מופנות כעת לגיוס. אבל הנצרכים לא תמו מהארץ ואין לחשוב שהמצב ישתנה מיד עם גמר המלחמה. עזרה סוציאלית תהיה נחוצה ומס החירום, המכלכל אותה במידה רבה, יצטרך להשאר [...] אך המציאות היא ששתי מגביות מפריעות אחת לשניה ומרגילות את הצבור לא לשלם לאף אחת מהן.¹³⁰

126 מגבית כופר היישוב נוסדה על ידי הוועד הלאומי כמגבית מיוחדת למימון צרכים שונים, בעיקר צורכי ביטחון, בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. הכנסותיה מקורן במסים עקיפים, כמו גביית תשלום נוסף מלקוחות בבתי קפה ומצופים בקולנוע. מסים עקיפים אלו היו המקור היחיד של כופר היישוב, ועל פי החלטת הוועד הלאומי לא ניתן היה להטיל מס עקיף בלי אישור הנהלת המגבית. ראו: גלבר, 'התגבשות היישוב בארץ-ישראל 1936-1947', עמ' 383; מזכירות הארצית של כופר היישוב אל א' זגני, הנהלת הסוכנות היהודית, 11.7.1944, אצ"מ, J8/1055; מזכירות ארצית של כופר היישוב אל הנהלת הוועד הלאומי, 24.12.1941, שם, J8/1057.

127 הסכם בין הנהלת ועד הקהילה להנהלת כופר היישוב, 9.6.1941, שם, J8/1058.

128 על הקמת המגבית, ראו: מרדכי ברגר, *מגבית ההתגייסות וההצלה*, המוסד לזכויות אדם: מנהל הכנסות המדינה, ירושלים 1970, עמ' 21.

129 ביטוי לכך אפשר למצוא בדברי אליהו אלישר. ראו: פרוטוקול ישיבת הנהלה, 10.11.1942, אע"י, 4588-2.

130 פרוטוקול התייעצות בין חברי הנהלת ועד הקהילה ובין נשיאות מס החירום ונציגי הוועדה לעזרה

אמנם אשבל מבטאת דאגה לגורלה של פעילות סוציאלית מסוימת, אך אפשר ללמוד מדבריה על ההשלכות הרחבות שעלולות להיות להפעלת מגבית ההתגייסות – פגיעה במגבית מס החירום פירושה פגיעה באחד ממקורות ההכנסה של הקהילה. בשל החשש הזה התגבשה בהנהלת ועד הקהילה ההבנה כי נדרשת 'מגבית מאוחדת' של כל המפעלים הסוציאליים בעיר. בקרב ראשיו עלה הרעיון לייסד 'מוסד כספי קבוע' בוועד הקהילה, שישמש בסיס לכל הפעולות הסוציאליות, בכלל זה משרד גבייה מיוחד לצורכי עזרה סוציאלית מטעם הנהלת ועד הקהילה. יש לציין כי זו היוזמה הראשונה מטעם ועד הקהילה המבקשת לגבות כספים באופן עצמאי. ב־1943 החל תהליך של איחוד מפעלים סוציאליים שונים בירושלים כגון תו מגן, הכרטיס הכחול, תרומת אוקיות ומטבח עממי תחת השם: מגן ירושלים, וועד הקהילה שימש מסגרת גג כלכלית וארגונית לכל המפעלים הללו.¹³¹ במידה רבה אפשר לומר כי איגום מפעלי הרווחה השונים תחת סמכותו הבלעדית של הוועד חיזק את מעמדו הציבורי והפוליטי, מפני שגופי סעד ורווחה ממגזרים ציבוריים שונים החלו לראות בו כתובת ציבורית.¹³²

לא זו בלבד שיוזמת מגן ירושלים הייתה יעילה, אלא היא גם זוהתה כהגשמה של הרעיון המקורי של סאלד למעורבותו הפעילה של ועד הקהילה בתחום הסוציאלי.¹³³ על רקע המגמה של ריכוז הפעילות במסגרת ועד הקהילה, נקבע כי גביית תו מגן, שהייתה עד כה באחריות כופר היישוב, תימסר לידי ועד הקהילה, כפי שצוין במכתב להנהלת כופר היישוב:

הנהלת הקהילה אינה יכולה להסכים שהנהלת מפעליה תמסר למוסד שאינו בהנהלתה הישירה. הוועדה שנבחרה היא ועדה של קהלת ירושלים שתנהל את תו־מגן [...]. תו־המגן הוא מפעל של הקהילה ויתנהל על ידו; נאמנה קהלת ירושלים כי כל הסכם אתכם על חלקכם בתו־המגן ישמר בקפדנות.¹³⁴

חברי הנהלת כופר היישוב התנגדו למהלך מחשש ליצור תקדים שישמש קהילות וערים אחרות. ואכן, במהלך שנת 1944 קיבלו חברי ועד הקהילה החלטות בנוגע לתו מגן ולכופר

סוציאלית על רקע מיזוג מס החירום ומגבית ההתגייסות, 21.10.1942, שם. ראו עוד: יעקב טהון אל נשיאות מס החירום, 14.7.1942, שם.

131 ועד הקהילה אל ד"ר שמורק, אצ"מ, 31.3.1943, S8/841. יש לציין כי תהליך דומה התרחש בוועד הקהילה בחיפה. על איגום הארגונים תחת ועד הקהילה, ראו: שם, A430/24.

132 סיכום בנושא שנת הכספים תש"ג בקהילת ירושלים מאת גוזר ועד הקהילה, יהושע לוי, 12.12.1943, S8/841. מקרה דומה היה בוועד הקהילה בחיפה, שלקח תחת חסותו ארגונים כלכליים שונים במהלך המלחמה. ראו: קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 96–103.

133 פרידריך אולנדורף אל הנרייטה סאלד, ט"ו בשבט תש"ג, אצ"מ, A70/6. מיצוב ועד הקהילה כארגון המרכז פעולות סוציאליות על רקע תקופת משבר – בלט בחיפה בשנות המרד הערבי. ראו: קדרון, שם, עמ' 84.

134 יעקב טהון, יושב ראש ועד הקהילה, אל נשיאות כופר היישוב, 12.5.1943, אצ"מ, J8/1055. בשל הקמת מגבית ההתגייסות בוועד הקהילה, הוצע לשלם לכופר היישוב סכום נמוך יותר מן המקורי – 30 אחוז (במקום 40 או 50 לא"י) (במקום 66), וזאת בשל 'המצוקה הגדולה של דלת העם בירושלים'.

היישוב באופן חד-צדדי, בלי שנציגי כופר היישוב השתתפו בהן, החלטות שבלשון האחרונים היו לפעולות 'הנעשות נגד "כפר הישוב"'.¹³⁵ מנקודת מבטם של ראשי ועד הקהילה מדובר היה בעיקר במאבק להגשמת הצרכים הקהילתיים-סוציאליים – הן לטובת תקצוב הפעילות הסוציאלית הן לטובת שימור מעמדו כגוף המסוגל לענות לצרכים של חברי הקהילה.

ההחלטה להקים מגבית עצמאית (מגן ירושלים) ולנהל את תו המגן בנפרד מן המסגרת היישובית אינה ברורה מאליה. במקרה של חיפה למשל – בשל התלות של הקהילה במוסדות הלאומיים ולנוכח הדרישה להגדלת ההשתתפות במגבית ההתגייסות – לא מיהרו ראשי הוועד לפתוח מגבית עצמאית מטעם הקהילה.¹³⁶ לעומת זאת, לאחר שאנשי מגבית ההתגייסות ביקשו מראשי ועד הקהילה בירושלים לפרסם כרוז לטובת מפעל מגבית ההתגייסות, טען יעקב טהון בשיבת הנהלה של הוועד: 'תשובתנו למגבית צריכה להיות שהאלמנות והיתומים מהאסון במלון המלך דוד הם דאגתנו הראשונה וכ"ז [וכל זמן] שלא נבטיח אותם אין אנו יכולים לתת את ידינו לשום דבר אחר'.¹³⁷ ואכן, באותה ישיבה אומצה זמנית החלטת טהון להעדיף מגבית קהילתית על פני מגבית ההתגייסות.¹³⁸

עצמאותו הפוליטית של הוועד מול המוסדות הלאומיים התבטאה גם ביוזמת 'מפעל החלב'. הוועד הלאומי הוציא לפועל יוזמה לחלוקת חלב בבתי ספר,¹³⁹ שהייתה כרוכה בתשלום קבוע של חברי הקהילות השונות. לאחר זמן מה דרשה הנהלת הוועד הלאומי מראשי ועד הקהילה להגדיל את התשלום החודשי הקבוע, אולם הם סירבו בשל החשש לפגיעה בתקציב לפעילות סוציאלית, ואף הצהירו על האפשרות להפסקת מפעל החלב בבתי הספר.¹⁴⁰

מעמדו הציבורי של ועד הקהילה בהקשר של הפעילות הסוציאלית התחזק לאחר קבלת ההחלטה להרחיב את פעילות המחלקה הממשלתית לעזרה סוציאלית במגזר היהודי למן שנת 1942, החלטה שהתקבלה בעקבות הצרכים שהתעוררו במלחמה.¹⁴¹ בהתאם למדיניות זו הקצתה העירייה בתקציב לשנת 1945-1946 סכום של 700,000 לא"י לצורכי עזרה סוציאלית כללית. מחצית מסכום זה יועדה לאוכלוסייה היהודית.¹⁴² ב-1945 פוזרה

135 המזכירות הארצית של כופר היישוב אל הנהלת ועד הקהילה, 16.6.1944, שם.

136 קדרון, **בין לאום למקום**, עמ' 99.

137 פרוטוקול ישיבת ההנהלה, 29.7.1946, אע"י, 4-4593.

138 שם.

139 מדובר ביוזמה של קרן המסעדות של הדסה, שהחלה בשנות העשרים. ראו: שחורי-רובין, 'ה"קפטריה"', עמ' 112.

140 יהושע לוי, גזבר ועד הקהילה, אל אליהו ברלין, גזבר הוועד הלאומי, 8.10.1945, אע"י, 12-4595.

141 דויטש, 'ההתפתחות של העבודה הסוציאלית כמקצוע', עמ' 233-235. עד כה העניקה המחלקה מענה בעיקר לאוכלוסייה הלא יהודית. ראו: ש"ש, 'המחלקה הממשלתית לעזרה סוציאלית', **הבקר**, 22.11.1944.

142 חיים סלומון אל מושל המחוז, 1.11.1945, אע"י, 12-4595. ראו עוד: א' קצנלסון, 'השרותים הסוציאליים בתקציב הממשלה', **דבר**, 3.2.1946.

העירייה,¹⁴³ והוועדה הבריטית הממונה שליד העירייה החליטה כי הכסף המיועד לפעילות הסוציאלית במגזר היהודי יועבר באמצעות ועד הקהילה.¹⁴⁴ החלטה זו חיזקה את התלות של גופי סעד רבים בוועד הקהילה לצורך קבלת נתח מכלל התקציב.¹⁴⁵ על רקע מעמדו של הוועד בסוגייה זו, הושג הסכם על שיתוף פעולה בין ועד הקהילה ובין אגודת ישראל בהגשת עזרה לנצרכים מכספי הממשלה והעירייה. מלבד זאת, צורפו לוועדה הסוציאלית שניים מחברי אגודת ישראל. נקבע כי ביצוע ההחלטות של הוועדה יהיה נתון בידי המנגנון האדמיניסטרטיבי המקצועי של הלשכה הסוציאלית.¹⁴⁶

בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה חלה ירידה בהכנסות ועד הקהילה. מחישובי סך ההכנסות וההוצאות עולה כי הגרעון הגדול ביותר נגרם דווקא ממגבית מגן ירושלים.¹⁴⁷ במסמכים שונים מן התקופה בולטת האכזבה לנוכח הירידה בהכנסות הארגון בהשוואה להכנסות שהתקבלו בתקופת המלחמה.¹⁴⁸ בניית הסכנות לירידה בהכנסות יש להבחין בין מסים שנגבו ישירות מתורמים יחידים, בעיקר מפעל הכרטיס הכחול שכללית שמר על כוחו, ובין מסים שנגבו בעקיפין כמו תו מגן, שסכומי הגביה מהם התמעטו. לירידה בהכנסות תו מגן בתקופה זו יש כמה הסברים: מגן ירושלים נגבה מלקוחות של בתי מלון, מסעדות ובתי קפה. עובדי המקום פנו למבקרים והציעו להם לשלם את המס. אולם בשל מדיניות העוצר שנקט הממשל הבריטי על רקע אירועי טרור שביצעו האצ"ל והלח"י בשנים 1944-1948 – חלה ירידה בפעילות הפנאי וממילא גם בהכנסות. נוסף על כך, על רקע המחאה נגד השלטון הבריטי נמנו לא מעט ימי שבתון שהכריז עליהם הוועד הלאומי.¹⁴⁹ בתי קפה אחרים 'נשרפו או נחבלו' לאחר שבעליהם קיבלו איום 'מאת ארגון לוחמי יהדות' על פגיעה ברכושם ובחייהם אם ימשיכו להשאיר את בתי העסק שלהם פתוחים בשבתות ובחגים.¹⁵⁰ גורם אפשרי נוסף, הקשור למאורעות התקופה, הוא 'נישול' סוחרים ותושבים מאזורים שהיו לאזורים צבאיים. אלה צמצמו את

143 על הסיבות הפוליטיות שהוליכו לפיזור העירייה, ראו: אפרים אבן, עיריית ירושלים 1917-1948: היהודים וערבים, המכון לחקר ביטחון ותקשורת אוניברסיטת אריאל, אריאל 2015, עמ' 506-508.

144 בית חנוך יתומים לעדת הספרדים אל ועד הקהילה, 27.2.1946, אע"י, 4595-12.

145 ראו למשל: בית ספר שערי רחמים של נשי ברית הציונים הכלליים אל ועד הקהילה, 9.2.1945, שם; 'קפת מזון ותמחוי', יעקב אשכנזי אל ועד הקהילה, ח' באדר תש"ח, שם.

146 הודעה לעיתונות מאת ועד הקהילה, 26.1.1945, שם.

147 ישיבת הנהלת ועד הקהילה, 29.12.1946, שם, 4592-10; חיים סלומון אל יושב ראש הוועדה המצומצמת של הלשכה לעזרה סוציאלית, 25.12.1946, שם.

148 ראו לדוגמה: 'גרעון קהלת ירושלים', הארץ, 30.12.1946. ראו גם מכתב מהנהלת ועד הקהילה אל יושב ראש הוועדה המצומצמת של הלשכה: חיים סלומון אל יושב ראש הוועדה המצומצמת של הלשכה, 25.12.1946, אע"י, 4592-10.

149 פרוטוקול ישיבת הוועדה הכספית, 2.11.1947, אע"י, 4592-10; דין וחשבון על הכנסות והוצאות של מגן ירושלים, אוגוסט 1947, שם, 4-4589; פרוטוקול ישיבת המליאה, 1.9.1946, שם, 13-4593.

150 ר' קלנר, מנהל מגן ירושלים אל ועד הקהילה, 29.5.1947, שם, 4-4589.

ההכנסות ממסים שהתבססו על שכר דירה¹⁵¹ והקשו על ההכנסה השוטפת של אותם בתי עסק וממילא על גביית מגן ירושלים. על רקע הירידה בהכנסות נסגר 'המטבח העממי'¹⁵².

זאת ועוד, תקופה זו התאפיינה בפעילות לאומית של המחתרות השונות ובניסיונות העפלה. פעילויות אלו לוו בניסיונות לגייס כספים על חשבון מגן ירושלים. כך למשל ארגון 'לאסירנו', שסייע לאסירים שעסקו בפעילות לאומית, ביקש לגייס כספים באותו אופן שבו ביקשו ראשי ועד הקהילה לגבות תו מגן – מהלך שפגע בהכנסות מגן ירושלים.¹⁵³ דוגמה אחרת היא ההוראה של הוועד הלאומי לוועד הקהילה לגבות מס עלייה. ראשי ועד הקהילה הטילו על ארגון מגן ירושלים לגבות את מס העלייה לצד תו המגן (בפועל החליט הארגון שלא לגבות).¹⁵⁴ במילים אחרות, העלייה בפעילות הלאומית יישובית לקראת סוף תקופת המנדט השפיעה לשלילה על מקורות ההכנסה של המיזמים הסוציאליים. הירידה מהכנסות מגן ירושלים המשיכה עד לקראת סוף שנות הארבעים – תקופה שבה התרבו מעשי הטרור שביצעו ארגונים יהודיים. עם זאת, בתקופה זו גבו בירושלים את מגבית ההתגייסות (אשר ביטלה את מס חירום). המגבית סייעה להמשך קיומה של הפעילות הסוציאלית בשנים אלו וראשי הוועד אף העלו תביעה להגדלת ההקצבה.¹⁵⁵ נוסף על כך, בשנת 1948 – על רקע ההידרדרות במצב הביטחוני עם פרוץ מלחמת האזרחים לאחר הכרזת החלוקה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947 – חודשה גביית תו מגן והפעם הוא גולם בתוך כופר היישוב.¹⁵⁶ כמו בשנים 1941-1943, חלק ניכר ממימון הפעילות הסוציאלית הגיע ממסגרת הגבייה ביישוב.

סיכום

ניתוח התגבשות הפעילות הסוציאלית בירושלים בתקופת שלטון המנדט מלמד על מעורבותם של כמה מוקדי השפעה בתהליך זה. בראשית שנות העשרים בלטו בפעילותם ארגונים וולונטריים מקרב היישוב החדש לצד ארגוני סעד מקומיים. ועד העיר, לעומת זאת, נעדר בתקופה זו פעילות ממוסדת בתחום הסוציאלי.

למן ראשית שנות השלושים אפשר לזהות מגמת התמסדות הדרגתית של הפעילות הסוציאלית במסגרת ועד הקהילה. אולם נדמה כי השלב המכריע בתהליך ההתמסדות היה לאחר העלייה החמישית. אנשי עלייה זו השפיעו רבות על הפעילות הסוציאלית ועיצבו

151 סקירה על פעולות מחלקת המסים לשנת תש"ו-תש"ז, ארכיון מאיר חי ג'ניא, ספריית יד יצחק בן צבי, 002-08.

152 ישיבת המליאה, 1.9.1946, אע"י, 4593-13.

153 ר' קלנר אל ועד הקהילה, 17.10.1947, שם, 4589-4.

154 חיים סלומון אל ועד הפועל של מגן ירושלים, 15.12.1946, שם.

155 פרוטוקול ישיבת הנהלה, 27.7.1947, שם, 4589-12.

156 ועדת מצב של קהילת ירושלים והוועד המקומי של כופר היישוב לבתי קולנוע שונים, 26.1.1948, שם, 4589-4.

אותה על פי תפיסות קהילתיות שרווחו בקרב יהודי גרמניה. ביטוי מובהק להשפעה זו היה הצלחתו של מפעל הכרטיס הכחול. לצד השתלבות הפעילות הסוציאלית במגמה היישובית הכללית, ביקשתי להדגים במאמר זה את ההשפעה שהייתה לזהות הקהילתית במסגרת העלייה החמישית לא על הפעילות הסוציאלית בלבד, אלא גם על חיזוק מעמדו הציבורי והפוליטי של ועד הקהילה.

עם זאת, ועד הקהילה לא הצליח לתת מענה ההולם את הביקוש הרחב, שהעמיק על רקע המאורעות ופרוץ המלחמה. מכאן ביטוי של מוקד השפעה נוסף שתרם לעיצוב הפעילות הסוציאלית: מגביות היישוב ובעיקר מס החירום. מחד גיסא, המחיש מס החירום היטב את האופן שצורכי היישובי שימשו מנוף לטובת הפעילות הקהילתית-סוציאלית. מאידך גיסא, בשל מאפייניו של מס החירום, נוצרה מערכת של מתחים בין מוקדי כוח ואינטרסים שונים – יישוביים, קהילתיים ומקומיים – ומצב העניינים הזה השפיע על היקף התרומות למס החירום בפרט ועל הפעילות הסוציאלית בכלל. הדוגמה הבולטת לכך היא סוגיית מעמדה הפוליטי של העדה הספרדית במסגרת מנגנון גביית מס החירום. זאת ועוד, האפשרות לרתום מנגנון יישובי לטובת פעילות קהילתית לא שירתה בהכרח את הפן המקצועי-סוציאלי.

עם התקדמות המלחמה, התעבו מנגנוני גביית המסים לצורכי היישוב, לדוגמה הקמת מגבית ההתגייסות, התגבשה ההבנה שאי אפשר להסתמך על הגבייה ביישוב, וכי יש לרכז את פעילות הגבייה בידי וועד הקהילה. ביטוי לכך היה הגבייה של מגן ירושלים ושל תו מגן בידי ועד הקהילה. אך כפי שהראיתי, גם אפיק פעולה קהילתי זה היה נתון לטלטלות על רקע אירועים פוליטיים-יישוביים שהתרחשו בשנים האחרונות לשלטון המנדט.

על יסוד הממצאים אני טוען כי כמה מוקדי השפעה עיצבו את ההתפתחות הכוללת של הפעילות הסוציאלית בירושלים במשך תקופת המנדט, ולא גורם הומוגני ודומיננטי, כלומר לא בעיקר המסגרת היישובית-לאומית כפי שהציג דויטש בעבודתו. שלושה מוקדים: נורמות מקומיות, מעמדו הפוליטי-ציבורי של מוסד הקהילה (בעיני יוצאי גרמניה או בעיני ראשי ועד הקהילה) והמסגרת היישובית – עיצבו את בסיס התמיכה, את היקפה ואת אופייה של הפעילות הסוציאלית של ועד הקהילה. מורכבותו של תהליך עיצוב הפעילות הסוציאלית עשוי לשמש כלי מתודולוגי לבחינת פעילויות אחרות במסגרות לאומיות.

רשימת קיצורים

- אא"ח - ארכיון אוניברסיטת חיפה, חיפה
אא"ע - ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים
אב"ג - ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג - ארכיון גנזים, תל אביב
אג"ו - ארכיון הג'וינט, ירושלים וניו יורק
אה"ט - הארכיון ההיסטורי של הטכניון, חיפה
אה"כ - ארכיון הכותל המערבי, ירושלים
אה"ע - ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ - ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח - ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים
אמל"ג - ארכיון המועצה להשכלה גבוהה, ירושלים
אמד"י - ארכיון מכללת דוד ילין, ירושלים
אממ"ב - ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע - ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
אמ"ש - ארכיון משואה, תל יצחק
אמת"י - הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם, ירושלים
א"נ - ארכיון קיבוץ ניצנים, קיבוץ ניצנים
אס"ל - ארכיון הספרייה הלאומית, ירושלים
אע"ח - ארכיון העיר חיפה, חיפה
אע"י - ארכיון עיריית ירושלים, ירושלים
אעת"א - ארכיון עיריית תל אביב, תל אביב
א"צ - ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אקבה"ד - ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ - ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
מאה"י - מוזיאון אסירי המחתרות, ירושלים

מזב"י – ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה – המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב

NA – National Archives, College Park, Maryland

BNA – British National Archives, London, UK

רשימת משתתפים

Harvard University	ד"ר רונה ברנס
אוניברסיטת חיפה	ד"ר נדב היידקר
מכללת שנקר ואוניברסיטת רייכמן	פרופ' עודד היילברונר
המכללה האקדמית הרצוג	ד"ר תהלה הרץ
האוניברסיטה העברית בירושלים	טל חניה
האוניברסיטה הפתוחה	ד"ר נעמה טייטלבאום-קריא
מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות	פרופ' אסתר מאיר-גליצנשטיין
האוניברסיטה הפתוחה	אפרים (אפי) מילוטין
המכללה האקדמית ספיר	ד"ר אביטל מרגלית
מוזיאון אסירי המחתרות, ירושלים	יעל נהרי
המכללה האקדמית ת"א-יפו	פרופ' אריה קרמפף
אוניברסיטת בר-אילן	פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן
אוניברסיטת בר-אילן	ד"ר שי שטרן

1930s. Third, I analyze on two levels the impact of political events in the Jewish *Yishuv* from the mid-1930s until late in the Mandate period on social welfare activities: on the municipal level, with emphasis on the impact of Jerusalem's unique factors and characteristics, including the Sephardic Community Council's political influence on community-social welfare activities; and at the national level of the Jewish *Yishuv*, which included the influence of the Fifth Aliyah and the *Yishuv* fundraising organizations on the activities of the Social Welfare Bureau in the 1940s. Based on the analysis of each of the aforementioned players, I propose that the nature and scope of social welfare activities in Jerusalem were the result of three combined influences: the Jewish *Yishuv* – initiatives originating from the National Institutions; the community influence – activities based on the Community Council's status and a community-oriented outlook; and the local influence – norms and attitudes that were prevalent in Jerusalem before the British conquest. Therefore, I show in this article that the Jewish *Yishuv* framework is one of the components that shaped social welfare activity in Jerusalem.

Keywords: Emergency Tax, Fifth Aliyah, Henrietta Szold, Sephardic Community Council, Jewish *Yishuv* fundraising

physical and emotional support. The article describes the institutions for abandoned children established by Tel Aviv Municipality and the Jewish National Council and the therapeutic and educational approaches they adopted and examines their role in the process of shaping the social and national identity of the children.

The institutions differed from each other in their day-to-day functioning, but they all shared the aspiration to shape the children's social and national identity, with the goal of facilitating their integration into society. In the social domain, the institutions aspired to avoid labeling the children as abandoned or delinquent and attempted to guide them towards normative lives; however, the mere presence of the children in a specialized institution already labeled them and influenced their self-perception. In all the institutions, vocational training was a prime channel in identity formation. In urban institutions, the industrial element was emphasized, while in rural institutions, it was the agricultural element, which was the flagship of national endeavor. The national emphasis on the shaping of children's identity was for some of them a springboard to social integration; however, others felt even more abandoned in institutions founded on value systems far removed from their personal worlds.

The insights that emerge from the article highlight the necessity of integrating a value-driven goal within the identity-shaping process. Such a goal—whether national, social, or personal and whether particularistic or universal—provides a child with a horizon to strive towards and internal motivation for growth and development, even from within a crisis.

Keywords: abandoned children, closed institutions, family in the Jewish *Yishuv*, identity shaping, the Jewish National Council, a national society, Tel Aviv, welfare

Social Welfare Activity in the Jewish Community in Jerusalem during the Mandate Period

Tal Chenya

In this article, I analyze the factors that shaped social welfare activity in the Jewish community in Jerusalem during the British Mandate in Palestine. First, I review the attitude towards social welfare activity in the City Council—the body that preceded the Community Council—during the 1920s. Second, I examine the activities and efforts of the Social Welfare Bureau by way of the Community Council in the early

The Experience of Female Prisoners of the Underground Movements in Bethlehem Prison, 1939-1947: Gender Aspects

Naama Teitlbaum-Karrie and Yael Nahari

Bethlehem prison was the only women's prison in Palestine during the British Mandate. It housed over two hundred Jewish women, mainly from the Irgun and Lehi underground movements. This article describes, for the first time, the experience of the women in Bethlehem prison and analyzes it using gender tools. Their experiences were documented and preserved in ego-documents that include personal letters, diaries, and subsequently written memoirs. The analysis of gender content in the writings of the women in Bethlehem prison focuses the discussion on a number of components: their relations with Jewish prisoners accused of criminal offenses and with Arab prisoners; feminine outward markers and concern about external appearance and the women's physical and medical needs; family and motherhood behind bars; and also, spiritual elements, including ritual practice in female environments. We also discuss elements that do not appear in their writings, including feminist themes or at least those interpreted as feminist in a modern reading. All of this sheds light on the unique perspective of the woman fighter in the Revisionist movement and adds another layer to the history of women and gender in the Jewish *Yishuv* and the study of the underground movements.

Keywords: Bethlehem prison, gender, political prisoners, women's studies, underground movements

Institutions for Abandoned Children in the Jewish *Yishuv* and the Shaping of their Social and National Identity, 1934-1948

Lilach Rosenberg-Friedman and Tehila Hertz

Personal, social, and national problems have been attributed to the phenomenon of 'abandonment' in the Jewish *Yishuv*, which involved thousands of children wandering the streets without supervision. Some of these children were absorbed into closed institutions, both national and municipal, which viewed themselves as substitutes for the family and were meant to provide the children with a framework of

the family's requirements and its character, thus expressing the values of the Israeli bourgeoisie and its desire to integrate within consumer culture. The modern Israeli home became an emotional fortress, a protected refuge for middle-class Israelis against strangers and dangers.

Keywords: bourgeoisie, Europe, home, housing, Israel, post-war society

The Preference for Locals in Land Allocations for Housing in Various Settlement Types in Israel

Avital Margalit and Shai Stern

The question of who has the right to reside in a particular locality has been at the center of public and legal discourse in Israel for many years. This is the result of official and unofficial mechanisms intended to exclude certain individuals or groups. This article deals with a related though different issue, which focuses on the preference given to locals during the allocation of state land. Addressing this question requires a discussion of issues such as individual freedom, the meaning of home, the importance of family, the significance of residency in a particular place, the nature of various types of settlements in Israel, justice in land distribution and the necessity of correcting of historical wrongs versus the perpetuation of existing social stratification, as well as the preservation of existing communities versus concerns about pushing them out of a neighborhood or settlement. After presenting a framework for thinking about the issue of preference of locals, the article conducts a critical examination of the existing legal framework in Israel in both rural areas, where the right of residency is managed by cooperative associations, and urban areas, which include, for this purpose, the settlements of minorities. The conclusion drawn from this analysis is that the same flaws in legal decision making with respect to acceptance by a settlement also exist in the regulation of the preference for locals. The social and economic outcomes that affect the lives of individuals and the distribution of land in Israel perpetuate established ways of thinking about forms of residency and about disparities and social differentiation in Israel.

Keywords: cooperative associations, Israel Land Council, locals, the right to residency, urban space

University of Haifa became an independent university rather than merging with the Technion. These questions are discussed while examining the different interests of the three institutions involved—the Hebrew University, the Haifa Municipality and the Technion—and the power relations between them, against the backdrop of the political processes in the local and national arenas. The article surveys the relationships between the institutions, their collaborations, and the difficulty in merging them. The Technion was a national-state institution, which is closely aligned with state institutions and enjoys a reputation as a national institution, while the University of Haifa developed as a local-municipal institution, established by the municipality to serve the residents of Haifa and the North and to promote the city's status in the country. With the emergence of these two different models of academic institutions—national-state and local-municipal—the broader dilemma in the development of higher education in Israel comes into focus: centralization versus decentralization and the budget distribution between the small number of existing institutions versus the establishment of new institutions with particular characteristics.

Keywords: Haifa Municipality, Hebrew University, higher education, local politics, Technion, University of Haifa

The Bourgeois Home in Young Israel from a Global Perspective

Oded Heilbrunner

Israeli critical research tends to view the Israeli home in the 1950s and 1960s as an institutional tool for shaping society. However, the central focus of individuals on the modern home, its design, and its furnishing during the second decade of the state's existence is evidence of its dominant position and its cultural, emotional, and ethical importance among the emerging Israeli bourgeoisie. As in Western European countries following World War II, the modern Israeli home expressed a desire to disconnect from a violent, crisis-filled and painful past and to build a new, modernist and, most importantly, stable future. Alongside government authorities and planning bodies, citizens, tenants, and families took advantage of design books and the guidance and advice provided by interior designers, architects, and self-proclaimed household management experts in order to participate in the design of the home. The building, the house and the apartment were also designed according to

nationalism, national longings were often expressed as class aspirations. These two types of discourse were intertwined and mutually nurturing, often making it difficult to distinguish between them. The underpinnings of the class-nationalist discourse of the period were bourgeois-liberal and even bourgeois-conservative aspirations, and therefore these elements are presented in the article as key to understanding the formation of the modern Jewish national idea.

Although the influence of social-class discourse on the shaping of early Jewish nationalism has been discussed in the literature, it has usually been presented as background, rather than as a key component in the emergence of the national idea. Unlike other studies that have focused on the question of class within Jewish nationalism by investigating the role of socialist ideology and party perspectives or which have explored the subject in a specific context, this article investigates the link between Jewish nationalism and class ideas on a broader scale—as a definitive element in proto-Zionist and early Zionist thought. Finally, the article highlights the transition from the language of class, which characterized the first decades of modern Jewish nationalism, to the language of vitalist nationalism, which became dominant during the classical period of Zionism.

Keywords: bourgeoisie, class, conservatism, history of ideas, Jewish nationalism, nationalism, radicalism, status, Zionism

The Birth Pains of the University of Haifa

Nadav Heidecker

The University of Haifa was founded in 1972 and was the first university in Israel to be established in a city that already had an academic institution, namely the Technion. The article discusses the principal questions and practical issues on the university's journey from an affiliate of the Hebrew University of Jerusalem to an independent institution and analyzes the political struggles against both its parent institution and the Technion. The research period spans a decade: from the summer of 1962 with the initial contacts between the Haifa Municipality and the Hebrew University of Jerusalem until the summer of 1972 when it became an independent university. The article clarifies the motives for the Haifa Municipality's decision to establish a separate academic institution in the city, examines the responses of the Technion and the Hebrew University, and addresses how and why the

The Energy Sector of the Jewish *Yishuv* in Palestine during the Late British Mandate

Efraim (Effie) Milutin

This article discusses the energy sector of the Jewish *Yishuv* in Palestine during the late British Mandate period, from late 1947 to the Declaration of Independence in mid-May 1948. The article examines how the Jewish *Yishuv's* leaders and those in charge of its energy supply prepared for the British withdrawal from Palestine and the measures taken to ensure the Jewish *Yishuv's* energy needs during this period. Until then, the Mandate authorities had seen to the *Yishuv's* energy needs, a responsibility that would now be transferred to the institutions of the Jewish state upon its establishment. Were their actions solely focused on the preparations for war or also on preparations for the creation of the state? Archival and other primary sources were used by the author. In addition to analyzing technical information, the article seeks to highlight the individuals who were involved in preserving and securing the energy supply of the Jewish *Yishuv*. These were resourceful and visionary individuals who used creativity, initiative, and boldness to enable the *Yishuv* to solve its problems and to navigate between various political and economic interests and the needs of the economy and the military. They successfully steered the rickety ship of the energy sector during the intercommunal war in Palestine and prepared the infrastructure for the energy sector of a sovereign state after the Declaration of Independence.

Keywords: British Mandate, electricity, Emergency Committee, energy, fuel, intercommunal war, Jerusalem under siege, Jewish *Yishuv*, oil, refineries

The Centrality of Class Imagination in Early Jewish Nationalism

Rhona Burns

This article examines the centrality of ideas of class and status in the formative years of Jewish nationalism. Based on a close reading of a variety of sources, the article illuminates the dominance of these ideas and provides a new conceptual framework for understanding the roots of the Jewish national idea in general and of proto-Zionist and early Zionist ideas in particular. In the first decades of the era of modern Jewish

dominant. Although there is an extensive literature on the long-term impact of the plan, historical research on the plan itself—its formation, implementation, and immediate consequences—is limited. Moreover, the existing research focuses on the domestic factors that allegedly caused the crisis. In this article, I reopen the ‘black box’ of the Stabilization Plan to identify the international factors that contributed to the economic crisis, with the goal of tracing the evolution of the Plan and its implementation based on archival research and reevaluating its successes and failures.

The article makes three key arguments:

First, I argue that the economic crisis of the 1980s was fundamentally a debt crisis, which was caused by international factors, in contrast to existing research which underlines the role of inflation, which was allegedly caused by the government's careless fiscal policy.

Second, I argue that the Stabilization Plan proposed by Michael Bruno and approved by the government was based on neo-mercantilist principles that were designed to address Israel's trade balance deficit and external debt. The policy was grounded on the logic of internal devaluation, according to which the lowering of real wages will encourage Israeli exports and improve the competitiveness of the Israeli economy. This claim challenges the existing literature which emphasizes the neoliberal components of the Plan and the reduction of state involvement in the economy.

Thirdly, I argue that the Plan proposed by Bruno and approved by the government in fact failed to achieve two of its declared objectives: lower inflation and an improvement in the balance of payments. It failed due to the very effective protests by workers and the *Histadrut* (the national labor union) against the government's intention to freeze wages. I further argue that the policy instrument that eventually stabilized prices was an interest rate hike initiated by the Bank of Israel, with the support of the Minister of Finance. I argue that the involvement of the Bank of Israel was not part of Bruno's original plan. Although the Bank's policy led to a reduction of inflation, it did not achieve the Plan's other objective, that is, to improve Israel's balance of payments.

Based on this interpretation, it appears that the Stabilization Plan was not an ideological transformation from a collectivist ideology to a liberal one, but rather a modification of Israel's collectivist spirit to better suit the globalized era.

Keywords: Bank of Israel, debt crisis, emergency policy for economic stabilization, euro-dollar market, internal devaluation, Israel-US relations, Michael Bruno

ABSTRACTS

Bombs in Baghdad, 1950-1951: Israeli Discourse and History

Esther Meir-Glitzenstein

The massive migration of Jews from Islamic countries, and in particular the fact that most of them came to Israel, led to the formation of various narratives that served the interests of the different groups involved. Particularly notable is the clash of narratives in the case of Iraqi Jews who were brought to Israel over a short period of time. In contrast to the Israeli-Zionist narrative, which explained the immigration as the result of both a national-religious yearning and persecution, Iraqi Jews presented a counter-narrative in which the State of Israel, through acts of terror, panic, and propaganda, pushed or even forced them to leave Iraq. The debate over these narratives also involves the story of two Iraqi Jews, Yosef Basri, and Shalom Salah, who were executed in Iraq for allegedly planting bombs during that period. The article examines these narratives through their story, while attempting to compare the narratives to the findings of historical research and thus shed light on the place of historical events in current political and ideological struggles.

Keywords: Iraqi Jews, Israeli intelligence, Israeli terror, Mas'uda Shemtov Synagogue, Mordechai Ben Porat, Operation Ezra and Nehemiah, Shalom Salah, Yosef Basri, Zionism in Iraq

The 1985 Emergency Stabilization Plan: A Reexamination

Arie Krampf

The Emergency Stabilization Plan is recognized as a turning point in the economic history of Israel. It transformed Israel from an economy characterized by extensive state intervention to a market economy, in which the private sector is much more

CONTENTS

Historiography

Esther Meir-Glitzenstein	Bombs in Baghdad, 1950-1951: Israeli Discourse and History	9
--------------------------	--	---

Economics

Arie Krampf	The 1985 Emergency Stabilization Plan: A Reexamination	39
Efraim (Effie) Milutin	The Energy Sector of the Jewish <i>Yishuv</i> in Palestine during the Late British Mandate	68

Ideology

Rhona Burns	The Centrality of Class Imagination in Early Jewish Nationalism	95
-------------	---	----

Higher Education

Nadav Heidecker	The Birth Pains of the University of Haifa	123
-----------------	--	-----

Housing

Oded Heilbronner	The Bourgeois Home in Young Israel from a Global Perspective	161
Avital Margalit and Shai Stern	The Preference for Locals in Land Allocations for Housing in Various Settlement Types in Israel	188

Society and Gender

Naama Teitlbaum-Karrie and Yael Nahari	The Experience of Female Prisoners of the Underground Movements in Bethlehem Prison, 1939-1947: Gender Aspects	217
Lilach Rosenberg-Friedman and Tehila Hertz	Institutions for Abandoned Children in the Jewish <i>Yishuv</i> and the Shaping of their Social and National Identity, 1934-1948	244
Tal Chenya	Social Welfare Activity in the Jewish Community in Jerusalem during the Mandate Period	271

Abbreviations		297
---------------	--	-----

List of Participants		299
----------------------	--	-----

English Abstracts		i
-------------------	--	---

Editors: Avi Bareli, Ofer Shiff
Assistant Editors: Oren David Kalman, Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Kimmy Caplan,
Amir Goldstein, Danny Gutwein, Menachem Hofnung,
Nissim Leon, Orna Miller, Svetlana Natkovich, Kobi Peled,
Shalom Ratzabi, Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya, Herzlia Efrati, Dikla Mark Oppenheimer,
Yael Ofir, Chen Rosohotski, Noa Shalitin, Tomer Yehud
Proofreading: Hadas Blum
Abstracts Translation: David Simmer

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10061

© 2024
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed Printiv, Jerusalem

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 40

2024

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה

רונה ברנס

נדב היידקר

עודד היילברונר

תהלה הרץ

טל חניה

נעמה טייטלבאום-קריא

אסתר מאיר-גליצנשטיין

אפרים (אפי) מילוטין

אביטל מרגלית

יעל נהרי

אריה קרמפף

לילך רוזנברג-פרידמן

שי שטרן

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

40

